Tristram Hunt FRAKLI KOMÜNİST

"Karl Marx'a kırk yıl boyunca maddi destek sağlayan, onun çocuklarına bakan, öfkesini dindiren ve tarihin en ünlü ideolojik ortaklığının yarısına vücut veren, Engels'ti."

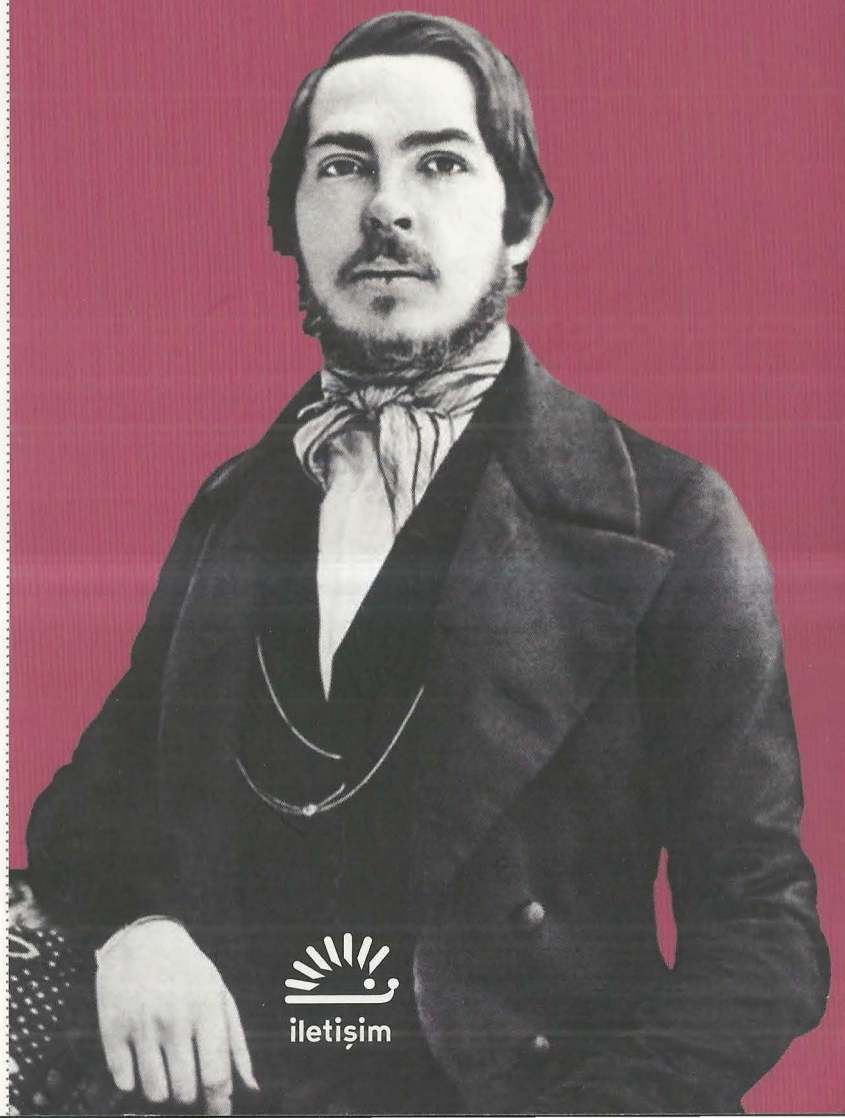
TRISTRAM HUNT

Tristram Hunt

FRAKLI KOMÜNİST

Friedrich Engels'in Devrimci Hayatı

ÇEVİRENLER
Işıl Eliçin
Mehmet Ratip

iletişim

TRISTRAM HUNT • **Fraklı Komünist**

TRISTRAM HUNT 1974'te Cambridge'de doğdu. Ingiltere ve ABD'de tarih öğrenimi gördü. Tarihçi olarak öğretim üyeliği yanında televizyon ve radyoda popüler tarih yayıncılığıyla ilgilendi. Ağırlıklı uzmanlık alanı Victoria dönemi ve şehircilik tarihidir. 2010 -2017 arasında İngiltere Parlamentosu'nda İşçi Partisi milletvekili olarak yer aldı. 2013'te İşçi Partisi'nin gölge eğitim bakanı görevini üstlendi. 2017'de Londra'daki dünyanın en büyük dekoratif sanatlar ve tasarım müzesi Victoria&Albert'ın direktörlüğünü üstlenmek üzere milletvekilliğinden istifa etti.

The Frock-Coated Communist. The Revolutionary life of Friedrich Engels
© 2009 Tristram Hunt
Bu kitabın yayın hakları Akçalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
Capel & Land Limited'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 2601 • Biyografi Dizisi 28
ISBN-13: 978-975-05-2362-5
© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2018, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
YAYINA HAZIRLAYAN Barış Özkul
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Naci Ozansoy
BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TRISTRAM HUNT

Fraklı Komünist

Friedrich Engels'in Devrimci Hayatı

The Frock-Coated Communist
The Revolutionary life of Friedrich Engels

ÇEVİRENLER
Işın Eliçin - Mehmet Ratip

iletişim

D. W. H. H. için

İçindekiler

TEŞEKKÜR ... *9*

Harita: Orta Avrupa, 1815-1866 ... *13*

Önsöz ... *13*

BİRİNCİ BÖLÜM
Siegfried Siyon'da ... *23*

İKİNCİ BÖLÜM
Ejderha Tohumu ... *57*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Siyah Beyaz Manchester ... *87*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
"Biraz Sabır, Biraz da Terör" ... *127*

BEŞİNCİ BÖLÜM
Muazzam Bereketli '48 Hasadı ... *161*

ALTINCI BÖLÜM
Grinin Tonlarında Manchester ... *187*

YEDİNCİ BÖLÜM
"Regent's Park Caddesi'nin Dalai Laması" ... *245*

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Marx'ın Bulldogu ... *279*

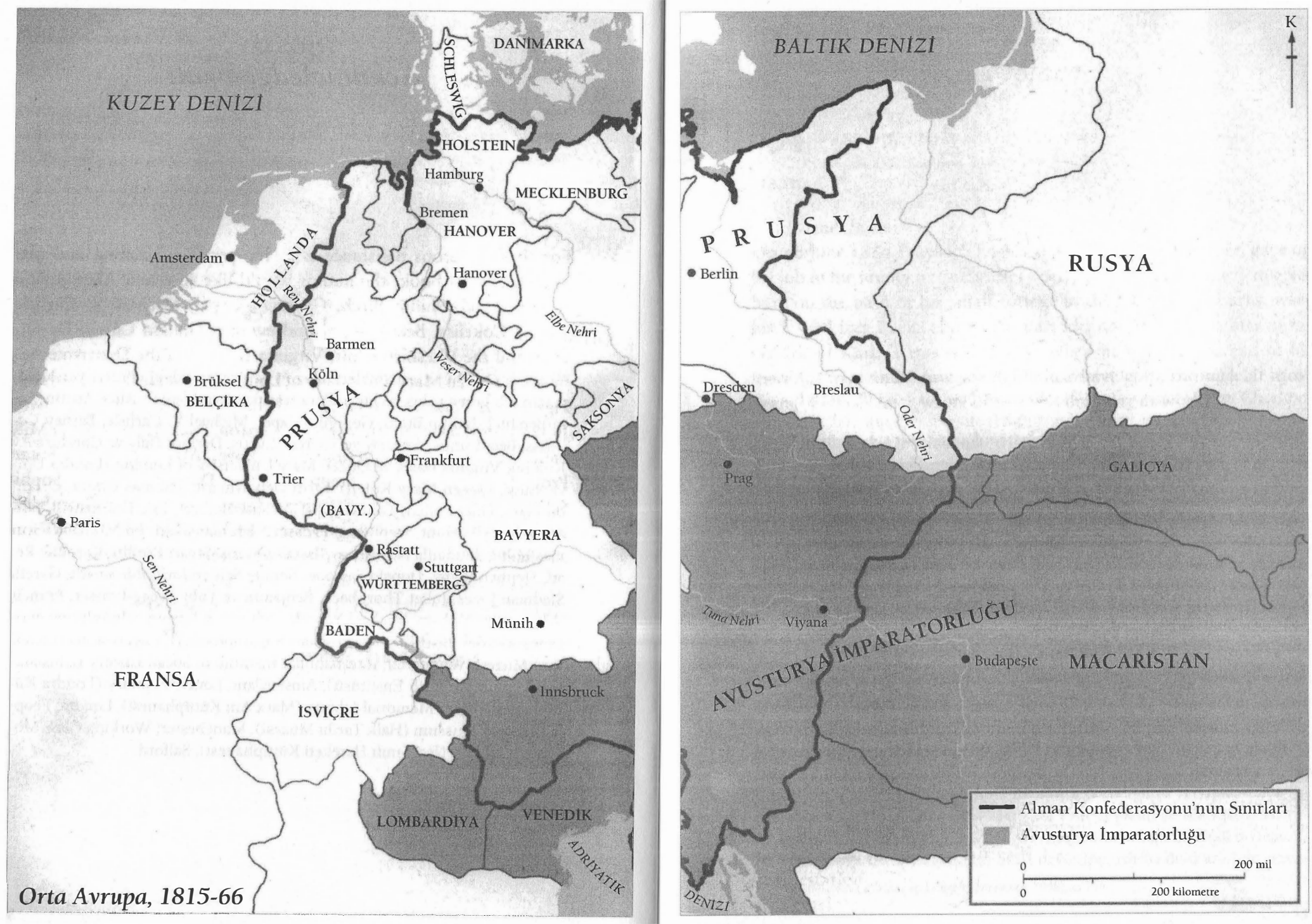
DOKUZUNCU BÖLÜM
Birinci Keman *319*

Sonsöz *351*

KAYNAKÇA *365*
ALBÜM *373*
DİZİN *391*

TEŞEKKÜR

Yazar, bu kitabın araştırmaları, yazımı ve üretimindeki cömert yardımları için adı geçen şahıs ve kurumlara teşekkürlerini sunar: Alice Austin, Sara Bershtel, Phillip Birch, Georgina Capel, Michael V. Carlisle, Barney Cokeliss, Bela Cunha, Andrew ve Theresa Curtis, Dermot Daly ve Cheshire Av Kulübü, Virginia Davis ve Queen Mary University of London (Londra Üniversitesi, Queen Mary Koleji) Tarih Departmanı, Thomas Dixon, Orlando Figes, Giles Foden, Tom Graves, Michael Herbert, Eric Hobsbawm, Julian ve Marylla Hunt, Stephen Kingston, Nick Mansfield, Ed Miliband, Seumas Milne, Liudmila Novikova, Alastair Owens, Stuart Proffitt, Caroline Read, Stephen Rigby, Donald Sassoon, Sophie Schlondorff, Bill Smyth, Gareth Stedman Jones, Juliet Thornback, Benjamin ve Yulia Wegg-Prosser, Francis Wheen, Bee Wilson, Michael Yehuda. Adı geçen kurum çalışanlarına ayrıca teşekkürler: British Library (Britanya Kütüphanesi); Engels-Haus (Engels Evi) Müzesi, Wuppertal; International Institute of Social History (Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü), Amsterdam; London Library (Londra Kütüphanesi); Marx Memorial Library (Marx Anı Kütüphanesi), Londra; People's History Museum (Halk Tarihi Müzesi), Manchester; Working Class Movement Library (İşçi Sınıfı Hareketi Kütüphanesi), Salford.

Orta Avrupa, 1815-66

Önsöz

Friedrich Engels adlı Manchesterlı fabrikatör, yaklaşık yirmi yıllık bir uğraşın ardından, 30 Haziran 1869 günü, aile şirketindeki işini bıraktı. Chorlton varoşlarındaki küçük kır evine döndüğünde, sevgilisi Lizzy Burns ve evinde misafir olarak ağırladığı, eski dostu Karl'ın kızı Eleanor Marx onu karşılamak üzere hazır bulunuyorlardı. Eleanor, ileride, Engels'in son iş gününe dair şunları yazacaktı:

> Zorunlu emeğinin sonuna geldiği gün, Engels'le birlikteydim. Bunca yıldır neler çekmiş olduğunu daha iyi anladım. Sabah, bürosuna gitmek üzere çizmelerini giydiği sırada, heyecanla "son kez!" deyişindeki muzaffer edayı asla unutmayacağım. Birkaç saat sonra kapıda onu bekliyorduk. Yaşadığı evin karşısındaki küçük tarladan gelişini izledik. Bastonunu havada sallıyor ve şarkı söylüyordu. Yüzü adeta ışık saçıyordu. Sonra, bir kutlama yapmak için sofrayı kurduk ve şampanya içtik. Mutluyduk.[1]

Friedrich Engels, bir tekstil devi ve tilki avcısı, Manchester Kraliyet Borsası üyesi ve şehirdeki Schiller Enstitüsü'nün başkanıydı. Hayattaki güzel şeylerin –ıstakoz salatasının, Château Margaux'nun, Pilsen birasının ve pahalı kadınların– hovarda, sosyetik, içkici tutkunlarındandı. Öte yandan, Karl Marx'a kırk yıl boyunca maddi destek sağlayan, onun çocuklarına bakan, öfkesini dindiren ve tarihin en ünlü ideolojik ortaklığının yarısına vücut veren, yine Engels'ti. O, *Komünist Manifesto*'nun eş yazarı ve Marksizm adı verilecek olan hareketin eş kurucusuydu. Başkan Mao'nun Çin'inden Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin Stasi devletine, Afrika'daki anti-emperya-

1 *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova, 1958), s. 185.

list mücadeleden Sovyetler Birliği'nin ta kendisine, bu çarpıcı felsefenin envai çeşit tezahürü 20. yüzyıl boyunca insanlığın tamı tamına üçte birini tesiri altına alacaktı. Dahası, sosyalist dünyanın liderleri, politikalarını açıklamak, aşırılıklarını meşrulaştırmak ve rejimlerini pekiştirmek için, çoğu kez, Marx'tan önce Engels'e başvuracaklardı. Netice itibarıyla, doğru yanlış pek çok yorum ve atfa konu olan Victoria devrinin fraklı pamuk lordu Friedrich Engels, küresel komünizmin baş mimarlarından biri oldu.

Günümüzde Engels'e yolculuk Moskova'nın Paveletskaya İstasyonu'ndan başlar. Paslanmış, yataklı bir tren, gece yarısı, perişan bir romantizmi haiz bu Çarlık dönemi terminalinden kalkar ve başkentin yüzlerce mil güneydoğusundaki Volga ovalarına doğru hareket eder. Kondüktörün vagonunda çağlayan semaverden başka tesellinin olmadığı, on dört saatlik, yorucu, durkalklı yolculuğun sonunda, ağaçların sıralandığı geniş sokakları ve yitik bir ihtişama özgü cezbedici havasıyla Saratov şehrine varılır.

Bu müreffeh taşra merkezine tutturulmuş döküntü bir altı şeritli otoyol, ulu Volga nehrini kateder ve Saratov'u sevilmeyen kardeş şehri Engels'e bağlar. Saratov'un sofistike halinden hiçbir iz taşımayan Engels, demiryolu yükleme terminalleriyle ve hafif sanayinin paslı artıklarıyla dolu, köhnemiş, unutulmuş bir yerdir. Şehrin merkezini mesken tutan, Engels Meydanı'dır. Burası, sosyal konutlar, maç izlenen barlar, kumarhaneler ve DVD mağazalarıyla bezeli perişan bir alışveriş merkezi ile Lada, Sputnik ve tek tük de olsa Ford marka arabalarla tıkalı bir dönel kavşağın kuşattığı kasvetli bir tören alanı görünümündedir. Manzara, insanı bitap düşüren bütün kiriyle, hiperkapitalizmin ve kaçak Amerikanizmin komünizm-sonrası Rusyası'nı anlatır. Üstelik bu serbest piyasa distopyasının ortasında, mermer kaidesi üzerinde on beş ayak boyu ve belediyenin iyi bakım yapıp ayaklarına serdiği çiçek tarhıyla, *Komünist Manifesto*'nun bir adet bükülü kopyasını elinde sıkıca tutan, trençkotlu, göz alıcı bir adamın heykeline rastlanır. Bu, Friedrich Engels'ten başkası değildir.

Marx heykelleri (Lenin, Stalin ve Beria'nınkilerle birlikte) eski SSCB ve Doğu bloku genelinde yıkıldılar. Günümüzdeyse kafaları kesilmiş, lime lime edilmiş kalıntılar halinde, Soğuk Savaş'a meraklı kültür turistlerine alaycı bir ahlâk bilgisi veren anıt mezarlarda derlenip toplandılar. Ne tuhaftır ki, Engels'e olduğu yerde kalma izni verildi. Hâlâ kendi adını taşıyan şehirde hâkimiyetini koruyor. Bölge sakinleriyle ve Engels Meydanı'nda akşamüstü gezintisine çıkmış insanlarla kısa bir sohbetin açığa çıkaracağı üzere, Engels'in buradaki varlığı ne bir sevginin ne de bir hayranlığın ürünü. Komünizmin eş kurucusuna yönelik düşmanca bir tavır takınmaktan ziyade, her gün karşısından geçtikleri sarsılmaz figüre soğuk bir kayıtsızlık, bitkin bir ilgisizlik-

le yaklaştıklarına şüphe yok. Tıpkı Batı Avrupa başkentlerinin meydanlarına saçılmış, 19. yüzyıl generallerini ve çoktan unutulmuş sosyal reformcuları taşıyan sayısız kaide gibi, Engels de kentsel panoramanın meçhul ve sıradan bir parçasına dönüşmüş durumda.

Doğum yeri olan (ve her gün ev ile iş arası mekik dokuyan insanların akın ettiği finans ve moda şehri Düsseldorf'a komşu bir banliyö niteliğindeki) Rheinland'ın Wuppertal şehrinde de benzer bir aldırışsızlık hüküm sürer. Burada bir Friedrich Engels Sokağı ve Friedrich Engels Caddesi bulunmasına rağmen, en meşhur oğlunu anma gailesi çeken bir şehirden söz edilemez. Engels'in doğduğu ev (*Geburtshaus*), 1943 yılında Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin bombardımanı sonucu yok olmuş, yerini çorak bir araziye bırakmıştır. Dünyaya geldiği yeri imleyen tek şey, "bilimsel sosyalizmin eş kurucusu" sıfatını tevazuyla not düşen, kirli, granitten yapılmış bir anıttır. Çobanpüskülleri ve sarmaşıklarla kaplı bu anıt, eskimiş portatif yapıların ve kırık dökük bir telefon kulübesinin karşısında, harap bir parkın loş bir köşesine doğru uzanır.

Bırakın İspanya, İngiltere veya Amerika'yı, modern Rusya ve Almanya'da bile, Engels tarihin nobran sınırları arasından yitip gitmiştir. Bir zamanlar, Marx'la aynı yola baş koymuş bir savaşçı, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'in (küresel komünizmin İncili'nin) yazarı, diyalektik materyalizmin teorisyeni olarak dillere destandı. Adı, devrimci asiler ve solcu meclisler tarafından şehir sokaklarına ve meydanlarına işleniyor; ileri görüşlü, sakallı çehresiyle bazen para üstüne basılıp bazen ders kitaplarına nakşediliyordu. Milyonlar onu, Marx, Lenin ve Stalin'le birlikte, dev bayraklardan ve Sovyet Gerçekçiliğinin panolarından Devrim Bayramı törenlerini gözetleyen adam olarak biliyordu. Artık ne Doğu'da ne de Batı'da dikkate alınıyor. 1972 yılında, Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ndeki resmî biyografisi, "günümüz dünyasında Engels'in adının duyulmadığı, çalışmalarının öneminin bilinmediği bir yer kalmamış gibidir" iddiasında bulunabiliyordu.[2] Bugün o denli zararsız ki heykeli dahi yıkılmıyor.

Aynı şey çalışma arkadaşı Karl Marx için söylenemez. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından ve Francis Fukuyama'nın kibirle "tarihin sonu"nu ilan etmesinden yirmi yıl sonra, Marx'ın itibarı kayda değer bir canlanma gösteriyor. Son yıllarda, Kamboçya'daki ölüm tarlaları ve Sırbistan'daki çalışma kamplarından sorumlu tutulan bir canavardan modern kapitalizmin en vukuflu analistine dönüştürüldü. *New York Times*, *Komünist Manifesto*'nun yayımlanmasının 150. yıldönümünü "Marx'ın Hisse Senetleri 150 Yılın Zirvesini Gördü" diyerek haberleştirdi. Gazeteye göre, "kapitalizmin durdurulamaz servet yaratma iktidarının farkına varan, bu iktidarın dünyayı fethedeceğini öngören

2 Heinrich Gemkow ve diğerleri, *Frederick Engels: A Biography* (Dresden, 1972), s. 9.

ve ulusal ekonomilerin ve kültürlerin ister istemez küreselleşmesinin yıkıcı ve acı sonuçlar doğuracağı uyarısında bulunan" hepsinden önce bu metindi.[3] Batı'nın hükümetleri, iş dünyası ve bankaları, 21. yüzyıla girerken – Meksika ve Asya'daki finans krizleri, Çin ve Hindistan'ın sanayileşmesi, Rusya ve Arjantin'de orta sınıfın mahvolması, kitlesel göç ve 2007-2009 yıllarında dünya çapında bir "kapitalizm krizi"yle birlikte– serbest piyasa köktenciliğinin acı hasadını aldığında, Marx, Kassandra gibi, on yılları aşarak sesini duyurmaya başladı. 1989 sonrasının neoliberal kapitalist uzlaşısı, yani Fukuyama'nın gözünde komünizmin tarihî yıkıntılarının üzerine inşa edilmeyi bekleyen insanlığın ideolojik evriminin son durağı, sendeliyordu. Ve Marx tetikte bekliyordu. 2008 sonbaharında, borsaların tepetaklak düşüşe geçmesi, bankaların alelacele devletleştirilmesi ve Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy'nin (satışları tavan yapan ve Almanya'nın en çok satan kitaplar listelerinin tepesine oturan) *Kapital*'in sayfalarını karıştırırken fotoğraflanması üzerine, *Times* gazetesi "O, geri döndü," diye haykırdı. Papa XVI. Benedikt dahi Marx'ın "büyük analitik yeteneği"ni övme ihtiyacı hissetti.[4] Britanyalı iktisatçı Meghnad Desai, coşkuyla büyüyen bir Marx literatürüne katkı verdiği eserinde, olayın adını koymuştu bile: *Marx'ın İntikamı: Kapitalizmin Dirilişi ve Devlet Sosyalizminin Ölümü*.[5]

Marx'ın kapitalizmin uzlaşmaz, amansız, saplantı derecesinde put kırmaya meyilli doğasını ilk keşfeden kişi olduğu artık evrensel ölçekte kabul gören bir hakikatti. *Komünist Manifesto*'da da söylendiği gibi: "İnsanoğlunu 'doğal efendileri'ne bağlı kılan çapraşık feodal bağları acımasızca kesip atmış, insanla insan arasında katıksız çıkardan, katı 'nakit ödeme'den başka bir bağ bırakmamıştır. Dinsel azgınlığın, soylu tutkuların, sığ duygusallığın en ulu coşkunluklarını bencil çıkarcılığın buzlu sularında boğmuştur."[6] Kapitalizmin yoluna çıkan dilleri, kültürleri, gelenekleri, hatta ulusları ezip geçeceğini açığa çıkaran da Marx'tı. Küreselleşmenin Amerikanlaşmanın bir başka adına evrilmesinden çok önce şöyle demişti: "Sözün kısası, burjuvazi kendi suretinde bir dünya yaratmaktadır." Fransız siyasetçi ve bankacı Jacques Attali, 2005'te yayımlanmış çok satan Karl Marx biyografisinde (*Karl Marx, ou l'esprit du monde*), Marx'ın küreselleşmenin ilk büyük teoristi olduğunu ileri sürdü. Attali'ye göre Marx, "şaşırtıcı derecede modern bir düşünürdür,

3 Paul Lewis, "Marx's Stock Resurges on a 150-Year Tip", *New York Times*, 27 Haziran 1998.

4 *The Times*, 20 Ekim 2008.

5 Meghnad Desai, *Marx's Revenge: The Resurgence of Capitalism and the Death of Statist Socialism* (Londra, 2002) [Türkçesi: *Marx'ın İntikamı*, çev. Dr. Gökçer Özgür, Efil Yayınevi, Ankara, 2011].

6 *Karl Marx, Frederick Engels: Collected Works* (New York, 1976), 6. cilt, s. 486-487 [bundan böyle, MECW] [Türkçesi: *Komünist Manifesto*, çev. Celâl Üster - Nur Deriş, Can Yayınları, İstanbul, 2008, s. 22].

çünkü yazdıklarına bakarsanız, örgütlü bir sosyalist ülkenin nasıl olması gerektiğine ilişkin değil, gelecekte kapitalizmin nasıl olacağına ilişkin bir teori görürsünüz... Kapitalizmin ancak küresel bir güç haline geldiğinde ... uluslar ortadan kalktığında, teknoloji bir ülkenin yaşamını dönüştürebildiğinde ... sona ereceğini düşünmüştü."[7] Neoliberal dogmanın haftalık büyük yayıncısı *Economist* bile "kapitalizmin müthiş üretken gücünü tasavvur edebildiği" için ona hakkını vermek zorunda kaldı. Dergi, 2002 yılında yayımladığı "Komünizmin ardından Marx" başlıklı makalede, Marx'ın haklılığını, "kapitalizmin hayal edilemeyecek boyutlarda inovasyon teşvik edeceğini öngördü; büyük şirketlerin dünya endüstrilerine hâkim olacağı konusunda haklı çıktı," sözleriyle teslim etmişti.[8] Bunlara ilaveten, gerek Attali'nin kitabı gerekse Francis Wheen'in gazeteci ve kabadayı Marx'ı anlatan popüler biyografisi (*Karl Marx*, 1999), yetkili makamların arsız zulmüne maruz kalmış, zorluklara göğüs geren bir yazar ve müşfik bir baba olarak resmettikleri Marx'ın olumlu bir portreyle tanınmasına katkı sundular.[9] 1960'lardan ve Louis Althusser'in genç Marx ile olgun Marx –*Ekonomik ve Felsefî El Yazmaları*'nda yabancılaşma ve ahlâk konularıyla ilgili Marx ile sonraki, materyalist Marx– arasındaki "epistemolojik kopuş"u "keşfetmesi"nden bu yana, Karl Marx'ın erken dönem felsefî hümanizmasına aşinaydık. Artık buna çok yönlü, sempatik ve çarpıcı bir güncelliği olan bir bireye dair biyografik unsur eklenmişti.

Peki cömertçe betimlenen bu ahenk içerisinde Friedrich Engels'in konumu neydi? Benzer bir biyografi bolluğundan mahrum kalan (nitekim Engels'in hayatına dair sahiden popüler olan son İngilizce çalışma, Gustav Mayer'in 1934 yılında yayımlanan ufuk açıcı eserinin çevirisiydi) ve belki de 1989 sonrasında bilerek unutulmaya terk edilen Engels, popüler bellekten silinmiş durumdadır.[10] Daha da endişe verici olan, birtakım ideolojik çevrelerde 20. yüzyıl Marksizm-Leninizminin korkunç aşırılıklarından sorumlu tutuluyor olmasıdır. Zira Marx'ın hisse senetleri yükselirken Engels'inkiler düşüşteydi. Etik, hümanist Karl Marx'ı mekanik, bilimci Engels'ten ayırma ve ikincisini komünist Rusya'nın, Çin'in ve Güneydoğu Asya'nın devlet suç-

---

7 Jacques Attali, *Karl Marx, ou l'esprit du monde* (Paris, 2005) [Türkçesi: *Karl Marx: Evrensel Zihin*, çev. Martı Şahin - Melike Işık Durmaz, Turkuvaz Kitapçılık, İstanbul, 2010].

8 "Marx after Communism", *The Economist*, 265. cilt, 8304. sayı, 21 Aralık 2002.

9 Francis Wheen, *Karl Marx* (Londra, 1999) [Türkçesi: *Karl Marx*, çev. Gül Çağalı Güven, E Yayınları, İstanbul, 2009].

10 Bkz. Gustav Mayer, *Friedrich Engels: Eine Biographie* (Lahey, 1934) ve *Friedrich Engels* (Londra, 1936); Grace Carlton, *Friedrich Engels: The Shadow Prophet* (Londra, 1965); Gemkow ve diğerleri, *Engels: A Biography*; W. O. Henderson, *The Life of Friedrich Engels* (Londra, 1976); David McLellan, *Engels* (Sussex, 1977); Terrell Carver, *Engels* (Oxford, 1981) ve *Friedrich Engels: His Life and Thought* (Londra, 1991); J. D. Hunley, *The Life and Thought of Friedrich Engels* (Londra, 1991).

larını takdis etmekle suçlama eğilimi giderek ağır basmıştır. 1970'lerin ortasında dahi, E. P. Thompson, "ihtiyar Engels'i şamaroğlanına çevirme ve sonraki Marksizmlere yüklenmek istenen her bir günahı ona yükleme" dürtüsünden ve "Marx'ı ve Lenin'i daima masum bulup Engels'i sanık kürsüsünde yalnız bırakan savunmaları kabul edemeyeceğinden" söz eder.[11] Benzer bir şekilde, Richard N. Hunt, "bazı çevrelerde Engels'e Klasik Marksizmin çöp kutusuymuş gibi, sisteme dair gözün görmek istemeyeceği her türlü artığın atılabileceği kullanışlı bir kap muamelesi yapmanın ve böylece sonrasında yanlış giden her şeyin suçunu ona atmanın rağbet gördüğü" yorumunda bulunmuştu.[12] Böylelikle, Paris el yazmalarının albenili Marx'ı, *Anti-Dühring*'in somurtkan Engels'iyle, ikincisinin aleyhine olacak şekilde mukayese edilir. Örneğin, Marksist araştırmacı Norman Levine'e göre konunun şüphe kaldırır hiçbir tarafı yoktur: "Engelizm [*özgün metinde aynen*] doğrudan Stalin devrinin diyalektik materyalizmine yol açtı... Engelizm, tarihte sabit bir gelişme hattı bulunduğunu iddia ederek, önceden belirlenmiş tarihsel gelişimin sosyalizme doğru ilerlediğini savunarak Sovyet Rusya'nın, hâlihazırda sosyalizmi kurmuş olması sebebiyle, tarihin tamamlanışı olarak görülmesini sağladı. ... Stalin devrinde, dünyanın Marksizm zannettiği aslında Engelizm'di."[13] Birdenbire, Engels 20. yüzyıl ideolojik aşırılıkçılığının ürünüyle baş başa kalmış, Marx ise küresel kapitalizmin makbul, siyaset-sonrası kâhini olarak yeniden markalaştırılmıştı.

Friedrich Engels'e dair bilgi ve ilgimizin büyük ölçüde Marx'la birlikte yürüttüğü çalışmalardan kaynaklandığı elbette doğrudur. Bu, Engels'in daima, sadakatle, kendine "ikinci keman" rolünü biçmeye özen gösterdiği bir ortaklıktı. Dostunun ölümünün ardından tartışmalara şu sözleriyle son vermişti: "Marx bir dâhiydi; geriye kalan bizler ise en iyi ihtimalle yetenekliydik. O olmasaydı, teori bugünkü durumuna asla erişemezdi. Bu yüzdendir ki layıkıyla adını taşıyor."[14] 20. yüzyılda Marksizm-Leninizm resmî ideolojisinin meşruluğunu, çoğunlukla, düzmece yollara başvurarak da olsa, Engels'in ileri safhalardaki Marksizm kodifikasyonunun unsurlarında aradığı da aynı derecede doğrudur. Gelgelelim, 1989 sonrasının polemik toz dumanının dinmesi ve Marx ile Engels'in sosyalizminin artık otomatikman Sovyetler Birliği'nin uzun, Leninist gölgesinde kalmıyor oluşu Marx'a yeni gözlerle bakmayı nasıl mümkün kılmışsa, Engels'e de yeni baştan yaklaşmak ar-

11 E. P. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays* (Londra, 1978), s. 261 [Türkçesi: *Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Nika Yayın, İstanbul, 2015].

12 Richard N. Hunt, *The Political Ideas of Marx and Engels* (Pennsylvania, 1974), s. 93.

13 Norman Levine, "Marxism and Engelsism", *Journal of the History of the Behavioural Sciences*, 11, 3 (1973), s. 239.

14 MECW, 26. cilt, s. 382.

tık imkân dahilindedir. Tony Judt, 20. yüzyıldaki sapkın komünizm uygulamasında kendini gösteren "diktatoryel sapma"ya ilişkin şunları yazmıştı: "Komünizm, radikal mirası lekeledi ve yağmaladı. Şayet bugün toplumsal ilerlemeye dair büyük bir anlatının, toplumsal adalete ilişkin siyaseten makul bir projenin var olmadığı bir dünyayla karşı karşıyaysak bunun asli sebebi Lenin ve haleflerinin kuyuya zehir katmalarıdır."[15] Bu tarihsel dalganın nihayet çekilmeye başlamasıyla birlikte, Marx-Engels kanonunun 20. yüzyıl devlet sosyalizmi deneylerinden büyük ölçüde kurtulmuş bir dünyada inceleyebileceğimiz ögelerini bulmak amacıyla "eski Londralılar"ın yaşamlarına ve eserlerine dönmek artık mümkün ve kıymetlidir. Onlar, küresel kapitalizmin vukuflu bir eleştirisini sunmakla kalmayıp, modernite ve ilerlemenin doğası, din ve ideoloji, sömürgecilik ve "liberal müdahalecilik", küresel finans krizleri, kentsel teori, feminizm, hatta Darwinizm ve üreme etiği üzerine yeni perspektifler geliştirmeye imkân tanımaktadırlar.

Keza Engels bu konuların her birine büyük katkılar sunmuştur. Victoria devrinin ortasında bir pamuk işletmesi idare ediyor, Güney Amerika'nın çiftliklerinden Lancashire fabrikalarına, oradan da Britanya Hindistanı'na uzanan dünya ticaretinin ekonomik zinciriyle günü gününe iştigal ediyordu. Küresel kapitalizmin işleyişine dair *onun* deneyimi, Marx'ın *Kapital*'inin sayfalarına aksediyordu. Tıpkı *onun* fabrika ve gecekondu hayatı, silahlı başkaldırı ve sokak sokak siyaset deneyimlerinin komünist doktrinin gelişimine ışık tutması gibi. Yine, kendisi ve Marx'ın düşüncesinin aile yapısı, bilimsel metot, askerî teori ve sömürgelerin kurtuluşu açısından doğurduğu sonuçları keşfe çıkma hususunda çok daha maceraperest olan oydu. Marx'ın 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik teori ve ilkel Rusya komünizmi konularına iyice gömüldüğü esnada, Engels siyaset, çevre ve demokrasi meselelerine, modern anlamda tatbik edilebilirliği umulmadık derecede yüksek fikirlerle, serbestçe kafa yoruyordu. Madem bugün Marx'ın sesini yeniden duyabiliyoruz, o halde Engels'i alçak gönüllülüğünden azat etmenin ve tabuları yıkan bereketli fikriyatının, Marx'ın hatırasının ötesine geçerek, keşfedilmesine fırsat vermenin vakti de gelmiştir.

Gerçi Engels'in büyüleyici bir biyografik araştırma konusu olmasını sağlayan, bu felsefî hünerin arka planındaki, zengin çelişkilerle ve sonsuz fedakârlıklarla dolu uzun bir hayatın öyküsüdür. Dahası, 19. yüzyıldaki büyük devrim çağında serpilen bir hayattan söz ediyoruz: Engels, Manchester'da Chartistlerle birlikte hareket ediyor, 1848-1849 yıllarında barikatlarda yer alıyor, 1871'de Paris Komünü üyelerini cesaretlendiriyor ve 1890'ların Londrası'nda Britanya işçi hareketinin sancılı doğumuna tanıklık ediyordu. O, praksise, yani devrimci komünizm teorisini pratiğe taşımaya, fiilen yaşa-

15 Tony Judt, *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century* (Londra, 2008), s. 125.

maya inanan bir adamdı. Ne var ki, hayatı boyunca bu şansı nadiren elde etmiş olmasından ötürü talihsiz bir düş kırıklığından muzdaripti. Marx'la ilk buluşmalarından itibaren, dostunun dehası ve komünizm davasının yüksek menfaatleri uğruna kendi ihtiraslarından feragat etmeye karar vermişti. Yirmi uzun yıl boyunca, ömrünün en verimli devresinde, Marx'a *Kapital*'i bitirmesi için gereken kaynakları ve özgürlüğü sağlamak adına, kendinden nefret etme pahasına, Manchesterlı bir fabrikatör olmanın dayattığı yaşantıya katlandı. Bir komünistin kendini tanımlamasında büyük önem arz eden bireysel özveri mefhumu, hareketin doğumuna içkindi.

Marx'ın aklına gösterdiği bu sıradışı hürmet, Engels'in yetişkin hayatının büyük bir kısmının ızdıraplı çelişkilerle geçmesine neden oldu. Zaten sembolik olarak, Marksist diyalektik materyalizm teorisinin merkezinde tam da bu çelişki dinamiği –karşıtların birbirine nüfuz etmesinin ve olumsuzlamanın olumsuzlanmasının doğa, fizik ve toplum bilimlerini açıklaması– mevcuttu. Komünizme intisap ettiği o ilk andan itibaren, Prusyalı Kalvinist tüccarların soyundan gelme bu efendi çocuk, mevzubahis gerilimi apaçık kişisel yansımalarıyla tecrübe etti. Haliyle bu biyografi, ayrıyeten, tilki avcısı bir adamın hatıratıdır; kadın ve şampanya seven bir kapitalistin hem sınıf çıkarlarına ters düşen, hem de on yıllar içerisinde, kurucularının karakteriyle hepten çelişen donuk, bağnaz bir dine dönüşecek olan bir ideolojiyi kurma yolundaki katkılarının hikâyesidir. Engels'in kendisi centilmen yaşam tarzı ile eşitlikçi idealleri arasında bir çelişki olduğunu asla kabul etmezdi. Ancak onu eleştirenler buna hep değindiler, bugün de değiniyorlar.

Herhangi bir Marksist bireyin kişisel hikâyesinin kaçınılmaz olarak bu tür bir çelişki barındırdığı söylenebilir. Ne de olsa, çoğu Marksist tarihçinin ifade edeceği gibi, tek bir adamın yaşamöyküsüne değil, kitlelerin tarihine odaklanılmalıdır. Öte yandan böylesi bir tercih son derece kısıtlayıcı bir Marksizm yorumuna boyun eğmeyi ve bizzat Engels'in ilgi çekici, doktrindışı düşüncelerini gözden kaçırmayı beraberinde getirecektir. Onun biyografilere (özellikle de Britanya ordusunun generallerinin yaşamöykülerine) duyduğu ilgi bakiydi. Üstelik şundan emindi: "Her birey bilinçli olarak arzuladığı kendi amacı doğrultusunda hareket eder ve tarih, tam anlamıyla, bu sayısız iradenin farklı yönlerdeki işleyişi ve dış dünya üzerindeki envai çeşit etkisi sonucunda oluşur ... dolayısıyla insanlar tarihlerini kendileri yaparlar." O halde, tarih, kısmen de olsa, bireysel arzulara dairdir.

> İradeyi tutku ya da düşünüp taşınma belirler. Ancak tutkuyu ya da düşünüp taşınmayı doğrudan belirleyen vasıtaların çok değişik türleri vardır. Kısmen dış nesneler, kısmen de ideal saikler ... kişisel nefretler veya her çeşidinden, tamamıyla bireysel kaprisler bile olabilirler ... dolayısıyla şu soru da akla ge-

lir: O halde bu saiklerin ardında yatan itici güçler nelerdir? Aktörlerin zihinlerinde bu saiklere dönüşen tarihsel nedenler nelerdir?[16]

Bu biyografinin amacı, kendi tarihini yapan ve bizlerin tarihini şekillendirmeye devam eden bir adamın bu tür tutkularını ve arzularını, kişisel nefretlerini ve bireysel kaprislerini –hatta itici güçlerini ve tarihsel nedenlerini– çözmektir.

16 MECW, 26. cilt, s. 387.

Siegfried Siyon'da

"Yüce Tanrımız dualarımızı duydu ve geçtiğimiz Salı akşamı, yani 28'inde, saat 9'da bize bir bebek, nur topu gibi bir oğlan bahşetti. Mutluluğumu paylaşmanı isterim, çok sevgili Karl. Bize bu çocuğu bağışladığı ve doğum sonrasında anneye ve çocuğa merhametle yardım edip ilgi gösterdiği için Tanrı'ya bütün kalbimizle şükrediyoruz." Rheinlandlı işadamı Friedrich Engels, 1820 Kasımının son günlerinde, karısının yaptığı zor doğumun ardından kayınbiraderi Karl Snethlage'ye kendi adını taşıyan ilk oğlunun doğumunu müjdelemekten gayet memnundu. Çocuğunun manevi durumuna ilişkin hemen evhamlanan Engels, mektubunda, Tanrı'nın "bize çocuğu O'nun korkusuyla, iyi yetiştirme ve bizi örnek alacağı en iyi eğitimden geçirme bilgeliğini bahşedeceği"ni umduğundan söz ediyordu. Bu dua epeyce karşılıksız kalacaktı.[1]

Küçük Friedrich, devrimci geleceğine dair herhangi bir ipucu vermeyen – ve kısa sürede feryat figan reddedeceği– bir aileye ve kültüre doğmuştu. Ne huzursuz bir ev, ne kayıp bir baba, ne yalnız geçen bir çocukluk ne de okulda maruz kalınan bir zorbalık sözkonusuydu. Bilakis onu seven ebeveynler, müsamahakâr dede ve nine, çok sayıda kardeş, sabit bir refah ve muntazam, ailevi bir amaca sahip olma duygusu vardı. Eleanor Marx, 1890 yılında, Engels klanının yaraları henüz iyileşmemişken şu düşüncelerini not etmişti: "Muhtemel böyle bir ailede doğan hiçbir erkek evlat, kendine ailesinin bu denli uzağında kalan bir yol çizmemiştir. Herhalde Friedrich ailesinin gözünde 'çirkin ördek yavrusu' gibiydi. Belki de 'ördek yavrusu'nun aslında bir 'kuğu' olduğunu hâlâ anlamıyorlardır."[2]

1 MECW, 2. cilt, s. 578-579.

2 *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova, 1958), s. 183.

Engels, Rheinland'ın Barmen şehrinde, bir nevi aile çiftliğine benzeyen güvenli ve kapalı bir mahallede büyüdü. Yaşadığı evin karşı sokağında, babasının doğduğu dört katlı, geç barok tarzındaki müstakil ev (günümüzün dökük haldeki Engels-Haus müzesi) bulunuyordu. Bu ev, amcaları III. Johann Caspar ile August'un evlerinin yanındaydı. Bunların aralarına ise, gösterişli malikânelere para getiren, fokur fokur kaynayan, pis kokulu kastar atölyeleri serpiştirilmişti. Fabrikalar, işçi apartmanları ve tüccar evleri, model sanayi köylerinin ilk örneklerini andırır şekilde bir aradaydı. Friedrich Engels âdeta doğrudan 19. yüzyılın endüstriyel fırınının içine doğmuştu. Hayatı boyunca üzerine çalışacağı tarihî dönüşümler –şehirleşme, sanayileşme, toplumsal sınıf ve teknoloji– doğduğu gün oradaydılar. Barmen'deki konutların durumuna ilişkin 1816 yılına ait bir rapor bunu doğrular nitelikteydi: "Caspar Engels'in muteber ailesinin fabrikası ve evleri, kastar atölyeleriyle birlikte, neredeyse yarım daire şeklinde küçük bir şehir meydana getirir."[3] Wupper Nehri'ne doğru uzanan bu rutubetli, sulak mahalle resmî olarak "Kızıl Dere" adıyla biliniyor; 1900'lerin başında dahi birçokları buraya "Engels Deresi" diyordu.

Engels ailesinin soyunun 16. yüzyılın sonlarındaki Rheinland çiftliklerine uzandığı tespit edilebilse de, ailenin zenginliği Engels'in büyük büyükbabası I. Johann Caspar'ın (1715-1787) 18. yüzyılın ikinci yarısında Wupper vadisine gelmesiyle başlar. Tarım işlerinden sanayiye geçen Caspar'ı –Ren Nehri'nin kollarından biri olan– Wupper Nehri'nin kireçsiz suları ve bu suların vaat ettiği keten ipliği kastarlama işinden elde edilecek servet cezbetmişti. Aile efsanesine göre, cebinde sadece 25 talerle ve sırtında küfesiyle Wupper Nehri'ne paralel uzanan yüksek bir vadinin eteklerindeki küçük Barmen şehrine yerleşmeye karar verdi. Gayretli bir müteşebbis olan Caspar, önce kastar atölyesi de dahil tam teşekküllü, oldukça başarılı bir keten işletmesi, yenilikçi bir mekanik dantel üretimi biçimini tatbik edeceği bir imalathane kurdu. Oğullarına devrettiğinde şirket, Barmen'in en büyük işletmelerinden biriydi.

Gelgelelim, Caspar Engels ve Oğulları'nın (*Caspar Engels und Söhne*) ticaret etiği, nakit ödeme bağının ötesine geçiyordu. İşçiler ile efendiler arasındaki tabakalaşmaların ileride tam gaz sanayileşmenin geçit vereceğinden daha çok nüans taşıdığı bir devirde, Engels ailesi paternalizmi kârla birleştirmiş, yardımsever istihdam anlayışları ve çocuk işçi kullanmama ısrarlarıyla ün salmışlardı. Engelsler ailenin çalışanlarına, nesiller boyu ev, bahçe, hatta okul temin ettiler ve gıda kıtlıklarının yaşandığı dönemlerde de bir tahıl kooperatifi kurdular. Netice itibarıyla, Engels çocukluk yıllarında kurdele üreticileri, marangozlar ve zanaatkârlarla kaynaşabiliyor, böylece ileride Salford

3 Alıntı için bkz. M. Knierium, *Die Herkunft des Friedrich Engels: Briefe aus der Verwandtschaft* (Trier, 1991), s. 39-40.

gecekondularında ve Paris'in komünist kulüplerinde fazlasıyla işine yarayacak sınıfsız bir rahatlık kazanıyordu.

Johann Caspar'ın oğulları aile şirketini devam ettirdiler ve şirketin faaliyetleri arasına ipek kurdele üretimini de kattılar. Johann Caspar 1787 yılında öldüğünde, ticari başarıyı yüce gönüllü bir hayırseverlikle birleştiren Engels ailesi Wuppertal toplumu içerisinde seçkin bir konuma kavuşmuştu. Engels'in büyükbabası II. Johann Caspar, 1808 yılında belediye meclisi üyeliğine atanmış ve Barmen Birleşik Protestan Kilisesi'nin kurucuları arasında yer almıştı.[4] Ancak işletmenin üçüncü kuşağa –Engels'in babası ve amcalarına– devredilmesiyle, aile dinamiği gücünü yitirdi. Tekrar tekrar nükseden bozuşmaların ardından, üç kardeş, 1837 yılında, şirketi kimin devralacağına karar vermek amacıyla kura çektiler. Baba Friedrich Engels kaybetti ve Gottfried ile Peter Ermen adlı iki Hollandalı kardeşle ortaklık kurup yeni bir işe atıldı. Bu işletmede girişimcilikteki büyük hünerini süratle sergileme fırsatı buldu ve yeni şirketi Ermen & Engels keten kastarlamaya ilaveten pamuk eğirme işine girerek faaliyetlerini çeşitlendirdi. Şirket 1841 yılında önce Manchester'da, ardından da Barmen ve yakındaki Engelskirchen'de dikiş ipliği fabrikaları açtı.

İşte Engels'in içinde büyüdüğü tacir-imalatçı seçkinler (bir ifadeyle *Fabrikanten*, yani fabrikatörler) dünyası buydu. Sanayi, ticaret, vatandaşlık vazifesi ve aileye sadakatle bezenmiş bir çocukluk yaşamıştı. Elbette Engelsler gibi –bir gözlemciye göre, "kesme taştan ön cephelerle giydirilmiş, en iyi mimari üslubu yansıtan ferah ve gösterişli evlerde" yaşayan– zengin aileler sanayileşmenin menfur etkileri karşısında korunaklıydılar. Yine de bunlardan tamamıyla sakınamadılar. On binlerce işçi Johann Caspar'ın Wupper Nehri boyunca izlediği yoldan ağır adımlarla ilerliyor ve tıpkı Caspar gibi sanayinin nimetlerinden yararlanmaya azmediyordu.

1810 yılında 16.000 olan Barmen nüfusu, 1840 yılında 40.000'in üzerine çıktı. Barmen ve Elberfeld'in toplam nüfusu ise 70.000'e –1840'ların Newcastle veya Hull'ıyla hemen hemen aynı büyüklüğe– ulaşmıştı. Vadideki işgücü 1.100 boyacı, 2.000 eğirici, her çeşit malzemeyle iş gören 12.500 dokumacı ile 16.000 kurdele dokumacısı ve aksesuar üreticisinden müteşekkildi. Bu işçilerin büyük çoğunluğu kendi mütevazı evlerinde ve küçük imalathanelerde çalışıyordu, fakat daha büyük ölçekli kastar atölyeleri ile pamuk fabrikaları gibi yeni nesil çalışma alanları da kurulmaktaydı. 1830'lara gelindiğinde, vadi boyunca yaklaşık 200 fabrika faal durumdaydı. 1840'lı yıllarda, bir ziyaretçi, manzarayı "Wupper Nehri"nin her iki yakası boyunca yayılmış, uzun ve dağınık bir şehir" olarak tarif ediyordu: "Bazı bölümleri iyi inşa edilmiş, güzel kaldırımlarla döşeli; fakat şehrin büyük bir kısmı son de-

4 Bkz. Heinrich Gemkow ve diğerleri, *Frederick Engels: A Biography* (Dresden, 1972), s. 16.

rece düzensiz, dapdar sokaklarla dolu... Nehir de pek bir iğrenç. Bir yabancının gördüğü anda ürpereceği kesin. Boyahanelerin kattığı çeşitli renkleri bulanık, zifirî bir ton içerisinde saklayan, bütün lağım sularının içine döküldüğü açık bir havuz âdeta."[5]

Bir zamanlar Pennine Dağları'nın veya Derbyshire'daki Derwent Vadisi'nin –aşağısında fabrika ve imalathanelere ilk su gücünü sağlayan berrak ve coşkun derelerin, tepesinde ise yeşil ovalar ile ormanların bulunduğu yüksek vadilerin– fabrika şehirlerinde görülen hoş bir kır-sanayi birlikteliğiyle kıyaslanabilecek bu yer, bir süre sonra kirlenmiş, aşırı kalabalıklaşmış bir "Almanya Manchesteri"ne benzemeye başlamıştı. İleride, Engels doğum yerini şu sözlerle betimleyecekti: "Dar nehrin mor dalgaları isli fabrika binaları ile ipliklerle dolup taşmış kastar atölyelerinin arasından bazen süratle, bazen de ağır ağır akar. Suyun parlak kırmızı rengi ise, kanlı bir muharebeden değil ... sadece kök kırmızısı kullanan çok sayıda boya işinden kaynaklanıyor." Engels, henüz çocukken, imalathanelerin ve kastar atölyelerinin yakıcı, pis kokuları arasında, sanayileşmenin cadı kazanıyla –ağır yoksulluğun ve şaşaalı zenginliğin üzerini bir çarşaf gibi örten, gözleri yaşartan, burun kanatan bir kirlilikle– karşılaşmıştı. Duyarlı bir genç olduğundan tamamını sünger gibi çekti.[6]

Wupper vadisini ziyaret edenler, sanayinin ötesinde, başka bir şeyin daha farkına varmıştı. "Barmen de Elberfeld de güçlü dinî duyguların hâkim olduğu yerlerdir. Kiliseler büyük, ayinlere katılım yüksektir ve her bir şehrin kendi İncil derneği, misyoner topluluğu ve dinî risaleler dağıtan basımevi vardır."[7] Dönemin tasvirleri, fabrika bacalarının hükmettiği bir silüet içerisinde kendine yer açmaya çalışan bir çan kulesi ormanı resmeder. Engels'in gözünde Wupper vadisinin "gericilerin Siyonu" olmaktan aşağı kalır yanı yoktu. Barmen ve Elberfeld'de agresif bir Pietizm hâkimdi. Bu, ilk kez 17. yüzyıl sonlarında Alman Lutherci (Protestan) Kilise içerisinde ortaya çıkan ve "daha yoğun, adanmış ve pratik bir Hıristiyan ibadet"e vurgu yapan bir hareketti.[8] Hareket geliştikçe ve çeşitlendikçe, sıklıkla, kendisi ile Lutherci Kilise'nin resmî yapıları ve teolojisi arasına mesafe koymaya başladı ve Wupper Vadisi boyunca günah, kişisel kurtuluş ve dünyadan vazgeçiş kehanetinde bulunan Kalvinist etikle ittifak kurdu. Bir bakıma, Engels'in annesi ile babası arasındaki mektuplaşmalardan da açıkça görüleceği gibi, bu, hayatın bütün küçük gizemlerinde Tanrı'nın müdahalesini gören bir içe bakış

5 T. C. Banfield, *Industry of the Rhine* (1846), (New York, 1969), s. 122-123.

6 MECW, 2. cilt, s. 8.

7 Banfield, *Industry of the Rhine*, s. 142.

8 Christopher Clark, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londra, 2006), s. 125.

dini sunuyordu. 1835 yılında, Engels'in annesi Elise ölüm döşeğindeki babasıyla ilgilenirken, kocası ona kadir-i mutlak Tanrı'nın merhametine inanmanın huzurunu salık veriyordu. Aile evinden yazdığı mektubunda şöyle diyordu: "Sevgili babanın hastalığıyla sükûnetle baş ediyor olmandan dolayı mutluyum ve Tanrı'ya şükrediyorum. Tanrı'nın şimdiye kadar bize yol göstermesine şükretmemiz için haklı sebeplerimiz var... O [Elise'nin babası] güçlü ve sağlıklı geçirdiği, ekseriyetle mutlu bir hayat yaşadı. Şimdi de yüce Tanrı ihtiyarı usulca, acı çektirmeden yanına almak istiyor. Bir fâni daha başka ne dileyebilir?" Tanrı'nın iradesi sıradan olaylarda da gülünç bir şekilde zuhur edebilirdi. Baba Engels, bir başka mektubunda, Ostend'de tatilde olan karısına şu tekinsiz haberi veriyordu: "Canım Elise, patateslerin iyi görünmüyor. Evvelden iyi görünüyorlardı, fakat şimdi de her yere yayılmakta olan bu hastalığa yakalanmışlar... Hastalığın bu türü daha önce hiç görülmemiş, şimdi ise hemen hemen her ülkede bir veba gibi tecelli ediyor." Çıkarılacak ders belliydi. "Tanrı, âdeta, bu imansız çağda insanlığa O'na ne kadar bağımlı olduğumuzu, kaderimizin O'nun ellerinde olduğunu göstermek istedi."[9]

Wupper Pietistleri, hakiki Protestanlığa yaraşır şekilde, bütün inananların, tefsir gibi zor bir uğraşın yanısıra, dolaysız, bireysel dua üzerinden selamete çıktıkları bir ruhbanlığa intisap ettiler. Kiliseler faydalı bir dinî işlevi yerine getiriyordu, ancak misyonlarının gerçekleşmesi, Komünyon ayini üzerinden değil, kardeşlik ve vaaz sayesinde mümkün oluyordu. Barmen'in fabrikatörleri (*Fabrikanten*) çileciliğe, çalışkanlığa, bireysel doğruluğa ve kişinin kendine hâkim olmasına değer veren, Püritenlere özgü bir ahlâk (*Sittlichkeit*) sergiliyorlardı. Baba Friedrich Engels'in psikolojik kırılganlığının izlerini onun bu fazlasıyla kişisel, genellikle mağrur inancında görmek mümkündür. Ve en azından başlangıç olarak büyük oğlu da bunda payını almıştı. Oğul Engels, "Kalvinist doktrine sıkı sıkıya bağlı, kutsal metinler konusunda bilgili ve ibadette itibarlı örnek bir Reform kilisesi olarak ün salmış" Elberfeld Evanjelik Reform Kilisesi'nde vaftiz edildi.[10] 1837 yılında kilise üyeliğine kabul törenini münasip bir evanjelik şiirle taçlandırdı.

Efendimiz İsa Mesih, Tanrı'nın tek oğlu,
İn cennetteki tahtından
Ve kurtar benim için ruhumu.
İn bütün kutsanmışlığınla,
Baba'nın kutsallığının ışığıyla,
Seni seçebilmeyi bahşet bana.[11]

9 *Die Herkunft des Friedrich Engels*, s. 555, 600.

10 Hughes Oliphant Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church* (Cambridge, 1998), 5. cilt, s. 104.

11 MECW, 2. cilt, s. 555.

Bu evanjelik hoşluklar bir kenara bırakılırsa, Pietizmin diğer yönü, Kalvinist kader mefhumundan hareketle, dünyanın maddi gerçeklikleriyle merhametsiz bir meşguliyetten ibaretti: Zamanın başlangıcında, Tanrı, kurtarılmışlar ile lanetlenmişleri seçip ayırmıştı ve kimse cennetlik mi, yoksa melun mu olduğunu kesinkes bilemese de seçilmişliğin en kati işareti dünyevi başarıydı. Protestan etiği ve kapitalizmin ruhu, Max Weber'i doğrularcasına, Wupper Vadisi'nin kiliseleri ve fabrikaları içinde harıl harıl çalışıyordu. Çalışkanlık ve zenginlik Tanrı'nın inayetinin işaretleriydi ve en ateşli Pietistler genelde en başarılı tüccarlardı. Bunlardan biri de öngörüsü ve ağırbaşlılığı hem din hem iş etiğine hükmeden II. Johann Caspar'dı. 1813 yılında, oğlu büyük Friedrich Engels'e şöyle demişti: "Ruhani meselelerde dahi kendi yararımızı gözetmeliyiz. Ben bu meselelere de bir tüccar gibi yaklaşırım ve en iyi fiyatı kollarım. Ne de olsa, hava cıva işler üzerine birlikte bir saatimi harcamak isteyebileceğim herhangi bir kimse, bana o saatin tek bir dakikasını bile geri veremeyecektir."[12]

Madem bütün zaman Tanrı'nın zamanıydı ve tek bir dakika harcamak bile günahtı, o halde yaşam besbelli eğlenmek ve sosyalleşmek için değildi. İlk Engels biyografisinin yazarı Gustav Mayer'in de kaydettiği gibi, 19. yüzyılın başlarında, Elberfeld-Barmen'in evanjelik sakinleri bölgede bir tiyatro inşa edilmesine itiraz etmek amacıyla hükümete bir dilekçe vermişlerdi. Sahnenin baştan çıkarıcılığının Wupper Vadisi'ndeki çalışkanlıkla uyum içerisinde var olamayacağını iddia ediyorlardı. Pietistler "haz"zı dinsizlerin küfürlerinden sayardı.[13] Şair Ferdinand Freiligrath, Elberfeld hakkında "yavan, küçük bir kasaba havasında, kasvetli ve hakir, lanetli bir yuva" diye ileniyordu. Engels de yetişkinliğinde burasının asık suratlı kamu kültürünü daima ürpererek hatırlayacaktı.[14] Alman Sosyal Demokrat Theodor Cuno'ya şöyle demişti: "Biz kültürsüz Wuppertallılar için Düsseldorf âdeta küçük bir Paris'ti. Barmen ve Elberfeld'in mütedeyyin centilmenleri orada metres tutarlar, tiyatroya giderler ve krallar gibi vakit geçirirlerdi." Ve tadının kaçtığını belli eden bir ifadeyle eklemişti: "Ama insanın kendi gerici ailesinin yaşadığı yerde hava her zaman bulutludur."[15] Bu Püriten kamu ahlâkı, siyasal iktidar ile Kilise otoritesi arasındaki yakın işbirliğinin ürünüydü. Cemaatleri yöneten Elberfeld'in güçlü Kilise büyüklerinin belediye kurumları üzerinde de hâkimiyeti sözkonusuydu. Yetkileri hem manevi hem dünyevi alanları kuşatır nitelikteydi.

Dahası, Kilise'nin iktidarı yeni yeni nüfuzunu artırıyordu. 1830'lardaki ta-

12 Knieriem, *Die Herkunft des Friedrich Engels*, s. 21.

13 Bkz. Gustav Mayer, *Friedrich Engels: Eine Biographie* (Lahey, 1934), 1. cilt, s. 7.

14 Alıntı için bkz. Manfred Kliem, *Friedrich Engels: Dokumente seines Lebens* (Leipzig, 1977), s. 37.

15 MECW, 44. cilt, s. 394.

rım krizi ve ekonomik gerilemenin ardından, Pietistler daha doktriner, mistik, hatta binyılcı mesajlar vermeye başladılar. Wupper Vadisi'ne karizmatik bir vaiz olan Dr. Friedrich Wilhelm Krummacher'in öncülük ettiği *Revivalist* bir duyarlılık yayıldı. Krummacher, genç Engels'in notlarında şöyle hayat bulacaktı: "Kürsüde çırpınıp duruyor, her yöne savruluyor, yumruğunu heyecanla kürsüye indiriyor, bir süvari atı gibi tepiniyor ve camları zangırdatacak, sokaktaki insanları titretecek kadar bağırıyordu. Ardından cemaat hıçkırmaya başlıyor, önce genç kızlar ağlıyor, sonra onlara yürekler acısı bir sopranoyla yaşlı kadınlar katılıyor ve kakofoni nihayetinde mecalsiz sarhoş Pietistlerin inlemeleriyle tamamlanıyordu... Bu hengâme içerisinde, Krummacher'in güçlü sesi bütün cemaatin dikkatine sunduğu sonu gelmeyen cehennem cezaları veya tarif ettiği şeytani manzaralarla yankılanıyordu."[16]

Engelsler bu denli ateşli Protestanlar değillerdi. Hatta bu ilahi coşku o denli alevlenmişti ki, Barmen'in önde gelen ailelerinden birçoğu 1840'lara gelindiğinde kilise faaliyetlerinden uzak durmaya, onun yerine eve ve aileye odaklanmaya başladı. İngiltere'deki Evanjelik uyanış nasıl Victoria devrinde ataerkilliğin ve evcimenliğin kutsanmasına yol açtıysa (William Cowper'in içli şiirlerini, John Claudius Loudon'un bahçe estetiğini veya Hannah More'un romanlarını düşünün), Barmen'in pitoresk tüccar evlerinde de birbirine sıkı sıkıya bağlı bir hane halkının kıymetine verilen kültürel önem dirilmişti. Bu hararetli aile savunusu, ifadesini, adeta bir banliyö etiği içinde buluyordu: Perdeleri sıkıca kapamaya, yozlaştıran dış dünyayı dışarıda bırakmaya ve ailevi ritüellerin –okumanın, nakışın, piyano performanslarının, Noel kutlamalarının ve doğum günü partilerinin– sade hazlarında ruhsal yenilenme aramaya yönelik yüksek burjuva bir arzu egemendi. Engels'in babası, neredeyse küçük burjuva roman kahramanı Pooter'i andıran bir memnuniyetle, "Bir piyanoya sahip olmak, gerçekten hoş ve sade!" diyordu.[17] İleriki yıllarda, bu salon kültürü, yalınlığı küçümseyen *bieder* sıfatı ile dönemin orta-sınıf görsel tarzı, edebiyatı ve değerlerine gönderme yapan, sık rastlanan bir soyadı olan Meier'ı birleştiren alaycı *Biedermeier* terimiyle özetlenecekti.[18]

Sonradan küçümsemelere konu olsa da, Engels ile üç erkek ve dört kız kardeşinin içinde büyüdükleri ortam, her daim eğlenceli değilse bile, güvenli ve şefkatli bir ortamdı. En önemlisi, ebeveynleri birbirlerine hayrandı. Baba Engels, ailesini ziyarete Hamm'a giden Elise'ye yazdığı mektubunda, "İnanmayacaksın belki ama bütün gün seni düşündüm ve evdeki hiçbir şeyde huzur bulamadım," diyor ve "senin için birkaç yumuşak söz" diyerek

16 *A.g.e.*, 2. cilt, s. 14.

17 Knieriem, *Die Herkunft des Friedrich Engels*, s. 463.

18 Bkz. James J. Sheehan, *German History, 1770-1866* (Oxford, 1989).

mektubunu şöyle bitiriyordu: "Baksana, yine aniden sırılsıklam aşık olmuş biri gibi hissediyorum. Cidden söylüyorum, yeleğimin altında (sedef düğmeleri olan, biliyorsun) hasretimin yer ettiği noktayı hissedebiliyorum. Dört hafta boyunca dayanabileceğimi zannetmiyorum." Gerçekten de 1820'lerin başlarındaki mektupları karısına duyduğu aşka dair en tutkulu taahhütlerle doludur. "Samimiyetle söylüyorum, canım Elise, kalbim yeniden bir araya gelmemiz için yanıp tutuşuyor, çünkü artık sürekli olarak her şeyi seninle paylaşma ihtiyacı hissediyorum."[19] Engels'in annesi, ticaretten ziyade entelektüel uğraşlara yatkınlığı olan bir ailedendi (van Haar ailesinin mensupları arasında okul müdürleri ve filologlar vardı) ve kocasına kıyasla çok daha cömert, neşeli, hatta asi bir doğası vardı. Bir Noel'de Engels'e Barmen civarında genellikle "kâfir bir adam" olduğu düşüncesiyle tasvip edilmeyen bir yazar, fakat Engels'in gözünde "Almanların en büyüğü" olan Goethe'nin şiir kitabını hediye edecek kadar ileri gitmişti.[20] Bu arada, Elise'nin babası papaz Gerhard van Haar Engels'i ergenliği sırasında klasik mitolojinin efsaneleriyle tanıştırmış, bu konu torununun zinde hayalgücünde yeşermeye uygun bir ortam bulmuştu. "Ey sen bize daima şefkatle yaklaşan sevgili Büyükbaba," diye başlıyordu Engels, şairane bir teşekkür notuna:

> *İşlerimiz yolunda gitmediğinde bize daima yardım eden sen,*
> *Pek çok güzel hikâye anlattın bana, buradayken*
> *Kerkyon ve Theseus ve yüz gözlü canavar Argus,*
> *Minotor, Ariadne ve denizde boğulan Egeus,*
> *Altın Post, Argonotlar ve meydan okuyan İason hakkında...*[21]

Bu rahat ortam içinde, Engels'in babası, önemli ölçüde oğlunun onu ileride olumsuz tasvir etmiş olması sebebiyle, umumiyetle, mutsuz, sofu, açgözlü ve cahil bir adam olarak resmedilir. Engels'in favori hakaret sözcüğü olan cahil (*philistine*) kelimesini Goethe'den ödünç almış olduğunu hatırlatalım: "Cahil, Tanrı'nın ona merhamet edeceğini uman, korkuyla dolu boş bir bağırsaktır." Gelgelelim, baba Engels'in Elise'ye yazdığı mektuplar okunduğunda, adamın çok farklı bir yönü olduğu ortaya çıkar: Evet, kafası ticarete çalışan, vatanperver ve Tanrı korkusuyla yaşayan bir adamdı, fakat aynı zamanda babasını seven bir oğul, oğluna düşkün bir baba ve işe dair çok sayıda kararını paylaştığı, sıkça fikrine başvurduğu karısına âşık bir adamdı. Püritenliğiyle bilinmesine karşın, piyano, çello ve fagot çalabilen hevesli bir müzisyendi ve bir aile konserinden duyduğu hazzı başka pek az şeyde bulabiliyordu. Ne var ki, Engels'in babasıyla yaşadığı sert ayrılıktan çok son-

19 Knieriem, *Die Herkunft des Friedrich Engels*, s. 463, 464, 470.

20 MECW, 6. cilt, s. 259.

21 *A.g.e.*, 2. cilt, s. 553.

ra bile yakınlığını koruyabildiği kişi, annesiydi. Engels yıllar sonra şöyle yazacaktı: "Nadir rastlanan cömertlikte bir insanlığa sahip olan, gerçekten çok sevdiğim annem olmasaydı, bağnaz ve despot babama karşı en küçük bir tavizde bulunmak dahi aklıma gelmeyecekti."[22] Çocukluğu sırasında zaman zaman ticaretin ve dindarlığın ağırlığı altında nefessiz kaldığı hissine kapılmasına rağmen, müzik, kahkaha ve sevgiden ibaret sıcak bir zeminden yoksun kalmamıştı.

"Friedrich geçtiğimiz hafta oldukça vasat bir karne getirdi. Bildiğin gibi, artık daha kibar, daha dışa dönük, fakat önceden yediği sopalara rağmen, ceza korkusu bile bu çocuğa koşulsuz itaati öğretemiyor sanki." Baba Engels bu her şeyde kusur arayan satırları Elise'ye Ağustos 1835'te yazmıştı. Karısı, Hamm'da ölüm döşeğindeki babasıyla ilgileniyordu. Baba Engels mektubun devamında şöyle diyordu: "Şöyle ki bugün yine masasında kütüphaneden ödünç aldığı ahlâksız bir kitap, 13. yüzyıldaki şövalyelere dair bir hikâye bulmak beni çok üzdü. Bu tür kitapları hiç aldırış etmeden masasında bırakıyor olması şaşırtıcı. Tanrı huyunu kollasın, diğer yönleriyle harika bir çocuk ama beni sık sık endişelendiriyor."[23]

Friedrich erken yaşlarda, babasını üzme pahasına, Barmen'deki yaşamın katı Pietist yasaklarıyla sürtüşmeye başlamıştı. İlk öğrenimini entelektüel çabayı pek teşvik etmeyen yerel okulda (*Stadtschule*) gördü. On dört yaşında, Elberfeld'deki belediye Gymnasium'una transfer oldu ve Lutherci bir okul müdürünün gözetiminde yatılı okumaya başladı. Prusya'daki en iyi okullardan biri olduğu söylenen bu nispeten liberal *Gymnasium* şüphesiz Engels'in dil becerilerinin gelişmesini sağladı ve Dr. Clausen adlı birisinin (Engels'in sözleriyle, "öğrencilerinde şiire yönelik, Wuppertal'ın cahilleri arasında helak olmaya mahkûm bir ilgiyi canlandırabilen yegâne kişi"nin) himayesi altında eski Almanya'nın mitlerine ve romantizmine dair artarak süren merakını besleyebildi. Son karnesinde de belirtildiği üzere, "Engels Alman ulusal edebiyat tarihine ve Alman klasikleri okumalarına takdire şayan bir ilgi göstermiştir".[24]

Gerçekten de genç Engels üzerindeki ilk entelektüel tesirlerden biri, romantik bir vatanperverlik olacaktı. On yıllar sonra, sıklıkla, donuk, mekanik bir Marksist olarak haksızca kınanacaktı, hatta Marksizmin kendisi genellikle Aydınlanma düşüncesinin indirgemeci bir yan ürünü olarak tarif edilecekti. Halbuki Engels'in felsefî gelişiminin ilk fideleri, Batı kültürel kano-

22 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 30.

23 *A.g.e.*, 2. cilt, s. 582.

24 *A.g.e.*, s. 20, 585. Ayrıca bkz. Volkmar Wittmütz, "Friedrich Engels in der Barmer Stadtschule 1829-1834", *Nachrichten aus dem Engels-Haus* içinde, 3 (1980).

nunun en idealist yazılarındandı. Avrupa genelinde, Fransız Devrimi'nin ve Aydınlanma'nın evrenselci rasyonalizminin siyasi aşırılıklarına verilen tepkilerden biri de Romantizmin serpilmesi olmuştu. Fransız felsefeci Marquis de Condorcet'nin insanlığın sonsuz gelişimine dair öngörüde bulunduğu ve buz gibi Kartezyen bir yaklaşım sergileyen eseri *İnsan Zekâsının İlerlemesi Üzerine Tarihsel Bir Tablo Taslağı*'nda da ifadesini bulan Aydınlanma'nın (*Aufklärung*) temel prensibi, aşırı kibirli olması sebebiyle kısa sürede alay konusu olacaktı. Aydınlanma her bir ulusal bağlamda farklılık gösterse de, Immanuel Kant, David Hume, Jeremy Bentham, Voltaire ve Fransız *Encyclopédie* yazarları, eserlerinde, evrensel insan aklının gücüne duydukları derin kolektif saygıyı paylaşıyorlardı. Yer çekimine dair keşifleriyle Tanrı'nın bir matematikçi, evrenin de tıkır tıkır işleyen bir saat mekanizması gibi olduğunu açığa çıkaran Isaac Newton bu yazarların gözünde bir önderdi. Ve bu yeni mekanik çağda, ulusların ve kültürlerin farklılıkları, örfi otorite, din ve gelenekle birlikte, bilimin tavizsiz kalkülüsü karşısında hiçe sayılıyordu. Bu yeni kozmopolit uzlaşıya göre, insan her zamanda ve her mekânda özünde aynıydı ve yasa koyucuların –Prusya'da Büyük Friedrich'in, Avusturya'da II. Joseph'in, Rusya'da Büyük Katerina'nın– görevi aklın özgür kılınması vasıtasıyla insanın kendini ifade etme kapasitesinin gelişmesine imkân tanımaktı.

Bu Aydınlanma idealine karşı itiraz hareketin kendisi kadar eskiydi ve en canlı tepkiyi verenlerden biri de Whig siyasetçi ve muhafazakâr felsefeci Edmund Burke'dü.[25] Burke, İngiltere yurttaşlarına "Bizler Voltaire'in müritleri değiliz," diye sesleniyor ve henüz Paris sokaklarında insanlar giyotine gönderilmezken, *Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler* adlı eserinde Aydınlanma düşüncesinin korkunç rasyonalitesi ile Fransız Devrimi'nin katliamlarını irtibatlandırıyordu. 1789'un isyancıları "eğitimsiz insanların bilgeliği olan tecrübeyi küçümseyerek" ve "insanları yalnızca hesabı tutulup basitçe sayılacak sahipsiz sikkelere indirgeyerek" salt aklın bir topluluk inşa edebileceğini varsaydılar. Burke sözde "insan hakları"nın, bir devletin ve sivil toplumun nesiller boyu ustalıkla işlenen tedricî, tabii gizeminin yerini alamayacağını iddia ediyordu. "Ne var ki, şövalyelerin çağı sona erdi. Sofistlerin, ekonomistlerin ve hesapçıların çağı muvaffak oldu; haliyle, Avrupa'nın ihtişamı ebediyen yitirilmişti."[26]

Halbuki Romantiklerin aklındaki tam da buydu: bir şövalyelik çağı. Dile, kültüre, geleneğe ve teamüle ilişkin tikellikler 1700'lerin sonundan itibaren Avrupa entelektüel yaşamına güçlü bir şekilde yeniden damgalarını vurdular. Harekete İskoçya'da önce Kelt mitlerinin yaratıcısı James Macpherson, ardından Waverley romanlarının yazarı Walter Scott öncülük etti.

25 Bkz. Isaiah Berlin, "The Counter-Enlightenment", *Against the Current* içinde (Londra, 1997).

26 Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* (Harmondsworth, 1986), s. 170.

Fransa'da Chateaubriand'ın *Hıristiyanlığın Dehası* (*Le Génie du Christianisme*) adlı eseri fazlasıyla saldırıya uğrayan Katolik Kilisesi'ni yüceltiyor, Joseph de Maistre sığ insan doğası anlayışından ötürü Aydınlanma'yı yerden yere vuruyordu. İngiltere'de ise, Wordsworth, Blake ve Coleridge'in şiirleri, *Yaşlı Gemici*'de olduğu gibi, ulusal geleneğin biricik özelliklerine vurgu yapıyor, ortak bir kültür, dil ve aklı temel alan her türlü kozmopolit fikir bilinçli bir aşağılamaya konu oluyordu. Hugh Trevor-Roper'in deyimiyle, "İngiltere'de, Almanya'da, İspanya'da, eski yerel gelenekler, hatta batıl inançlar yeni bir güç ve saygınlık elde etmişti. *Encyclopédie* rasyonalistlerinin hor gördüğü toplumun eski örfî kurumları, eski yerleşik inançları artık yeni bir onur kazanmıştı".[27]

Bu tespitler en çok da Almanya için geçerliydi. Birçok on yıla yayılmış ve aynı anda hem tamamlayıcı hem çelişik birçok biçim almış estetik, kültürel ve siyasi bir hareket olarak Romantizmi sistematik bir biçimde ele almak güçtür. Öte yandan, Aydınlanma tekdüze ve öngörülebilir bir insan doğasına bağlı kaldığı ölçüde, Romantizmin savunucuları da bunun tam tersine, yani sınırlı ve monoton bir şimdiki zamandan kaçmaya yönelik irrasyonel, duygusal, muhayyel ve devingen bir arzuya vurgu yapıyorlardı.[28] Hareketin, Alman geleneği bağlamında, "Fırtına ve Coşku" (*Sturm und Drang*) döneminin oyun yazarlarının eserleriyle veya Goethe'nin tutkulu bir yok oluşu anlattığı çarpıcı romanı *Genç Werther'in Acıları*'yla (1774) başladığı söylenebilir. Alman Romantizminin entelektüel kökenleri Johann Gottfried von Herder ile J. G. Hamann'ın 18. yüzyıl ortasındaki eserlerine uzanır. Her ikisi de aydınlanmış Fransız medeniyetine tepki olarak ulusal kültürün inşasında sakil Alman dilinin önemine vurgu yapmıştır. Herder, "Dilin Kökenleri Üzerine" başlıklı denemesinde, dili tamamıyla kendine ait bir tınısı olan bir lir olarak tarif eder ve her bir ulusal dilin belirli bir halkın (*Volk*) özgün bir ürünü olduğunu söyler. Böylece dilin izi, bir ulusun ilkel halk hikâyelerinde, şarkılarında ve edebiyatında sürülebilirdi. Bu, Alman ulusal ve özellikle Ortaçağ geçmişine yönelik artan bir ilgiyi tetikleyen fevkalade demokratik bir kültür mefhumuna işaret ediyordu. Strazburg'un yüksek Gotik katedrali, Reformasyon öncesi Katolik Kilisesi, eski peri masalları ve Dürer'in sanatı gibi pek çok unsur Almanya'nın komünal yüceliğinin emsalsiz totemlerine dönüşmüştü. Madame de Stäel'in de çok okunan tarih eseri *Almanya*'da (*Germania*) belirttiği gibi, Tötonik halkların hiçbir zaman Romalıların işgaline uğramamış ve barbarlıktan doğrudan Ortaçağ Hıristiyanlığına geçmiş olmalarından ötürü, "hayal güçleri eski kulelerde ve mazgallarda, şövalyeler, büyü-

27 Hugh Trevor-Roper, *The Romantic Movement and the Study of History* (Londra, 1969), s. 2.

28 Bkz. Celia Applegate, "Culture and the Arts", Jonathan Sperber (der.), *Germany 1800-1870* içinde (Oxford, 2004).

cüler ve hayaletler arasında tezahür eder ve şiirlerinin ana kısmını tefekküre dalmaya ve yalnız kalmaya davet eden gizemler oluşturur".[29]

Friedrich Schiller, 1795 yılında kaleme aldığı "İnsanın Estetik Eğitimi Üzerine" başlıklı önemli denemesiyle, sanatın ve kültürün insanın kendini oluşturmasında (*Bildung*) oynadığı rolü öngörerek bu romantik dürtünün estetikleştirilmesine yardımcı oldu. Schiller –Herder'in kutsal saydığı ve Edmund Burke'ün devrimci Paris'te parçalanışını gördüğü– Ortaçağ toplumunun organik uyumunun çöküşüne ancak geniş kapsamlı bir güzellik ve yaratıcılık etiğiyle engel olunabileceğini belirtmişti. 1798 yılında Schlegel kardeşler bu çağrıya kulak verdiler ve Jena merkezli *Athenaeum* dergisini çıkararak Alman Romantizminin altın çağını başlatmış oldular. Derginin sayfalarındaki romantik sanatçı, şair, gezgin ya da mistik; gerek zamanın ruhuna vücut vererek, gerekse bu ulvi çağrıdan kaynaklanan korkunç kişisel kaygıyla savaşarak başrolü üstleniyordu. Caspar David Friedrich'in uçsuz bucaksız ormanlar, çağlayan şelaleler karşısında kendileriyle yüzleşen heroik figürleri resmettiği bedbin tabloları; E. T. A. Hoffman'ın tarifi zor, aşkın eserleri ve Schiller'in özgürlük, isyan ve ihanete dair şiirleri, bireysel deneyimi her şeyin üstünde tutan bu içe dönük, romantik ruhu kavrıyordu.

Öte yandan, Schiller ve Schlegel kardeşler sanatçının toplumsal bağları yeniden güçlendirmeyi vazife bilmesine vurgu yaparken, çağdaşları olan felsefeciler Novalis ve Johann Gottlieb Fichte, Herder'in proto-milliyetçi fikirlerini diriltme çabasındaydılar. Herder'in ("fikirlerle zihinleri, temayül ve dürtülerle kalpleri, izlenim ve formlarla duyuları, kanunlar ve kurumlarla sivil toplumu birleştiren görünmez, gizli bir ortam" olarak betimlediği) vatanperver *Volk* (halk) mefhumunun 1806 yılındaki Jena Muharebesi'nde Prusya'nın Fransa İmparatoru Napoleon Bonaparte'ın gücü karşısında boyun eğmesinin ardından bir hayli öngörülü bir mefhum olduğu anlaşılmıştı.[30] Muharebenin ardından tesis edilen emperyal Fransız hâkimiyeti genel olarak daha aydın bir nitelik barındırsa da –Medeni Kanunu'yla, Prusya'daki Hohenzollern monarşisinin tanıdığından, daha geniş bir ifade özgürlüğü hakkı, anayasal özgürlükler ve Yahudilere daha geniş haklar tanınmıştı– yabancı işgali nadiren popüler bir durumdur. Dolayısıyla, Fransız yönetimi altında geçen yıllar Alman kimliği etrafındaki mağduriyet hissini kuvvetlendirmeye yaradı. Fichte, 1807-1808 yıllarında Berlin Akademisi'nde verdiği ve Herder'in ulusallık fikrini yeni bir duygusal zirveye taşıyan "Alman Ulusuna Söylev" başlıklı kışkırtıcı dersleriyle bu hissi besledi. Fransız hâkimiyeti altında ezilen Berlinlilere seslenirken, ulusun bir ruhu ve amacı olan güzel, organik bir varlık olduğu fikrinden hareketle, bireylerin mutlak özgür-

29 M. de Staël, *Germany* (Londra, 1813), s. 8.

30 Bkz. "The Growth of Participatory Politics", Sheehan, *German History* içinde.

lüğü ancak ulusun ve onun halkının (*Volk*) aracılığıyla hayata geçirebileceklerini ilan ediyordu.

Sonuçta, yerel Alman geçmişine yönelik yeni, coşkun bir ilgi oluştu. Bu ilgi, masallara meraklı olmalarıyla bilinen ülkenin en ünlü filologları Jacob ve Wilhelm Grimm kardeşlerde vücut buldu. Grimm kardeşler önce Alman âdetlerinin, kanunlarının ve dilinin bir arkeolojisini sunan *Altdeutsche Wälder* (*Eski Alman Ormanları*) adlı bir dergi çıkarmışlar, ardından da 1815 yılında yeni bir çağrıda bulunmuşlardı. "Bütün Almanya'ya yayılmayı amaçlayan ve Alman köylülerinin söylediği bütün mevcut şarkıları ve hikâyeleri kaydedip toplamayı hedefleyen bir topluluk kurulmuştur." Bu, âdeta bir "hayalî devlet inşası" çalışmasıydı. Grimm kardeşler, çok okunan *Kinder- und Hausmärchen* (*Çocuk ve Yuva Masalları*) adlı eserlerinde topladıkları birçok masal ve hikâyeyi Fransız Huguenot kökenli orta sınıf hanımlarından almış olsalar da, ulusal Alman geleneğine özgün bir katman daha ilave ettiler.[31]

Şiirlerin ve masalların, operaların ve romanların arka planında, Romantizmin sert siyaseti, güçlü ilerleyişini sürdürüyordu. Napoleon'un Waterloo Muharebesi'ndeki yenilgisinin ardından 1815 yılında Avrupa'da barışın tesis edilmesi ve bunu müteakip Viyana Kongresi'nde gerçekleşen diplomatik bölüşüm sonucunda, Rheinland Fransa'nın egemenliğinden çıkarılmış ve Prusya tarafından ilhak edilmişti. Ren bölgesinin özgür düşünceyi besleyen, endüstriyel, kentli dünyası artık Berlin'in Hohenzollern monarşisine ve onun hiyerarşi ve otoriteyi her türlü demokratik Alman kültürünün üzerinde tutan Junker etiğine tâbi kılınmıştı. Buna karşın Prusya genelinde –ve daha sonra Almanya'yı oluşturacak olan diğer prenslik, krallık ve serbest şehirlerde– Novalis'in şiirleri ve Fichte'nin milliyetçiliğiyle yetişen romantik, ileri ci vatanperverler daha üniter, daha liberal bir Alman ulusu için harekete geçiyorlardı. İcat edilmiş geleneğin efsaneleri ve dilinden ilham alan radikaller, ulusal duyarlılığı yeniden canlandırarak Fransız işgalinin ve Aydınlanma kibrinin hatırasından kurtulmak istiyorlardı.

1815 yılında Jena'dan başlayarak öğrenci birlikleri (*Burschenschaften*) bir Alman vatanı (*patria*) fikri temelinde anayasa reformu için kampanyalar yürütmeye başladılar. Birlikler, Lützow gönüllülerinin (1813 Leipzig Muharebesi'nde Fransızlara karşı kahramanca çarpışan, silahlı öğrenci ve aydınlardan oluştuğu söylenen vatanperver *Freikorps*, yani gönüllü birlikleri) siyah, kırmızı ve altın renklerinde giyiniyorlar ve önceki anayasal reform planlarından vazgeçmeye başlayan müstereddit Prusya Kralı III. Friedrich Wilhelm'e değil, vatana bağlılık yemini ediyorlardı. Bu vatanperver kültün bir bölümünü de Prusya geneline yayılmış 150 jimnastik kulübü ve 100.000 kişilik koro topluluğu hareketi temsil ediyordu. Vatana methiyeler düzen balatlar söy-

31 Jack Zipes, *The Brothers Grimm* (Londra, 2002), s. 26.

leyip festivaller düzenliyorlardı. Ekim 1817'de Reformasyon'un 300., Leipzig Muharebesi'nin 4. yıldönümünü kutlamak amacıyla Almanya'nın dört bir yanından gelen öğrencilerin (Martin Luther'in Yeni Ahit'i Almancaya çevirdiği) Wartburg Kalesi'nde toplanmaları hareketin zirve noktasıydı. Prusya'nın Napoleon'a karşı savaşı, bir dizi güçlü vatanperver simge üzerine inşa edilmiş radikal bir siyasi kültür aracılığıyla, geniş çerçeveli bir yükselen Alman ulusallığı anlatısına işlenmekteydi.[32]

Bütün bu gelişmeler tutkuyla uluslara değil hanedanlıklara, demokrasilere değil monarşilere inanan Avusturya ve Alman Konfederasyonu kralları ve başbakanları tarafından büyük bir endişeyle izleniyordu. Gelişmelere öğrenci birliklerini kapatan, yazılı bir anayasa bahsini sonlandıran, üniversiteleri polis gözetimi altına sokan ve basın özgürlüklerini kaldıran Kasım 1819 tarihli Karlsbad Kararnameleri'yle yanıt verdiler. Bunu takiben, 1820'li yıllar; amansız bir korku tellallığı yaparak Prusya yetkilileri üzerinde hatın sayılır bir hâkimiyet kuran Makyavelci Avusturya başbakanı Kont Klemens von Metternich'in önderliğinde yürütülen ve Alman Romantizminin radikalizmini kraliyet aileleri adına bastırmayı hedefleyen etkili bir kampanyaya tanıklık etti.

Gericilerin dar görüşlü Siyonu Barmen'e bu Romantizmin ne kadarı nüfuz edebilmişti? Unutulmamalı ki, Goethe burada "kâfir adamın tekiydi". Yine de genç Friedrich Engels'in hayal gücü, Dr. Clausen'den ve Ortaçağ romantizmine dair kendi yaptığı okumalardan aldığı cesaretle Alman milliyetçiliğinin bu uyanışıyla birlikte iyice hareketlenmişti. 1836 yılında, "Okçu William Tell", "savaşçı şövalye Bouillon" ve bir Ortaçağ eseri olan *Nibelungen Destanı*'nın ejderha öldüren kahramanı "Siegfried" gibi romantik efsanevi figürlerin eylemlerine methiyeler düzdüğü, kiliseye kabul töreninde yazdığı şiir kadar dindar sayılamayacak kısa bir şiir kaleme aldı. Demokratik Alman *Volksbüchner* geleneğini ve Grimm kardeşlerin eserlerini övdüğü makaleler yazdı. "Bu eski popüler kitaplar, eski moda renkleri, baskı hataları ve kötü gravürleriyle, benim gözümde olağandışı, şairane bir büyüye sahipler", diye not ediyordu neşeyle. "Beni suni modern 'koşullarımızdan, kafa karışıklıklarımızdan ve ince ayrımlarımızdan' doğaya çok daha yakın olan bir dünyaya taşıyorlar."[33] Alman ulusunun idolü ve matbaacılığın babası Johannes Gutenberg'in yaşamını yücelttiği birçok şiiri, hatta Alman kırsalının uhrevi ihtişamı hakkında yazdığı panteist tasvirleri vardı (mesela, "asma kokulu Ren Vadisi'ne, ufukla birleşen uzak mavi dağlara, altın bir güneşin ışığıyla yıkanan yeşil ovalara ve bağlara bakın...").[34] Engels, uzun bir ömür boyunca, bu gençlik ruhuyla dolu kültü-

32 Bkz. Clark, *Iron Kingdom*, s. 385.

33 MECW, 2. cilt, s. 33.

34 *A.g.e.*, s. 95.

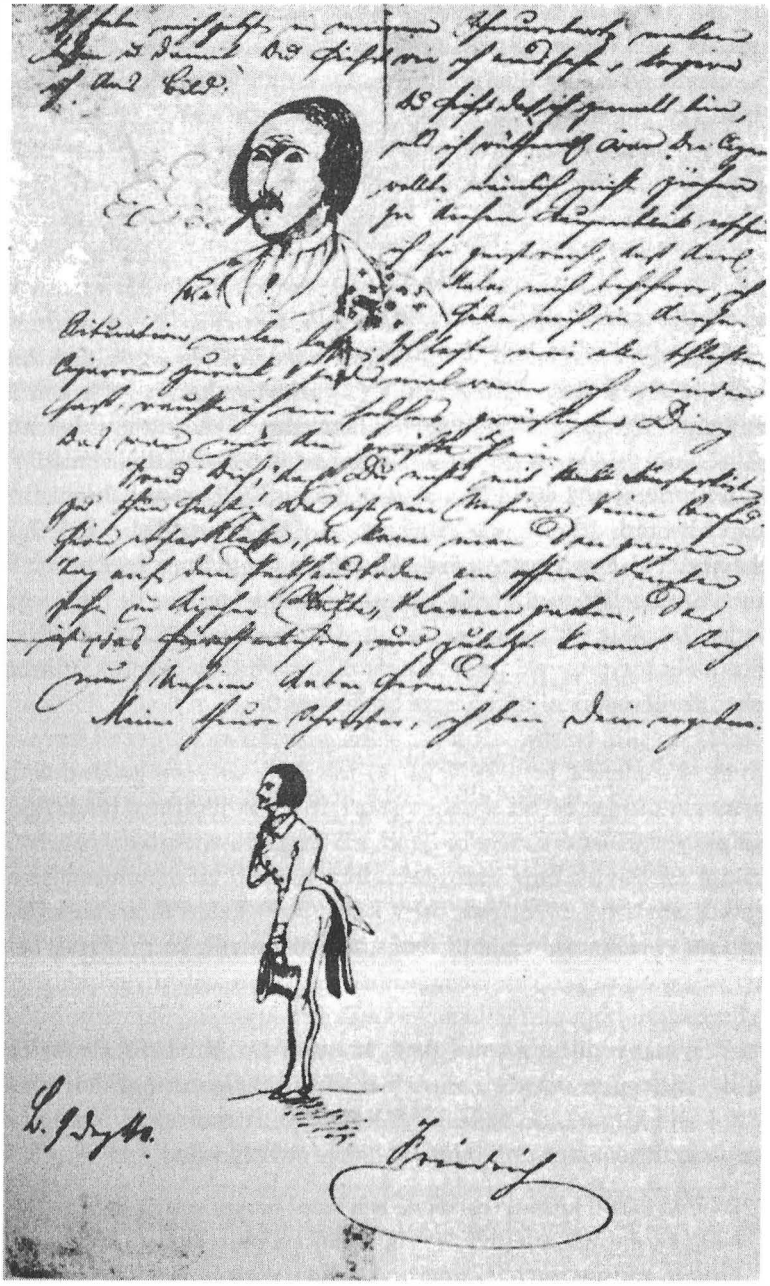
rel vatanperverliği hiç terk etmedi. Proletaryanın uluslararası dayanışmasını savunduğu ve ülkesine gitmesinin ölüm cezası tehdidiyle yasaklandığı dönemde bile, Siegfried'in destansı dünyasına ve temsil ettiği epik yazgıya duyduğu beklenmedik duygusal empatiyi muhafaza etti.

Ancak bu, babasının asla paylaşmadığı bir duyguydu. Engels okulda kalma isteğine ve okul müdüründen gelen başarılı karnelere rağmen 1837 yılında alelacele *Gymnasium*'dan alınmış ve aile şirketine konulmuştu. Oğlunun edebî zaafları ve kuşkulu dindarlığı baba Engels'i zaten endişelendiriyordu. Bu yüzden onu Dr. Clausen'in sapkın entelektüel çevresinden uzaklaştırma konusunda hiçbir tereddüt duymuyordu. Böylece Friedrich'in üniversitede hukuk okuma, belki devlette memuriyete başlama, hatta şair olma umutları tümüyle sona erdi. Bütün bunlar okul müdürü J. C. L. Hantschke'den gelen son karnede ima ediliyordu. Müdüre göre Engels "önceden niyetlendiği çalışmalardan ziyade, görünürdeki mesleği olarak ticareti seçmeye yönlendirilmişti".[35] Engels on iki zorlu ayın sonunda keten ve pamuğun, eğirme ve dokumanın, kastarlama ve boyamanın sırlarına vâkıf oldu. 1838 yazında, baba oğul, birlikte, Manchester'da ipek satışı ayarlamak, Londra'da *grège* (ham ipek) satın almak ve Ermen & Engels'in işleriyle ilgilenmek amacıyla İngiltere'de bir iş seyahatine çıktılar. Dönüşte Almanya'nın kuzeyindeki Bremen şehrine uğradılar. Friedrich burada tüccar çıraklığının bir sonraki aşamasına geçecek, uluslararası kapitalizmde iflas dersini öğrenmeye başlayacaktı.

Bir serbest şehir ve Hansa tüccar şehri olan Bremen'in sahil havası, Barmen'in alçak sislerine kıyasla Engels'e çok daha sevecen görünmüştü. Tabii burası da dindar bir yerdi (hemşehrilerinden şikâyetçi bir bölge sakini, "Kalplerine Johann Calvin'in öğretileri kazınmıştır," diyordu), fakat Almanya'nın en büyük limanlarından olması sebebiyle entelektüel ve ticari bir etkileşim merkeziydi. Saksonya konsülü ve keten ihracatçısı Heinrich Leupold'un çıraklığına verilen Engels, ticarethanede kâtip olarak çalışmış ve cana yakın bir rahip olan Georg Gottfried Trevinarus'un evinde konaklamıştı. Barmen'in boğucu *Biedermeier* asaletine kıyasla daha rahat bir mizaçta olan Trevinarus ailesini çok eğlenceli bulmuştu. Kız kardeşlerinden birine yazdığı mektupta, aileyle geçirdiği eğlenceli bir pazar öğleden sonrasını, "Unla dolu bir kupanın içine bir yüzük koyduk ve o meşhur, yüzüğü ağzınla dışarıya çıkarma oyununu oynadık," diye anlatıyordu.

> Rahibin karısı, kızları, ressam ve ben dahil herkes sırayla denedi. Bu sırada rahip kanepenin köşesinde oturup eğlenceyi puro dumanı arasından izledi. Rahibin karısı yüzüğü çıkarmaya çalışırken yüzü sürekli una bulandığından gülmekten kendini alamıyordu... Sonra da hepimiz birbirimizin yüzüne un

35 *A.g.e.*, s. 585.

Engels'in Bremen'den gönderdiği mektuplar, karalamalarla, kelime oyunlarıyla ve bir kendine düşkünlük haliyle doluydu. Marie Engels'e yolladığı 6-9 Aralık 1840 tarihli bir mektup (Marx Engels Collected Works - Marx ve Engels'in Toplu Eserleri, *2. cilt).*

fırlattık. Ben yüzümü kara mantarla siyaha boyayınca hep bir ağızdan güldüler. Ben de gülmeye başlayınca, iyice kahkahadan kırıldılar.[36]

Bu, en sevdiği kardeşi olan küçük kız kardeşi, "kaz"ı Marie'ye yazdığı bir dizi mektuptan yalnızca biriydi. Mektuplar, Engels'in karakterinin yıllar içerisinde değişmeyen bir yönünü ortaya çıkarır: serseri, geveze, bazen de edepsiz bir mizah anlayışı (ki Karl Marx'la bunu paylaşacaktır) ve açık bir yaşama arzusu. Mektupları takma adlarla, kötü kelime oyunlarıyla, notlarla, hatta notalarla ve kötü biten aşkların, alkole dayanıklılığın, eşek şakalarının kibirli anlatımlarıyla doludur. Dönem dönem umutsuzluğa kapılan Marx'ın aksine, Engels neşesini pek nadir kaybederdi. Gerek fiziksel gerekse entelektüel olarak, Victoria devrinin eylem adamlarındandı; duygusal tefekkür ona göre değildi. Yeni bir dil öğrenmek, bir kütüphaneye kapanmak veya onu uzun yürüyüşlere çıkmaya iten Tötonik arzunun peşinden gitmek, hangisi olursa olsun, Engels hareket halinde olmalı, dinmek bilmez enerjisini durumdan en iyi şekilde faydalanmaya harcamalıydı. Yine bir Victoria devri radikalinin, George Julian Harney'nin sözleriyle: "Onda 'tutukluk'tan veya 'soğukluk'tan eser yoktu... Kendisi de gülmeyi çok sevdiği gibi, kahkahası bulaşıcıydı. Etrafındaki herkesi neşelendirir, mutluluğunu paylaşmalarını sağlardı."[37]

Engels Bremen'deki işinde genellikle uluslararası yazışmaları yürütmekten sorumluydu: Havana'ya paketler, Baltimore'a mektuplar, Batı Hint Adaları'na jambon gönderiyor, Haiti'den gelen Domingo kahve çekirdeklerini ("bazen açık yeşil tonda ama genellikle gri renkli, her bir on iyi çekirdek için dört kötü çekirdeğin bulunduğu, altı buçuk kiloluk çer çöp...") teslim alıyordu.[38] Kâtiplikle geçen bu çıraklık dönemi boyunca, ihracat işini, kur anlaşmalarını ve ithalat vergilerini teferruatıyla öğrenecekti. Kapitalizmin mekanizmalarına dair bu detaylı bilgiden, ileriki yıllarda, hem bir işadamı hem de bir komünist olarak çok faydalanacaktı. Öte yandan Engels gibi arzulu, genç bir romantik için bu işler çok ama çok sıkıcıydı. Ve şüphesiz babasından duymuş olacağı ihtara göre, başıboşluk şeytanın işini kolaylaştırırdı. Yine Marie'ye yazdığı, bolca böbürlendiği bir mektubunda şöyle diyordu: "Büroda artık büyük bir bira stoğumuz var; masanın altında, ocağın arkasında, dolabın arkasında, her yerde bira şişeleri var. Şimdiye dek, yemekten döner dönmez korkunç bir rehavet içindeyken masa başına geçmek zorunda olmak son derece can sıkıcıydı. Çare olarak, antreponun çatı katına iki hamak bağladık, yemek sonrasında orada sallanıyor, puro içiyor ve bazen de biraz kestiriyoruz."[39]

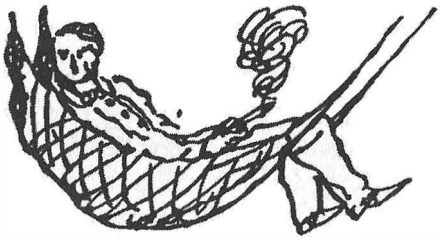
---

36 *A.g.e.*, s. 399.

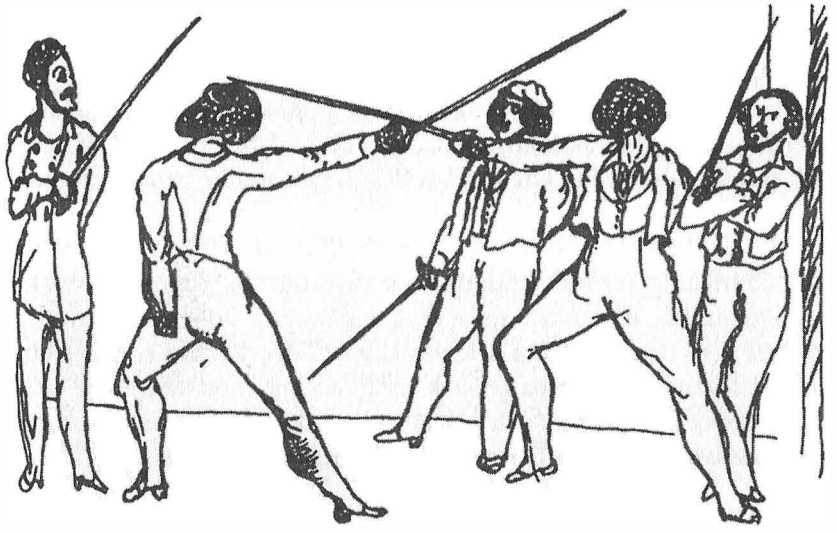
37 Alıntı için bkz. *Reminiscences*, s. 193.

38 MECW, 2. cilt, s. 117.

39 *A.g.e.*, s. 499, 503.

Engels, rahat çalışma ortamının keyfini sürmenin yanısıra, Bremen'in nispeten liberal toplumundan da faydalandı. Dans kurslarına yazıldı, kitapçıları taradı (siyaseten uygunsuz birkaç metnin daha ithal edilmesine katkısı oldu), ata bindi, bolca gezdi ve Weser Nehri'nde, bazen günde dört kez olmak üzere, bir kıyıdan ötekine yüzdü. Öğrenciler arasında yapılan testosteron yüklü, yarı ciddi eskrime (*Mensurschläger*) bile katıldı. Çabucak gücenen, ondan daha da çabuk dostlarının, ailesinin veya siyasi ideallerinin onurunu korumaya davranan Engels, kılıç kullanmayı sevmişti. Bir mektubunda gururla haber veriyordu: "Burada son dört haftada iki düello yaptım. Birinci çocuk tokatı yeyince bana karşı sarf ettiği 'aptal' sözcüğünü geri çekmek durumunda kaldı... İkinci çocukla dün dövüştüm ve gerçekten birinci sınıf bir ilk hamleyle, alnında, başından aşağıya doğru uzanan bir gül bitti."[40]

Engels'in çizimlerinden iki örnek
(Marx Engels Collected Works - Marx ve Engels'in Toplu Eserleri, *2. cilt)*

40 *A.g.e.*, s. 528.

Engels, kavgacılığını azaltıp oda müziği konserlerinde de hazır bulunmuş, birkaç kez kendi bestelerini yapmaya kalkışmış ve –hem genç kadınlarla tanışma fırsatından yararlanmak hem de baritonunu geliştirmek için– Şan Akademisi'ne katılmıştı. Engels'in sağlam bir yakışıklılığı olmasa da hoş tavırlarıyla çekici adamdı: Yaklaşık 1,82 boyunda, "berrak, ışıltılı gözleri", parlak koyu saçları ve pürüzsüz bir cildi vardı. Onu 1840'lı yıllarda gören Alman komünist Friedrich Lessner şöyle tarif etmişti: "Uzun boylu ve ince ... kıvrak bir zekâya sahip ve dinç görünümlü, konuşma tarzı az, öz ve kararlı, üstelik ona hafiften asker havası veren dik bir duruşu var."[41] Çekiciliğine bir miktar kibir de eşlik ederdi. Engels'in dostları onu "görünümüne hep dikkat eden, saçı sakalı daima düzgün olan, temizliğine özen gösteren" biri olarak hatırlar.[42]

Bu gençlik dolu görünümü, ilerleyen yıllarda, ona birçok kadın hayran bahşedecekti, fakat Bremen'de çocuksu görüntüsünden bir nebze kurtulabilmek için azimle bir bıyık stratejisi geliştirdi. "Geçen pazar, [belediye mahzenlerinde] bir bıyık gecesi düzenledik. Bıyık bırakabilecek bütün gençlere, artık bütün cahilleri korkutma zamanının geldiğini ve bunun en iyi yöntemlerinden birinin bıyık bırakmak olacağını bildiren bir genelge yolladım." Şairliğinden ödün vermeyen Engels, çokça içilen gecenin şerefine şu dizeleri yazmıştı:

Kılların yükünden kaçınan cahiller
Yüzlerini sütten çıkmışçasına tıraş ederler.
Bizler cahil değiliz, o halde biz
Bıyıklarımızı sere serpe bırakabiliriz.
Çok yaşasın her Hıristiyan
Bıyığını adam gibi taşıyan.
Ve bütün cahiller lanetlensin
Bıyıkları defedip yasakladıkları için.[43]

Bu erkeksi gösteriş sadece eğlence ve oyun amaçlı değildi. Koro topluluğuna katılmak, bıyık bırakmak (ki Engels bununla bir hayli gururlanıyordu, ileride tıpkı sakalıyla gururlanacağı gibi) gibi tutumlar, Metternich'in Karlsbad Kararnameleri'ni ve ardından gelen, aynı derecede baskıcı 1832 yılının Altı Maddesi'ni müteakip, insanları göz hapsine alan o otoriter dönemde bir nevi siyasi beyan niteliğindeydi. Gazetelerde ve siyasi derneklerde hayat bulan ifade özgürlüğünün inkârı, Almanya genelinde gündelik hayatın iyice siyasallaşmasına sebep olmuş, kıyafetler, nişanlar, müzik ve hatta bıyık cumhuriyetçi vatanperverliğin alametleri olarak devreye sokulmuş, bu da Bavye-

41 Alıntı için bkz. *Reminiscences*, s. 192, 174.

42 *A.g.e.*, s. 94.

43 MECW, 2. cilt, s. 511.

ra yetkililerini güvenlik gerekçesiyle bıyığı yasaklamaya itmişti. Engels bu *fısıltıyla başkaldırı* kültürünü bir hayli benimsemişti. Bıyığına ve koro faaliyetlerine ilaveten, Rahip Trevinarus'un karısına Lützow gönüllülerinin siyah, kırmızı, altın renklerini taşıyan bir çanta diktirmiş ve büyük *Alman* besteci Beethoven'a azametli bir hayranlık duymaya başlamıştı. Do Minör eserleri ile *Eroica*'nın çalındığı bir akşam konserine katılmasının ardından Marie'ye yazdığı mektupta şunları söylüyordu: "Dün geceki ne senfoniydi ama! Hayatta böyle bir şey duymamışsındır... Trombonun üçüncü ve dördüncü bölümlerdeki muazzam, gençlik dolu, coşkun özgürlük kutlamasını bir duysan!"[44]

Bremen'in kozmopolit fikriyat pazarında dolaşan Engels, "Berlin Genç Almanya Partisi"ni keşfederek Romantizmden sosyalizme doğru yöneldiği siyasi yolculuğuna da başlamış oldu. Erken 19. yüzyıl Avrupası bir dizi eklektik "genç" hareketin doğumuna tanıklık ediyordu. Mazzini'nin *La Giovane Italia*'sından Lord John Manners'in aristokratik muhafazakârları topladığı Genç İngiltere grubuna ve cumhuriyetçi Genç İrlanda çevresine uzanan bu hareketlerin her biri romantik bir ulusallık fikrini temel alan vatanperver duyarlılığın uyanışını kutluyordu. Gelgelelim, *Junges Deutschland* belli başlı bir siyasi proje olmaktan çok, muhalif ve radikal-liberal şair Ludwig Börne etrafında toplanan, esnek yapılı, "realist" bir edebî gruptu. Yazılı olmayan manifestolarında romantik Sanat Çağı'nın Eylem Çağı'na yol vermesini talep ediyorlardı. Metternich otoritarizminin sert bir muhalifi olan Börne, Goethe'nin ve Romantizmin diğer yüce rahiplerinin benimsediği korkak siyasi dinginciliğe şiddetle karşı çıkıyordu. Prensler ve efendiler karşısında bir saraylı kulluk hali arzeden kariyerini yerdiği Weimarlı Bilgeye şöyle sesleniyordu: "Tanrı sana ateşten bir dil vermiş, fakat bir kez olsun adaleti savundun mu?"[45]

Börne'nin davası modern liberal bir yönetim sistemi altında kültürel ve entelektüel özgürlüğü hedefliyor ve geleneksel Romantizmin ormanlara, harabelere meraklı nostaljik muhafazakârlığını düpedüz hiçe sayıyordu. Metternich'in sansürleriyle zıtlaşmasının ardından Paris'te sürgün hayatı yaşamaya başlayınca, Prusya'nın Rheinland'ı işgaline karşı iğneleyici sözler sarf ettiği bir dönemde cumhuriyetçi siyasetle ilgilenmeye başladı. Börne'ye Genç Almanya kubbesi altında şair Heinrich Heine, romancı Heinrich Laube ve gazeteci Karl Gutzkow eşlik ediyorlardı. Gutzkow kötü şöhretini 1835 yılında yayımladığı *Şüpheci Wally* adlı romana borçluydu. Roman, ateşli bir cinsel özgürleşme anlatısını kâfirlik ve kültürel özgürleşme konularıyla birleştiriyordu. Evlilik, evcimenlik ve İncil'in anlamına dair liberal duyarlılıklar edinmiş "yeni kadın" kahraman Wally'nin uzun, daldan dala atlayan konuşmaları, *Biedermeier* toplumunu dehşete düşürecek hemen hemen her lanetli

44 *A.g.e.*, s. 530.

45 Alıntı için bkz. Sheehan, *German History*, s. 573.

meseleyi kapsıyordu. Metternich kamu ahlâkı ve siyasi istikrara yönelik bu denli tehlikeli bir hakarete tepki vermekte gecikmedi ve 1835 yılında Heine, Gutzkow ve Laube'nin bütün eserlerinin Alman Konfederasyonu Diyeti tarafından mahkûm edilmesini sağladı.

Engels, Genç Almanya'nın romantik Ortaçağcı düşünceyi reddini heyecanla benimsedi. Edebî düzeyde geçmişin destansı mitlerine olan ilgisi sürse de, Ortaçağ'ın feodal nostaljisine geri dönüş fikrinin Almanya'nın siyasi geleceğinde yerinin olmayacağından emindi. Aksine, III. Friedrich Wilhelm devrinin ilk yıllarında cazip ve muhtemel görünen radikal, ilerici bir vatanperverlik programına sempati duyuyordu. Bu bir demokrasi çağrısı değildi ama Almanya'nın feodal, küçük krallıkların ve onların mutlakiyetçi liderlerinin yerelci dar görüşlerinden kurtarılmasını talep eden bir çağrıydı. Engels'in de yazdığı gibi, Genç Almanya'nın istediği, her şeyden önce, "halkın devletin yönetimine, yani anayasal meselelere katılımı; ilaveten, Yahudilerin özgürleşmesi, her türlü dinî icbarın sona ermesi, soya dayalı aristokrasinin bütünüyle lağvedilmesi gibi unsurlardır. Buna kim karşı çıkabilir ki?"[46]

Engels'in siyasi bilincini, Genç Almanya'nın radikalizmini de körükleyecek biçimde, (Byron ve Coleridge'le birlikte okuduğu) "dâhi, peygamber" diye tarif ettiği bir adamın, Percy Bysshe Shelley'nin şiirleri uyandırmıştı.[47] Şüphesiz Shelley'nin isyankâr, erkeksi yaşam tarzıyla sergilediği abartılı, hamasi meydan okuma –gerici babasıyla zıtlaşması, talihsiz aşk maceraları ve vurdumduymazlığı, aldırmazlığı– büroya mahkûm edilmiş Engels'i heyecanlandırmıştı. Bununla birlikte Shelley'nin siyasi felsefesi ona çekici gelmişti. Çekici gelen, kraliyet ailesinden bir ölüme halkın verdiği tepki ile yakın zamanda idam edilen üç işçinin vakasını karşılaştıran *Prenses Charlotte'un Ölümü Üzerine Halka Söylev* (1817) adlı eserdeki siyasi zulmü doğrudan ekonomik sömürüyle bağlantılandıran yazıların Engels'in henüz farkına varamadığı "bariz ön-Marksist" niteliği değildi.[48] Engels, fikrî gelişiminin bu aşamasında, daha çok, Shelley'nin *Kraliçe Mab*'da (1812) irdelediği radikal cumhuriyetçi, dindarlık karşıtı, sosyal liberal öğretiden etkilenmişti:

> *Doğa monarkları reddeder, insanoğlunu değil;*
> *Tebaayı reddeder, yurttaşı değil: ki krallar*
> *ve tebaalar, bu muhasımlar, ebediyen oynarlar*
> *Birbirlerine kazandırarak kaybettikleri,*
> *Kötülük ve sefalet bahsine tutuştukları bir oyunu.*

46 MECW, 2. cilt, s. 421.

47 Friedrich Engels, *The Condition of the Working Class in England* (Harmondsworth, 1987), s. 245 [Türkçesi: *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, çev. Oktay Emre, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013].

48 Bkz. Richard Holmes, *Shelley: The Pursuit* (Londra, 1987).

Şüphesiz Shelley'nin ekonomi politik üzerine düşüncelerini de beğenmişti.

Ticaret! Onun zehir soluyan gölgesinde
Tek bir erdem dahi filizlenmeye cesaret edemez;
Ama yoksulluk ve zenginlik verip el ele
Serperler solduran lanetlerini ve açarlar
Ölümün zamansız, şiddetli kapılarını,

Bu kişisel kurtuluş fikri, ticaret yapmaya mahkûm radikal romantik Engels için âdeta biçilmiş kaftandı. Dahası, Shelley'nin "Özgürlüğe Övgü"sünde kutladığı siyasi özgürlük fikri Engels'e o denli tesir etmişti ki, 1840 yılında buna cevaben (başlığına Shelley'nin "Ve yarın olur!" epigramını eklediği) "Bir Akşam" adlı bir şiir yazmıştı:

Ben de Özgürlüğün bandolarından biriyim.
Börne'nin ulu meşesinin dallarına
Yükseldim, vadilerde despotun eli
Almanya'yı boğan zincirleri sıkarken.
Evet, o yılmaz kuşlardan biriyim
Özgürlüğün berrak uhrevi denizinde yol alan...

Shelley'nin Yunan dostu epik eseri *Hellas* da, benzer bir şekilde, Engels'in ivme kazanan milliyetçiliğine hitap etmişti. Gerçekten de Yunan bağımsızlığı davası Rheinland'da popüler bir meseleydi. 1820'li yıllarda onlarca yerel dernek Osmanlılara karşı sürdürülen mücadeleye yardımcı olmak için harekete geçmiş ve bu çatışma Almanya'nın kendi ulusal özerklik arayışını destekleyenlerin özleminin bir timsaline dönüşmüştü.[49] Yakın geçmişte Engels bile Türklere karşı çarpışan genç bir adamı ve onun "özgürlüğü hâlâ seven insanların, Yunanların özgürlüğü için mücadelesini" anlatan "Bir Korsan Hikâyesi" adlı garip bir öykü kaleme almıştı.[50] Shelley'nin yaşamı ve eserleri birçok bakımdan Engels'e ilham kaynağı oldu. 1840 yılının sıkıcı yazında Bremen'e hapsolduğunda, kendi *Küstümotu* çevirilerini yayımlamayı dahi planladı. İleride Eleanor Marx'a söyleyeceği üzere, o zamanlar "hepimiz Shelley'i ezbere bilirdik".[51]

Engels'in siyasi duruşunu, bu denli ulvi duygularla olmasa da, keskinleştiren bir diğer faktör de Fransa'daki gelişmelerdi. Henüz 1789'u, sonradan düşüneceği gibi, yeni bir çağı başlatan bir olay olarak görmüyordu. Bu aşama-

49 Bkz. James M. Brophy, "The Public Sphere", Jonathan Sperber (der.), *Germany 1800-1870* içinde (Oxford, 2004).

50 MECW, 2. cilt, s. 558.

51 Alıntı için bkz. Paul Foot, *Red Shelley* (Londra, 1984), s. 228. Daha sonra, Eleanor Marx, Shelley bayrağını devraldı ve sevgilisi Edward Aveling ile birlikte *Shelley and Socialism* [*Shelley ve Sosyalizm*] (1888) adlı eseri kaleme aldı.

da Temmuz 1830 burjuva devriminin tesiri altındaydı. Bu devrimde Kral X. Charles tahttan indirilmiş ve yerine anayasal monark Louis-Philippe getirilmişti. Bu, Genç Almanya'nın gözünde, eylem halindeki "özgürlüğün" en üstün örneğiydi. Heine, haberleri duyduğunda hissettiklerini şu sözlerle açıklıyordu: "Her bir haber basılı kâğıda sarılı bir güneş ışınıydı; birlikte, ruhumu alevlendiriyor, coşkun bir ateşe dönüştürüyorlardı. Lafayette, üç renkli bayrak, *La Marseillaise* – bunlar beni sarhoş ediyor. Altın meyveler veren ağaçlar gibi, cesur, ateşli umutlar doğuyor..."[52] Paris'in lakayıt bir monarkın karşısına başarıyla halkın iradesini koyması, Rheinland'ın sanayi yerleşimleri boyunca bir dizi Prusya karşıtı isyanla coşkuyla kutlandı. Bir zamanlar Rheinland'ı işgali sebebiyle lanet okunan ama şimdi ulusal kurtuluşuyla yeniden hayranlık uyandıran Fransa ve onun Temmuz günleri köhne otoritarizmin ilerleme, özgürlük ve vatanperverlik adına tahttan indirilmesini temsil ediyordu. Engels'in –hukukun üstünlüğüne, kuvvetler dengesine, basın özgürlüğüne bağlı– bu burjuva anayasacılığına verdiği destek, ileriki yıllarda sergileyeceği devrimci komünizmle kıyaslandığında, oldukça ılımlı sayılırdı. Yine de o dönem için yeterince coşkuluydu. 1839 yılında şöyle yazmıştı: "Bir Genç Alman olmak zorundayım, daha doğrusu, bedenen ve ruhen zaten olmuş durumdayım. Muasır fikirler yüzünden geceleri uyuyamıyorum. Posta dairesine gidip Prusya armasını gördüğümde özgürlük ruhu beni ele geçiriyor. Ne zaman gazeteye baksam, gözlerim özgürlüğün ilerleyişlerini arıyor."[53]

Engels, Bremen'de, sosyal etkinliklerden, Trevinarus ailesiyle geçirdiği eğlenceli, oyun dolu günlerden ve muhasebe işlerinden fırsat bulduğu boş zamanında, özgürlük arayışıyla ilgili ilk kamusal eserini yazmaya başladı. Tarihsel olarak, Engels'in üslubunun Marx'ınkine kıyasla kötü olduğu düşünülegelmiştir. Yorumcular, Engels'in kurşun gibi ağır, soğuk nesrini Marx'ın parıltılı, devrik cümlelerle iş gören kıvrak zekâsıyla karşılaştırmaya meyleder. Bu, adil bir mukayese değildir. Engels, aslında, çalışmalarının 1880'li yıllarda daha azimli bilimsel bir havaya bürünmesinden önce, gerek özel gerek kamusal yazılarından görüleceği üzere zarif bir yazardı. Bu fikri savunmaya umut vaat edici bir noktadan başlayabiliriz.

Çölün oğulları, mağrur ve hür,
Bizi yüz yüze karşılamak için yürür;
Ama gurur hepten kaybolur,
Ve özgürlük iz bırakmadan yitip gider.

52 Heinrich Heine, *Sämmtliche Werke* (Hamburg, 1867), XII, s. 83.
53 MECW, 2. cilt, s. 422.

Paranın emrine amadedirler
(Ki bir zamanlar kumuldan kumula
Mutluluğa yol alırlardı). Hepten sessizdirler,
Ağıta benzer şarkıyı söyleyen bir yana...

Engels'in ilk yayımlanmış çalışması "Bedevi", Bedevilerin Batı uygarlığıyla temasları sonrasında yitirdikleri asil vahşiliği metheden, şarkiyatçı bir şiirdi. Bir zamanlar "mağrur ve hür"düler, fakat artık köleler gibi, para karşılığında Paris tiyatrolarına çıkıyorlardı. Şiir, on sekiz yaşındaki biri için bile oldukça acemi bir çabaydı. Gelgelelim Engels'in ticari yazışmalarının sıkıcı rutini içerisinde dahi romantik, Shelley ilhamlı özlemlerini muhafaza ettiğini gösteriyordu. Aslında bu eser, bir bakıma Wuppertal'ın en ünlü şair-kâtibine, Ferdinand Freiligrath'a adanmıştı. Freiligrath, Eynern & Söhne adlı Barmen şirketindeki görevine ilaveten başarılı bir edebî kariyer elde edebilmişti. Şair, Rheinland'ın dar görüşlü sıradanlığından sıyrılarak genellikle güzel zenci prenseslerin bulunduğu egzotik kabilelerden ve güneşle sıvanmış coğrafyalardan oluşan bir düş ülkesi yaratmıştı. Can sıkıntısından patlayan kâtip Engels de bu büyüye kapılmış ve yazdığı bazı dizelerde Mağribi prensler, gururlu vahşiler ve yozlaşmış medeniyetler gibi Freiligrath'ın başvurduğu edebî figürleri hiç utanmaksızın çalmıştı.

Bununla beraber, mitik Alman geçmişine duyduğu canlı edebî tutkudan kurtulamıyordu. Nisan 1839'da halk kahramanı Siegfried'in hayatını konu alan (tamamlanmamış) bir epik oyun kaleme aldı. Düşünmeye son verip eyleme geçme çağrıları, girilen çarpışmalar ve öldürülen ejderhalarla dolu bir eserdi. En ilgi çekici yönü ise, Engels'in Siegfried ile babası Sieghard arasındaki psikolojik mücadeleye yaptığı vurgudur: Siegfried özgürleşmek ister (*"Bana bir at, bir de kılıç ver / Ki uzak diyarlara yol alabileyim / Hep yalvardığım gibi"*), fakat kral "artık büyümesi gerektiğini" düşünmektedir (*"Devlet işlerini tetkik edeceğine / Ayılarla güreş tutma derdinde"*). Bir söz savaşının ardından baba nihayet pes eder. Siegfried artık özgürdür ve hayatta kendi yolunu çizebilecektir (*"Dağdaki dere gibi olmak / Kendi yolumu tek başıma açmak istiyorum"*). Bu tamamlanmamış oyunun, Gustav Mayer'in sözleriyle, "Engels ailesi içerisinde, Friedrich'in meslek seçimine ilişkin yaşanmış olması muhtemel bir muharebenin farazî bir tecessümü"nü temsil ettiğinin farkına varmak için çok derin bir psikoloji bilgisine gerek yoktur.[54]

Engels'in şiire kıyasla daha başarılı olduğu alan gazete yazılarıydı. "Bedevi", Bremen gazetesi *Bremisches Conversationsblatt*'da yayımlanmıştı ve Engels –her umut vaat edici, acemi yazarın yapacağı gibi– hemen kendi yazdığı taslağın yardımcı editörün elinde mahvolmasından şikâyet etmişti

54 Mayer, *Eine Biographie*, 1, s. 17.

("adam son dizeyi değiştirdi ve son derece nahoş bir kafa karışıklığına sebep oldu").[55] Ardından Karl Gutzkow'un *Telegraph für Deutschland* gazetesi için yazmaya ve Genç Almanya ekibinin büyümüş de küçülmüş bir kültür eleştirmeni olarak adını duyurmaya başladı. Daha doğrusu, kendi seçtiği, elbette bir Ortaçağ tınısı olan mahlası "Friedrich Oswald" adını duyurmaya başladı. Bu, Engels'in hayatında iz bırakacak gerilimlerin ilk alametlerinden biriydi. Bir taraftan fikirlerini ve eleştirilerini duyurmak, diğer taraftan ailesinin değerlerinden alenen kopmanın kaçınılmaz olarak getireceği stres ve ızdıraptan kaçınmak istiyordu. Hem finansal güvenliği hem de ailesini kamuoyu önünde utandırmama isteği Engels'i "Oswald" olarak ikili bir yaşam sürdürmeye itmişti.

Telegraph'ın benimsediği kurumsal üslup, *feuilleton*'du: Prusya sansürleri sebebiyle ayrıntılı siyasi yorum yayımlayamayan ilerici gazeteler, eleştirilerini edebî ve kültürel yazılar, hatta seyahat günlükleri içerisine yediriyorlardı. Bu gazetelerde yazar entelektüel bir *flâneur*'e, bir boş gezene dönüşmüştü. Toplumsal ve siyasi görüşlerini, bölge kültürü ve mutfağı, hatıralar ve mitlere dair düşüncelerinin arasına serpiştiriyordu. Manzaralar, gemi yolculukları ve şiir, Engels'e liberal milliyetçi duyarlılıklarını açma fırsatı tanıyan, tam aradığı türde romantik bir kisve sağlamıştı. Böylece, "Siegfried'in Memleketi" Xanten'e yapılan ziyaretle ilgili bir yazı, Engels'e muhafazakârlığı özgürlük ve gençlik adına eleştirme imkânı sunuyordu. Muhabirimiz şehre girdiğinde, müzikli ayinin sesi katedralden dışarı sızar. Hisli birisi olan "Oswald" için buradaki duyarlılıklar karşısında duygulanmamak neredeyse imkânsızdır. "Ey on dokuzuncu asrın oğlu, sen de kalbinin bu duygular tarafından fethedilmesine izin ver – zira bu sesler senden çok daha güçlü ve çok daha vahşi olanları bile dize getirmiştir!" Kendini Siegfried mitine kaptırır ve buradan modern bir ders çıkarır: Prusya devletinin ehemmiyetsiz, hissiz bürokrasisi ile yeni tahta çıkmış monarkı dindar-muhafazakâr IV. Friedrich Wilhelm karşısında enerjiye, eyleme ve yiğitçe bir aşağılamaya ihtiyaç vardır. "Siegfried, Alman gençliğinin temsilcisidir. Göğsünde hâlâ hayatın zincirlerine vurulmamış bir kalp taşıyan herkes bunun ne anlama geldiğini bilir."[56]

Engels'in *Telegraph* için kaleme aldığı en önemli yazılar, bariz bir şekilde daha az mübalağalı olan yazılarıydı. 1830'lu yıllarda Rheinland'ın tekstil endüstrisinin sanayileşmiş İngiltere'nin rekabetine karşı koyması giderek güçleşiyordu. Barmen zanaatkârlarının eski moda, parça başı iş pratikleri –tekstil ürünleri evlerdeki imalathanelerde elle üretiliyordu– Lancashire'ın verimli, mekanize fabrikalarıyla başa çıkamıyorlardı. Serbest ticarete imkân tanıyan

55 MECW, 2. cilt, s. 392.

56 *A.g.e.*, s. 135.

Zollverein'in (Prusya önderliğindeki Gümrük Birliği'nin) bulunduğu Almanya sınırları içerisinde bile durum iyi sayılmazdı. Saksonya ve Silezya rekabetinin ortaya çıkmasıyla birlikte Ren'in tekstil ürünlerindeki avantajı ortadan kalktı. Fransızların ipek dokumaya ve kurdeleye olan talebi durgunluğa biraz engel oldu, fakat talepte sert düşüşlerin yaşanabileceği istikrarsız, modaya bağımlı bir piyasa sözkonusuydu. Bu ekonomik değişimler Barmen işçilerinin koşullarının giderek kötüleşmesine ve Engels ailesinin bir gelenek olarak gururla benimsediği türden paternalist işletme yapılarının yavaşça dağılmasına sebep oldu. Loncalar dağıtıldı, gelirler azaldı, çalışma koşulları kötüleşti. Çıraklık kurumunun eski sosyal ekonomisi, beceri düzeyiyle bağlantılı maaş farkları ve düzenli ücret ödenen erkek işçiler devamlı saldırıya maruz kaldı. Bunların yerini, işçi ile üretici arasındaki yeni, katı ayrım aldı. Tekstil ekonomisinin çeperlerinde olanlar –eğiriciler, mensucatçılar ve dokumacılar– için bu, gelirin ve konumun süratle yitirilmesi anlamına geliyordu.

Bu yeni iktisadi gerçeklik, yansımasını, gazetecilerin ve kanaat önderlerinin düzenli bir işe ve güvenceye sahip olmayan köksüz, mülksüz, gündelikçi şehirli işçileri tarif ederken sıklıkla "yoksulluk" ve "proletarya" terimlerini kullanmalarında buluyordu. Binlerce işsiz ve az işe mahkûm bıçak bileyici, kunduracı, terzi, kalfa ve tekstil emekçisi Rheinland'ın kasaba ve şehirlerini doldurmuştu. Bazı şehirlerde, örneğin Köln'de nüfusun yüzde 20 ilâ 30'u yoksulluk yardımı alıyordu. Alman toplum kuramcısı Robert von Mohl –bir daha çıraklık yapması, ustalaşması, mülk edinmesi veya beceri kazanması pek mümkün görünmeyen– modern fabrika işçisini "İksion gibi tekerleğe bağlı bir serf"e benzetiyordu. Siyasi reformcu Theodor von Schön proletarya sözcüğünü "evi veya mülkü olmayan insanlar" için kullanıyordu.[57]

Gelgelelim "Friedrich Oswald" farklı bir yola başvurmuştu. Engels, ileriki yıllarda kendi üslubu olarak benimseyeceği bir üslupla, son derece olgun bir toplumsal ve kültürel haber metni üretebilmek için insanlar arasına karıştı. Bir fabrika sahibinin oğlu için yoksulluğun doğası ve proletaryanın anlamı üzerine afili toplum teorilerinin lüzumu yoktu. Bilakis –1839'da *Telegraph*'ta yayımlanan– "Wuppertal Mektupları"nda depresyonun, alkolizmin ve moral çökkünlüğünün pençesindeki bölgeyi, eşsiz bir sahicilikle, bir görgü tanığının tecrübelerine dayanarak anlatıyordu. Engels, Barmen'deki hayatın gerçekliğini anavatana dair romantik idealiyle –Herder, Fichte ve Grimm kardeşlerin resmettiği, canlı, vatanperver bir halkın (*Volk*) yaşadığı hayalî ulusla– kıyasladığında, bariz bir hayal kırıklığı yaşamıştı. "Burada, Almanya'nın neredeyse her yerinde var olan halkın sıhhatli, canlı yaşamından eser yoktur. İlk bakışta tam aksini düşünebilirsiniz, çünkü her akşam neşeli insanların sokaklarda dolaşıp şarkılar söylediğini duyabilirsiniz. Halbuki bunlar bir

57 Bkz. Sheehan, *German History*, s. 646-647.

sarhoşun ağzından çıkabilecek en adi, ağza alınmayacak şarkılardır; Almanya genelinde bilinen ve haklı olarak gurur duyduğumuz halk şarkılarını burada asla duyamazsınız."[58]

On dokuz yaşındaki bir sanayi işletmesi varisinin yazdığı *Mektuplar*, kapitalizmin insani maliyetlerinin fevkalade sert bir eleştirisi niteliğindeydi. Engels bu yazılarında kırmızıya boyanmış Wupper Nehri'ne, "işli fabrika binalarına ve ipliklerle dolup taşmış kastar atölyelerine" dikkat çeker; tezgâhları üzerine kapanmış dokumacıların ve "alçak tavanlı odalarda oksijenden çok kömür isi ve toz solumak zorunda kalan" fabrika işçilerinin çektikleri eziyetin izini sürer; çocukların sömürülmesine ve daha sonra lumpen-proletarya adını vereceği kesimin ("kalacak sabit bir yeri veya kesin bir işi olmayan ve şayet geceyi bir gübre yığını üzerinde ya da merdiven ayaklarında geçirmemişlerse şafak vakti geldiğinde sığınak, otluk, ahır ve sair yerlerden sürünerek çıkan, moralleri hepten çökmüş insanlar"ın) ezici yoksulluğuna isyan eder ve her beşinden üçü aşırı *schnapps* tüketiminden ölen deri işçileri arasındaki yaygın alkolizmi tespit eder. Bu sanayileşen Barmen fotoğrafı on yıllar sonra bile ona musallat olmaya devam edecekti. 1876 yılında ucuz alkollü içkilerin toplumsal etkileri üzerine kaleme aldığı bir denemesinde şöyle yazmıştı: "1820'lerin sonunda *schnapps*'ın ucuz fiyatının Aşağı Ren ve Mark'ın sanayi bölgesini aniden nasıl sardığını hâlâ çok iyi hatırlıyorum. Özellikle Berg bölgesinde, en belirgin olarak da Elberfeld-Barmen'de, çalışan nüfusun büyük bir bölümü bu içkiye kurban gitti. Akşam saat dokuzdan itibaren 'sarhoş adamlar', bütün sokağı enine kuşatarak kol kola, büyük bir kalabalık halinde, bağıra çağıra yalpalayarak bir handan ötekine geçiyor ve nihayetinde evlerine varıyorlardı."[59]

Mektuplar'ın üslubu sertti, peki iyi yaşamaya alışmış, hevesli bir entelektüel olan Engels, bu bıyıklı eskrimci ve *feuilleton* yazarı, Wuppertal'ın yoksullarına şahsen empati duyabiliyor muydu? Resmî komünist biyografiler bu konuda herhangi bir kuşkuya yer bırakmazlar. Engels'in siyaseti "işçilerin yazgısına yönelik derin ve sahici bir sorumluluk duygusuna dayanıyordu. Onların çektiği acılar, hiç de tekdüze, soğuk, duygusuz biri olmayan Engels'i kederlendirirdi".[60] Engels'in çalışmalarını okuyan herkesin kafasında daima adaletsizliğe ve adaletsizliğin nedenlerine ilişkin net bir resmin oluştuğuna şüphe yoktur, fakat yazar bu sefaletten duygusal bakımdan mı etkilenmişti, yoksa sadece ideolojik motivasyon mu elde etmişti, işte bu açık değildir. Bu aşamada en azından şu söylenebilir: Barmen'in alt sınıflarına yönelik edindiği güçlü duygu, muhtemelen, işçilerin çektiği eziyete dair bilinçli

58 MECW, 2. cilt, s. 9.

59 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 114.

60 Gemkow ve diğerleri, *Frederick Engels. A Biography*, s. 30.

bir duyarlılığın olduğu kadar, babasının nesline karşı hissettiği isyankâr düşmanlığın ürünüydü.

Motivasyonu her ne olursa olsun, eleştirileri –çocukluktan bu yana özenle not edilmiş ve düzenli olarak biriktirilmişçesine– *Telegraph* sütunlarına yağmur gibi yağdı. Wuppertallı işverenlerin cimrilikleri ve bayağılıkları, "karakterden yoksun sıkıcı sokakları"yla, döküntü kiliseleriyle ve yarım yamalak anıtlarıyla şehrin tasarımına yansıyordu. Bremen'e üslenmiş Engels'in artık incelik kazanan perspektifinden bakıldığında, Wuppertal'ın sözde eğitimli seçkinleri düpedüz cahildi. Wupper Vadisi boyunca Genç Almanya'dan çok az söz ediliyor, onun yerine atlar, köpekler ve hizmetçilerle ilgili faydasız dedikoduların sonu gelmiyordu. "Bu insanların rezil bir hayatı var, ama bundan o kadar memnunlar ki. Gündüz vakti, işlerine inanılmayacak derecede tutku ve alakayla sarılırlar; akşamları ise, belli bir saatte kâğıt oynadıkları, siyasetten konuştukları ve tütün içtikleri toplantılara katılır, saatin dokuz olmasıyla birlikte evlerine yollanırlar." En kötüsü ise şudur: "Babalar oğullarını –babalarının izinden gitmeye son derece yatkın oğullarını– bağnazca, bu doğrultuda yetiştirirler." Engels'in böyle bir kadere razı gelme niyetinin olmadığı buradan da anlaşılıyordu.

Mektuplar'da yer alan sanayileşmenin çalışma koşulları ve toplumsal maliyetlerine ilişkin eleştiriye rağmen, Engels'in asıl hedefi kapitalizmin kendisi değildi. Henüz özel mülkiyetin işleyişi, işbölümü veya artı değerin doğası hakkında esaslı bir kavrayışa sahip değildi. Öfkesinin hedefinde, çocukluğunun sofu Pietizmi vardı. Burada, dinî dogmanın toplumsal maliyetlerinden tiksinen genç bir adamın ailesine yön veren ahlâkî öğretiyi bilinçli ve maksatlı bir biçimde reddetmesi sözkonusuydu. Eğitim, akıl ve ilerleme, Krummacher ve onun cemaatinin boğucu, sofu istilası altında hepten felce uğramıştı. Dahası, fabrika emekçileri, tükettikleri *schnapps* gibi, Pietist fanatizmi de kendilerini topyekûn kuşatan sefaletten mistik bir kaçış vaat ediyormuşçasına kucaklıyorlardı. Bu arada, Tanrı sevgilerini sürekli göz önünde tutmaktan hoşlanan imalatçılar, şahsen seçilmiş oldukları hissiyle, saygın bir insandan beklenen davranış kurallarına uyma zorunluluğundan kendilerini muaf tutuyor ve en büyük sömürülerden sorumlu olan işverenler olarak tanınıyorlardı. Romantik ideolog Engels'in gözünde, Wuppertal ahlâkî ve ruhani bir ikiyüzlülük dalgası altında boğuluyordu. "Bu bölge bütünüyle bir Pietizm ve cehalet denizine batıyor. Bu denizde güzel, çiçeklerle kaplı adaların yükselmesine imkân yok."[61]

"Ha, ha, ha! *Telegraph*'taki makaleyi kim yazdı, bil bakalım? Yazar, bu satırların da yazarı, ama bu konuda tek kelime söylememeni tavsiye ederim, yok-

61 MECW, 2. cilt, s. 25.

sa başıma çok daha büyük dertler açılabilir." Engels'in "Wuppertal Mektupları", Wupper Vadisi'nde oldukça tatmin edici büyüklükte bir kamusal tepkiye yol açmıştı. Krummacher'e yönelik kişisel eleştiri ve buna ilaveten Pietizm ile yoksulluk arasında kurulan bağlantı, oldukça ağır konulardı. Tartışmalar ona keyif verse de, "Friedrich Oswald"ın Barmen'in önde gelen oğullarından biri olduğunun ifşa edilmesine hazır olduğu söylenemezdi. Bremen'in olanak tanıdığı güvenli mesafeden bazı Wuppertallı dostlarıyla paylaştığı manidar gülüşmelerin tadını çıkarmaktan memnundu.[62] Sözkonusu mektup arkadaşları, bir Ortodoks papazın oğulları olan ve kendileri de papaz olmak için eğitim gören eski sınıf arkadaşları Graeber kardeşler, Friedrich ile William'dı. Onlara 1839-1841 yıllarında yazdığı ve tipik açık sözlülüğünü sergilediği bir dizi mektup sayesinde, Engels'in Bremen yıllarında tecrübe ettiği en önemli entelektüel dönüşümün –inancını yitirmesinin– içyüzünü görme şansına sahibiz.

19. yüzyıl entelektüel tarihyazımının klişelerinden biri de sosyalizme giden yolun sekülarizm tarafından döşendiği fikridir. Robert Owen, Beatrice Webb ve Annie Besant'ta görüldüğü üzere, ruhani yolculuklarında yeni insanlık dinine ulaşacak olanlar için Hıristiyanlığın reddi bilindik bir erişkinliğe geçiş töreni gibiydi. Bunun barizliği hakikatini geçersiz kılmaz. "Aslında hiçbir zaman Pietist olmadım. Bir süredir bir mistiktim, ama bu da mazide kaldı (*tempi passati*). Artık dürüst ve başkalarına kıyasla oldukça liberal bir sürnatüralistim." Engels, Nisan 1839'da Graeberlere yazdığı mektupta dinî görüşünü böyle tarif ediyordu. Çoktan beri, Wuppertal Pietizminin dar görüşlü maneviyat anlayışından dolayı mutsuzdu, fakat on dokuz yaşına gelmiş birisi olarak henüz Hıristiyanlığın temel ilkelerini reddetmekten uzaktı. Ne var ki, Bremen'deki hayatın entelektüel liberalizminin etkisiyle Kilise'den alınyazısı ve cehennem ateşi öğretilerinin ötesinde bir şeyler bekliyordu. İlk günah mefhumu onu daha çok rahatsız etmeye başlamıştı. Devraldığı Hıristiyan geleneği, bir şekilde, Genç Almanya'dan edindiği ilerici, rasyonalist düşünceyle birleştirmeyi umuyordu. Friedrich Graeber'e mektubunda şöyle diyordu: "Sana açıkça söyleyebilirim ki, yalnızca aklın sınamasından geçmiş bir öğretiyi ilahi kabul edebileceğim bir noktaya varmış bulunmaktayım." Mektupta İncil'deki çeşitli çelişkilere dikkat çekiyor, Tanrı'nın sonsuz merhametini sorguluyor ve Krummacher'in son vaazlarından birindeki birkaç astronomik gülünç hatayı açık etmekten özellikle keyif alıyordu.[63]

1839 yazında, Friedrich Schleiermacher'in öğretilerinde, yaşadığı ruhani krize makul bir çözüm bulabileceğini düşündü. Schleiermacher'in kurtuluşçu teolojisi, aklın modern gereklerine uygun sezgisel ve kalbî bir din fikri-

62 *A.g.e.*, s. 426.

63 *A.g.e.*, s. 454.

ne yaptığı vurguyla, "bizim ikiyüzlülerin vadisi"ndeki cehennem ateşinden ve lanetlenmeden çok daha farklı bir inanca imkân tanıyor gibiydi. Engels'e göre, Schleiermacher, "İsa'nın öğretisini 'Genç Almanya' makamında öğretiyordu". Gelgelelim Engels'in 19. yüzyılın başlarında Avrupa'nın en esaslı teolojik bombasıyla karşılaşmasıyla Schleiermacher'e olan ilgisi de azalacaktı. 1835-1836 yıllarında David Friedrich Strauss'un *İsa'nın Yaşamı: Eleştirel Bir İnceleme* adlı eseri yayımlanmış ve birçok genç adam üzerinde dehşetli seküler bir vahiy etkisi bırakmıştı. Liberal filozof Rudolf Haym'ın ifadesiyle, "kitap kişiyi yok edilemez bir tılsım gibi tesiri altına alıyordu. Hiçbir kitabı bu kadar büyük bir keyifle ve derinlemesine okumadım... Sanki gözlerimin önündeki perdeler kalktı ve yolum büyük bir ışıkla aydınlandı."[64]

Strauss'un kitabı doğrudan İncil'in lafzi hakikatini sorguluyordu. İncilleri hatasız kutsal metinler değil, yazıldıkları devrin tarihsel ve kültürel bakımdan olumsal ürünleri olarak görüyordu. Strauss'a göre, İncil'i Yahudi mitleri ya da insanlığın gelişiminin belli bir aşamasını ifade eden –dolayısıyla, mevcut çağa uygulanamayacak– hayalî temsillerden ibaret bir kitap olarak ele almak daha doğru bir yaklaşımdı. Bunun sonucunda da İsa figürünün yerini "insanlık" fikri almalıydı. *İsa'nın Yaşamı* İncil'in daha titiz bir entelektüel ve metinsel soruşturma sürecine konu olmasını sağladı ve Engels hemen bu çabaya öncülük etmeye heveslendi. Bir mektubunda Graeberlere ukalaca şöyle sesleniyordu: "Şu sıralar zamanımın çoğunu felsefe ve eleştirel teolojiyle geçiriyorum. On sekiz yaşına gelip de Strauss'la tanışınca ... ya hiç düşünmeksizin her şeyi okumalı, ya da Wuppertal inancınızdan şüphe duymaya başlamalısınız." Engels, birkaç ay boyunca, İncil'deki çelişkileri, yeni jeolojik bulguların Hıristiyan kronoloji üzerindeki etkisini ve ilk günah meselesini tekrar tekrar vurguladı. Fakat, Friedrich Graeber'e bir mektubunda da ifade edeceği üzere, bir ömür maruz kalınan endoktrinasyondan kurtulmak kolay ve huzurlu bir süreç değildi.

> Her gün, aslında neredeyse bütün gün, hakikate ulaşabilmek için dua ediyorum, kuşkularımın oluşmaya başlamasından bu yana hep dua ediyorum, ama yine de senin inancına dönemiyorum... Bu satırları yazarken gözlerim doluyor... Şüphesiz sen, sıcak bir yatakmış gibi, kendini huzurla inancına bırakabiliyorsun ve biz insanların Tanrı'nın Tanrı olup olmadığına karar verirken başlarından geçen mücadeleye dair herhangi bir fikrin yok. İlk şüpheyle birlikte sırtlandığımız yükün; lehinde ya da aleyhinde, taşımayı sürdürmeye ya da sırtımızdan atmaya karar vermemiz gereken eski inanç yükünün ne kadar ağır olduğunu bilmiyorsun.[65]

64 Alıntı için bkz. David McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx* (Londra, 1969), s. 3.

65 MECW, 2. cilt, s. 426, 454, 461-462.

Ekim 1839'a gelindiğinde kuşkular geride kalmıştı. Engels artık sonbaharı andıran, "Dover Beach" misali melankoli gelgitinden muzdarip değildi. Bir kez karar verdikten sonra, yeni ruhani durumunu iştahla benimsedi. William Graeber'e yazdığı mektupta soğukkanlılıkla bir vakıayı ifade edercesine şöyle diyordu: "Artık Straussçuyum. Zavallı, sefil bir şair olan ben, David Friedrich Strauss'un kanatları altına sığındım... Allah'a ısmarladık inanç! Sünger gibi delik deşik zaten."[66] Engels, ileride söyleyeceği gibi, ortodoks Hıristiyanlığın gözünde artık "tamamıyla, bütünüyle kaybedilmiş" bir vakaydı. Ve, her zamanki gibi, yeni benimsediği duruşunu eksiksiz bir inançla savunuyordu. Friedrich Graeber ile "büyük Straussçu avcısı" diye dalga geçmeye başlamıştı bile.[67]

Şaka bir kenara, Engels ruhani yolculuğunun bir sonuca varmasından memnun görünüyordu. Bir inancı yitirmiş ve süratle bir diğerini edinmişti. Hıristiyan inançlarının çökmesiyle geride kalan psikolojik boşluk, aynı derecede güçlü bir ideolojiyle doldurulmuştu. Strauss sadece bir sıçrama tahtasıydı. "Hegelci olmak üzereyim. Elbette olup olmayacağımı henüz bilmiyorum, fakat Strauss benim için Hegel'i aydınlattığından bunun mümkün olabileceğini düşünüyorum."[68] Strauss'un eleştirilerinin amacı hiçbir zaman sırf Hıristiyanlığın yanlış olduğunu göstermek olmamıştı; o, doktrinin yeni bilim çağı açısından artık uygun olmadığını göstermeyi umuyordu. Strauss'un hedefi, okurlarını, ruhani gelişimin Hıristiyanlık'tan sonra gelen aşamasına, yani Hegel felsefesine yönlendirmekti.[69] "Şimdi bir kadeh punch eşliğinde Hegel çalışacağım." Engels, Avrupa'nın anlaşılması en güç, en gizemli ve en parlak filozofunun eserlerine böyle bilgece yaklaşıyordu. Ama çabasının karşılığını alacaktı. Hegel'in çalışmaları Engels'i yavaşça sosyalizme giden yola sevk ediyordu. İleriki on yıllarda Marx'ın Hegel'in diyalektiğini yeniden yorumlaması komünist ideoloji üzerinde çok etkili olacaktı, fakat Engels'in kendi kendini eğittiği bu aşamada onun daha çok ilgisini çeken Hegel'in saf felsefesiydi.

Hegelci sistemin merkezinde "Zihin"in ya da "Tin"in (çevrilememesiyle ünlü *Geist*'ın) gerçekleşmesini ya da gelişmesini içeren bir tarih yorumu vardı. Tin, yani öz-bilinçli akıl, sürekli hareket halindeydi ve dünyadaki tek hakiki gerçekliği vücuda getiriyordu. Onun gelişimi, insanlık tarihinin vakayinamesiydi. Hegel'in 1822-1823 yıllarında Berlin Üniversitesi'nde verdiği derslerin bir derlemesi olan *Tarih Felsefesi* adlı eserinde tasvir ettiği geçmişin rasyonel, düzenli gelişimine dair bu yeni fikir Engels'i anında cezbetmiş-

66 *A.g.e.*, s. 471.

67 *A.g.e.*, s. 528.

68 *A.g.e.*, s. 486.

69 Bkz. William J. Brazill, *The Young Hegelians* (Londra, 1970).

ti. Daha sonra ifade ettiği gibi, "Hegel'in düşünce tarzını diğer felsefecilerinkinden ayıran, temelini oluşturan istisnai tarihsel duyarlılıktı".[70]

Tin'in tarihine hükmeden, insan ilişkilerindeki özgürlük İdeasının somut bir gerçekliğe kavuşmasıydı. Tin'in mutlak ve nihai amacı bu özgürlüğün meydana gelmesini sağlamaktı. Öte yandan dilde, kültürde ve "halkın tini"nde görüldüğü üzere, gerçek özgürlük yalnızca aklın ve rasyonalitenin ürünü olabilirdi. İnsanlar muhakeme kapasitesine sahip oldukları takdirde gerçekten özgür olabilirlerdi. Dolayısıyla tarihin ilerleyişi, özgürlüğün ve aklın, uygarlık kapsamında, teleolojik olarak Tin'in gerçekleşmesiyle nihai noktasına erişecek bir biçimde geçirdikleri organik büyümeden ibaretti. Hegel'in deyimiyle, "dünya tarihi, özgürlük bilincinin ilerlemesinden başka bir şey değildir." Tarih, en düzensiz ve umarsız göründüğü anlarda bile, her aşamada, bu yönde ilerlemekteydi. İnsan ilişkilerinde rastlanan kaosun ve anarşinin ardında, aklın sinsi zekâsı sürekli görev başındaydı. Haliyle, Hegel'in geçmişe yönelik analizi, tam olarak, özgürlüğün ve aklın ortaya çıktığını düşündüğü Yunan şehir-devletlerinin ortaya çıkmasıyla başlayabilmektedir.

Hıristiyanlık da, rasyonel gelişim çerçevesine oturması bakımından, bu her şeyi kuşatan ilerleme hikâyesinin bir parçasıydı. Reformasyon gibi olayların özgürlüğe ve bireyselliğe sürat kazandırdığı tarihsel olarak açıktı. İnsan, Tanrı'yla paylaştığı akıl melekesi sayesinde öz-bilince kavuşuyor ve Tanrı'yla yeniden uzlaşıyordu. Hegel, ortodoks Hıristiyanlığın geleneksel öğretilerinde ifade edilen insan ile Tanrı, içkinlik ile aşkınlık arasındaki eski dualizmi reddediyor, bunun yerine insan deneyiminin dünyada tamama ermesi olarak bireysel benliğin mutlak olanla yeniden uzlaşmasını öneriyordu.[71] Modern çağda, bu, dinî inancın yerini bilginin ve kültürün almasıyla gerçekleşecekti; Kilise'nin işini artık üniversiteler ve okullar yapacaktı. Din, bu anlamda, gündelik dünyanın bir parçası olacak; dinî değerler ailede, devlette ve kültürde hayat bulacaktı. Engels, buradan, dinî yabancılaşmaya yol açan Pietist etiği ortadan kaldıran ve bunun yerine ilahi olan ile insani olanı birleştiren modern bir Panteizm (daha doğrusu, Pandeizm) fikri edinmişti. Özgürlüğün ve ilerlemenin açılmasıyla Tanrı ve akıl bir oluyordu. Engels yakında hayatından çıkaracağı Graeberlere yazdığı son mektuplarından birinde şöyle diyordu: "Strauss aracılığıyla artık doğrudan Hegelciliğe giden yola girmiş bulunmaktayım... Hegelci Tanrı fikrini hemen benimsedim. Böylece, 'modern panteistler'in saflarına katıldığımı söyleyebilirim."[72]

Birkaç aydır süren şüphelerin ve kafa karışıklığının ardından, Engels ye-

70 MECW, 16. cilt, s. 474.

71 Bkz. J. E. Toews, *Hegelianism: The Path Toward Dialectical Humanism, 1805-1841* (Cambridge 1980), s. 65-66.

72 MECW, 2. cilt, s. 489.

ni Hegelcilik inancını karakterine özgü bir şevkle benimsedi. Gutzkow'un *Telegraph*'ına yazdığı "Manzaralar" başlıklı klasik bir *feuilleton* yazısında (1840), Kuzey Denizi'ndeki bir seyahati esnasında tadına vardığı ferahlatıcı su damlacıkları ile ışıltılı güneşi "son felsefecinin [Hegel'in], 19. yüzyıl düşüncesinin bu en azametli varlığının ilahi İdeası'nın ilk kez ayırdına vardığı an"la kıyaslıyordu. "Aynı mutluluk dolu heyecanı hissetmiştim. En saf gökyüzünden üzerime doğru esen temiz bir deniz havası gibiydi." Engels yeni, canlı, doğal bir Tanrı fikrinde teselli bulmuştu. Gareth Stedman Jones'un da ifade ettiği gibi, Hegel "Wuppertal inancının korkunç sınırlarının yerine güvenli bir dinlenme alanı" koymuştu.[73]

Gelgelelim Engels'in entelektüel birikiminin bahsi geçen diğer unsurları kolayca silinmedi. Alman Romantizmi tutkusunu, Genç Almanya'nın liberal anayasacılığının cazibesini, Shelley ve Temmuz 1830 kaynaklı cumhuriyetçi dürtülerini, Hegelciliğinin yanısıra, muhafaza etti. Bütün bu kollar son Bremen makalelerinin birinde bir araya geldi. Alman yazar Karl Immerman'ın *Memorabilien* adlı eserini incelediği makalede, "yeni felsefe"yi favori edebî figürü olan Siegfried'e özgü bir heroizmle birleştirdiği bir feryat, bir itiraz fırsatı yakalamıştı. "İdea'nın sarayının bulunduğu sık ormandan korkan, kılıcıyla bu ormanı delip geçmeyen ve kralın uyuyan kızını bir öpücükle uyandırmayan biri, ona ve onun krallığına layık değildir; gidip bir köy rahibi, tüccar, vergi memuru ya da her ne isterse onu olabilir, bütün dindarlığı ve saygınlığıyla birisiyle evlenip çoluk çocuğa karışabilir, fakat bu asır onu kendi oğlu olarak kabul etmeyecektir."[74]

1841 başlarına gelindiğinde, Engels de Bremen'deki masasına bağlı kaldığı müddetçe kendisinin bu asrın oğullarından biri olarak kabul görmesinin garanti olmadığı sonucuna varmıştı. Marie'ye yazdığı bir mektubunda, "Burada eskrimden, yemeden içmeden, uyumaktan ve sıkıcı işler yapmaktan başka yapacak bir şey yok, *voilà tout*, hepsi bu," diyordu. Barmen'e döndü, fakat afili romantik ruhu aile evini ve aile şirketindeki ofis işlerini çok daha sıkıcı bulmuştu. Böylece Eylül 1841'de askerî yükümlülüklerini yerine getirmesini talep eden Prusya devletine olumlu yanıt verdi ve Prusya Kraliyet Ordusu Topçu Birliği 12. Bölük'te hizmet için "gönüllü" oldu. Prusya'nın başkenti Berlin, dar görüşlü bir tekstil tacirinin burjuva oğluna tam da aradığı türde, İdea'ya yaraşır bir sahne temin edecekti. Burada, nihayet, kendini modern çağın hizmetindeki bir zamane Siegfried'i olarak ifşa edebilecekti.

---

73 Bkz. Gareth Stedman Jones, "Engels and the History of Marxism", Eric Hobsbawm (der.), *The History of Marxism* içinde (Brighton, 1982), I, s. 301.

74 MECW, 2. cilt, s. 99, 169.

Ejderha Tohumu

"Alman kamuoyuna hâkim olmak için verilen savaşın hangi alanda gerçekleştiğini bugün Berlin'deki herhangi birine sorarsan ve eğer bu kişi zihnin dünya üzerindeki iktidarına dair herhangi bir fikre sahipse, bu savaş alanının Üniversite, özellikle de Schelling'in vahiy felsefesi derslerini verdiği 6 no.lu Amfi olduğunu söyleyecektir..."[1] Engels bu satırları 1841 yılında yazmıştı.

Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling gibi dev bir filozof için bile, bu, korkutucu bir sınıf olsa gerekti. Bir başka gözlemciye göre, sınıf, "seçkin, kalabalık ve renkli ... olağandışı bir dinleyici kitlesi"nden oluşuyordu. Derslik sıralarında 19. yüzyılın en parlak gençlerinden bazıları oturuyordu. En önde hevesle not tutan otodidakt Engels oturuyordu. Hayatının bu evresinde kendinden basitçe "kendi kendine felsefe öğrenmiş bir genç" olarak söz etmekten memnundu. Yanında genç sanat tarihçisi ve Rönesans âlimi Jacob Burckhardt; ("enteresan fakat önemsiz" bulduğu derslere burun kıvıran) geleceğin anarşisti Michael Bakunin ve Schelling'in "tahammül edilmesi güç saçmalıklar"dan bahsettiğini düşünen felsefeci Søren Kierkegaard vardı. Ama daha da kötüsü bu saygın filozofun derslerini bir saati aşkın bir sürede bitirmek gibi büyük bir akademik suç işlemesiydi. "Buna Berlin'de tahammül edilmez. Haliyle huzursuzlanmalar başlıyordu."[2]

Ne var ki Engels kır saçlı, mavi gözlü Schelling'in ve onun, Engels'in kah-

1 MECW, 2. cilt, s. 181.

2 E. H. Carr, *Michael Bakunin* (Londra, 1975), s. 95 [*Michael Bakunin*, çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009]; Alastair Hannay, *Kierkegaard: A Biography* (Cambridge, 2001), s. 162-163 [*Kierkegaard*, çev. Nur Nirven, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013].

ramanı Hegel'e karşı yönelttiği amansız eleştirinin büyüsüne kapılmıştı. Schelling bu ölümüne felsefî savaşta her hafta, aşama aşama ilahi olanın tarih üzerinde doğrudan sahip olduğu iktidarı vurgulayarak, Hegel'in panteizmini çökertmeye çalışıyordu. Bu, vahiy ile aklın mücadelesiydi. "Geçmiş yılların iki eski dostu, Tübingen teoloji seminerinden iki oda arkadaşı, tanışmalarından kırk yıl sonra, birbirlerinin rakipleri olarak karşı karşıya geliyorlar; birisi on yıldır ölü olmasına rağmen öğrencileri sayesinde hiç olmadığı kadar canlı; diğeri ise, sözkonusu öğrencilerin tabiriyle, otuz yıldır entelektüel anlamda ölü olmasına rağmen şimdi, aniden yaşamın bütün kudreti ve otoritesine talip." Engels kime sempati duyduğu konusunda hiç şüphe duymuyordu. Derslere kendi sözleriyle, "büyük adamın mezarını tecavüzden korumak" için giriyordu.[3]

Engels, Berlin'de bulunmasının resmî sebebi Prusya monarşisini savunma amaçlı askerî eğitim almak olmasına rağmen, zamanını aynı monarşinin altını oyacak ideolojik araçları elde etmekle geçiriyordu. Kendini altı librelik bir toptan daha öldürücü olduğu anlaşılacak teorilere gömebilmek için tören alanını sık sık terk edip üniversite kampüsüne gidiyordu. Ve bunu düşmanlarla dolu bir ortamda yapıyordu.

Engels'in 1841 yılında geldiği Berlin, giderek Hohenzollern hanedanlığına atfedilmiş bir anıta dönüşmekteydi. 1840 ortalarına gelindiğinde sayıları 400.000'i bulan şehrin sakinleri, geride bıraktıkları yarım yüzyıl boyunca birçok şeye tanıklık ettiler: kralları III. Friedrich Wilhelm'in kaçışını ve İmparator Napoleon'un 1806 yılında Brandenburg Kapısı'ndan muzafferane geçişini görmüşler; 1813'te Ruslar tarafından kurtarılmışlar ve bununla beraber düzenli olarak reforma, Romantizme ve sonrasında irticaya maruz kalmışlardı. Friedrich Wilhelm'in kraliyet otoritesinin restorasyonunu neo-klasik inşaat patlamasıyla taçlandırmasından da anlaşıldığı üzere, 1820'li ve 30'lu yıllarda gerici güçler zafer kazanmışlardı. Mimar Karl Friedrich Schinkel'in yönetiminde, abartılı kamusal alanların ve kraliyet ihtişamının modern Berlin'i yaratıldı. Dorik tarzdaki Schauspielhaus (günümüzde Konzerthaus Berlin), Schinkel'in süslemeli heykellerle donattığı Schlossbrücke, Unter den Linden boyunca emperyal Roma tarzındaki Neue Wache muhafız alayı binası ve nihayetinde Panteon ilhamlı şaheseri Altes Museum (Eski Müze) dönemin eserleri arasındadır. Bu Berlin; sarayın, ordunun ve doğu Prusya ovalarından Junker aristokrasisinin tabiatı gereği münevver karşıtı olan Berlini'ydi. Engels, sonraki yıllarda, "neredeyse hiç oluşmamış burjuvazisi, hiçbir teşebbüste bulunmayan, yaltakçı, gürültücü küçük burjuvazisi, bir türlü örgütlenememiş işçileri, kalabalık bir bürokrat ve asilzadeler ile saraylıların peşinden ayrılmayan dalkavuk

3 MECW, 2. cilt, s. 187.

kitlesi, bütününe hükmeden salt 'rezidans' havasıyla" şehrin hepten berbat olduğunu hatırlayacaktı.[4]

Gelgelelim, bu ilanihaye bölünmüş şehirde daima karşılaşılacağı gibi, sözkonusu dönemde de bir başka Berlin vardı. Engels'in bulunduğu (Halkların Ulusal Ordusu'nun Friedrich Engels Muhafız Alayı'na (Wachregiment) ev sahipliği yapan ve 1963 yılında Demokratik Almanya Cumhuriyeti tarafından Friedrich Engels Kışlası adı verilmiş olan) Kupfergraben kışlasının tören alanlarının yakınında café'ler, birahaneler ve şarap mahzenleriyle dolu canlı bir kamusal alan bulunuyordu. 1830'ların ortasına gelindiğinde Berlin şehir merkezinde resmî ve gayriresmî gazetelerin bulunduğu, tartışma kulüplerine ve meyhanelere ev sahipliği yapan yüzün üzerinde café vardı. Buralarda, katı görüşleri haiz fakat yeterince istihdam edilmeyen akademisyenlerin siyasi ve edebî söylemleriyle coştukları *Konditorei* kültürü hâkimdi. Her bir café kendi müşterisini çekiyordu: Friedrichstrasse ile Linden'in kesiştiği yerdeki Kranzler, memur müdavimleri ve havalı iç mekânı ile "Berlin Muhafız Alayı Teğmenlerinin Valhallası" olarak biliniyordu. Borsa yakınındaki Courtin, bankacıları ve işadamlarını ağırlıyordu. Schinkel'in Schauspielhaus'unun karşısındaki Stehely şehrin sanatkârlarına, oyuncularına ve "edebî unsurlarına" ev sahipliği yapıyordu.[5]

Gendarmenmarkt mahallesinin barları, o muhitteki Friedrich-Wilhelms-Universität sayesinde doluyordu. Üniversite 1949 yılında kurucusu Wilhelm von Humboldt'un adını alacak ve Humboldt-Universität olacaktı. Erken 1800'lerin görece liberal bir bürokratik evresinde aydınlanmış yurttaşlar yetiştirecek bir eğitim sistemi geliştirmek amacıyla III. Friedrich Wilhelm tarafından görevlendirilen Humboldt ve eğitim bakanı Baron von Altenstein, Berlin'de olağanüstü yetenekli bir ekibi bir araya getirmişlerdi. Bir zamanlar Engels'in en sevdiği teolog olan Friedrich Schleiermacher profesör olarak atanmış, daha reaksiyoner Karl von Savigny hukuk, Georg Niebuhr ise tarih dersleri vermeye başlamış, 1818'de ise felsefe kürsüsüne Fichte'nin yerine Hegel gelmişti. Hegel'in fakülteye dahil olmasıyla birlikte, üniversite tabiatıyla Hegelci düşüncenin ana merkezlerinden biri haline geldi. O kadar ki Stehely café'nin müdavimlerinden şair Heinrich Heine, 1823 yılında, "uzun zamandır güneşin altındaki her şeyi ... Hegelci mantık üzerinden ... kavrayan" çok bilmişlerle dolu "toz topraktan ve açık çaydan geçilmeyen" bu şehirden ayrılmaktan memnuniyetini ifade etmişti.[6]

---

4 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 123.

5 Bkz. Anthony Read ve David Fisher, *Berlin* (Londra, 1994); Robert J. Hellman, *Berlin: The Red Room and White Beer* (Washington, DC, 1990); Alexandra Richie, *Faust's Metropolis* (Londra, 1999).

6 Heinrich Heine, *Sämmtliche Werke* (Hamburg, 1867), I, s. 240.

Hegelci mantığın bu denli yayılmasını herkes böylesi bitkin bir soğuklukla karşılamıyordu. Özellikle (1840'ta babasının yerine geçen) yeni kral IV. Friedrich Wilhelm ve onun başbakanı Johann Albert Friedrich Eichhorn bu durumu farklı yorumluyorlardı. Kısa bir süreliğine özgür bir basın ve siyasi reformla ilgilenmelerine rağmen, çoğulculuğa yönelik kalıtsal Hohenzollern güvensizliği yeniden zuhur edecekti. Engels'in sözleriyle, "[Friedrich Wilhelm] işe göstermelik bir liberallikle başladı, sonra feodalizme geçti ve nihayetinde bir polis devleti kurdu."[7] Böylece Eichhorn 1841 yılında "Hegelciliğin ejderha tohumunu" ilk ekildiği üniversiteden söküp atmak amacıyla sol düşünceyi kısıtlamaya yönelik geniş çaplı bir operasyonun parçası olarak 66 yaşındaki ihtiyar Schelling'i Berlin'e geri çağırdı. Engels'in 6 no.lu amfide ringe bakan sandalyesinden keyifle seyrettiği işte bu felsefî dövüştü.

Prusya yetkilileri neden Hegelcilikten bu denli korkuyorlardı? Bu durumun tanınmış Hegelcileri düzenli olarak etkili profesörlük ve devlet makamlarına atayan von Humboldt ile III. Friedrich Wilhelm'i pek kaygılandırmadığı kesindi. Engels daha sonra bu dönem için şöyle diyecekti: "Hegelci sistem âdeta Prusya'nın en üstün devlet felsefesi mertebesine yükseltilmişti. Hegelci görüşler, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, envai çeşit bilim dalına derinlemesine nüfuz etmiş, hatta popüler edebiyatta ve günlük gazetelerde bile yer bulmuştu." Ama bu resmî destek artık çekilecekti.[8]

Bu yol ayrımının anlamı iki, genellikle birbiriyle çelişen Hegel okumasında bulunabilir. Birincisi, muhafazakâr bir okumadır. Hegel'e göre, zamanın herhangi bir noktasında var olan bir şey zorunlu olarak Tin'e (*Geist*) vücut verir. Tin'in gelişimi de insanlık tarihinin ve aklın mevcut iktidarının ilerlemesine tekabül eder. Meşhur Hegelci hükme göre: "Rasyonel olan gerçektir, gerçek olan rasyoneldir. Bunu bir kere teslim ettikten sonra, esas olan, zamansal ve geçici olanın temaşasında içkin olan cevheri ve mevcut olan sonsuzu kavramaktır."[9] Eğer tarih aklın özgürlüğe doğru bu muzafferane yürüyüşünü gözeten süreçse, o halde peşi sıra gelen her bir dönemin bir öncekine göre kaçınılmaz olarak daha ilerici, akılcı ve özgür olduğu düşünülebilir ve o dönemin her bir unsuru –sanatı, müziği, dini, edebiyatı, yönetim biçimleri– bir öncekine kıyasla aklın daha yüksek bir aşamasını temsil eder. Bu, özellikle devlet için geçerlidir. Hegel devleti hem hükümet hem sivil toplum unsurlarını kapsayan organik bir yapı olarak görür.

Hegel'e göre, devlet, bireyin hukuka itaat aracılığıyla evrensel Aklın yüce buyruklarıyla uyumlu hale gelmesinin aracıydı: "Birey ödevde ... basit do-

7 MECW, 3. cilt, s. 515.

8 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 357.

9 G. W. F. Hegel, *Philosophy of Right*, çev. ve notlar T. M. Knox (Oxford, 1942), s. 10.

ğal dürtüden ... kurtuluşunu bulur... Birey ödevde maddi özgürlüğünü elde eder."[10] Bu özgürlük insanın öznel duyarlılıkları kendini devlet aracılığıyla gösteren Tin'in ilerici gelişimiyle uyumlu hale geldiğinde elde ediliyordu. Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nde de belirttiği gibi:

> Devlet somut özgürlüğün gerçekliğidir. Ama somut özgürlük şunu da içerir: kişisel bireysellik ve onun tikel çıkarları (aile ve sivil toplum alanında olduğu gibi) yalnızca eksiksiz gelişimlerini tamamlamakla ve haklarının açıkça tanınmasını sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda kendi istekleriyle evrensel olanın çıkarına geçerler; hatta onu kendi maddi zihinleri olarak görürler; kendi amaçları ve hedefleri olarak benimseyip aktif olarak peşinde koşarlar.[11]

Hegelci şablona göre, modern devlet, köleliğe dayalı eski devletlerin aksine, "kendi içinde bir amaç, 'ilahi ideanın dünyadaki tecessümü' ve bireyin hayatına değer veren tek gerçeklik olarak özgürlüğün gerçekleşmesini" temsil ediyordu.[12] Teoride, modern devlet ilerlemeye, akla ve özgürlük İdeasına vücut veriyordu.

1806 Jena yenilgisinin ardından, Prusya devletinin *Hukuk Felsefesi*'nde anlatılan Hegelci rasyonel özgürlük idealini pratikte de anlamlı kılabileceği kısa bir an belirmişti. Bu, 1806'daki askerî mağlubiyetin III. Friedrich Wilhelm'e dayattığı ve onun ilerici bakanları Baron Karl von Stein ile Prens Kral August von Hardenberg tarafından uygulamaya konulan liberal reform çağıydı. Serflik reformdan geçirilmiş, soybağına göre hizmet kaldırılmış, Yahudilere özgürlük verilmiş, ekonomik denetimler hafifletilmiş ve demokratik temsiliyetin sağlanması yönünde mütevazı girişimlerde bulunulmuştu. Bu liberalleşme projesinin bir parçası olarak Hegel Heidelberg Üniversitesi'nden (1831 yılında koleradan vefat edene dek kalacağı felsefe kürsüsünün bulunduğu) yeni kurulmuş Berlin Üniversitesi'ne getirildi ve harekete kendi entelektüel damgasını vurdu. Hegel'in entelektüel biyografisini kaleme alan John Edward Toews'e göre, "Hegel, buna karşılık, yeni Prusya devletini, Aklın siyaseten gerçekleştirilmesini kendi içsel amacı ve özü olarak benimseyerek dünya-tarihsel bir öneme erişen devletin örneği olarak memnuniyetle karşıladı".[13] Şüphesiz Hegel'in devleti felsefî olarak yüceltmesi de III. Friedrich Wilhelm'in bürokratik aygıtına zengin, ruhani bir haysiyet kazandırmıştı.

---

10 Alıntı için bkz. Peter Singer, *Hegel* (Oxford, 1983), s. 32.

11 Hegel, *Philosophy of Right*, s. 160.

12 Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism* (Londra, 2005), s. 61.

13 J. E. Toews, *Hegelianism: The Path Toward Dialectical Humanism, 1805-1841* (Cambridge, 1980), s. 60.

Bireylerin (iradelerinin öz-bilinçli bir biçimde, ortak bir iradenin parçası olmasını sağlamak üzere) kendilerini adadıkları akıl ve özgürlüğe dayalı bir amacı kendi kanunlarında ve siyasi yapılarında barındıran canlı bir varlık olarak devlet savunusu, devletin amacını çarpıcı bir şekilde yüceltiyordu. Devlet yalnızca özel mülkiyeti korumak, vatanı savunmak ve hukukun üstünlüğünü sağlamak için başvurulan ehvenişer değildi. Bilakis artık mutlak aklın gerçekleşmesini kapsayan son derece yüksek bir amacı vadı. Berlin'in birtakım saraylıları Hegelci felsefenin teferruatlı fenomenolojisini tam olarak kavramamış olsalar da, otoriteye gösterilen bu büyük saygının sunduğu siyasi fırsatların çabucak ayırdına vardılar. Prusya tarihçisi Christopher Clark'a göre, "onun [Hegel'in] yazıları reform devri esnasında yürütme erki içerisinde giderek genişleyen yetkiler için bir gerekçeye ihtiyaç duyan Prusya bürokrasisine yüceltilmiş bir meşruiyet sağlıyordu. Devlet artık sırf egemenlik ve iktidar makamı değildi. Tarih yapan bir makine, hatta tarihin kendisinin vücuda gelmiş haliydi".[14] Gelgelelim 1820'lere gelindiğinde Stein, Hardenberg ve liberal reform çağı gerici eski nizamın yürüttüğü saraylı bir karşı saldırıya kurban gitmişti. Büyüyen bir Romantizm ve milliyetçilik dalgası karşısında, III. Friedrich Wilhelm kraliyetçi bir muhafazakârlığa çekildi. Ne var ki Prusya devleti 1819 yılının baskıcı Karlsbad kararnamelerini çıkarıp basın özgürlüğünü ve hukuki güvenceleri sınırlarken –yani Hegel'in özgür, liberal, rasyonel devletinin fersah fersah uzağında adımlar atarken– bile, aynı fakat artık zamanı geçmiş Hegelci gerekçeler devreye sokulmaktaydı.

Bu sırada, Hegel'in radikal çırakları ustalarının çalışmalarına daha ileri ci yorumlar getirmekle meşguldüler. Otoritarizmin ve dinî yasakların arttığı ve anayasal reform imkânının giderek azaldığı bir ortamda Prusya devletinin gerçek, rövanşist cehaleti karşısında, Hegel'in pek çok öğrencisi (bir zamanlar Fransız Devrimi onuruna bir Hürriyet Ağacı diken) hocalarının mevcut düzeni aklın zirve noktası olarak gördüğünü kabul edemiyorlardı. Dahası, 1840 yılında IV. Friedrich Wilhelm'in, yani Engels'in tabiriyle "ortodoks sofuluğun ve mutlakiyetçi feodal irticanın tahta çıkmasıyla" tarih belli ki hiç de ilerici olmayan bir yönde hareket etmeye başlamış gibiydi.[15] IV. Friedrich Wilhelm, kralların ilahi yönetim hakkına körü körüne iman etmese de, egemenin halkına, hiçbir parlamento ya da anayasa tarafından gölge düşürülemeyecek gizemli, kutsal bir bağla bağlandığı yüceltilmiş bir Hıristiyan monarşisi fikrini pekâlâ benimsiyordu. IV. Friedrich Wilhelm dönemi bir ilerleme çağı olmayacaktı. Aksine, geleneğe, devamlılığa ve hiyerarşiye güçlü bir bağlılık sözkonusuydu. Üstelik Prusya kampüslerinde öğretilen alternatif,

14 Christopher Clark, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londra, 2006), s. 434.

15 MECW, 26. cilt, s. 363.

daha radikal Hegelciliğin bu muhafazakâr dogmaya ters düştüğü giderek daha belirgin bir hal alıyordu.

Hegel sözkonusu olduğunda, esas tehlike diyalektikti. Engels sonraları farkı şöyle izah edecekti: "*Hegelci sisteme* vurgu yapan herkes her iki alanda da ciddi ölçüde muhafazakâr olabilir; esas meseleyi *diyalektik yöntem* olarak gören herkes hem dinde hem siyasette en aşırı muhalefete katılabilir." Tarihin ilerlemesi de böyle bir "diyalektik ilerleyiş" şeklinde vuku buluyordu: her bir devir ve o devre hâkim fikir bir sonraki çağ tarafından olumsuzlanıyor ve kapsanıyordu. Genç Karl Marx'ın da açıkladığı gibi: "Konum, karşı konum, bileşim. Veya Yunanca söylersek, tez, antitez ve sentez. Hegelci dili bilmeyenler için, ritüel niteliğindeki şu formülü vereceğiz: olumlama, olumsuzlama, olumsuzlamanın olumsuzlanması."[16] Dolayısıyla Tin'in tarihte gerçekleşmesi önceki her siyasal sistemin ve bilinç türünün devamlı eleştirisini içeriyordu. Her bir devir, peşi sıra, kendi içindeki gerilim tarafından sarsılıyordu, ta ki rasyonalite ve özgürlük hâkim olana kadar. Engels'in deyimiyle, "Hegelci felsefenin gerçek önemi ve devrimci karakteri burada gizlidir ... birbirini izleyen her tarihsel durum insan toplumunun aşağıdan yukarıya doğru sonsuz gelişiminde yalnızca geçici aşamalara tekabül eder... [Diyalektiğin] karşısında, hiçbir şey nihai, mutlak, kutsal değildir."[17]

Bu yorum son derece güçlü bir ideolojik çözücü niteliğindeydi. Hegel'in daha radikal okurlarının gözünde artık değiştirilemeyecek ebedî hakikatler yoktu: her medeniyet kendi gerçekliklerine, felsefelerine ve dinine sahipti ve bunların hiçbiri olumsuzlanmaktan ve kapsanmaktan muaf değildi. Dahası, bu, önceki felsefeler için olduğu kadar Hegel'in kendi düşüncesi için de geçerliydi. Maaşı devlet tarafından ödenen bu Berlin profesörü Prusya devletinin –Stein, Hardenberg ve Humboldt'lu– reformcu devrinin Aklın tarihteki nihai noktası olabileceğini düşünerek büyük bir hata yapmıştı. Halbuki bu da aslında artık olumsuzlanacak geçici aşamalardan sadece biriydi. Schelling'in derslerine giren şüpheci öğrenciler için Hegel'in felsefî yöntemi Prusya'daki statükoyu meşrulaştıran bir gerekçe değil, Hohenzollern devletine yönelik ilerici bir eleştiriyi mümkün kılan araçları sunuyordu. Bu "Sol" ya da "Genç Hegelciler"in gözünde, Hegel'in felsefesi eylemi teşvik ediyor, yazıları ise liberal reform talebini dillendiriyordu.

Erken sosyalizmin kökenlerinde sıklıkla rastlandığı üzere, en sert saldırılara din sebep oluyordu. Hegel nasıl Prusya devletini Aklın nihai gelişimi olarak gördüyse, Lutherci inancı da onu 1820'lerde hâkim olan dar bir Protestan Hıristiyan kavrayışı ruhani hayatın en yüce iyiliği olarak benimseme-

16 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 162-13.

17 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 359-360.

ye itmişti. Tarih bir kez daha gayet uygun bir biçimde tam olarak Hegel'in devrindeki kültürel ve dinî pratiklerde tamama ermiş görünüyordu. Haliyle Genç Hegelciler Hegel'i siyasette olduğu gibi dinde de kendi tarihselliğini hesaba katmamakla, onun özgürlüğün gerçekleşmesi olarak gördüğünün İdea'ya giden yoldaki adımlardan sadece biri olduğunu idrak etmemekle eleştiriyorlardı. Modern Avrupa Hıristiyanlığı Roma paganizminden veya eski Hindistan'ın Hindu inancından nasıl farklı olabilirdi? Genç Hegelcilerin akıllarındaki soru buydu. Bu inançların her biri kendi devirlerinin ürünleri değil miydi? 1842 yılında Leipzig'de yayımladığı Schelling'in derslerine yönelik "Schelling ve Vahiy" başlıklı isimsiz bir eleştiride, Engels Genç Hegelcilerin Hıristiyanlığı eleştirel incelemenin sınırları dışında tutmalarının "artık mümkün olmadığını" ilan ediyordu. "Hıristiyanlığın, hatta bugün din adı altında kabul gören her şeyin bütün temel prensipleri aklın amansız eleştirisi karşısında mağlup olmuştur."[18]

Yukarıda da değindiğimiz gibi, bu dinî eleştirinin temeli David Strauss'un İncil'i bir mit olarak yeniden yorumlamasıyla atılmıştı. Hegel'le birlikte çalışmış bir teolog ve felsefeci olan Bruno Bauer, Hıristiyanlığı bir kültürel inşa olarak ayrıntılı bir analize tâbi tutarak eleştiriyi bir adım öteye taşımıştı. "Soğuk görünüşü altında, içinde bir ateş yanan oldukça azimli bir adam" olarak bilinen Bauer, diyalektiğin yalnızca şiddetli bir entelektüel saldırı sayesinde ilerleyebileceğini düşünüyordu. Her çağın kendi hakikatleri aklın karşısında paramparça edilmeliydi. İşte böyle bir rasyonel saldırı süreci sonunda, Bauer modern çağda Hıristiyanlığın öz-bilinçli özgürlüğün gelişimine bir engel teşkil ettiği sonucuna varmıştı. Dışsal bir Tanrı'ya tapınım, imana ve dogmaya itaat, insanı hakiki özünden yabancılaştırıyordu. Mistik bir boyun eğişin zorunlu kıldığı ritüeller var oldukça, insan öz-bilincinin yeşermesi ya da özgürlüğün gerçekleşmesi mümkün değildi. Bauer, diyalektiğe başvurarak, bu yabancılaşmanın tarihin ilerleyişine ket vurduğunu ve aşılması gerektiğini ilan ediyordu.

Bu yüksek metafiziğin ardında, doğrudan Hohenzollern monarşisini ve onun yönetme hakkını meşrulaştıran Hıristiyan prensipleri hedef alan siyasi bir meydan okuma vardı. Evvelden devleti koruyan Hegelci felsefe şimdi Prusya'nın dinî-siyasi temellerini çökertmek amacıyla kullanılıyordu. Haliyle IV. Friedrich Wilhelm bu durum karşısında dehşete düşmüş, Mart 1842'de asi Bruno Bauer'i Bonn Üniversitesi'ndeki görevinden aldırmıştı. Ne var ki, bir kişinin rütbesinin indirilmesi Genç Hegelcilerin ilerleyişini durdurmaya yetmeyecekti. Ludwig Feuerbach *Hıristiyanlığın Özü* (1841) adlı çalışmasıyla bir sonraki bombardımanı başlatmıştı bile. Bu eserle birlikte Hegelcilikteki son muhafazakârlık kalıntıları da silinmiş oldu. Engels'in de hatırladığı gibi:

18 *A.g.e.*, 2. cilt, s. 197.

[*Hıristiyanlığın Özü*] bir nefesle çelişkiyi toza çevirmiş, materyalizmi açık bir şekilde yeniden tahta çıkarmıştı... Doğa ve insan haricinde hiçbir şey yoktur ve dinî fantezilerimizin yarattığı yüce varlıklar kendi özümüzün fantastik yansımalarından ibarettir. Büyü bozulmuş, "sistem" infilak etmişti... Kişinin bu kitapla ilgili herhangi bir fikir edinebilmesi için kitabın özgürleştirici etkisini bizzat deneyimlemesi gerekir. İlgi evrensel nitelikteydi: bir anlığına hepimiz Feuerbachçı olmuştuk.[19]

Feuerbach da Hegel'in öğrencilerindendi ve en az Bauer kadar diyalektik yöntemi Hıristiyanlığa uygulama niyetindeydi. Bauer'in yabancılaşma mefhumunu genişleterek, dinin gelişiminin insanın kendi insani, duyumsal benliğinden ilerici bir biçimde ayrılması olarak anlaşılması gerektiğini savunuyordu. İnsan, Hıristiyanlığın Tanrısında, kendi suretinde bir ilahi varlık yaratmıştı. Fakat bu nesneleştirilmiş Tanrı o denli kusursuzdu ki insan onun ruhani otoritesi karşısında kendi kendini aşağılamaya başlamıştı. Sonuç itibarıyla, orijinal iktidar ilişkisi tersine dönmüş oldu. "İnsan –ki dinin sırrı budur– özünü nesnelliğe yansıtır ve ardından kendini, kendisinin yansıtılmış imgesi olan bu şeyin nesnesi haline getirerek imgeyi bir özneye dönüştürmüş olur." Dahası, insan bu dışsal Tanrı'ya ne kadar büyük bir tutkuyla tapınırsa, içsel olarak o kadar fakirleşiyordu. Bu, sıfır-toplamlı bir ilişkiydi: ilahın refahı için insanın değersizleşmesi şarttı. Engels'in sözleriyle, "Din, özü gereği, insanı ve doğayı cevherden mahrum bırakır ve bu cevheri öte dünyadan bir Tanrı'nın hayaletine devreder. Akabinde, Tanrı da insana ve doğaya kendi bereketinden nasiplenmeyi lütfeder. İnsan farkındalığından, bir de üstüne inancından yoksun kalınca cevherini yitirir ve mecburen hakikatten, akıldan ve doğadan umudunu keser..." Karl Marx, 1844 yılında yazdığı *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı*'da bunu daha öz bir şekilde şöyle ifade eder: "Din mazlum mahlûkun iç çekişi, kalpsiz dünyanın kalbi ve ruhsuz koşulların ruhudur. Din halkın afyonudur."[20]

Feuerbach, sonrasında, Genç Hegelcilerin eleştirel değerlerine bağlı kalarak entelektüel babasını katletmeye soyundu ve eski hocası Hegel'e ateş açtı. Feuerbach, Hıristiyanlığın teolojisi ile Hegel'in felsefesi (daha doğrusu, "rasyonel mistisizmi") arasındaki temel farkı sorguluyordu. Her ikisi de –biri Tanrı'yı, öteki ise Tanrı'dan da müphem Tin'i yüceltmek adına– kendi kendine yabancılaşmayı içeren metafiziksel inanç sistemleri değil miydi? "Spekülatif teoloji [yani Hegelcilik] ilahi özü bu dünyaya aktarması bakımından

19 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 364.

20 William J. Brazill, *The Young Hegelians* (Londra, 1970), s. 146; MECW, 3. cilt, s. 462-463; alıntı için bkz. David McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx* (Londra, 1969), s. 88.

olağan teolojiden ayrılır. Bir başka ifadeyle, spekülatif teoloji, olağan teolojinin korkudan ve cehaletten başka bir dünyaya gönderdiği ilahi özü bu dünyada tahayyül eder, belirler ve gerçekleştirir."[21] Felsefe düşünce dünyasına taşınmış dinden fazlası değildi.

Feuerbach'a göre, insanı hayatın gerçekliklerinden ayırmaları bakımından Hegelci felsefe ile Hıristiyanlık birbirlerinden pek de farklı sayılamazdı. Feuerbach her ikisinin de sonunun gelmesini ve böylece gerek İsa'nın gerekse Tin'in insanlığa naklini savunuyordu. Tanrı'nın ya da İdea'nın yerine İnsan'ın geçmesini, teolojinin yerini antropolojinin almasını istiyordu. "Hegelci felsefeden vazgeçemeyen teolojiden de vazgeçemez. Doğanın veya gerçekliğin İdea tarafından *belirlendiğini* söyleyen Hegelci doktrin, doğanın Tanrı tarafından yaratıldığını söyleyen teolojik doktrinin *rasyonel* bir biçimde ifade edilmesinden ibarettir."[22] İnsanın hakiki özüne, "türsel-varlığına" yeniden kavuşabilmesi için her ikisinden de kurtulmak gerekiyordu. İdealist Hegel düşünceyi varlıktan türetmek yerine, varlığı düşünceden türetme hatasına düşmüş ve dolayısıyla gerçekliği tersine çevirmişti. Feuerbach idealizm değil, materyalizm öneriyordu: Hegel'in metafizik teorileri ve Tin'in uhrevi ilerleyişi yerine, insanın doğal, maddi, "dolaysız" varoluşunun yaşanan gerçekliğine odaklanılmalıydı.

* * *

Bütün bunlar altı librelik yivsiz top ile yedi librelik howitzer kullanmayı öğrenmesi beklenen genç bir topçu subayı için oldukça ağır meselelerdi. Gelgelelim tören alanı eğitimi ile atış aritmetiği Engels'in gözündeki cazibelerini çabucak yitirdiler. Yüklü miktarda özel geliri olan gönüllü bir subay olduğundan kışla dışında özel bir konutta ikamet etmesine izin veriliyordu. O da günlerini bohem Berlin'in amfilerinde, okuma odalarında ve birahanelerinde geçiriyordu. Askerliğin hoşuna giden tek bir yönü vardı. Berlin'e vardıktan kısa bir süre sonra kız kardeşi Marie'ye yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Bu arada üniformam oldukça güzel. Siyah yakaları, iki geniş sarı çizgisi, sarı çizgili siyah kaplamaları ve kuyruk kısmında kırmızı şeridi olan mavi bir üniforma. Dahası, kırmızı apoletlerin kenarları beyaz. Seni temin ederim, sonuç bir hayli etkileyici. Haliyle podyuma çıkmayı hak ediyorum." Engels'e kibar sosyete insanlarını ışıltılı kıyafetiyle şaşırtmak kadar keyif veren bir şey yoktu. "Bu yüzden geçen gün, şimdi buralarda olan şair Ruckert'i ne yazık ki utandırdım. Şiir okuduğu esnada tam karşısına oturdum. Parlak düğmelerim biçarenin gözlerini öyle bir almış olmalı ki okuduğunu hepten şaşır-

21 Ludwig Feuerbach, *Provisional Theses for the Reformation of Philosophy*, alıntı için bkz. Lawrence S. Stepelevich (der.), *The Young Hegelians* (Cambridge, 1983), s. 156.

22 *A.g.e.*, s. 167.

dı... Yakında bir tür astsubay olan topçu çavuşluğuna terfi edeceğim ve böylece kaplamalarıma altın kordon takabileceğim."[23]

Rheinland'daki favori restoranına götürdüğü, domuz eti ve lahana turşusuyla beslediği bir köpek de edinmişti. Bu, muzipçe "İsimsiz" (*Namenloser*) adını verdiği güzel bir spanyeldi. "İçki içme konusunda pek yetenekli. Ne zaman akşamları restorana gitsem, daima yanıma oturuyor ve payına düşeni alıyor. Hiç olmadı, her kim varsa onun masasını mesken tutuyor." Düzgün bir eğitimden geçemeyecek kadar ürkek olan bu köpek tek bir numara öğrenebilmişti. "Ne zaman 'Namenloser (adı bu), bak şurada bir aristokrat var!' desem, öfkeden çıldırıyor ve işaret ettiğim kişiye pis pis hırlıyor." 1840'ların Berlin'inde böyle bir duruma sıkça rastlanabilirdi.[24]

Engels, vaktini, spanyeliyle birlikte geçirdiği akşamlar haricinde, sermayenin pek endüstriyel beyaz birasından bir bardak eşliğinde Genç Hegelcilerle birlikte felsefî konular tartışarak harcıyordu. "Önce Stehely café'de, akşamları da Friedrichsstadt'taki herhangi bir Bavyera birahanesinde ya da yeterli paramız olduğunda Postrasse'de bir şarapçıda buluşuyorduk..."[25] Değişik dönemlerde Engels'in yakın çevresinde Bruno Bauer ve kardeşi Edgar, "ego"nun filozofu Max Stirner, tarihçi ve Budizm uzmanı Karl Köppen, siyaset bilimi hocası Karl Nauwerck, gazeteci Eduard Meyen, Halle Üniversitesi'nin asi hocası Arnold Ruge ve daha pek çokları vardı. Bu şahısların tabuları yıkmaya meyleden değerleri hiçbir engele takılmaksızın felsefî alandan kamusal kişiliklerine uzanıyordu. "*Başıboşlar*" (*Die Freien*) –veya Bauer'in tabiriyle "bira entelektüelleri"– olarak bilinen bu agresif ve kibirli entelektüeller grubu modern ahlâkı, dini ve burjuva adabımuaşeretini herkesin gözü önünde hiçe sayıyordu.[26] Protokomünist ve mürettip çırağı Stephan Born, anılarında, "özgürlüklerini kazanan kadınlarla açık açık münasebet kurmalarıyla dikkatleri üzerine çeken Bruno Bauer, Max Stirner ve onların etrafındaki gürültücü karakterlerin" dünyasından bahsediyordu. Mutaassıp bir genç olan Born'u özellikle Edgar Bauer'in pornografiye olan yatkınlığı rahatsız ediyordu. "Odasına girdiğim anda, duvara astığı açık seçik taş baskı resimleri görüyor ve şok oluyordum; [kısa romanının] taslaklarını bana okuduğu sırada başlattığı sohbet de aynı derecede tiksindiriciydi."[27]

Seks ve ahlâk konularında daima liberal bir yaklaşım sergileyen Engels, *Başıboşlar*'ın yaşam tarzını büyük bir şevkle benimsedi. Eğer babası Engels'in gençliğe özgü radikalizminden Berlin'in katı saraylı ortamında kur-

23 MECW, 2. cilt, s. 537.

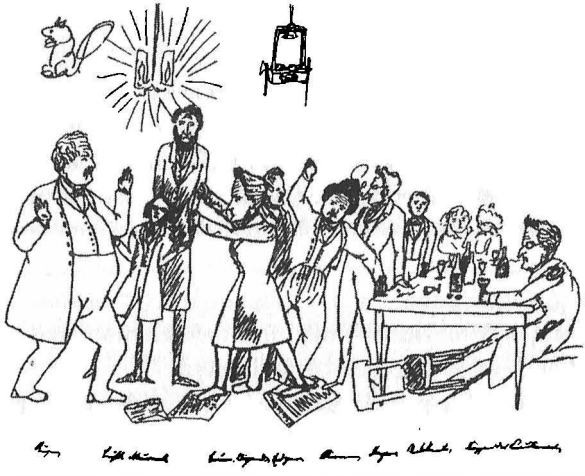
24 *A.g.e.*, s. 550.

25 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 393-394.

26 Bkz. Brazill, *The Young Hegelians*; Hellman, *Berlin*.

27 Stephan Born, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers* (Leipzig, 1898), s. 26-27.

tulacağını umduysa, bundan daha büyük bir hayal kırıklığına uğrayamazdı. Bilakis Engels (tıpkı önceden Graeber kardeşlerin dindarlığını terk ettiği gibi) bu kez de Genç Almanya'nın kaçamak idealizmini terk etmiş, gönlüyle ve aklıyla Bauer, Stirner, Köppen ve diğerlerine bağlanmıştı.[28] Şüphesiz bu karşıt-kültür yoldaşlığının muteber ebeveynlerine yaşatacağı feci şok da grubun Engels'in gözündeki cazibesini artırmıştı. Engels yeni arkadaş grubunu o kadar sevmişti ki *Başıboşlar*'ın ahlâksız içme seanslarından birinin çizimini yapmıştı. Resimde devrilmiş sandalyeler, yarısı boş şarap şişeleri, masayı yumruklayan öfkeli bir Edgar Bauer, tütün içen havalı bir Max Stirner, masada oturan huysuz (ya da çakırkeyif) bir Köppen ve yumruklarını havaya kaldırıp Arnold Ruge'nin üzerine yürüyen kavgacı bir Bruno Bauer görünüyordu. Tartışmalar, kavgalar ve ayrılıklar Genç Hegelci etiğin temel özelliklerindendi. Ruge, ileride, bu nahoş anı şöyle hatırlayacaktı: Bauer ve arkadaşları "ben tam şarap mahzeninden çıkmak üzereyken küfür üstüne küfür savurdular ve etrafımı sardılar. Bunu yaptıklarında müthiş eğleniyorlar ve özgürleştiklerini sanıyorlar."[29] Resimde kargaşanın hemen üzerinde, havada duran sincap (Almanca "sincap" anlamına gelen *Eichhörnchen* kelimesinden hareketle) Prusya bakanı Eichhorn'u temsil ederken, onun hemen yanındaki giyotin ya "Teolojinin Robespierre'i" olarak anılan Bruno Bauer'e selam gönderiyor, ya da Engels'in kendisine atfettiği bir imza işlevi görüyor.

Engels'in "Başıboşlar" tasviri; tipik, içkili bir Berlin akşamının tadını çıkarırkenki halleri (Marx Engels Collected Works - Marx ve Engels'in Toplu Eserleri, *2. cilt)*

28 Engels'in Genç Almanya'dan tamamen koptuğunun emaresi için bkz. Engels'in "Alexander Jung: Modern Alman Edebiyatı Dersleri" başlıklı denemesi, *Rheinische Zeitung* içinde, 160. Sayı, 7 Temmuz 1842.

29 Alıntı için bkz. Hellman, *Berlin*, s. 73.

Engels'in *Başıboşlar*'la birlikteyken kotardığı bir diğer yaratıcı iş, Edgar Bauer'le birlikte kaleme aldığı alaycı epik şiirdi. Bruno Bauer'in Bonn'dan atılmasını protesto etmek amacıyla, *Küstahça Tehdit Edilen, Fakat Mucizevi Bir Şekilde Kurtarılan İncil, yani İnancın Zaferi*'ni yazmışlardı. Bu, Şeytan ile Tanrı'nın (cehenneme mahkûm) Genç Hegelcilerin ruhları için giriştikleri mücadele üzerine yazılmış, *Kayıp Cennet* tarzında bir tefekkür niteliğindeydi. Teoloji ile felsefeyi maharetle kaynaştıramayan bu eser, bugün bakıldığında zekice yazılmış bir öğrenci skecinden fazlası değildir. Yine de buradaki Bruno Bauer tarifinin Gilbert ve Sullivan'ın yazdığı "Âdeta Örnek Bir Modern Tümgeneral Gibiyim" adlı opera-komik şarkı gibi akılda kalan bir tarafı vardır.[30]

Fenomenolojik meseleleri çalıştım
İçim sıkıla sıkıla, Teolojiye de girdim
Estetik, Metafizik, Mantığa da vâkıfım
Üstelik başarılı olduğumu da söyleyebilirim

Benzer bir şekilde, Hegel'in misafir oyunculuğu da zekice kurgulanmıştı.

Her bir saatimi Bilime vakfettim,
Ve bütün gücümle Ateizmi öğrettim.
Kraliyet tahtına öz-bilinci oturttum,
Ve böylece Tanrı'nın yenildiğini zannettim...

Eserin güldürü boyutu bir kenara bırakılırsa, bu karakter tasvirlerinin birtakım aydınlatıcı yönlerine de dikkat çekilebilir. Başta, Engels'in kendini tasvir ettiği kısım böyledir. Tutkulu Siegfried ve iddialı *feuilleton*'ların yazarı "Friedrich Oswald", Berlin birahanelerinde çok daha ateşli bir figüre dönüşmüştü; o kadar ki giyotinine özenle bakan Fransız devrimci Montagnard gibiydi.

En solda, bir dansçı var, uzun boyuyla, uzun bacaklarıyla
İşte bu Oswald, gri ceketi ve grinin tonlarında pantolonuyla;
Oswald'ın içi de gridir, Montagnard lakabıyla bilinir;

30 Bilmeyenler için:

Ben de matematik konularıyla oldukça yakından alakalıyım
İster birinci ister ikinci dereceden olsun, bütün denklemlerden anlarım
Binom açılımı ile ilgili vereceğim bir sürü haber olduğu kadar
Hipotenüsün karesi hakkında paylaşacağım çokça eğlenceli bilgi var
İntegral ve diferansiyel kalkülüste çok iyiyim
Mikroskobik hayvanların bilimsel adlarını da bilirim
Özetle, bitkisel, hayvansal ve mineral meselelerde
Adeta örnek bir modern Tümgeneral gibiyim.

Köklü inançları ve sert duruşuyla o bir radikaldir.
Giyotin üzerinde çalıp durduğu, günlerdir
Tek bir tını vardır, o da bir kavatindir,
İşte o bilindik şeytan havası; nakaratını haykırır avazı çıktığı kadar:
Taburlarınızı oluşturun! Silah başına ey yurttaşlar!

Onun hemen arkasından da Oswald'ın, yani Engels'in ileriki yıllarda çok daha yakından tanıyacağı bir başka figür belirir.

Yabani taşkınlığıyla sırada kim var?
Trier'li esmer ahbabımız, besbelli bir canavar.
Ne hoplar, ne seker, fakat sıçrayarak, zıplayarak ilerler,
Küplere biner. Sanki kapıp aşağıya çeker
Ve Cennetin yükseklerdeki havadar çadırını Dünyaya indirir,
Kollarını genişçe açar ve gökyüzüne erişir.
Densiz yumruğunu sallar, zıvanadan çıkar, delirir,
Sanki on bin şeytan üzerine yürümektedir.[31]

Sahiden, "Trier'li esmer ahbabımız" Karl Marx hakkında başka ne söylenebilir ki? Moses Hess'in sözleriyle, "O, en derin tesiri bırakmış bir fenomendir. Yaşayan en büyük, belki de tek gerçek filozofla tanışmaya hazır olun. Kamu önüne çıktığında, bütün Almanya'nın gözleri onun üzerinde olacak ... en derin felsefî ciddiyeti keskin bir zekâyla birleştiriyor. Rousseau, Voltaire, Holbach, Lessing, Heine ve Hegel'in tek bir kişide –gelişigüzel boca edilmeden– birleştiğini hayal edebilir misiniz? Şayet edebiliyorsanız, işte karşınızda Dr. Marx." Kölnlü bir işadamı olan Gustav Mevissen de aynı derecede büyüleyici bir figür betimliyordu: "Kalın kara kılları yanaklarından, kollarından, burnundan ve kulaklarından fışkıran 24 yaşında kuvvetli bir adam. Dediği dedik, fevri, tutkulu, sınır tanımayan bir özgüvenle dolu, fakat bir o kadar da içten ve bilgiliydi. Tez canlı Yahudi mizacıyla Genç Hegelcilik doktrininin her bir önerisini nihai sonucuna vardıran heyecanlı bir diyalektikçiydi."[32]

Marx, Engels'ten iki yıl önce, Ren Nehri'nin bir başka kolunun (Wupper değil, Moselle Nehri) kıyısında, Engels'inkine benzer burjuva bir aileye doğmuştu, fakat yetiştirilme tarzı Engelslerin sıkı Pietizmine kıyasla oldukça farklıydı. Rheinland'ın güneybatı bölgesinde, Napoleon'un 1806 sonrasındaki işgali orta sınıflarda nispeten daha liberal bir bakış açısının yeşermesine

31 MECW, 2. cilt, s. 321, 322, 335, 336.

32 Marx'ın hayatının ilk evrelerine değinen aşağıdaki anlatının büyük bir kısmı şu eserlerden alınmıştır: David McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought* (Londra, 1983), s. 1-104; Francis Wheen, *Karl Marx* (Londra, 1999), s. 7-59 ve Eric Hobsbawm'ın *Dictionary of National Biography*'de yer alan denemesi.

yol açmıştı. Marx'ın babası Heinrich hem bir avukattı hem de küçük ölçekli bir bağın sahibiydi ve Fransız Aydınlanması'nın idealleri ile Lüdwig Börne ve onun gibi diğer Genç Almanya ekolü üyelerinin yaymaya çalıştığı türden bir Rheinland liberalizmini benimsemişti. Voltaire ve Rousseau'yu âdeta hatmetmişti. Kahramanları Newton ve Leibniz'di ve benzer fikirlere sahip ilericilerin akşamları günün siyasi ve kültürel olaylarını tartıştıkları Trier'in Gazino Kulübü'nde faaldi.

Öte yandan Heinrich aslında Hirschel ya da Heschel'di. Adını değiştirmiş, Yahudiliği bırakmış ve 1817 yılında Lutherci Kilise'ye intisap etmişti. 1815 yılında Rheinland'ın Fransızlardan alınıp Prusya tarafından ilhak edilmesi Trier'in Yahudilerini Napoleon devrinde elde ettikleri haklardan mahrum bırakmış, onları kamu görevi üstlenmek veya avukatlık yapmaktan alıkoyan yasaklara tâbi kılmıştı. Heinrich "ekmeksiz" kalacağına dinini değiştirdi. Böylece Trier'in hahamları olan Karl Marx'ın büyükbabası ve amcaları dahil olmak üzere 1700'lerin başlarına uzanan soylarındaki hahamlık geleneğini terk etmiş oldu. Ne var ki, Newton'un Aydınlanmacı havarisi ve dokuz aç çocuğun babası Heinrich'in Yahudi soyunu sona erdirmekten dolayı fazlaca sarsılmış olduğu söylenemezdi. Karısı Henriette için ise bu daha zor bir ayrılıktı. Kendisi ve çocukları vaftiz edildikten çok sonra bile evde Yidiş konuşmaya ve birtakım Yahudi geleneklerini canlı tutmaya devam etti.

Heinrich siyaseten din değiştirmiş olmasına rağmen, sahip olduğu geniş perspektif baba Friedrich Engels'in evanjelik muhafazakârlığından son derece farklıydı. Daha şefkatli bir baba olduğu da açıktı. Genç Karl'a yolladığı uzun mektuplar candan, hoşgörülü ve babalıktan kaynaklanan içten endişelerle doludur. Yine de Heinrich'in genellikle heyecanlı, kaygılı yaklaşımı, uzaktan aile sevgisini mizacı gereği bir tasalanma alışkanlığına dönüştüren Henriette yüzünden giderek aşırı bir hal almaktaydı. Gelgelelim Marx'ın çocukluğu, Engels'inki gibi, kız kardeşleriyle çamurdan turtalar yaptığı ve okulda başını belaya soktuğu genelde mutlu bir çocukluktu. Fakat Karl on yedi yaşında Bonn Üniversitesi'ne girince ailesiyle arasına mesafe koymaya başladı. Aslına bakılırsa Marx'ın sonrasında ebeveynlerinden ve kardeşlerinden alabildiğine katı bir şekilde ayrılması Engels'in eziyetli kopuş çabalarına kıyasla çok daha sistematikti.

Marx duygusal enerjisini kendi ailesi yerine, bir başka aileye, von Westphalen'lere yöneltti. Baron Ludwig von Westphalen çoğunluğu Katolik olan Trier'de bir Protestandı ve Prusya hükümetine çalışan liberal fikirleri haiz bir kamu görevlisiydi. Aristokrat bir aileden geliyor olmasına rağmen, burjuva Heinrich Marx'la dost olmuştu ve onun yetenekli oğlu Karl'ı bolca Shakespeare ve Homeros okuduğu uzun kır yürüyüşlerine çıkarmaktan keyif alıyordu. Öte yandan Karl esasen Ludwig'in güzel kızı Jenny von Westp-

halen'le ilgiliydi. Dahası, Prusyalı bir aristokratın sofistike kızı ve "Trier'in en güzel kızı" Jenny de herkesi şaşırtarak kara saçlı Yahudi çocuğun kıvrak zekâsına ve girişken kabadayılığına âşık olmuştu. 1836 yılında subay nişanlısından ayrıldı ve kendini sonraları –hep bir Levant gizemini ve saçlı sakallı Oryantal "ötekilik" halini çağrıştıracak şekilde– "vahşi kara yabandomuzu", "hınzır serseri" ve en çok da "Mağribi" (*Mohr*) olarak adlandıracağı adama adadı. Marx'ın ailesi oğullarının giderek artan pervasız faaliyetleri karşısında dehşete kapılırken Jenny, Karl'ın öğrencilik yıllarındaki belalı radikalizminden ve şeytani taşkınlığından keyif alıyordu. 1843 yılında evlendiler. Stephan Born'un sözleriyle: "Aşkları sürekli mücadeleyle geçen bir ömrün bütün zorluklarını aştı. Mutlulukla kederin (çoğunlukla ikincisinin) paylaşıldığı ve kusursuz, karşılıklı aidiyetin verdiği güven içerisinde bütün acıların üstesinden gelindiği bu denli mutlu bir evliliğe nadiren rastladım."[33]

Genç Marx hakikaten vahşiydi. Ebeveynlerinden müsamaha gördüğü kadar azar da işitiyordu. 1835 yılında kampüste yaşamasına izin verildiğinde bunun sonuçları beklendiği gibi kötü olmuştu. Bonn'da Hukuk Fakültesi derslerinden kaçarak Trier Taverna Kulübü'nün başkanlığını üstlendi. Bu görev kapsamında gürültülü içki âlemleri, polis nezaretinde geçirilen geceler, hatta sadece sol gözünün üzerindeki bir kesikle kurtulabildiği için şanslı olduğu, Prusyalı bir subayla tutuştuğu bir düello vardı. Heinrich, çaresiz, soruyordu: "Düello felsefeyle bu kadar mı iç içe? Bu yatkınlığın, şayet yatkınlık değilse çılgınlığın kök salmasına izin verme. Sonunda kendini ve aileni yaşamın vaat ettiği en güzel umutlardan mahrum bırakabilirsin."

Engels'in kılıç ustalığı –mizacı gibi– daha istikrarlıydı. O nadiren neşesizdi, fakat Marx sürekli entelektüel ve fiziksel kapasitesinin sınırlarında yaşıyordu. Heinrich, Karl'ı üniversiteye başladığı sırada uyarmıştı: "Dokuz ders bana çok fazla geldi. Bedeninin ve aklının kaldırabileceğinden daha fazlasını yapmanı istemem. Dünyada hasta bir âlimden daha talihsiz bir varlık yoktur. Dolayısıyla sağlığının izin verdiğinden daha fazla çalışmamalısın." Bu sözler Marx'ın bir kulağından girip öteki kulağından çıktı. Artık ömür boyu sürecek olan gece geç vakitlere kadar tütün içip okuma ve çalışma alışkanlığını tatbik etmeye başlamıştı. Bu çalışma yükünü sıradışı içki âlemleriyle karıştırdığında ise, sonuç neredeyse ölümcüldü. Yıllar sonra, "büyük bir cümbüş"ün ardından, kaya gibi sağlam Engels bir sonraki sabah kafası tertemiz bir şekilde tam vaktinde işe doğru yola koyulmuşken, Marx iki hafta boyunca yataktan kalkamamıştı.

Bonn'da harcadığı bir yılın ardından, Marx hukuk çalışmalarını tamamlamak üzere Berlin'e doğru yola koyuldu. Heinrich oğlunu bu kez de Hegelciliğin anavatanında onu bekleyen entelektüel tehlikelere karşı uyarıyordu: "Bu

33 Born, *Erinnerungen*, s. 68.

yeni tür ahlâk karşıtları sözlerini öyle bir çarpıtırlar ki sonunda ne söylediklerini kendileri bile duymazlar." Elbette Marx bu uyarıyı da dikkate almadı. Engels'in tören alanını çabucak terk edip amfiye yönelmesi gibi, Marx da hukuk eğitiminin yerine felsefeyi koydu. Hegelci sisteme intisap etmesi uzun sürmeyecekti. *Başıboşlar*'a yaraşır bir şekilde, yeni bağlılığını Genç Hegelciler arasında, Französische Strasse'nin birahanelerinde kutladı. Arnold Ruge ve Bruno Bauer ile birlikte, Hippel'in şarap evinden (Weinstube) yönetilen, ağır alkol tüketenler ile ağır felsefe yapanların Doktorlar Kulübü'nü kurdu.

Heinrich, Trier'de haberleri aldıkça dehşete düşmüş ve oğluna şu satırları yazmıştı: "Ne yazık ki davranışların hep bir dağınıklık içerisinde; kasvetli bir lamba ışığı altında, bütün bilgi alanları ve köhne gelenekler arasında dolanıp duruyorsun; taranmamış saçlarla, bilgili görünmeye yardımcı olan bir sabahlık içerisinde dejenerasyon, yerini bira bardağı eşliğinde dejenerasyona bıraktı. Dünyayla olan irtibatın, klasik dağınıklığın içerisinde Jenny'nin aşk mektuplarının ve babanın gözyaşlarıyla lekeli nasihatlarının muhtemelen bir köşeye atıldığı sefil odanla sınırlı..." Ama felsefe ateşi yanmıştı bir kere ve Marx, paralarını almaya devam etse de, ebeveynlerinin önemsiz endişeleriyle vakit kaybedemezdi. Son günlerinde dahi oğlunun hayatının gidişatına kederlenen Heinrich, 1838 yılında veremden öldü. Karl Marx cenazeye katılamadı – ve tipik yaslı vurdumduymazlığıyla ömrünün sonuna dek Heinrich'in bir portresini yanında taşıdı.

Babasından azade Karl bir yıl sonra hukuk eğitimini bıraktı ve çok sıkıcı görünen bir konu –Demokritosçu ve Epikürcü Felsefeler Arasındaki Fark– üzerine doktora tezini yazmaya başladı. Gelgelelim konu aslında Hegel sonrası çağdaş Alman felsefesinin Yunan düşüncesindeki benzer bir dönem ışığında karşılaştırmalı eleştirisini içeriyordu. Sonuç kısmında, sürekli genişleyen insan öz-bilinci adına Genç Hegelci felsefî eleştiri projesi benimseniyordu. Eichhorn, Schelling ve "Sağ Hegelci" üniversite yönetiminin dikkatli bakışları altında bu tezin Berlin'de geçme şansı pek yoktu, fakat Jena Üniversitesi her bakımdan daha uygun bir adres gibiydi. Karl Marx, 1841 yılında, Baron von Westphalen'e ithaf edilmiş teziyle doktor unvanını kazandı.

Şimdiki soru ise şuydu: Bir sonraki adımı ne olmalıydı? Babasının ölümünün ardından aileden gelen maddi yardım azalmış, Bruno Bauer'in 1842'de işten atılmasıyla Bonn Üniversitesi'nde Bauer'le birlikte akademik uğraşlara girme planları suya düşmüştü. Çözüm, gazetecilikti. Marx sansür, mülkiyet hakları, ekonomik zorluklar ve Prusya idaresi üzerine bir dizi makale yazarak (ki sansür üzerine yazılanlar anında sansürlenmişti) felsefî analizlerini somut politik bir yola sevk etmeye başladı. Yavaşça, devrimci aklını felsefî tefekkürden toplumsal gerçekliklere doğru yönlendiriyordu. Önceleri Arnold Ruge'nin *Deutsche Jahrbücher* gazetesi için yazmaya başladı, ardından

Köln merkezli *Rheinische Zeitung*'a katıldı. Ekim 1842'ye gelindiğinde, enerjisi, politik kıvraklığı ve yazılarında sergilediği bariz yeteneğiyle editör koltuğuna oturmaya hak kazandı.

Marx'ın yönetimi altında, tiraj iki katına çıktı ve gazete tehlikeli sularda yüzen, kışkırtıcı haberleriyle ulusal çapta itibar kazandı. "Bütün büyük gazetecilerde olması beklenen özelliklere sahip olduğu bir bakışta anlaşılıyordu: hakikati iktidarın yüzüne karşı söylemede kararlılık, dostluğuna ve desteğine ihtiyaç duyabileceği insanlar hakkında yazarken mutlak bir cesaret sergiliyordu."[34] Francis Wheen'in Marx'ın editörlüğü ve yazarlığıyla ilgili bu değerlendirmesinde haklılık payı vardır. Yine de Marx gazetecilere özgü bir zaaftan, gazete sahiplerini mutlu edememe zaafından muaf değildi. "Siyaset, Ticaret ve Sanayi İçin" çıkan *Rheinische Zeitung*'un hissedarları, Napoleon yıllarının liberal kazanımlarını Prusya mutlakiyetçiliğine karşı korumayı amaçlayan Köln merkezli bir ticarî elitti. Siyasi olmasa da ticarî sebeplerden ötürü dinî hoşgörüyü, ifade özgürlüğünü ve anayasal hürriyeti muhafaza etmek ve ulusal Alman birliğinin oluşumuna katkı sunmak istiyorlardı. Marx, birtakım eski dostlarla bozuşmak pahasına da olsa, bu elitle iş görmekten memnundu.

Bu vakur Rheinland liberallerinin gözünde, *Başıboşlar*'ın kötü şöhretli Berlin soytarılıkları –ateist olmaları, rahat yaşam tarzları, siyasi aşırılıkları ve sarhoş kavgaları– yumuşak reformlar hedefleyen gündemlerini dinamitleme riski taşıyordu. Marx, *Başıboşlar*'ın kariyerini tehdit ettiğinin farkına varmıştı. Bunun üzerine Trier Taverna Kulübü'nün eski başkanı ve Doktorlar Kulübü'nün sarhoş kabadayısı okurlarına büyük bir ciddiyetle şöyle seslenmişti: "İçinde bulunduğumuz şartların önümüze koyduğu ulvi hedefleri gerçekleştirebilmemiz için ciddi, mert ve berrak zihinlere sahip şahıslara ihtiyaç duyduğumuz bu dönemde, külhanbeylik ve küfürbazlık yüksek sesle ve kararlılıkla reddedilmelidir." Ruge'ye yazdığı bir mektupta sorumsuz Genç Hegelci yazarların sansür memurlarının öfkesini üzerlerine çekmelerinden ve gazeteyi kapatılma tehlikesiyle yüz yüze bırakmalarından şikâyet ederken daha da dobraydı:

> [Eduard] Meyen ve kumpanyası bizim gazeteye savsak bir üslupla yazılmış ve (bu beyefendilerin asla incelemedikleri) ateizm ile komünizm aroması katılmış, küresel devrimlerle dolu fakat düşünceden nasibini almamış bir yığın karalama gönderdiler... Ben ise kendilerine komünist ve sosyalist fikirleri gündelik tiyatro eleştirilerine arka kapıdan sokmanın uygunsuz, hatta ahlâksızlık olduğunu, komünizm illa tartışılacaksa çok daha farklı ve esaslı bir komünizm değerlendirmesine ihtiyaç duyulduğunu bildirdim.

Bu kötü ilişki göz önünde bulundurulduğunda, Batı siyasal düşüncesinin

34 "Ink in his blood", *Times Literary Supplement*, 23 Mart 2007, s. 14.

en etkili dostluklarından birinin hiç umut vaat etmeyen bir ilk karşılaşmayla başlaması pek de şaşırtıcı değildi. Engels, Kasım 1842'de *Rheinische Zeitung*'un ofisine uğradığı o günü şöyle hatırlıyordu:

> Orada Marx'la karşılaştım ve bu ilk, bariz soğuk karşılaşmamızdı. Marx [o sırada] Bauerlere itiraz ediyordu. Hem *Rheinische Zeitung*'un siyasi tartışma ve eylemden ziyade teolojik propaganda, ateizm vs. propagandasının bir aracı olmasına, hem de Edgar Bauer'in benimsediği türde boş sözlerden ibaret bir komünizme karşı olduğunu söylemişti... Bauerlerle muhabbetim olduğundan beni onların müttefiki olarak görmüştü, onlar da benim Marx'a şüpheyle bakmama sebep olmuşlardı.[35]

Marx'ın Engels'i biraz kıskanmış olması da muhtemeldir. Marx'ın herhangi bir ideolojik rekabet belirtisi karşısında alınganlığının tutması herkesçe bilinen zaaflarından biriydi ve 1840'ların başlarında genç Engels hâlihazırda adını duyurmuştu. Anonimliğin ardına sığınmasına rağmen, "Wuppertal Mektupları", "Schelling ve Vahiy" üzerine yazdığı risale ve gerek *Telegraph für Deutschland* gerekse *Rheinische Zeitung*'da sergilediği gazeteciliği onu radikal basının yükselen kalemlerinden biri olarak öne çıkarıyordu. Haliyle, gazetecilik dünyasında var olabilmek için çok çabalayan Marx, Berlin'den gelen genç subayı hoşça karşılama konusunda pek hevesli değildi.

Engels de Berlin'den Barmen'e döndüğünde yeni bir rol arayışı içerisindeydi. Askerlik hizmetini bir yıllık gönüllülüğü karşılığında standart bir iftiharla Ekim 1842'de tamamlamış ve "hizmet süresi boyunca hem ahlâk hem hizmet bakımından örnek davranış sergilediği" için takdir edilmişti.[36] Ne var ki, bu resmî takdirname baba Engels'i ikna etmemişti. Kayınbiraderi Karl Snethlage'ye yazdığı bir mektupta, o ve Elise'nin radikal oğullarının eve dönüşüyle nasıl başa çıkacakları konusunda ciddi kaygılarının bulunduğunu belirtmişti. "Çocukluğundan beri aşırılığa meyilli olduğunu biliyordum ve Bremen'e gittiğinden bu yana görüşleri hakkında bana yazmamış olsa da, olağan görüşlere bağlı kalmayacağından emindim." Ama onlar da kendi inançlarından ödün verme niyetinde değillerdi. "Sırf onun için ya da onun varlığından ötürü dinî veya siyasi görüşlerimi ne değiştirme ne de saklama niyetinde olmadığımı ona açıkça söyleyeceğim; onun mevcudiyetinde önceki yaşam tarzımızı eksiksiz sürdüreceğiz ve Tanrı kelamı ile Hıristiyanlığın diğer kitaplarını okumaya devam edeceğiz." Kaygılı, dindar babanın yapabileceği tek şey sabretmekti: "Onun dine dönüşü yukarıdan müdahaleyle gerçekleşmek zorunda... O an gelene kadar evin içerisinde sürüdeki kara koyun gibi duran ve atalarının inancına karşı düşmanca bir tavır takınan bir oğula

35 MECW, 50. cilt, s. 503.

36 Marx-Engels Archives, International Institute of Social History, Amsterdam, M4 (M2/1).

sahip olmaya dayanmak çok güç." Tek olası çözüm vardı. "Ona ciddi miktarda iş verebilmeyi umuyorum ve nerede olursa olsun, herhangi bir tehlikeli adım atmaması için, o farkında olmadan, onu dikkatle izleyeceğim."[37] Plan, "İngiliz ticaret metodu"nu öğrenebileceği Salford'daki Ermen & Engels yatırımına bakması için Engels'in Machester'a gönderilmesi ve sonra Engelskirchen'deki fabrikanın işlerine yardımcı olmak üzere geri dönmesiydi. Şüphesiz "Pamukkent"in (Cottonopolis) kulakları sağır eden fabrikaları ve soğuk tüccar kulüpleri Engels'in daha da radikalleşmesini engelleyebilirdi, değil mi? Bu umut da boşa çıkacaktı. Engels, Manchester yolunda komünizme rastlayacaktı.

Eric Hobsbawm, Marx ile Engels'in komünizmle buluşmalarının oldukça geç gerçekleştiğini söyler; keza sosyalizme de pek yavaş varmışlardır.[38] 1830'larda ve 1840'ların başlarında iki terim genellikle eşanlamlı gibi kullanılıyor olsa da, sosyalizm ve komünizm farklı entelektüel ve politik geçmişlere sahip ve iki Prusyalı kahramanımızın bu dünyaya gelmesinden çok önce gelişmeye başlamış oldukça özgün felsefî geleneklerdi.[39]

Sosyalizmin kökenleri bir hayli müphemdir ve bu kökenlerin envai çeşit biçimiyle çok sayıda farklı kaynağa –örneğin, Platon'un *Devlet*'ine, Eski Ahit peygamberlerinden Mika'nın ilan ettiği ruhani eşitliğe, Nasıralı İsa'nın va-

37 MECW, 2. cilt, s. 586.

38 Bkz. Eric Hobsbawm, "Marx, Engels and Pre-Marxian Socialism", Eric Hobsbawm (der.), *The History of Marxism*, I içinde (Brighton, 1982). Kolakowski'nin sözleriyle: "Marx'ın proleter devrimin teorisyeni olarak sahaya indiği esnada, sosyalist fikirler çoktan uzun bir ömrü geride bırakmışlardı." L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, s. 150.

39 Sosyalistler ile komünistler hakkında birkaç ilave söz söylenebilir. 1830'larda ve 40'larda Saint-Simon ve Charles Fourier'in Fransız takipçileri genellikle sosyalist olarak bilinmekteydiler. Buna karşılık, Fransız Devrimi'nden ilham alan Etienne Cabet ve Louis-Auguste Blanqui'nin (bkz. s. 73) fikirleri etrafında örgütlenen Paris merkezli gizli cemiyetler komünist olarak tarif ediliyordu. 1840'ların başları ile ortalarında, Marx ve Engels o dönemki pratiğe uyarak komünist ve sosyalist terimlerini genellikle birbirlerinden pek ayırt etmeden kullanmaktaydılar. Raymond Williams'ın ifadesiyle, "1850 yılı dolaylarına dek, kelime [sosyalist kelimesi] yaygın bir kullanıma sahip olamayacak kadar yeni ve geneldi". İleride de göreceğimiz gibi, Marx ve Engels, militan, işçi sınıfı temelli Komünist Birliği'yle siyasî ittifak kurmaları, daha "proleter" bir sosyalizm türünü benimsemeleri ve kendilerini Fourier, Saint-Simon ve Robert Owen'in daha Ütopyacı sosyalizminden ayrıştırmak istemeleri sebebiyle, 1840'ların sonlarına doğru kendilerini (*Komünist Manifesto*'da olduğu gibi) birkaç yıl boyunca spesifik olarak komünist olarak tanımladılar. Gelgelelim, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, komünizmin kamuoyunda sıklıkla (özellikle 1871 Paris Komünü'nün ardından) ayaklanmayla ilişkilendirilmesi ve Michael Bakunin'in anarşizm felsefesinin ilgi görmesi sebebiyle, Marx ve Engels kendilerini "sosyalist", hatta "bilimsel sosyalist" olarak tarif etmeye meylettiler. "Komünist" teriminin yeniden kullanılmaya başlaması, 1917 Rus Devrimi'nin ardından Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin adını Tüm Rusya Komünist Partisi (Bolşevikler) olarak değiştirmesine ve kendini Avrupa sosyal demokrasisinden bütünüyle ayrı tutmasına rastlar. Konuya dair iyi bir açıklama için bkz. Raymond Williams, *Keywords* (Londra, 1988) [Türkçesi: *Anahtar Sözcükler*, çev. Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005].

az ettiği kardeşlik sevgisine, Sir Thomas More ve Tommaso Campanella'nın Ütopyacılığına veya Putney Görüşmeleri'nin radikal düzleyiciliğine– uzandığı iddia edilebilir.[40] Öte yandan, sosyalizmin modern biçimi, Fransız Devrimi'nin yarattığı dinî ve ideolojik anarşiden doğmuştur. 1790'larda ve 1800'lerin başında Roma Katolik Kilisesi'nin düşüşünün ve Hıristiyanlığı Fransa genelinde silme yönündeki yoğun çabaların ardından, yeni bir ruhani iktidar (*pouvoir spirituel*) arayışı, belli başlı sosyalist grupların oluşumuna yol açtı.

Bu gruplardan ilki, aristokrat bir Fransız savaş kahramanı, ardından devrimci bir partizan, ardından emlak spekülatörü, ardından aylak zenginlerin cezalandırıcısı olan Kont Claude Henri de Rouvroy de Saint-Simon tarafından kurulmuştu. Saint-Simon, XIV. Louis'nin Versailles Sarayı'ndaki bir vakanüvisin soyundan geliyordu. Hareket noktası, toplumun yeni, eleştirel bir bilim ve endüstri safhasına geçmekte olduğu ve bunun da yeni yönetim ve tapınım tarzları gerektireceği inancıydı. Toplumları "fizyolojik fenomenler gibi ... örgütlenmiş bedenler" olarak ele alacak bir "insanlık bilimi" için çağrıda bulunuyordu.[41] İnsan ilişkilerinin böylesi rasyonel bir yaklaşımla yönetilmesi tam da Fransa'nın 1790'larda tecrübe ettiği türden anarşiye engel olacaktı, fakat bu yaklaşımın başarılı olabilmesi için, iktidarın, *ancien régime*'in zavallı, nepotist elitlerin elinden alınıp (Samuel Taylor Coleridge'in yönetici entelijansiya tahayyülünün teknolojik versiyonu niteliğindeki) sanayicilerden, bilimadamlarından, mühendislerden ve sanatkârlardan oluşan bir hiyerarşiye devredilmesi gerekecekti. Toplumu, "her bireyin kapasitesine göre sınıflandırılacağı ve yaptığı işe göre ödüllendirileceği" bir şekilde planlamayı yalnızca böyle bir hiyerarşi kotarabilirdi. Bunun sonucunda da politika "tahminî olandan pozitif olana, metafizikten fiziğe" dönüşerek müspet bir disiplin haline gelebilecekti.[42] Her bireyin kendi potansiyelini gerçekleştirebilmesi için topluma siyaseten "hükmetme" eylemi, yerini toplumu objektif olarak "yönetme" sürecine bırakacaktı. Saint Simon'un –Marx'ın daha sonra etkili bir biçimde uyarlayacağı– sözleriyle: "Herkesten becerilerine göre, her beceriye de yaptığı işe göre."

Saint-Simon'un ideal toplumunun merkezinde sınai bir etik vardı. Onun kahramanları asalaklar değil, üreticiler, yani "sanayi sınıfı"ydı (*les industriels*). Düşmanları ise, hem Fransa'nın geleneksel yöneticileri –*les oisifs*, yani aylaklar adını verdiği aristokrasi, ruhban sınıfı, devlet görevlileri– hem de mirasla servete konan ya da işçilerin sırtından beslenen yeni burjuva "aylak-

40 Bu geleneğin iyi bir örneği için bkz. Tony Benn, *Arguments for Socialism* (Londra, 1979), s. 21-44.

41 Henri de Saint-Simon, *Letters from an Inhabitant of Geneva*, Ghita Ionescu (der.), *The Political Thought of Saint-Simon* içinde (Oxford, 1976), s. 78.

42 *A.g.e.*, s. 10.

lar", "tüketiciler"di. Yaklaşmakta olan yeni bilim çağında insanlar birbirlerini sömürmeye son verecek, bunun yerine doğayı sömürmek için birleşeceklerdi. Toplum kolektif olarak, uyum içerisinde elini taşın altına koydukça mevcut özel mülkiyet, miras ve rekabet örüntüleri ortadan kaldırılacaktı. "Bütün insanlar çalışacak; kendilerini, uğraşları benim ilahi öngörüm doğrultusunda insan zekâsına rehberlik etmek amacıyla yönlendirilecek olan, bir çalışma atölyesine bağlı işçiler olarak görecekler. Yüce Newton Konseyi onların çalışmalarına yön verecek."[43]

Peki bu Yüce Newton Konseyi neydi? Belli ki Robespierre'in seküler Yüce Varlık teolojisinden ilhamla önerilen ve yeni toplumu yönetecek organ olan bu yapı âlimlerden (*savants*) –"insanlığı aydınlatacak meşaleler" olarak iş görecek "dâhi adamlar"dan– oluşacaktı. Saint-Simon'un sistemi, 200 mühendis ve 100 sanatkârdan oluşan bir icat odası (*chambre d'invention*), 100 biyolog, 100 fizikçi ve 100 kimyagerden oluşan bir ilim odası (*chambre d'examination*) ve devrin önde gelen sanayici ve müteşebbislerinden oluşan bir icra odasına (*chambre d'exécution*) başkanlık edecek elit bir teknokrasi tarafından pürüzsüzce örgütlenmiş modern, rasyonel bir toplumu öngören bir bilim ilmiyesi öneriyordu. Tıpkı Isaac Newton'un evreni yerçekimi ilkesi uyarınca yeniden düzenlemesi gibi, Yüce Konsey de bir matematikçinin başkanlığında toplumun aynı derecede işlevsel evrensel yasalar uyarınca ahenkle yönetilmesini sağlayacaktı.

1825 yılında yayımladığı *Yeni Hıristiyanlık* adlı eserinde, Saint-Simon bu görüşlerini bir adım öteye taşıyor ve seküler bir insanlık dini önerisinde ısrar ediyordu. Toplumun verimli bir şekilde yönetilmesi sayesinde yeni bir insani uyum ruhu doğacak ve böylece Hıristiyanlığa özgü suçluluk ve yabancılaşma duyguları süratle aşılabilecekti. Sonrasında toplum "Hıristiyan ahlâkı"nın temel "ilke"sine, kardeşlik sevgisine yeniden yönelebilecekti. Bu ilke, "en yoksul sınıfın ahlâkî ve fiziksel varoluş koşullarını iyileştirme" görevini üstlenmeyi zorunlu kılıyordu. Modern kapitalizmin temelini oluşturan adaletsiz, müsrif ve insanlık dışı rekabet sistemi içerisinde bu hedefe ulaşmak imkânsızdı.[44] İşte bu kolektif eylem üzerinden ahlâkî yeniden doğuş ve ruhani gelişim vaadi Saint-Simoncu grupların ve onların popüler kardeşlik öğretisinin oluşumuna yol açtı. Hıristiyanlığın insan bedenini inkâr etmesine karşılık bedeni kutsayan birtakım oldukça müstehcen fikirler de sözkonusu grupların taraftar kazanmalarına yardımcı oldu. Saint-Simon insanlığın birlik olması halinde üretken enerjisini dünya üzerinde "Yeni Bir Ahenk" yaratmaya sevk edebileceğinden emindi.

43 Alıntı için bkz. F. A. von Hayek, *The Counter-Revolution of Science* (Illinois, 1952), s. 121.

44 Henri de Saint-Simon, *The New Christianity*, Ionescu (der.), *The Political Thought of Saint-Simon* içinde, s. 210.

Saint-Simon'un kapitalizm-sonrası, Hıristiyanlık-sonrası Ütopya tahayyülünü erken 19. yüzyılın diğer önde gelen Fransız sosyalisti Charles Fourier de paylaşıyordu. İlerici panteonun nispeten sempatik karakterlerinden olan bu adam, 1772 yılında zengin bir kumaş tüccarının oğlu olarak doğmuş ve ömrünü güney Fransa'da –özellikle Lyon'un ipek dokumacılığı yapılan mahallelerinde– ipek simsarlığı ve satıcılık yaparak geçirmişti. "Ben pazar yerinin çocuğuyum, ticarî işletmelerde doğdum ve yetiştim ve ticaretin sebep olduğu kepazelikleri kendi gözlerimle gördüm," diyordu.[45] Gelgelelim Fourier'in sosyalizmi salt deneyim sonucunda ortaya çıkmadı. 1799'da Paris'teki Millî Kütüphane'de bir yıl boyunca doğa bilimleri çalıştıktan sonra, modern medeniyetin sebep olduğu sefaleti, sömürüyü ve mutsuzluğu bir çırpıda sona erdirecek olan gerçek insanlık bilimini keşfettiğini ileri sürmüş ve kendini yeni Kolomb ilan etmişti. Bunların hepsini 1808 yılında yayımladığı garip eseri *Dört Hareket Teorisi*'nde anlatıyordu.

Limonataya dönüşen denizlere ve çiftleşen gezegenlere dair anlattıklarının yanısıra, Fourier'in sunduğu basit bir önerme vardı: Erkekler ile kadınlar Tanrı'nın bahşettiği doğal tutkular tarafından yönetiliyorlardı. Gerçekte her birey var olan on iki tutkudan türetilmiş, tam olarak 810 farklı kişilik türünden biri altında sınıflandırılabilirdi. Üstelik her birey Doğanın Genel Sistemi'ni oluşturan toplumsal, hayvansal, organik ve maddi olmak üzere dört hareketin hükmettiği bir dünyada yaşıyordu. Fourier bir tür sosyolog Linnaeus gibiydi ve liste yapmada çok iyiydi. Ona göre çağdaş toplumun en feci hatası mevzubahis tutkulardan herhangi birini ahlâken yüceltilmiş bir insan davranışı idealinin sunağında bastırmaya çalışmaktı. "Kapı dışarı ettiğimiz doğa, pencereden tekrar içeri girer." Ne var ki, 19. yüzyıl burjuva Fransası, Newtoncu anlayışa uygun biçimde "doğal tutkular ne kadar iyiyse o kadar kötü" nitelikte beklenmedik karşı-tutkular yaratan tek eşli evlilik gibi suni yapılar yaratarak tam da bu tür bastırmalara zemin hazırlıyordu. Örneğin, Kilise'nin emrettiği tek eşliliğe verilen eşit değerde karşıt tepkiyi Fransa'da gözlemlenebilen otuz iki farklı zina türünde görmek mümkündü. Fourier'in ahenkli toplumunda ise, vatandaşlara ilişkilerini arzu ettikleri gibi başlatma ve bitirme imkânı tanıyacak şekilde sınırsız cinsel özgürlük verilecekti. Kadınlara üreme üzerinde denetim hakkı, çocuklara ise gerçek babaları ile evlat edinen babalar arasında seçim yapma fırsatı tanınacaktı.[46] Öte yandan, cinsellikte olduğu gibi ekonomide de aynı durum geçerliydi. İyi tutkuların bozulmasıyla azim açgözlülüğe dönüşmüş, çalışma eylemi her tür-

45 *Œuvres complètes de Charles Fourier* (Paris, 1966-1968), VI. cilt, s. 397; alıntı için bkz. J. Beecher ve R. Bienvenu, *The Utopian Vision of Charles Fourier* (Londra, 1975), s. 119.

46 Bkz. Gareth Stedman Jones, "Introduction", Charles Fourier, *The Theory of the Four Movements* içinde (Cambridge, 1996).

lü hazdan arındırılmış ve sömürgen, asalak aracıların semirmesine izin verilmişti. 1790'ların Marsilyası'ndaki işsizlik, yoksulluk ve açlık karşısında isyan eden Fourier kapitalizmin ölümcül ahlâksızlığına karşı duyduğu nefreti sık sık dile getiriyordu. "Bu, bütün teçhizatı, iflasları, spekülasyonları, tefeciliği ve her türden hilekârlığıyla büsbütün yanlıştır."[47] Özellikle ne çalışan ne bir iplik eğiren, fakat büyük nakit kazançlarla yine de kendini kurtaran tüccar sınıfından nefret ediyordu.

Gelgelelim kapitalizmin en büyük suçu insanı hazdan mahrum bırakıp onun ruhunu lekelemesiydi. Modern medeniyetin paramparça olmuş ahlâkına göre yemek, aşk ve sanat gibi lüks zevkleri ancak parasal zenginlik güvence altına alabilirdi. Gerçekte (örneğin, Fourier gibi) başka birçok insanın tutkularına hitap eden gıda ve sevgiye dair duyumsal hazlardan yalnızca zenginler keyif alabiliyordu.[48] Roma Katolik Kilisesi'nin ikiyüzlü iffet ve kutsal yoksulluk öğretisi de mevcut adaletsiz düzeni pekiştiriyordu. Öfkeli ve yalnız bir seyyar satıcı olan Fourier fakirlikte ya da tek eşli evliliğin sıradanlığında herhangi bir erdem görmüyordu.

Geleneksel siyasetin bu insani acılar karşısında sunabileceği herhangi bir çözüm yoktu. Modern toplumun gayritabii bastırmalarına çare olabilecek bir reform veya ekonomik değişim programı yoktu. Dolayısıyla çözüm, 19. yüzyıl Avrupası'nın çürüyen cesedini geride bırakmak ve insanlığı "falanster" (*phalanstère*) adı verilecek bir dizi özerk toplulukta yeniden örgütlemekti. Devrimci Fransa'da gözlemlenen bireysel anarşinin aksine, falanster "tutkulu çekim" bilimi uyarınca verimli bir şekilde yönetilecekti. Ahlâkçıların insan doğasının nasıl olması gerektiğine dair tasavvurlarından ziyade insan doğasının gerçekte nasıl olduğundan hareketle işleyecek olan falanster her farklı kişilik türüne, tutkuya ve birliğe uygun bir şekilde örgütlenecekti. Haliyle ideal nüfus 1.620 olmalıydı. Falansterin bütün sakinlerine sağlanacak olan "minimum cinsellik" güvencesi ataerkil, burjuva toplumunda "aşk" ilişkilerini sarsan envai çeşit hüsran ve arzuyu ortadan kaldıracaktı. Fourier, falansterde gerçekleşecek ve (ensest dahil) her türlü cinsel eğilimi karşılayacak olan –Katolik ayinin duyulara hitap eden karşıtı olarak modellediği– orjileri koreografik olarak en ince ayrıntısına kadar tarif etmekten keyif alıyordu.

---

47 Alıntı için bkz. Beecher ve Bienvenu, *Fourier*, s. 116-117.

48 Frank Manuel, Fourier'in kendi hayatına hükmeden duygusuz banalliğin onun bazı uçuk hayallerine ilham vermiş olabileceğini ima eder. "Bekâr bir adam olan Fourier, bir tavan arasında tek başına yaşıyor, Lyon'un fakir restoranlarında tabldottan yemek yiyor, çocukları ve örümcekleri sevmiyor, çiçeklerden ve kedilerden hoşlanıyordu... Her bakımdan çirkin ördek yavrusu kadar tuhaftı... Bazen insan tutkulu çekim sisteminin mucidinin sahiden tutkulu bir çekim tecrübe edebileceğinden şüphe ediyor." Frank E. Manuel, *The Prophets of Paris* (Harvard, 1962), s. 198.

"Minimum cinsellik" güvencesiyle birlikte "minimum toplumsal" güvence de temin ediliyordu. Fourier nasıl cinsel aşkın itibarını kurtarıyorsa, Fourier'in sistemi de çalışmanın onurunu kurtaracaktı. Modern istihdam da benzer bir sorundan muzdaripti; insanı –monoton ve özel kapasitelerine uygun düşmeyen görevlere atayarak– doğal tutkularını yaşamaktan alıkoyuyordu. Falansterde ise, tam tersine, sakinler, spontane bir biçimde dostlarından ve âşıklarından oluşan gruplarda günde sekiz değişik iş görebilecek şekilde çalışabileceklerdi. Becerilerin bu denli özgürleşmesi sayesinde, erkekler ve kadınlar çalışma şevklerini gidermek üzere tarlalara, fabrikalara, atölyelere ve mutfaklara akın edecek, böylece yoğun bir yetenek patlaması yaşanacaktı. Katolik Kilisesi'nin aksine Fourier insanların acı çekmek için doğduklarını düşünmüyordu. Bilakis, tek gerekli olan, insanın içsel tutkuları uyarınca gelişimine imkân tanıyan yeni toplulukların yaratılmasıydı.

Saint-Simon ve Fourier'de herhangi bir radikal eşitlik talebine (ki bu, Fourier'e göre, "toplumsal bir zehirdir") veya "halk" adına iktidara şiddetle el koyma çağrısına rastlanmaz. Onların sosyalizmi asil, sıkça eksantrik ve nihayetinde ilham veren bir insani gelişim tahayyülüydü. Aslında Fransız Devrimi'nin kanlı ve korku dolu yönlerine dair deneyimleri ve tutumları göz önünde bulundurulursa, her iki düşünürün de mevcut toplumsal sistemlere şiddete başvurarak karşı çıkmaya pek az ilgi göstermeleri anlaşılırdır. Onlar, böyle bir yöntem yerine, mevcut toplumun adaletsizliklerinden ayrı tutulan uyumlu toplulukların yaratacağı emsalden ilhamla kotarılacak tedricî bir ahlâkî reform programını savunmaktaydılar. Engels'in sözleriyle: "Toplum haksızlıklardan başka hiçbir şey vaat etmiyordu; bunların giderilmesi ise aklın göreviydi. O halde mecburen, yeni ve daha kusursuz bir toplumsal düzen sistemi keşfedilecek ve bu sistem topluma propaganda aracılığıyla, mümkün olduğunda ise model deneylerin emsali sayesinde dışarıdan dayatılacaktı."[49] Amerika 1840'larda Brook Farın, Massachusetts'te; La Reunion, Dallas County, Teksas'ta ve Raritan Bay Union, New Jersey'de bir dizi topluluğun kurulmasıyla Fourierci hayali pratikte hayata geçiren örneklere tanıklık etti. Ne var ki, bu falansterler Amerikan toplumunun geri kalanını Fourierci projenin saflarına katma bakımından pek başarılı olamadılar. Bu tür başarısızlıklar Engels'e, Saint-Simon ve Fourier'i (Robert Owen'la birlikte) –kendisinin ve Marx'ın titiz, pratik "bilimsel sosyalizm"inin aksine– "Ütopyacı sosyalistler" olmalarından ötürü küçük görme hakkı tanıyacaktı. Engels, ileride Fourier'in burjuva evlilik analizine çok şey borçlu olduğunu ve toplumsal eleştirisine büyük saygı duyduğunu ifade etse de ("Fourier muteber toplumun ikiyüzlülüğünü, bu toplumun teorisi ile pratiği ara-

49 MECW, 24. cilt, s. 290.

sındaki çelişkiyi ve bütün bir yaşam tarzının donukluğunu acımasızca ifşa eder"),[50] Ütopyacıların gerek proletaryanın işlevini gerekse tarihin devrimci çarkını idrak edememelerini eleştirmişti. "Bu yeni toplumsal sistemler Ütopyacı oldukları ölçüde başarısızlığa mahkûmdular; ayrıntıda ne kadar kusursuz işlerlerse, katıksız fantezilere dönüşmekten kaçınmaları o kadar imkânsızlaşıyordu."[51]

Erken 19. yüzyıl Fransası, hareketler ve falansterler hakkındaki ezoterik saçmalığa aynı derecede tahammül edemeyen başka ideologları da barındırıyordu. Bunlar, komünistlerdi. Etienne Cabet ve Louis-August Blanqui gibilerinin önderliğinde, 1830'lar boyunca faal olan bu illegal Paris grupları toplumsal analizden çok, doğrudan siyasi değişimle ilgiliydiler. Cabet "en kusursuz eşitlik temeli üzerine kurulmuş bir toplum"a barışçıl yollarla geçişi savunurken, Blanqui devrim çağrısı yapıyor ve 1796 yılında devrim sonrası Fransa'nın eşitsizlikleri ve yoksulluğuna karşı halk adına başarısızlıkla sonuçlanan bir ayaklanma tertipleyen "Gracchus" Babeuf'ün şehadetini destanlaştırıyordu. Onların komünizmi veya "Babouvizm"i, Jean-Jacques Rousseau'nun saf, sanayi-öncesi eşitlikçiliğinden ilham alan radikal, şiddeti teşvik eden bir öğretiydi. Mevcut toplumu yeniden şekillendirmek istiyorlardı. Dolayısıyla falansterlere ve komünlere çekilme niyetleri yoktu. Hüsrana uğramış Paris işçi sınıfının belli kesimlerince desteklenen komünistler (ki bu terim ilk kez 1840'ların başlarında yaygınlık kazanmıştı), devrimci cumhuriyetçi geleneğin yeniden uyanışını temsil ediyorlardı. Veraset kurumunun kaldırılmasını, özel mülkiyetin lağvedilmesini ve devrimin ardından "büyük bir ulusal mallar topluluğu"nun kurulmasını talep ediyorlardı. Blanqui, taraftarlarıyla birlikte, 1839 yılında yeni Kudüs'ün kapılarını zorla açmaya yönelik başarısız bir denemenin ardından, ara ara serbest kalacağı bir müebbet hapis cezasına çarptırıldı. Berlin ve Bonn'da Hegelci felsefe tartışırken içkili akşamların tadını çıkaran Marx ve Engels'in bu esaslı ilk komünistlerle neredeyse hiç ilgileri yoktu. Fakat bir başka Alman konuyla ilgiliydi. Bu, komünist haham olarak da bilinen, Engels'in tabiriyle "partinin ilk Komünisti" Moses Hess'ti.

* * *

50 *A.g.e.*, 4. cilt, s. 643.

51 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 290. Engels'in Ütopyacı Sosyalistler'e dair görüşleri yıllar içerisinde değişkenlik arz etti. 1875 yılına gelindiğinde komünizme yaptıkları katkılar konusunda bir hayli onurlandırıcı sözler söylüyordu: "Alman teorik sosyalizmi, Saint-Simon, Fourier ve Owen'in –bütün sıradışı fikirlerine ve ütopyacılıklarına rağmen tüm zamanların en saygın düşünürleri arasında yer alan ve dehaları sayesinde doğruluğunu bilimsel olarak kanıtlamaya başladığımız sayısız şeyi öngören bu üç adamın– açtıkları yolda yürüdüğünü asla unutmayacaktır..." MECW, 23. cilt, s. 630-631.

Marx ve Engels gibi, Hess de Rheinland'ın çocuğuydu. 1812 yılında Bonn'da, şehir Napoleon'un işgali altındayken doğmuştu. Isaiah Berlin'in sözleriyle, "Yahudi gettosunun kapıları sonuna kadar açılmıştı ve getto sakinlerinin, mecbur bırakıldıkları tecrit hayatından yüzyıllar sonra, gün yüzü görmelerine izin verilmişti".[52] Marx'ınkine benzer köklü bir Sami soyundan geliyordu; hem anne hem baba tarafında hahamlar vardı. Öte yandan babası sinagogun dışında bir hayatı seçerek Köln'de bir şeker rafinerisi işletmeye başladı. Hess'in bakımını anne tarafından büyükbabası üstlenmişti. "Aşırı ortodoks" bu adam torununu Yahudilerin İsrail'den kovulmalarını anlatan hikâyelerle büyütmüştü. "Bu hikâyeleri okuduğu sırada, bu katı yaşlı adamın kar beyazı sakalı gözyaşlarıyla sırılsıklam oluyordu; elbette biz çocuklar da kendimizi tutamayıp ağlamaya, hıçkırmaya başlıyorduk."[53]

Hess bu aşırı duygusal geleneği hiçbir zaman hepten yitirmedi. Gelgelelim inancını yitirdi. "Tabiatıyla esas sorunum, dinleydi; daha sonra buradan etik ilkelere geçiş yaptım. İlk incelenmesi gereken kendi pozitif dinimdi [yani Musevilikti]. Yerle yeksan oldu... Geriye hiçbir şey kalmadı. Dünyanın en mutsuz insanıydım. Ateist oldum. Dünya ağır bir yüke, bir lanete dönüştü. Dünyaya bir cesetmiş gibi bakıyordum."[54] Nasıl baba Engels, Friedrich'in Romantizmine tahammül edemiyorsa, Hess'in babası da oğlunun melankolik içe dönüklüğünden hoşnut değildi ve onu aile rafinerisinde çalışmaya zorladı. Ancak Hess ticaretin gerektirdiği ahlâkî tavizlerde herhangi bir payının olmasını istemiyordu. Bir yıllık Avrupa seyahatine kaçtı. Isaiah Berlin ömrünün bu devresindeki Hess'i sempatiyle "cömert, yüce gönüllü, nezaket ve duygu dolu temiz bir kalbi olan, ilgili, kurnazlıkla işi olmayan genç bir adam" diye tarif eder. "Fikirleri uğruna acı çekmeye hazır, hatta istekli, insanlık sevgisi ve iyimserlikle dolu, soyutlamalara tutkuyla yaklaşan, dik kafalı aile üyelerinin onu yönlendirmeye çalıştığı pratik işlerin dünyasından sakınan biriydi."[55]

Hess, ateizminin tedavisini 1830'ların başlarında Paris'te, gizli komünist cemiyetlerde ve iyice egzotik olan Saint-Simoncular arasında buldu. O da ondan önce gelen Engels ve ondan sonra gelen binlercesi gibi, terk ettiği dinî geleneğin ardında bıraktığı boşluğu yeni sosyalist insanlık öğretisiyle doldurdu. Entelektüel dönüşümünü *İnsanlığın Kutsal Tarihi* (1837) adlı eserinde anlatıyordu. Kitapta "yoksulluk" ile bir "servet aristokrasisi" arasındaki giderek artan toplumsal eşitsizliği tespit ediyor ve çare olarak Babouvizmden

52 Isaiah Berlin, "The Life and Opinions of Moses Hess", *Against the Current* içinde (Londra, 1997), s. 214.

53 Moses Hess, *Rom und Jerusalem* (Leipzig, 1899), s. 16.

54 Alıntı için bkz. Shlomo Avineri, *Moses Hess* (Londra, 1968), s. 11.

55 Berlin, *Against the Current*, s. 219.

esinlenmiş bir mallar topluluğu öneriyordu. Kitap, Almanya'da komünist düşünceyi ifade eden ilk çalışmalardan biriydi ve Rheinland liberalleri tarafından da hoş karşılanmıştı. Marx ve Engels'in görüşlerini yazmaya başlamalarından çok önce, Hess ve onu takip eden komünist zanaatkâr Wilhelm Weitling günün manevi ve toplumsal krizlerinin çözüleceği radikal, eşitlikçi bir komünist gelecek fikrini Alman okurlara tanıtıyorlardı. Hess'in tam anlamıyla tanınması bu komünist fikirleri Genç Hegelci düşünceyle birleştirmesi sayesinde gerçekleşti.

Bu entelektüel zincirin son halkasını son derece etkileyici bir figür olan August von Cieszkowski temin edecekti. Biyografisinin yazarı tarafından "bir nevi Polonyalı Alexander Herzen" olarak tarif edilen Cieszkowski, önce Krakov'da, sonra –Schelling'e karşı Genç Hegelci mücadeleye katıldığı– Berlin'de eğitim görmüş zengin, kültürlü bir aristokrattı.[56] Askerî geçmişi onu eylemde bulunmanın gerekliliğine ikna ettiğinden Cieszkowski bir süre sonra Hegelci felsefenin sonu gelmez gizemli doğasına ilgi duymamaya başladı. 1838 yılında, Hegel'in çalışmasını analitik bir araçtan toplumsal hedefler güden bir değişim planına dönüştürmeyi amaçlayan *Tarih Felsefesine Giriş* adlı eserini yayımladı. Cieszkowski'ye göre, diyalektik yeni bir sentez çağına girmek üzereydi ve artık düşünce ile eylemi birleştirmek gerekecekti. Avrupa'nın "toplumun yaşamına doğrudan nüfuz edebilen ve somut faaliyet alanında geleceği inşa edebilen bir pratik faaliyet, 'praksis' felsefesine" ihtiyacı vardı.[57] Genç Hegelcilerin bayıldığı faydasız, birada boğulmuş tartışmaların pratik bir reform programına sevk edilmesi gerekiyordu.

Hess, Cieszkowski'nin yazılarından hemen etkilenmişti. "Tinin felsefesinin eylemin felsefesine dönüşme zamanı artık geldi," diyordu. Hess, *Avrupa Troykası* (1841) adlı kitabında böylesi bir komünist stratejinin neler içerdiğini ayrıntısıyla tanımladı. Bunu yaparken, Ludwig Feuerbach'ın vurguladığı dinî yabancılaşmayı sona erdirmenin zorunlu olduğu fikrine döndü ve böylece düşüncesini bir aşama daha ilerletmiş oldu. İnsanın özüne yeniden kavuşmasının ancak Hıristiyanlığın tanrısına itaat etmeyi bırakmasıyla mümkün olacağı fikrine Hess de katılıyordu. Gelgelelim bu denli radikal bir dönüşümün bireysel düzeyde gerçekleşmesi yetersizdi; daha geniş çaplı, komünal bir toplumsal değişim sürecine ihtiyaç vardı. "Teoloji antropolojidir. Doğru ama hakikat bununla sınırlı değil. Buna ilaveten, insanın varlığı toplumsaldır, farklı bireylerin ortak bir hedef doğrultusunda işbirliği yapmalarını içerir ... ve hakiki insan öğretisi, gerçek hümanizm, insan toplumsallığının teorisidir. Bu da şu anlama gelir: Antropoloji sosyalizmdir."[58] Sosyalizm

56 Bkz. Andre Liebich (der.), *Selected Writings of August Cieszkowski* (Cambridge, 1979).

57 Alıntı için bkz. McLellan, *The Young Hegelians*, s. 10.

58 "Über die sozialistische Bewegung in Deutschland", Moses Hess, *Philosophische und sozialistis-*

ya da komünizm (Hess de Marx ve Engels gibi bu terimlere aynı anlamı atfediyordu) dünyada cenneti vaat ediyordu: Hıristiyanlık'ta kehanet olarak geçen her şey, sevgi ve aklın ebedî yasaları üzerine kurulmuş, sahiden insancıl olan bir toplumda gerçek olacaktı.[59]

Bu yüce işbirliği durumuna ulaşabilmek için, modern insanın insanlıktan çıkmasının büyük ölçüde sebebi olan çağdaş kapitalist sistemle hesaplaşılması gerekiyordu. Neticede, Hess özel mülkiyetin lağvedilmesini ve ilaveten para ekonomisinin yabancılaştırıcı etkilerinin ortadan kaldırılmasını savunuyordu. Ancak bu adımlar atıldıktan sonra yaygın egoizm ve rekabet kültürünün önüne geçilebilir ve bu kültürün yerini özgürlüğe ve insanların kardeşliğine dayalı yeni bir toplumsallık alabilirdi. Sosyalizme doğru giden yolda, Hess'in Avrupa troykası adını verdiği Fransa, İngiltere ve Almanya'dan oluşan grubun her üyesinin oynaması gereken spesifik roller vardı: Almanya komünizmin felsefî temellerini sunmalıydı; Fransa siyasi aktivizm alanında zaten bir hayli yol almıştı; sanayileşen İngiltere de toplumsal ateşi canlandıracaktı. "Tıpkı spiritüalizm ile materyalizm arasındaki karşıtlığın yalnızca Fransa'da, devlet ile kilise arasındaki antagonizmanın yalnızca Almanya'da doruk noktasına ulaşabilmesi gibi, yoksulluk ile para aristokrasisi arasındaki antagonizma yalnızca İngiltere'de devrimci bir düzeye ulaşacak."[60]

Bu "toplum meselesi"ni –sanayi kapitalizminin insani maliyetlerini– siyasi dinamiğe ilk katan kişi Hess'di. "İngiltere'de Yaklaşan Felaket" başlıklı makalesinde, ufuktaki fırtınanın güçlü sosyo-ekonomik dönüm noktalarının ürünü olduğunu açıklıyordu.

> İngiltere'de bir felakete yol açacak olan objektif nedenler siyasi nitelikli değildir. Halkın elinden kapitalistlerin eline geçen sanayi, eskiden küçük ölçekli tüccarlar tarafından yürütülen ticaretin giderek büyük ölçekli kapitalistlerin, vurguncuların ve dolandırıcıların denetimine girmesi, toprak mülkiyetinin veraset kanunları sayesinde aristokrat tefecilerin elinde birikmesi ... her yerde, fakat esasen İngiltere'de var olan ve bizleri tehdit eden felaketin tek sebebi olmasa da, en azından ana ve temel nedenlerini teşkil eden bütün bu koşullar siyasi değil toplumsal bir niteliğe sahiptir.[61]

Hess'in pratik, toplumsal nitelikli teorisi Genç Hegelcileri bariz bir şekilde giderek komünizme yönlendiriyordu. Engels'e göre, 1842 sonbaharına gelindiğinde, (kendini de üyesi olarak gördüğü) Genç Hegelci "parti"nin bir kesimi "siyasi değişimin yetersizliğini teslim etmiş ve soyut ilkeleriyle uyum

---

che Schriften 1837-1850 içinde (Liechtenstein, 1980), s. 293.

59 Bkz. Gareth Stedman Jones, "Introduction", *The Communist Manifesto* (Londra, 2002).

60 Alıntı için bkz. Avineri, *Moses Hess*, s. 61.

61 *A.g.e.*, s. 84.

içerisinde olan tek insanlık durumunun ortak mülkiyete dayalı bir *toplumsal* devrim olduğuna kanaat getirdiklerini ilan etmişlerdi".[62]

Aynı derecede açık olan, dev imalathaneleri, zengin fabrika sahipleri ve korkunç bir zulme maruz kalan proletaryasıyla İngiltere'nin Yaklaşan Felaket'e sahne olmaya hazır olduğuydu. "İngilizler diğer uluslardan çok daha ileri düzeyde bir praksis ulusudur. Bir önceki yüzyıl için Fransa ne idiyse, içinde bulunduğumuz yüzyıl için de İngiltere odur."[63] Üstelik Friedrich Engels İngiltere yolcusuydu. Yola çıkmadan evvel, önceden yazışmaya başladığı Moses Hess'i bizzat ziyaret etti. Hess, Yahudi şair dostu Berthold Auerbach'a yazdığı mektubunda bu buluşmadan söz ediyor ve Engels'in yanına geldiğinde utangaç, naif, "'henüz birinci yılını doldurmuş' bir devrimci" (*ein Anno I Revolutionär*) olduğunu söylüyordu. Engels Fransız devrimci tipine uygundu, âdeta bir Montagnard gibiydi. Hess'le olan eğitimini tamamlayıp İngiltere'ye doğru yola çıktığında, Genç Hegelci Engels artık "aşırı hevesli bir komünist"ti.[64]

62 MECW, 3. cilt, s. 406.

63 "Die Europaische Triarchie", Hess, *Philosophische und sozialistische Schriften* içinde, der. Cornu ve Mönke, s. 117.

64 Moses Hess, *Briefwechsel* (Amsterdam, 1959), s. 103.

Siyah Beyaz Manchester

27 Ağustos 1842 tarihinde *Manchester Guardian* gazetesinin ön sayfasında bir ilan yayımlandı. "Heywood'dan bira satıcısı" William Ashworth'ün "bugünden itibaren karım Ann Ashworth'ün girebileceği borç veya borçların yükümlülüğünü üstlenmeyeceğini" bildirdiği ilanın altında, Ermen & Engels şirketi, sayfanın satın aldığı kısmında, "son çıkan olaylar sırasında, işletmelerinin korunması için etkili ve önleyici tedbirler alan ve yardımlarını esirgemeyen yetkililere, polise ve özel emniyet mensuplarına, nezaketli komşularına ve istihdam ettikleri insanlara karşı duydukları derin bağlılık duygusunu" ifade ediyordu. Buna ilaveten, "E. & E., bu duygunun son gerçekleşen nümayişte istisnasız örnek tutum ve davranış sergiledikleri teslim edilmesi gereken insanlarımız tarafından da bütünüyle paylaşıldığını belirtmek" istiyordu. Özetle, Engels'in babası ve iş ortağı, Peterloo günlerinden bu yana gerçekleşen en çarpıcı işçi sınıfı direnişini bastırdığı için Britanya devletine teşekkürlerini sunmak istemişlerdi.[1]

1842 "Plug Plot" (Şalter Komplosu) ayaklanmalarının öncesindeki aylarda Manchester genelinde siyasi huzursuzluklar yoğunlaşmış, yoksulluk süratle artmıştı. *Manchester Times*'taki bir haber, "Bu bölgeden geçen ve halkın durumunu gören herhangi bir kimse, sanayiyi baltalayan, aileleri harap eden ve önceden mutluluğun ve huzurun olduğu yerlere mutsuzluğu ve sefaleti yayan derin ve yıkıcı sıkıntıyı bir bakışta algılayacaktır," diyordu.[2] Ne var ki, Lancashire'ın pamuk üreticilerinin gecekondularındaki sefalete dair bu gibi haberler, Westminster'deki oturumlara katılan toprak sahiplerini, sanayici-

1 *Manchester Guardian*, 27 Ağustos 1842.

2 *Manchester Times*, 7 Temmuz 1842.

leri ve tüccarları pek etkilemiyordu. Milletvekilleri henüz üç ay önce Chartist işçi sınıfı hareketinin düzenlediği ve bir milyon kişinin imzaladığı Ulusal Dilekçe'yi ve bununla beraber erkekler için evrensel oy hakkı talebini topyekûn reddetmişlerdi. Şimdi ise, "açlıkla geçen 40'lı yıllar"ın insani maliyeti karşısında benzer bir kibir sergiliyorlardı.

Üstelik Manchesterlı fabrikatörler imza kampanyasının reddedilmesinin ardından başlayan işçi sınıfı direnişini fırsat bilerek Stalybridge'den başlayarak, maaşlarda yüzde 50 kesinti yapmaya koyuldular. Fabrika çalışanları ise, buna tepki olarak, Lancashire kırsalında kitlesel gösteriler düzenlediler, Halk Bildirgesi'ndeki (People's Charter) taleplerini yinelediler ve "adil bir iş günü için adil maaş" hususunda ısrar ettiler. Ardından, civar köyler Ashton ve Hyde'ın fabrikaları ve kömür ocaklarında grevler başladı (işçilerin fabrikalardaki buhar makinelerinin kazan şalterlerini (plug) indirmeleri ayaklanmalara adını vermişti), Bolton'da olaylar patlak verdi ve 10 Ağustos 1842 Çarşamba gününün sabahına gelindiğinde, yaklaşık 10.000 erkek ve kadın Manchester'ın Ancoats mahallesindeki büyük fabrikaların etrafını sarmaya başlamışlardı. Umutsuz, silahlı ve fazlasıyla şiddete meyilli işçiler dükkânları talan etmiş, fabrikaları ateşe vermiş ve polise saldırmışlardı.

Yetkililerin olaylar karşısında verdikleri tepki, Ermen & Engels yöneticilerini memnun edecek biçimde seri ve vahşiydi. Toplantı ve gösteri yasakları yürürlüğe girmiş, ordu göreve çağrılmış ve "şehrin sokaklarını ağızlarında puroları ve ellerinde kalın sopalarıyla kateden" Alman tüccar cemaatinin üyeleri dahil olmak üzere orta sınıflardan özel emniyet mensupları devşirilmişti.[3] Sonunda isyancılar tutuklandı ve Ağustos sonu, 2.000 askerin trenle görev yerlerine intikal etmelerinin ardından, Manchester âdeta işgale uğramış bir şehre dönüştü.[4] Chartist Thomas Cooper o günleri şöyle hatırlıyordu: "Sokaklarda yetkililerin tetikte olduğunu gösteren bariz alametler vardı. Süvari birlikleri ana yollar üzerinde, atların çektiği ağır silahlarla birlikte, sürekli gidip geliyorlardı."[5] Böylesi bir askerî meydan okuma karşısında ve ilaveten ekonominin erken iyileşme belirtileri göstermesiyle birlikte, işçi sınıfı sessizliğe büründü.

Gelgelelim, Plug Plot ayaklanmaları çok daha derinlerde yatan bir toplumsal huzursuzluğun su yüzüne çıkardığı bir öfke patlaması gibiydi. Sanayi şehri Manchester, diğer 19. yüzyıl şehirlerinde hiç olmadığı kadar, zenginleşen bir burjuvazi ile yoksullaşmış bir proletarya arasındaki açıkça saldırgan-

3 Friedrich Engels, *The Condition of the Working Class in England* (Harmondsworth, 1987), s. 239 [Türkçesi: *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, çev. Oktay Emre, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013].

4 Bkz. Alan Kidd, *Manchester* (Keele, 1996).

5 Thomas Cooper, *The Life of Thomas Cooper, written by Himself* (Londra, 1873), s. 207.

laşan bir sınıf savaşına sahne oluyordu. Engels, "Modern imalat sanatı en kusursuz haline Manchester'da ulaştı ... modern imalatın işçi sınıfı üzerindeki etkilerinin de kaçınılmaz olarak en özgür ve kusursuz biçimde burada gelişmesi gerekir," diyordu. Sonuç itibarıyla, "düşmanlar yavaşça iki büyük kampa ayrılıyor – bir tarafta burjuvazi, öteki tarafta işçiler".[6] Ve kimse mücadelenin sona erdiğini düşünmüyordu.

Toplumsal bölünmenin şehri Manchester bir sonraki yüzyıl boyunca şehirle güçlü bağlar kurmuş olan Engels'le ilişkilendirilecekti: Bu şehirden esinlenerek, Britanya'nın sanayileşme deneyimi üzerine yazılmış en büyük eserlerden biri olan *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nu (1845) kaleme alacak; yirmi yıla yakın bir süre boyunca evine ve işyerine bu şehir ev sahipliği yapacaktı. Engels, Marksizmin gelişimi açısından önem arz edecek bir dizi entelektüel ve ideolojik hamleyi de 1840'lı yılların ortalarında Manchester'da yapacaktı. Lancashire Engels'e önceden var olan felsefesinin ete kemiğe bürünmesine yardımcı olacak verileri sağlamıştı. Şayet Berlin –amfileri ve birahane tartışmalarıyla–zihnin şehriyse, Manchester da maddenin şehriydi. Deansgate ve Great Ducie Sokağı boyunca, Salford'un kenar mahallelerinde ve Oxford Caddesi enklavlarında, Engels ileride yıkıcı sonuçlar doğuracak şekilde sanayileşmiş İngiltere hakkında "olgular, olgular, olgular" topladı. Önceden edindiği Alman felsefesi mirasını, Londra, Leeds ve Manchester sokaklarında faal olduğunu gördüğü sınıflar arası fay hatlarıyla ve "kan kırmızısı dişleri ve pençeleri" olan kapitalizmle birleştirmesi sayesinde komünizm önemli bir ilerleme kaydetti. Engels'in bu kadar feci bir toplumsal durum karşısında üretilebilecek tek makul çözümün komünizm olduğunu fark etmesiyle birlikte, Hess'in teorisi somutlaşmış oldu. Bu hakikat Fransızlar tarafından "siyasi olarak", Almanlar tarafından da "felsefî olarak" kavranmış olabilirdi, fakat Engels ortaya çıkan sonucun İngilizler tarafından "pratik olarak, kendi ülkelerindeki sefaletin, demoralizasyonun ve yoksulluğun süratle artması sebebiyle" kabullenildiğine inanıyordu.[7] Manchester'da geçirdiği günler boyunca ayırdına vardığı hakikat buydu.

> Tarihyazımında şimdiye kadar ya hiç rol oynamamış, ya da hor görünen bir role sahip olmuş ekonomik olguların, en azından modern dünyada, belirleyici nitelikte bir tarihsel güç teşkil ettiğinin Manchester'da somut olarak farkına vardım. Burada ekonomik faktörlerin toplum içerisindeki farklı sınıflar arasındaki çatışmanın temel nedeni olduğunu öğrendim. Ayrıca, İngiltere gibi ileri seviyede sanayileşmiş bir ülkede, toplumsal sınıfların çatışmasının

6 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 82, 156.

7 MECW, 3. cilt, s. 392.

partiler arası rekabetin temelini oluşturduğunu ve modern siyasi tarihin gidişatının izini sürebilmek açısından büyük önem arz ettiğini anlamış oldum.[8]

Gelgelelim, siyasi kavrayış bakımından kaydettiği bu ilerlemeler Engels'in kendi konumundan kaynaklanan tuhaf gerilimlerin giderilmesine yardımcı olmuyordu. Babasından gelen parayla Manchester'da ikamet eden bu adam, orada, siyasi görüşleri onu bambaşka bir yöne çekiyor olmasına rağmen, işi öğrenmek ve proletarya üzerinden değer elde etmek amacıyla bulunan bir burjuva, bir fabrika sahibi çırağıydı. Genç Engels'in işçi sınıfı direnişini bastırma konusunda Ermen & Engels'teki meslektaşlarıyla tamamen aynı duyguları paylaşmadığı aşikârdı.

Aslında Victoria devrinin Manchester'ı hakkında bildiğimizi sandığımız pek çok şey Engels'in ve onun keskin üslubunun ürünüdür. Henüz yirmi dört yaşındayken yazmış olduğu *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, 20. yüzyılda, şehirleşen Britanya'daki dehşeti, sömürüyü ve sınıf çatışmalarını anlamak isteyenler için bir giriş kitabı işlevi görecekti. Halbuki Engels'in çalışması, genelde sanayi şehirleri, özelde Manchester üzerine yazılmış –Engels'in bir kısmını bildiği, bir kısmından ise haberdar olmadığı– çok daha geniş bir literatürün parçasıdır. Örneğin, kooperatifçiliğin öncülerinden George Jacob Holyoake, Manchester fenomeni karşısındaki tipik tepkisini şöyle ifade etmişti: "Manchester'a Rusholme'dan girdiğinizde, Oxford Caddesi'nin aşağı ucundaki bölge, Dante'nin cehenneminin girişinden daha büyük bir engel teşkil eden kalın bir isle örtülüdür. Önceden bilgisi olmayan birinin buraya girme cesareti gösteremeyecek olması dikkat çekiciydi."[9]

Victoria devrinin zihniyetinde "Pamukkent" (Cottonopolis) Manchester modernitenin dehşetini temsil ediyordu. Burası, buhar çağının beraberinde getirdiği korkutucu dönüşümleri anlatan kötü bir tabirle söylersek, Sanayi Devrimi'nin "şok şehri"ydi. Barmen ve Elberfeld'de olduğu gibi teknolojik birikim, işgücü rezervleri ve elverişli rutubetli iklim sayesinde süratle gelişen tekstil endüstrisi, 1800-1841 yıllarında Manchester nüfusunun (Salford dahil olmak üzere) 95.000'den 310.000'e ulaşmasını sağladı. 1780'lerin sonunda Manchester'da pamuk eğirmek amacıyla buhar gücünü ilk kullanan kişi –Derwent Vadisi'ndeki Cromford fabrikalarında pamuk üretimine öncülük eden– Richard Arkwright adlı bir girişimci ve mucitti. 1816 yılına gelindiğinde Arkwright, Shudehill fabrikasının yanısıra, buhar gücüyle çalışan ve yaklaşık 12.000 erkek, kadın ve çocuğun istihdam edildiği seksen beş fabrika daha edinmişti. Lancashire ve Cheshire, Britanya'nın pamuk üre-

8 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 317.

9 *Reasoner*, V, s. 92.

timinin yüzde 90'ını kapsayacak kadar büyümüştü. 1830'a gelindiğinde ise, Lancashire'da 100.000'in üzerinde işçinin çalıştığı 550'den fazla pamuk fabrikası vardı. Öte yandan komşu şehirler Oldham, Ashton ve Stalybridge'in aksine, Manchester sadece bir pamuk başkenti değildi. Burası hem bir pazar, hem dağıtımın kalbi, hem de bir finans merkeziydi. Portland ve Princess sokaklarındaki depolara, kötü şöhretli fabrika ve imalathanelere akandan çok daha büyük yatırım ve tasarın değeri akıyordu. Pamuk fabrikalarına olduğu kadar ticarî potansiyele, inşaat endüstrisine ve perakende sektörüne bağımlı olan ve birbirini destekleyen kuzeybatı şehirleri ağının tam göbeğindeydi. Şehrin en zengin şahısları Victoria devrinin simgesi fabrika sahipleri olduğu kadar bankacılar, bira üreticileri veya tüccarlardan oluşuyordu.[10]

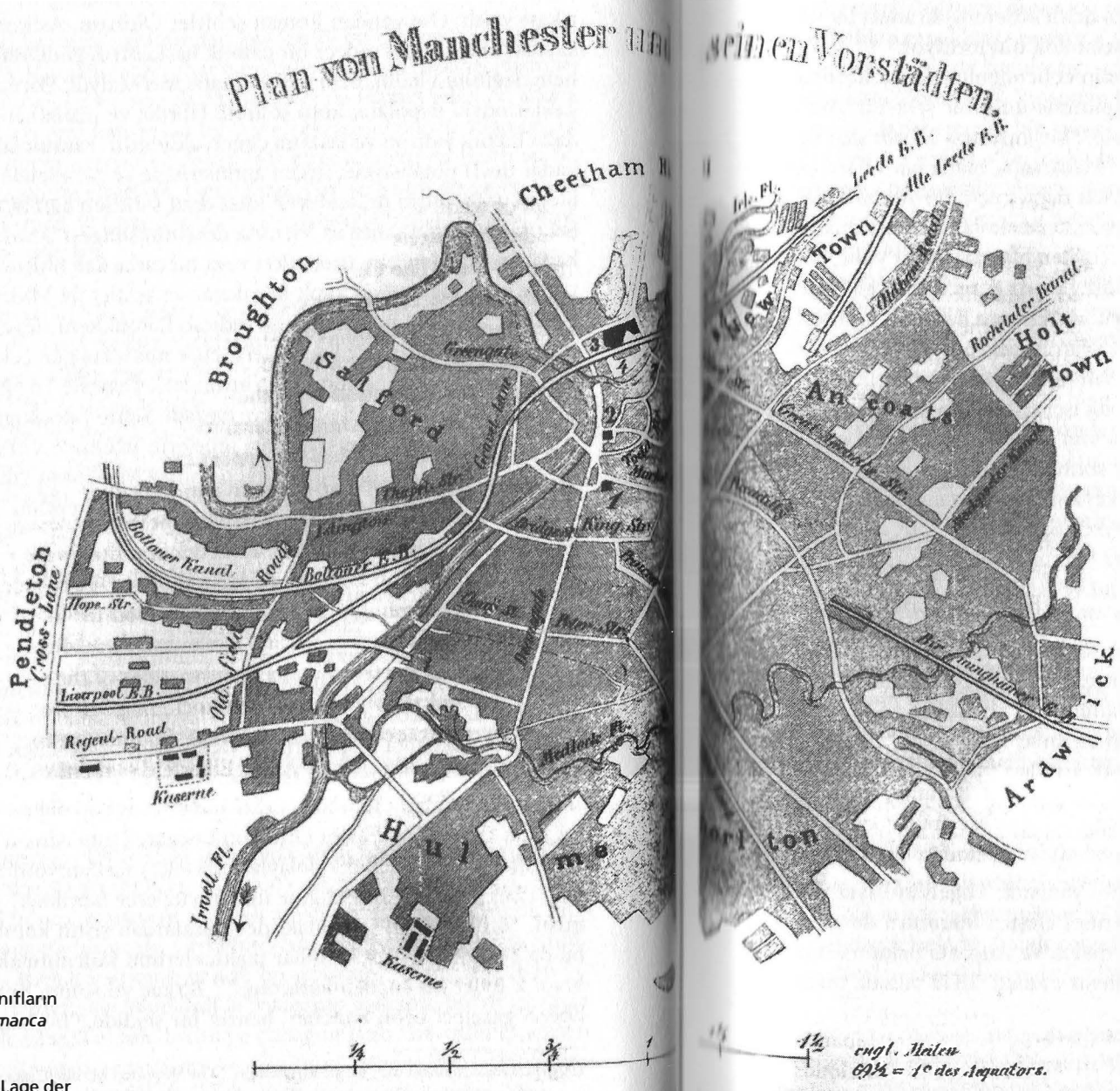
Her şeye rağmen, is kaplı fabrikalar ve sefalet ile Midas'ı anımsatan zenginlikler arasında uçurumlar barındıran Pamukkent imgesi, sanayileşmenin manasını deşifre etmek isteyenleri şehre mıknatıs gibi çekti. Mesela, Amerika'da demokrasiyi incelemesinin ardından Alexis de Tocqueville, 1833 yılında "bu yeni Hades" ile ilgilenmeye başladı. Şehre yaklaştığı sırada, de Tocqueville, kirli atıklarını püskürten, "tepelerin üzerinde yükselen otuz kırk civarında fabrika" görmüştü. Aslına bakılırsa Manchester'ın ününü şehre varmadan evvel duymuştu. Burada hiçbir ziyaretçi kendini "makinelerin ezici çarkları"ndan, "fabrika kazanlarının gürültüsü"nden, "kazanlardan yükselen buharın çığlığı"ndan veya durmak bilmez "dokuma tezgâhlarının düzenli ritmi"nden koruyamıyordu. Bu büyüyen, pis şehirde (Engels'in Wuppertal'da gördüğü gibi) "yanlarından geçtikleri fabrikaların dışarı attığı binlerce renkle lekelenmiş, berbat kokulu, çamurlu sular" görmüştü. Ne var ki, de Tocqueville, "Bu pis kanallardan insan çabasının bütün dünyayı bereketlendiren büyük akıntısı geçiyor, bu kirli lağımdan saf altın akıyor," diyordu.[11]

Fransız gözlemci tespitlerinde yalnız değildi. Kısmen ticarî bağlantılardan, kısmen de endüstriyel istihbarata yönelik resmî taleplerden ötürü, tarihçi Frederick von Raumer, yazar Johanna Schopenhauer, Prusyalı bürokrat John Georg May, hatta Otto von Bismarck gibi Alman ziyaretçilere Hulme, Chorlton ve Ardwick dolaylarında sıkça rastlanıyordu. May, "Manchester'da beş altı kat yüksekliğine ulaşan yüzlerce fabrikayı" görünce büyülenmişti: "Bu binaların yanındaki dev bacalardan siyah kömür buharı çıkıyor, bu da bize burada güçlü buhar makinelerinin kullanılmakta olduğunu söylüyor... Evler bu yüzden kararmış."[12] Birkaç yıl sonra, Fransız bir ziyaretçi, liberal gazeteci Léon Faucher, benzer bir şekilde, "bu bataklık bölgesinden

10 Bkz. Kidd, *Manchester*; W. D. Rubinstein, "The Victorian Middle Classes: Wealth, Occupation, and Geography", *The Economic History Review*, 30, 4 (1977).

11 Alexis de Tocqueville, *Journeys to England and Ireland* (1835) (Londra, 1958), s. 94, 107.

12 Alıntı için bkz. L. D. Bradshaw, *Visitors to Manchester* (Manchester, 1987), s. 25.

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun 1845 Almanca baskısında yer alan Manchester haritası (Friedrich Engels,* Die Lage der arbeitenden Klasse in England - İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*).*

yükselen sisleri ve sayısız bacanın kustuğu is bulutlarını" görünce şaşkınlığa uğramıştı. Akarsuların durumu da aynı derecede iğrençti. "Manchester'ın içinden geçen nehir atık boya maddeleriyle o denli kirlenmiş ki âdeta bir boya teknesi gibi görünüyor. Bu manzaraya melankoli hükmediyor."[13]

Sanayinin kirli atıklarına şehrin kölelerinin cehennemî çalışma koşulları eşlik ediyordu. Manchester çalışma disipliniyle ünlü bir şehirdi. Victoria devrinin piri Thomas Carlyle'ın sözleriyle: "Bir Pazartesi sabahı saat beş buçukta Manchester'ın uyanışını; binlerce fabrikasının, orada harıl harıl çalışan on bin makara ve eğirmenden on bin kat daha güçlü bir Atlantik dalgasının kıyıya çarpması gibi telaşla çalışmasını kendi kulaklarınızla duydunuz mu? Eğer bu sesi iyi tanıyorsanız, muhtemelen Niagara kadar yüce, hatta daha yüce bir ses olduğunu bilirsiniz."[14] Aşağıda da göreceğimiz gibi, fabrika sahipleri özellikle etkili zaman yönetimi konusunda hassasiyet gösteriyorlardı. İleride Kraliyet Şairi unvanı alacak olan Robert Southey bir Manchester fabrikasını ziyaret ettiğinde, fabrika sahibi ona gururla, "Bizim burada aylaklığa rastlayamazsınız," demişti. Çocuk işçiler sabahın 5'inde fabrikaya geliyor, yarım saat kahvaltı ediyor, yarım saat akşam yemeği yiyor ve akşam saat 6'da fabrikadan ayrılıyorlardı; bir sonraki çocuk işçi vardiyası ise aynı saatte, çalışmaya başlamak üzere fabrikaya varmış bulunuyordu. "Çark asla durmaz."[15] Alman seyahat yazarı Johann George Kohl'a göre, bu üretim sürecinin sonunda ortaya yeni bir insan türü çıkmıştı. "Her tarafta, her yönde uzun sıralar halinde binlerce erkek, kadın ve çocuk aceleyle ilerliyordu. Ağızlarından tek kelime çıkmıyor, donmuş ellerini pamuklu elbiseleri içinde saklayarak kaldırım üzerinde rap rap, telaşla bunaltıcı ve monoton işlerine doğru yürüyorlardı."[16] Fransız tarihçi Hippolyte Taine'e göre, Manchester "derme çatma dev bir kışlaya, 400.000 nüfuslu bir 'yoksullar evine', zorla çalıştırma cezasının acımasızca uygulandığı bir infaz kurumuna" benziyordu. "Her gün, bütün gün boyunca, elleri faal, ayakları hareketsiz bir biçimde" anlamsız, güdümlü görevleri yerine getiren binlerce işçinin bir yere kapatılması tek kelimeyle çirkindi. "Bundan daha sarsılmış, insanın doğal dürtülerine daha aykırı bir yaşam olabilir mi?"[17]

Dönemin gecekondu mahallesi turizminin yanısıra, Engels'in baştan sona okuduğu, oldukça gelişmiş, yerli bir kentsel eleştiri literatürü de vardı. En güzel yazılmış tanıklıklardan birini, Ardwick ve Ancoats Bakımevi'nde görevli doktorlardan James Phillips Kay kaleme almıştı. 1832 yılında yazdı-

13 Léon Faucher, *Manchester in 1844* (Manchester, 1844), s. 16.

14 Thomas Carlyle, "Chartism", *Selected Writings* içinde (Harmondsworth, 1986), s. 211.

15 Robert Southey, *Letters from England by Don Manuel Alvarez Espriella* (Londra, 1808), s. 83.

16 Alıntı için bkz. Bradshaw, *Visitors to Manchester*, s. 54.

17 Hippolyte Taine, *Notes on England* (1872) (Londra, 1957), s. 219.

ğı *Manchester'da Pamuk İmalatında İstihdam Edilmiş Emekçi Sınıfların Ahlâkî ve Fiziksel Durumu* başlıklı polemik eseri, "yoksulluk ile hastalığın, toplumsal huzursuzluğun ve siyasi kargaşanın kaynağını teşkil eden ara sokaklarda, kalabalık barınaklarda ve aşırı nüfuslu yerleşim yerlerinde" yürüttüğü kolera tetkikleri sırasında karşılaştığı sefaletin yarı-Hıristiyan, yarı-bilimsel bir eleştirisi niteliğindeydi.[18] Protestan bir fabrika sahibinin oğlu olan Engels gibi, Kay de Manchester'ın bir araya getirdiği eşi görülmemiş bir zenginlikle yok yere çekilen acıları –"bu kadar bolluk içinde ... uyuyan devi"– ahlâken kabul edilemez buluyordu. Bu tür görgü tanıklıklarının yanısıra, kamu görevlisi Edwin Chadwick'in hazırladığı resmî yayınlar da vardı. Chadwick'in *Büyük Britanya'nın Çalışan Nüfusunun Sağlık Koşulları Hakkında Rapor*'u (1842) hızlı sanayileşmenin kamu sağlığı üzerindeki etkilerine dair sert bir değerlendirme sunuyordu: "İngiltere ve Galler'de insanlara erken yaşta saldıran tifüsün önlenebilir nedenlerinden ötürü yaşanan yıllık kıyım, İttifak Ordularının Waterloo Muharebesi'nde verdikleri kayıpların iki katı büyüklüğünde görünüyor."[19] Neticede Manchester, kaçınılmaz olarak, sokakların hepten "kaldırımdan, su yollarından veya kanalizasyondan yoksun" ve "çamurun derinliğinden ve pis kokunun dayanılmazlığından geçilemeyecek kadar atık ve dışkılarla kaplı" olduğunu gören Yoksulları Koruma Yasası'nın yetkilendirdiği şehrin komiser yardımcısı Dr. Richard Baron Howard tarafından sertçe kınanmıştı. "Bu yerlerin çoğunda en iğrenç kirlilik düzeyinde umumî tuvaletler, açık lağım kuyuları, tıkanmış su yolları, kirli suyla dolmuş hendekler, dışkı yığınları, ağıllar vs. görülebilir ve bunların yaydığı en berbat kokular duyulabilir."[20]

Dönemin yanlış düşünülmüş tıbbi terminolojisiyle söylersek, bölgeyi hem ahlâkî hem sıhhi anlamda zehirli bir hava sarmıştı. Manchester'ın işçi sınıfları dinsizlikleri (veya daha kötü bilinen, İrlandalılar arasında yaygın olan Katolik inancı), cinsel serbestlikleri, alkolizmleri ve genel düşkünlük halleriyle; orta sınıfları ise kaba materyalizmleriyle kötü bir üne sahiptiler. "Şehrin sakinlerinin büyük bir kısmında hâkim olan duygu, bir servet elde etme arzusuydu ve onların gözünde bu amaca hizmet etmeyen her şey değersizdi." Bir deyişe göre, bir Manchesterlı, "toygar ya da bülbülün şakımasından ziyade, dokuma tezgâhının sonu gelmez hareketlerindeki müziği duyar. Onun açısından felsefenin hiçbir çekiciliği, şiirin hiçbir büyüsü yoktur; dağlar, taşlar, dereler, akarsular onda bir haz ya da hayranlık uyandırmaz; onun geldiği

18 J. P. Kay, *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester* (1832) (Manchester, 1969), s. 8.

19 E. Chadwick, *Report on the Sanitary Conditions of the Labouring Population of Great Britain* (1842) (Edinburgh, 1965), s. 78.

20 *A.g.e.*, s. 111.

yerde deha söner".[21] Şehre bağlılığıyla bilinen *Manchester Guardian* gazetesi bile benzer bir hakikati teslim etmek zorunda kalıyordu: "Nasıl İngilizlerin bir esnaf millet olduğu düşünülüyorsa, Manchester da daima tezgâhın arkasındadır ve insanları da ölçüleri de bir pamuk perdesinin ardından görür."[22] Şehrin Alman ziyaretçileri de aynı fikirdeydi: "Burada herkesin aklında belli ki yalnızca iş, kâr ve açgözlülük var... Burada insanların yüzünde rakamlardan başka bir şey göremezsiniz."[23]

Proletarya ile burjuvazi arasındaki akıl almaz parasal fark, katedilmesi imkânsız bir toplumsal uçuruma işaret ediyordu. Rahip Richard Parkinson, Manchester hakkında "zengin ile fakir arasındaki mesafenin bu kadar büyük olduğu başka bir şehirden söz edilemeyeceği" iddiasında bulunabiliyordu. Aslına bakılırsa, "pamuk eğirme ustası ile onun altında çalışanlar arasında, Wellington Dükü ile onun toprağında çalışan en zavallı işçi" arasında olandan "daha az kişisel iletişim" vardı.[24] Bu yakın mesafeli kentsel bölünme –fiziksel yakınlığa rağmen bir uçurum kadar derin ve geniş toplumsal eşitsizlik– Léon Faucher'nin de dikkatini çekmişti. Faucher, Manchester'da "bir şehir içerisinde iki şehir" bulunduğundan bahsediyordu: "Şehrin bir kısmında ferah mekânlar, temiz bir hava ve sağlık hizmeti varken, diğer kısmında insanı zehirleyen ve ömrü kısaltan her şey var."[25] Benjamin Disraeli, bu sınıflar arası ayrışma hissini manifesto tarzındaki romanı *Sybil veya İki Ulus*'un (1845) merkezine yerleştirmişti. Üzülerek, artık tek bir şehir içerisinde "aralarında hiçbir iletişim ve anlayış bulunmayan; birbirlerinin âdetlerinden, düşüncelerinden ve hislerinden farklı bölgelerde yaşıyorlarmış veya farklı gezegenlerin sakinleriymiş gibi bihaber olan" birbirinden tamamıyla farklı iki ulusun yaşadığını söylüyordu. Bu iki ulus "farklı yetiştirilmiş", farklı gıdalarla beslenmiş ve farklı kanunlarla yönetilmişti. Bunlar, "ZENGİNLER İLE FAKİRLER"di.[26] Bu, muhafazakârlığını itina ile koruyan bir kalemden çıkmış, yaklaşmakta olan sınıf savaşına dair bir kehanetti.

Elbette Manchester bu tür bir eleştirel incelemeye tâbi tutulmuş tek şehir değildi. Glasgow, Liverpool, Birmingham ve Bradford hakkında da benzer anlatılar bulunabilir. Buna ilaveten, şehirleri keşfe çıkarak Lyon, Paris, Berlin ve Hamburg'un gecekondularına, gizli gruplarına ve tekinsiz kesimlerindeki ahlâksızlığa ışık tutan geniş bir Avrupa literatürü de vardı. Ama Manc-

21 Wilmot Henry Jones (Geoffrey Gimcrack), *Gimcrackiana, or Fugitive Pieces on Manchester Men and Manners* (Manchester, 1833), s. 156-157.

22 *Manchester Guardian*, 6 Mayıs 1857.

23 Alıntı için bkz. Bradshaw, *Visitors to Manchester*, s. 28.

24 R. Parkinson, *On the Present Condition of the Labouring Poor in Manchester* (Manchester, 1841), s. 85.

25 Faucher, *Manchester*, s. 69.

26 Benjamin Disraeli, *Sybil, or the Two Nations* (Londra, 1981), s. 66.

hester başkaydı: Burası, sanayileşmenin en üst noktasını simgeliyordu ve pamuk endüstrisinin yaşadığı süratli büyüme sayesinde Avrupa'da görülebilecek en kötü toplumsal bölünmelere ve sağlık felaketlerine sahne oluyordu. Günümüz Çin'inin hızla gelişen şehirleri ve Afrika'nın dev megakentleri gibi, entelektüelleri, aktivistleri, felsefecileri ve hatta sanatçıları kendine çeken olağanüstü bir kentsel fenomendi. Herkes bu korkutucu geleceği *tecrübe etmek* istiyordu. Ama şehrin geçirdiği toplumsal krizi bambaşka, çok daha büyük bir tarihsel tuval üzerinde resmetmek Friedrich Engels'in maharetiydi.

"İngiltere'de bir devrimin olası, hatta kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir mi? İngiltere'nin geleceği bu soruya bağlıdır."[27] Moses Hess'in İngiltere'deki toplumsal krize dair kehanetlerinin heyecanıyla dolup taşan Engels, 1842 yılında gemisinden inip Londra'nın iskelelerine ayak bastığı andan itibaren –"bir sürü bina, her iki yakada rıhtımlar ... her iki kıyıda sayısız gemi ... bütün bunlar o kadar büyük, o kadar etkileyici ki insan kendine gelemiyor ve İngiltere'nin inanılmaz ihtişamı karşısında kendini kaybediyor..."– yaklaşmakta olan bir felaketin alametlerinin izini sürmeye başlamıştı.[28] Anında, 1830'larda Almanya'daki toplumsal tartışmalar sayesinde yakından tanıdığı ve bütün bu ticarî ihtişamın bedelini ödemek zorunda kalan, dolayısıyla bu ihtişamın yol açtığı adaletsizlikleri aşabilecek tek sınıf olan proletarya sınıfıyla karşılaştı. Marx'ın editörlüğünü yaptığı *Rheinische Zeitung* için kaleme aldığı (ikilinin ilişkilerinin ilk soğuk karşılaşmalarına kıyasla ilerleme kaydettiğine işaret eden) bir dizi makalede de belirttiği üzere: "Sanayi bir ülkeyi zenginleştirmekle beraber, mülksüz, hepten yoksul insanların oluşturduğu, kıt kanaat geçinen, süratle çoğalan ve sonrasında da ortadan kaldırılamayan bir sınıf da yaratır." Sanayileşmenin korkunç gerçekliğiyle yüzleşen Engels Tin, bilinç ve özgürlüğe dair Genç Hegelci mefhumlardan uzaklaşıyor ve giderek ekonomi politiğin dünyevi dilini benimsiyordu. "Ticaretteki en ufak dalgalanma binlerce işçiyi yoksullaştırıyor; az miktardaki birikimleri kısa sürede tükeniyor, sonrasında da açlıktan ölme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlar. Dahası, aynı türden bir krizin birkaç yıl sonra yeniden vuku bulması kaçınılmaz."[29]

Gelgelelim, devrimden önce yapılması gereken işler vardı. Ermen & Engels şirketi, 1837 yılında, baba Friedrich Engels'in aile şirketinden çıktıktan sonra aldığı parayı Ermen kardeşlerin girişimine yatırmasıyla kuruldu. Şirketin ardındaki itici güç, 1820'lerin ortalarında Manchester'a gelen Hollanda doğumlu Peter Ermen'di. Ermen, zaman içerisinde, küçük bir fabrikada katlamacı-

27 MECW, 2. cilt, s 370.

28 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 68.

29 MECW, 2. cilt, s. 370, 373, 378.

lık yapmaktan, erkek kardeşleri Anthony ve Gottfried ile birlikte yönettikleri çok-uluslu bir pamuk ipliği işletmesi kurmaya kadar yükseldi. Baba Engels'in yatırımı şirkete Salford'un Eccles mahallesinde yeni bir imalathane açma imkânı yaratmıştı. Mahalle cilt bezi, bez yangın hortumu ve su geçirmeyen elbise dokumacılığının yanısıra, merserize pamuğuyla ünlüydü. İmalathane, Ermen ailesinin 16. yüzyılda yaşamış atalarına verildiği söylenen armayı, yani şirketin üç kırmızı kuleli markasını taşıyan pamuk iplikleri üretecekti. Yeri, Manchester-Liverpool tren yolu üzerinde, Weaste istasyonunun yakınındaydı. Burası hem Mersey iskelelerinden ithal pamuk getirmek, hem de kastarlama ve boyama işleri için yakındaki Irwell nehrinden su çekmek için ideal bir konuma sahipti. O sıralar tahta çıkan genç kraliçenin onuruna, vatanperver duygularla Victoria İmalathanesi adı verilen bu yer, Engels'in "eğirme odası"ndan başlayarak katıldığı 400 kişilik işgücünün bulunduğu yerdi.[30] Tam olarak bilmesek de, Engels, Eccles mahallesinde, yakın bir yerde oturmuş olmalıydı. Orada ikamet ettiği esnada Pauling & Henfrey'in tuğlacılarıyla polis arasında çıkan bir çatışmaya tanıklık etmişti. Şehir efsanelerine göre, Crescent Pub'ın müdavimlerinden olduğu gibi, Eccles tarihçisi F. R. Johnston'a göre "Grapes Otel'de bir komünist hücre" oluşturmaya dahi çalışmıştı.[31] Weaste imalathanesi daha sonra Winterbottom Ciltçilik Şirketi oldu ve 1960'lara kadar varlığını sürdürdü. Sonunda, Salford'dan Manchester'a uzanan M602 otoyolunun inşaatı, artık endüstriyel-sosyalist bir dipnottan ibaret olan bu yerin yıkılmasını gerektirdi. Yine de miras hepten yok olmadı: sola meyilli Eccles Büyükşehir Belediye Meclisi bir sosyalist kahramanla ilişkilendirilmekten Wuppertal'a kıyasla daha çok gurur duyuyordu; dolayısıyla buradaki bir sosyal konut bloğuna (bugün hiçbiri hükümetin İyi Konut Standardı'nı karşılamayan) Engels Evleri adını verdi.[32] Öte yandan İngiltere Kilisesi, ortaklığın daha saygın bulduğu diğer yarısını seçerek bölgedeki bir okula Godfrey Ermen Anısına İngiltere Kilisesi İlkokulu adını verdi.[33]

Pamuk kapitalizminin sömürüp var ettiği bir topluluk içerisinde yaşarken aile şirketi için çalışmak, Engels'i, içinde bulunduğu durumun çelişkilerini

30 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 182.

31 F. R. Johnston, *Eccles* (Eccles, 1967), s. 88.

32 Kasım 2007'de *Salford Star* gazetesi Engels Evleri'nde konaklayan insanlara, yaşadıkları yüksek apartman bloğuna adını veren adam hakkındaki düşüncelerini sordu. Blok sakinlerinden Gordon Langlands rutubetle ilgili ciddi sorunlar yaşıyordu. "Belediye Meclisi belli ki beni duymazlıktan geliyor. Bunlar bir avuç soytarı. Ama artık iş şaka olmaktan çıkıyor. Birisi bana taşınmamı söyledi ama burayı ben inşa ettim. Şu Engels denen adam bu işi kesin çözerdi." Bkz. *Salford Star*, 6 Kasım 2007.

33 Bu bilgi için Colin Farlow'a teşekkür ederim. Ermen & Engels hakkında daha fazla bilgi için bkz. J. B. Smethhurst, "Ermen and Engels", *Marx Memorial Library Quarterly Bulletin*, no. 41 (1967); Roy Whitfield, *Frederick Engels in Manchester: The Search for a Shadow* (Salford, 1988); W. O. Henderson, *The Life of Friedrich Engels* (Londra, 1976).

derinden hissetmeye zorluyordu. Yıllar sonra Marx'a açık yüreklilikle yazdığı bir mektupta şunları söyleyecekti: "Bezirgânlık çok korkunç bir şey... ama en korkunç olanı, yalnızca burjuva olmakla kalmayıp, faal bir biçimde proletaryaya karşı taraf tutan bir burjuva, bir fabrikatör olduğum gerçeği. Fazlasıyla göz ardı ettiğim bu korkunç gerçekle yüz yüze gelmem için babamın fabrikasında geçirdiğim birkaç gün yetti."[34] Gelgelelim Engels burjuvazi için çalışıyor olsa bile, onlarla sosyalleşmek zorunda değildi. "Kendimi orta sınıfların akşam yemekli toplantı ve partilerinden, Porto şarabı ve şampanyasından uzak tuttum ve boş zamanımın neredeyse tamamını basit işçilerle etkileşime ayırdım."[35] Engels'in yolu ilk olarak Owenci Bilim Yurdu'nun basit işçilerine uğrayacaktı.

Robert Owen, Engels'in tabiriyle "Ütopyacı sosyalist" üçlüsünün son üyesiydi. Owen, ileride, Engels'in bilimsel sosyalizmin tarihsel kesinliğini yeterince takdir etmediklerini söyleyeceği hayalperestler panteonunda Charles Fourier ve Saint-Simon'un yanında yer alacaktı. Ne var ki, Owen'in, Marx'ın ya da Engels'in tahayyül edebileceğinden çok daha pratik bir sosyal adalet anlayışı geliştirdiği ileri sürülebilir. Mesleği ve evliliği icabı bir tekstil üreticisi olan Owen, İskoçya'daki New Lanark fabrikalarını adil bir istihdam ve topluluk dayanışması modeline dönüştürmeye çalışmıştı. Owen'in başlangıç noktası, insanı anlamanın anahtarının karakter değil, koşullandırma olduğu fikriydi. İnsan "bileşik bir varlıktır; karakterini doğum anındaki yapısı, biçimlenişi ile doğumdan ölüme dek ona tesir eden dış şartlar oluşturur," diyordu. İlk günah öğretisi bir yanılgıdan ibaretti. Onun yerine, insanoğlunun işbirliğine girmesini sağlayacak en elverişli yönlerini ortaya çıkaracak şekilde tasarlanmış bir eğitim ve toplum ahlâkına ihtiyaç vardı. New Lanark'da bir nevi hayırsever ticarî diktatörlük kurmuştu. Çalışma saatlerini azaltmış, çocuk işçiliğine son vermiş, alkollü içki satışlarını kısıtlamış, çalışma koşullarını iyileştirmiş ve parasız ilköğretim imkânı sağlamıştı. *Topluma Yeni Bir Bakış: İnsan Karakterinin Oluşum İlkesi Üzerine Denemeler* (1813-1814) başlıklı çalışmasında, deneyinin ölçeğinin bütün toplumu kapsayacak şekilde nasıl büyütülebileceğini ayrıntısıyla anlatmış ve böylece tekstil endüstrisinde çalışma saatlerini azaltan 1819 Fabrika Yasası'nın kabul edilmesine katkı sunmuştu.

Yine de Parlamento ne kadar koşulları iyileştirici yasa geçirirse geçirsin, Britanya'yı Napoleon savaşlarını takip eden yıllarda sarsan yapısal yoksulluğa siyasetin bilindik kurumları herhangi bir çözüm getiremiyordu. Temel

34 MECW, 38. cilt, s. 20. Mektupta bahsi geçen fabrika aslında Engelskirchen fabrikasıdır. Ama duyarlılık aynı duyarlılıktır.

35 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 27.

sorun, insanları batıl inanışlara dayalı bir geri kalmışlığa mahkûm eden kurumsallaşmış Hıristiyanlık'tan ve insan doğasını yozlaştıran –ekonomik görünümünü özel mülkiyette bulan– rekabetçi zihniyetten kaynaklanıyordu. Sınai reform sahasındaki köklerinden bir hayli uzaklaşan Owen artık toplumu yeniden yaratabilmek için bütünlüklü bir ahlâkî devrimi savunuyordu: Bu da "eski ahlâksız dünya"nın kötülüklerinden uzaklaşmayı ve, Fourier'de olduğu gibi, eğitim ile işbirliği sayesinde yeniden yaratma sürecini başlatabilecek, tarım ve sanayi üzerine kurulu yeni topluluklar oluşturmayı gerektiriyordu. Engels, ilk Owenci yerleşimlerden biri olan Hampshire'daki Queen çiftliğinden hayranlıkla söz ediyordu: "Çocuklara ne dinî ve teolojik tartışmalarla, ne de Yunanca ve Latinceyle eziyet ediliyor. Bunun yerine doğayı, kendi bedenlerini ve entelektüel kapasitelerini daha iyi tanımaları sağlanıyor... Ahlâkî eğitimleri tek bir ilkenin uygulanmasıyla sınırlı: Başkalarının sana yapmasını istemediğin şeyi sen de başkalarına yapma; bir başka deyişle, kusursuz eşitliğin ve kardeşlik sevgisinin uygulanması."[36] Gelgelelim Fourierci falansterler ve Saint-Simoncu gruplar gibi Owenci planlı topluluklar da gerek İngiltere'de gerek Amerika'da son derece kısa ömürlü oldular.

Yine de modern rekabete yönelik tikelci eleştirileriyle Owen'i takip eden ve Britanya Kooperatifçi Bilgiyi Yayma Derneği adı altında toplanan sosyalistler nispeten üretkendiler. Önde gelen Owencilerden William Lovett'in sözleriyle: "İnsandaki bencillik duygusuna rekabet ilkesi adını verebiliriz, çünkü onu isteklerini ve yatkınlıklarını tatmin etmek uğruna başkalarıyla rekabet etmeye iten bu duygudur. Kooperatif ise, onu iyilik yapmaya ve kardeşlik sevgisine iten toplumsal duygunun adıdır." Rekabetçi sisteme dayalı bir ekonomi, doğası gereği, eşitsizlik ve istikrarsızlık ürettiği için kınanıyordu. Böyle bir ekonomide, servet birkaç kişinin elinde birikiyor, aşırı ticarî dalgalanmalar yaşanıyor ve yoksulluk derinleşiyordu. Robert Owen'in kendisi çabalarını dinin reform edilmesi ve evlilikteki "gayritabii ve suni cinsiyetler arası birliğin" sona erdirilmesi üzerine yoğunlaştırmışken, 1830'larda faal olan Owenciler işbirliğini esas alan ve "ücret doktrini"nden ziyade emek zamanına ve adil transfere dayalı ahlâkî bir değer anlayışını savunan bir siyasi program geliştirmişlerdi. Bu çaba ise, Londra ve Brighton'da bir dizi kooperatifin, malların doğrudan pazarlanacağı "emek borsaları"nın, emeğin davasını savunacak sendikaların ve (Bütün Ulusların Bütün Sınıfları Derneği adı altında) bütün insanları sosyalizm, kardeşlik ve akıl yolunda yürümeye teşvik edecek bir Bilim Yurtları ağının kurulmasına yol açtı. 440 üyesiyle en büyük ve özel bir amaç için kurulmuş olması bakımından en faal Bilim Yurdu, Salford'daydı. Kuzeybatı İngiltere'de sosyalizme duyulan ilgi arttıkça bu

36 MECW, 4. cilt, s. 226.

şube 1840'ta Campfield, Manchester'da daha büyük bir yere taşındı. Fransız eleştirmen Léon Faucher bu yeri şöyle hatırlıyordu:

> 7.000 İngiliz sterlini değerinde, tamamıyla makinistler ve zanaatkârların birikimleriyle yapılmış ve şehrin en güzel, en geniş amfisini barındıran dev bir bina. Burada Bay Owen'in talebeleri bulunuyor. Sosyalizmin doktrinleri üzerine pazar günleri yapılan derslere ilaveten gündüzleri ve pazarları faaliyet gösteren bir okulları var. Konuşmalar, festivaller, kırda gezintiler ve çalışan sınıflar için ucuz ve basit eğlenceler düzenleyerek üye sayılarını artırıyorlar... Topladıkları büyük miktarda para, çalışan sınıfların nispeten zengin kesimlerine ait olduklarını gösteriyor. Pazar akşamları genellikle kalabalık bir katılım var.[37]

İyimser tahminlere göre, 1840'larda Manchester'ın "sosyalist topluluğu"nun nüfusu 8-10.000 civarındadır. Pazar akşamları Bilim Yurdu'na katılımın ise, son derece etkileyici bir seviyede, 3.000 dolaylarında gerçekleştiği tahmin ediliyor. Bu sayıya Friedrich Engels de dahildi. Muteber işçi sınıfı üyeleriyle kaynaşan bu fabrikatör halefinin en çarpıcı gözlemi, Barmen'in sarhoş zanaatkârları ile Britanyalı kooperatifçilerin berraklığı arasındaki farka dairdi. "İnsan Bilim Yurdu"nda en sıradan işçilerin siyasi, dinî ve toplumsal meseleler üzerine berrak bir kavrayışla konuştuklarını duymanın şaşkınlığını ilk etapta üzerinden atamıyordu."[38] Hatta, "pazen ceketleri neredeyse paramparça olmuş işçilerin, Almanya'nın en 'kültürlü' burjuvalarından daha bilgili bir şekilde, jeoloji, astronomi gibi konular üzerine konuştuklarını" duymuştu. Engels, bunun, Manchester'ın orta değil, işçi sınıflarının favori yazarları olan Rousseau, Voltaire ve Paine'in temsil ettiği edebî kültürü iştahla benimsemiş olmalarının bir ürünü olduğunu düşünüyordu. "Byron ve Shelley neredeyse sadece alt sınıflar tarafından okunuyor; 'itibar sahibi' birisinin bu yazarların eserlerini en korkunç itibar kaybına uğramadan masasında tutabilmesi mümkün değil."[39]

Birçok sosyalizm türünde olduğu gibi, bu yeni insanlık dini de –özellikle eski Metodistlerin tesiriyle– Hıristiyan inancının birtakım ritüellerini kendi pratikleri bağlamında benimsemişti. Engels ortamın bu yönüne hayranlıkla dikkat çekiyordu: "Biçimleri itibarıyla, bu toplantılar biraz kilise buluşmalarına benziyor; üst balkonda bir koro, orkestra eşliğinde, toplumsal duyarlılık bildiren ilahiler söylüyor. Bunlar dinleyicilerin ayakta dinledikleri, komünizmden ilham alan sözleri olan yarı-dinî veya hepten dinî ezgilerden oluşuyor." Bununla birlikte vaazlar, Krummacher'in atıp tutmalarına kıyas-

37 Faucher, *Manchester*, s. 25.

38 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 245.

39 MECW, 3. cilt, s. 387-380.

la, oldukça nitelikliydi. "Sonra, gayet soğukkanlı bir biçimde, bir konuşmacı şapkasını çıkarmadan platforma gelir ... oturur ve İngiliz zekâsı kendini bol mizahla ifade ettiğinden insanları fazlasıyla güldüren bir konuşma yapar." Bazı durumlarda ise, Owenci buluşmalar işçi sınıfı ve alt-orta-sınıfın "çay ve sandviçlerin ikram edildiği sıradan bir akşam yemeği" türünden pazar akşamı partilerinde sosyalleştikleri basit forumlar görünümündeydi; "iş günlerinde Bilim Yurdu'nda sıklıkla danslar, konserler düzenleniyordu ve insanlar bu etkinliklerde çok eğleniyorlardı".[40] Bütün bunlar kulağa tanıdık, eski moda bir İşçi Partisi buluşması gibi geliyor.

Ara sıra kalabalıkların ilgi göstereceği türde etkinlikler de düzenleniyordu. 1843'ün sonlarına doğru ünlü hipnotizmacı Spencer Hall, materyalist Owencilerden oluşan şüpheci bir izleyici kitlesinin karşısında, "Tanrı'nın varlığını, ruhun ölümsüzlüğünü ve o dönem Owencilerin bütün büyük şehirlerde savundukları materyalizmin yanlışlığını kanıtlamak amacıyla genç bir kadınla birlikte manyetik-frenolojik performanslar sergilemişti". Engels gösterinin tesiri altında kalmış ve Bilim Yurdu'ndan döner dönmez bu sahte bilimin benzer bir deneyini kendisi tatbik etmeye çalışmıştı. "Tamamıyla uyanık haldeki on iki yaşında bir oğlan çocuğu kendini denek olarak sundu. Gözlerinin içerisine usulca bakma veya hafifçe dokunma sonucunda, kolaylıkla hipnotize oldu... Kasların kasılması ve duyuların tuhaf bir aşırı duyarlılık sergilerken iradenin kusursuz bir pasiflik içerisinde olduğu bir durum da gözlemledik." Ne var ki, diyalektik materyalizmin eş kurucusunu bu tarz hokkabazlıklarla kandırmak kolay değildi. "... ayak başparmağında bir sarhoşluk organı olduğunu keşfettik. En komik sarhoşluk halini tetiklemek için ayak başparmağına dokunmak yeterliydi. Fakat şunun iyice anlaşılması gerekir; deneğe kendisinden beklenilen anlatılmadığı sürece hiçbir organ herhangi bir hareket sergilemiyordu; çocuk bu pratiği giderek öyle bir geliştirdi ki en küçük işaret bile bazı hareketleri yapması için yeterli olmaya başladı."[41]

Entelektüel olarak daha kıymetli bir performansı Owenci konuşmacı John Watts sergilemişti. Bir kurdele dokumacısı ve Coventry Makinist Enstitüsü'nün eski genel sekreter yardımcısı olan Watts aynı zamanda Owenci bir misyoner ve ateşli bir ekonomi politik eleştirmeniydi. Engels bu "muhteşem adam"dan ve onun ahlâkî rekabet eleştirisinden çok şey öğrenecekti. Watts, *Ekonomi Politikçilerin Olguları ve Kurguları* (1842) başlıklı önemli risalesinde şöyle diyordu: "Ticaretin doğasında kötülük vardır ve doğal düşkünlüğümüzü her şeyden çok ticarete borçluyuz." Piyasanın cebrine ve sahtekârlığına, gasbına ve birikimine dayalı kapitalist değer ve ücret sistemi, sanayileşmiş Britanya'daki ekonomik krizin ana nedeniydi. Bu sistem "bütün

40 *A.g.e.*, 3. cilt, s. 380, 387, 388.

41 *A.g.e.*, 25. cilt, s. 346-347.

zenginliklerin kaynağının emek olduğu" hakikatini inkâr etmeye çalışıyordu. Watts çözüm olarak, sanayi-öncesi, kooperatifçi bir mübadele sistemine –"yani, emek karşılığında sabit, mal cinsinden, ürünün belirli, değişmez bir payı şeklindeki bir getiri" öngören bir sisteme– dönmeyi öneriyordu. Buna ilaveten Adam Smith'e karşı, önce işbölümünün körleten etkilerini ("bir tel kesmenin veya toplu iğnenin topunu yerleştirmenin rasyonel bir varlığın yaşamına uygun bir iş olup olmadığı üzerine çok fazla düşünmeye gerek yoktur"), ardından fabrika hayatının korkunç durumunu kınıyordu: "Burada zencilerin durumuna kıyasla, herhangi bir hayırseverlik ve sempati gerektirmeyecek ölçüde iyi bir durumdan bahsedebilir miyiz? Gelgelelim, ücret doktrinini temel alan Ekonomi Politiğimiz bu durumun ebediyen sürmesine katkı sunmaktadır."[42]

Owenciler, Manchester'da şüphesiz çok güçlü olmalarına rağmen, 1830'ların sonuna gelindiğinde ulusal işçi sınıfı siyasetinde giderek zayıflayan bir güce dönüştüler. Onların yerini altı maddelik, kolaylıkla anlaşılan talepleriyle Chartistler aldı. Chartistlerin talepleri şunlardı: erkekler için evrensel oy hakkı, gizli oy hakkı, yıllık seçimler, eşit nüfuslu seçim çevreleri, milletvekillerine ücret tahsis edilmesi ve milletvekilliği için asgari mülkiyet zorunluluğunun kaldırılması. Owencilerin Ütopyacı hedeflerinden farklı olarak, Chartistler işçi sınıfının durumuna siyasi bir çözüm bulmaya yönelik pratik bir çaba içerisindeydiler. Bu çaba, en sıcak desteği, Manchester Politika Birliği'nin –Chartizmin "Mons Sacer"i niteliğindeki– Kersal Moor'da düzenlediği fener alayları ve "dev mitingler"den de anlaşılacağı üzere Lancashire'da gördü. Eylül 1838'de yaklaşık 30.000 kişi kendi sendikalarının bayrakları altında Chartist lider Feargus O'Connor'u dinlemek için meydandaydı. Evrensel oy hakkı, "kanın akmasını durdurabilecek tek ilkedir... Doğanın her insanın göğsüne kazıdığı, her bireyin oyunda kendini gösteren öz savunma hakkı her insan için güvence altına alınmadıkça temsil edilmemiz asla mümkün olmayacaktır," diyordu O'Connor.[43] Ne var ki, bu popüler güç gösterileri egemen çevrelerin Chartizm karşısında duydukları endişeyi artırmaktan başka bir şeye yaramıyordu. Önce 1839'da, ardından 1842'de, talepleri Avam Kamarası tarafından reddedildi. Bu açık küçümseme karşısında Chartist görüş radikalleşmeye başladı. Orta sınıfla girilen ittifaklardan uzaklaşıldı ve bir tarafta ahlâkî, öteki tarafta fiziksel gücün yararları üzerine ciddi bir iç tartışma başladı. 1842 Plug Plot ayaklanmaları, bir bakıma, bu siyasi iktidarsızlık karşısında iradenin dışavurumu niteliğindeydi.

Öte yandan Engels, Chartizmin öneminden hiç şüphe duymuyordu. Modern yorumlar Chartizmi 18. yüzyıl radikal siyasetinin daha sonraki siyasi

42 John Watts, *The Facts and Fictions of Political Economists* (Manchester, 1842), s. 28, 35, 36, 13.
43 *Manchester Guardian*, 26 Eylül 1838.

şeffaflık ve ahlâkî ekonomi taleplerine öncülük eden bir uzantısı olarak görse de, bu, en saf ve yalın haliyle işçi sınıfının "kolektif bilinci"ni taşıyan bir "sınıf hareketi"ydi.[44] Engels, bu hareketten öğrenebileceği her şeyi öğrenmek istiyordu. Hareketle iki kişi üzerinden irtibat kurdu: Birincisi, Chartizmin yaramaz çocuğu George Julian Harney üzerindendi. Harney, hareketin fiziksel güç kullanımını savunan kanadının en ateşli temsilcilerindendi ve kamuya açık toplantılarda, muhafazakâr yoldaşlarını öfkelendirmek maksadıyla, özgürlüğü simgeleyen kırmızı şapkasını sallamaktan büyük keyif duyuyordu. Hapse girip çıkan, Chartist kardeşleriyle sonu gelmez kavgalara tutuşan ve nihayetinde hareketten ihraç edilen Harney, Chartizmin taleplerine ulaşmanın en garanti yolunun ayaklanmadan geçtiğine derinden inanıyordu.[45] Harney, on yıllar sonra, Engels'in –"yüzünde çocuklara özgü bir gençlik olan bu uzun boylu, yakışıklı genç adam"ın– kendisini Leeds'deki ofisinde ziyaret ettiğini şu sözlerle hatırlıyordu: "Bana [Chartist gazete] *The Northern Star*'ın sürekli bir okuru olduğunu ve Chartist hareketle yakından ilgilendiğini söylemişti. Dostluğumuz böyle başladı..."[46] Marx ve Engels sözkonusu olunca daima olduğu gibi, bu dostluk da çalkantılı bir dostluk olmuş, fakat her şeye rağmen –ara ara gerçekleşen yazışmalar üzerinden– yarım yüzyıl boyunca sürmüştü. Harney bu yazışmalarının birinde Manchester'daki duruma dair verilen en sert tepkilerden birini vermişti. Engels'e 1850 yılında yazdığı mektubunda şöyle diyordu: "Manchester'dan tiksindiğini söylemene şaşırmadım. Orası lanet olası, pis bir larva yatağı. Manchester'da ecelimle öleceğime Londra'da asılmayı tercih ederim."[47]

Engels'in hareketle olan diğer irtibatını sonradan Chartist bir aktiviste dönüşen Manchesterlı dokumacı James Leach sağlamıştı. Ulusal Charter Birliği'nin Güney Lancashire delegesi olarak seçilmeden önce Leach, Engels'in sözleriyle, "Yıllarca sanayinin çeşitli dallarında, fabrikalarda ve kömür ocaklarında çalışmış, benim gözümde dürüst, güvenilir ve hünerli bir adamdı".[48] Ayrıca, "yalnızca pamuk lordlarının değil, bütün diğer üçkâğıtçıların gözünde tam bir bela"ydı. Bu ününü 1844 yılında isimsiz yayımladığı *Fabrikalara Dair Yadsınamaz Gerçekler* başlıklı polemiği doğruluyordu. "Emekçi sınıflara" atfettiği bu eseri, fabrika sahiplerinin başvurdukları ücret hırsızlığı, hamile kadınlara oturdukları için kesilen cezalar, çalışma saatlerinin manipüle edilmesi, fuhuşa zorlama gibi menfur yöntemler hakkında birinci elden tanıklıklar içeren bir suç duyurusu gibiydi. Bu kanıtların pek çoğu, modern devletin bur-

44 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 241; MECW, 2. cilt, s. 375.

45 Bkz. G. D. H. Cole, "George Julian Harney", *Chartist Portraits* içinde (Londra, 1941).

46 *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova, 1958), s. 192.

47 F. G. Black ve R. M. Black (der.), *The Harney Papers* (Assen, 1969), s. 260.

48 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 160.

juva sınıf çıkarlarını maskeleyen bir vitrinden ibaret olduğu görüşüyle birlikte, Engels'in kitabında da yer alacaktı. "Emekçi sınıflar, işverenlere hukukun üzerinde bir iktidar veren ve alçak planlarını devreye sokarak önce suç adını vermekten hoşlandıkları şeyleri yaratma, sonra da bunlara uygun cezalar kesme imkânı tanıyan bu yapının [devletin] asla bir haydut düzeninden farksız olduğunu düşünmeyeceklerdir. İşverenler hem yasa yapıcı, hem yargıç, hem de jüridir."[49] Marx ve Engels'in daha sonra *Komünist Manifesto*'da ifade ettikleri gibi, "modern devletin yürütme erki, burjuvazinin tamamının müşterek işlerini idare etmekle sorumlu bir komiteden fazlası değildir".[50]

Kurduğu bu yakın dostluklara ve Chartizm'de vücut bulan işçi sınıfı hareketine sempati duymasına rağmen, Engels, Britanya'daki krizi altı maddenin çözebileceğini düşünmüyordu. İlk olarak, Chartistlerin sosyalizmi, kıta Avrupası'nın (Fourierciler, Saint-Simoncular arasında veya Hess ve çevresinde yeşeren) ilerici fikirlerinin aksine, "çok az gelişmiş" bir sosyalizmdi. Daha da önemlisi, "toplumsal kötülüklerin tedavisi Şartlar'dan, Halk Bildirgeleri'nden beklenemez"di.[51] Demokratik tamirattan çok daha radikal bir şeye ihtiyaç vardı. Bu duyguyu genç Engels'e görkemli ifadelerle bir başka Britanyalı hocası, Thomas Carlyle aşılamıştı.

Akil, polemikçi, reaksiyoner Carlyle, Engels'in gerçekten hayranlık duyduğu tek Britanyalı entelektüeldi. Bunun sebebi belki de Carlyle'ın Almanya sevgisiydi. *Edinburgh Review* dergisinin eleştirmenlerinden biri olarak en erken çalışmaları arasında bir Johann Paul Richter çevirisi vardı. Carlyle, buradan hareketle Goethe'nin (ki düzenli olarak mektuplaşmışlardı), Schiller'in ve Herder'in çalışmalarını yakından incelemeye koyuldu ve âdeta Alman Romantizmi'ni Britanyalılara ulaştıran bir kültürel köprü işlevi gördü. Carlyle İngiltere'nin sanayileşmiş, sefil durumunu, Ortaçağ'daki romantik öncülleriyle karşılaştırmak istiyordu. Kederle şu sonuca varmıştı: "Bu, dinî bir çağ değil. Bizler için yalnızca maddi olan, doğrudan pratik olan önemli; ilahi ve ruhani olan değil."[52] 19. yüzyıl, maddi zenginlikler peşinde koşarken, insanı insana bağlayan geleneksel toplumsal bağların paramparça olduğu "mekanik çağ"ın yüzyılıydı. "Adına toplum diyoruz ve sonra da açıkça en topyekûn ayrılığı, yalnızlığı savunuyoruz. Yaşamlarımıza karşılıklı yardımlaşma değil; 'adil rekabet' ve sair adlar verilen savaş kanunları kılığındaki bir karşılıklı düşmanlık hâkim. Nakit ödemenin insanlar arasındaki yegâne ilişki olmadığını her yerde hepten unuttuk."[53] Bu yüzden, Carlyle'ın dönemin popüler

49 Anonim, *Stubborn Facts from the Factories by a Manchester Operative* (Londra, 1844), s. 40.

50 MECW, 6. cilt, s. 486.

51 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 242; MECW, 3. cilt, s. 450.

52 Thomas Carlyle, "Sign of the Times", *Selected Writings* içinde, s. 77.

53 Thomas Carlyle, *Past and Present* (1843), (New York, 1965), s. 148.

bir sahte doktoruna referansla "Morrison'un Hapları" diyerek gözden çıkardığı Chartist talepler ve diğer siyasi kestirme çözümlerin "İngiltere'nin durumu" denen meseleye (yani, sanayileşmenin toplumsal etkilerine) gerçek bir katkı yapması mümkün değildi. Carlyle'a göre çözüm yeni bir dindarlık ile heroik, diktatoryal bir liderliğin birleşimiyle mümkün olabilirdi. Cheyne Row'daki kabul salonunun duvarlarında, baş köşede Oliver Cromwell'in ve Martin Luther'in ebeveynlerinin portreleri vardı.

Engels de (hâlâ Genç Hegelcilerin radikal kanadını temsil ettiği bir dönemde) Carlyle'ın Britanya'nın Ortaçağ'ı ile modern çağını karşılaştırdığı eseri *Geçmiş ve Bugün*'ü değerlendirdiği bir çalışmasında, "Bizler de çağın ilkesizliğinden, içsel boşluğundan, ruhsal ölgünlüğünden ve hakikatsizliğinden kaygı duyuyoruz," diyordu. Gelgelelim çözüm, halkın afyonu dinde olamazdı. "İnsana din yüzünden kaybettiği cevherini, ilahi değil insani bir cevher olarak geri kazandırarak Carlyle'ın resmettiği türden ateizmi sonlandırmak istiyoruz, ki bu geri kazandırma süreci özbilincin uyanışından başka bir şey değildir."[54] Engels'e göre, Carlyle'ın esas zayıf noktası, Almanya'nın edebiyatını okuyup felsefesini okumamış olmasıydı; Feuerbach olmadan Goethe'yle yalnızca bir noktaya kadar ilerlenebilirdi. Yine de Engels Carlyle'ın hem olağanüstü nesrine ve üslubuna –"Carlyle İngiliz diline tamamıyla yeniden biçimlendirebileceği bir hammaddeymiş gibi yaklaşıyordu"– hem de kapitalist toplumun sebep olduğu sefaleti heybetli bir şekilde reddetmesine hayranlık duyuyordu.[55] *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* adlı çalışmasında, Engels, Carlyle'la aynı tarihsel metaforları (bir fabrika işçisinin konumunun Normandiyalı bir baronun kırbacı altında işleyen Sakson bir serfe kıyasla daha kötü olduğu fikri; açlıktan ölme özgürlüğünün ötesinde pek bir anlamı olmayan liberal "özgürlüğün" ikiyüzlülüğü vurgusu gibi), aynı resmî kaynakları kullanmış ve "Chelsea'nin piri"nden bolca alıntı yapmıştı. Engels, Carlyle'ın mekanik, sınai İngiltere'ye karşı epik reddiyesi *Çağın İşaretleri*'nden doğrudan esinlenerek kaleme aldığı sınai ilişkiler kısmında, "Fabrikatörün işçileriyle olan ilişkisinin insani hiçbir yönü yoktur; bu ilişki saf ekonomik bir ilişkidir," diyordu. "Fabrikatör sermaye, işçi emektir... Fabrikatör, ısrarla, Carlyle'ın tabiriyle 'nakit ödemenin insanlar arasındaki tek bağ olduğunu' iddia eder."[56]

Carlyle'ın "mekanik çağ"a karşı itirazları, Owencilerin ahlâkî yenilenme çağrısı, Chartizmin altı maddesi ve Watts ile Leach'in rekabete karşı eleştirileri; bunların hepsi Engels'in ideolojik evriminde önemli roller oynadılar, fakat

54 MECW, 3. cilt, s. 463.

55 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 302.

56 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 276.

Engels Manchester'a kitap okumaya gelmemişti. İşçi sınıfının yaşamının gerçekliğiyle yüzleşmek, "toplantılardan ve akşam yemekli partilerden, Porto şarabından ve şampanyadan basit işçilerin kardeşliği uğruna" uzaklaşmak için oradaydı. Peki bu çocuksu Alman gencine proletaryanın yeraltı dünyasına yapacağı yolculukta kim rehberlik edecekti? Sokaklarda ona arkadaşlık edenlerden biri, Bradford'da –"İngiltere'nin en çirkin fabrika şehri"nde– mutsuz bir kâtip hayatı süren sosyalist yoldaş ve göçmen George Weerth'di. Weerth, süratle gelişen yün şehri Bradford'da "tiyatro, sosyal hayat, güzel bir otel, okuma odası ve medeni insanlar olmadığını; yalnızca parçalanmış frakları, yırtık pırtık şapkaları ve kasvetli yüzleriyle Yorkshirelılar olduğunu" keşfetmenin dehşetini yaşıyordu. Yorkshire'daki cehaletten kaçabilmek için Pennine Dağları'nı geçip Lancashire'daki ideolojik müttefikini ziyaret ediyordu. "Gündüzleri dostum Engels'le sokaklarda dolaşıyor, süratle büyüyen Manchester'ı inceliyorduk."[57] Üstelik Engels şehrin yerlilerinden birisinin de ilgisini çekmişti. Adı Mary Burns'dü; Manchester'ın keşfedilmemiş insanları ve yerlerini keşfetmek için eşsiz bir kılavuzdu ve Engels'in ilk büyük aşkıydı.

"Çok güzel, zeki, her bakımdan etkileyici bir kızdı. Elbette fabrikada çalışan Manchesterlı (İrlandalı) bir kız olduğundan bayağı eğitimsiz, ama okuyabiliyor, biraz da yazma biliyor. Yine de annem babam ... onu çok sevdiler ve ondan daima büyük bir sevgiyle söz ettiler."[58] Ne yazık ki, Engels'in Mary'si hakkında elimizdeki en eksiksiz anlatılar Eleanor Marx'ın yukarıdaki gibi yarım yamalak, kulaktan dolma çocukluk hatıralarından çıkarsayabildiklerimizdir. Nisan 1822 ile Ocak 1823 arasında (muhtemelen Deansgate üzerinde, Eltoft Sokağı'nda) doğduğu tahmin edilen Mary, Manchester'a 1820'lerde gelen İrlandalı boyacı ve fabrika işçisi Michael Burns ile onun ilk karısı Mary Conroy'un kızlarıydı. 1841 nüfus sayımında, Michael, ikinci karısı Mary Tuomey'in eşi olarak görülür ve Deansgate'de –fakat kızları Mary ve (Lizzy olarak bilinen) Lydia olmadan– çok kötü şartlarda yaşadığı anlaşılmaktadır. On yıl sonra, Michael ve ikinci Bayan Burns, New Bridge Sokağı'ndaki fakirhaneye düşerler. 1858'de ise, Michael, Manchester ölüm istatistiklerindeki bir rakamdan ibarettir.[59] Öte yandan, Mary'nin refahı artmaktadır.

---

57 George Weerth, *Sämmtliche Werke* (Berlin, 1957), 5. cilt, s. 111, 128. Bradford'la ilgili bu tespitlerin pek adil olduğu söylenemez. Daha medeni bir duyarlılık gösteren J. B. Priestley, savaş öncesi Bradford'u, "en kırsal İngiliz şehirlerinden biri" olmakla beraber, yabancı sakinleriyle dikkat çeken, "kırsal İngiliz şehirlerinin en kozmopoliti" olarak tarif ediyordu. "Bradford'un en meşhur kulüplerinden birinin *Schillerverein* olduğunu hatırlıyorum. O günlerde burada bir Alman'a değil, bir Londralıya rastlamak tuhaf kaçardı... Ren ve Oder Nehirlerinden bir parça, bizim nemrut Bradford Çayı'na akmanın yolunu buldu." Bkz. J. B. Priestley, *English Journey* (Londra 1933; 1993), s. 123-124.

58 Eleanor Marx-Aveling'in Karl Kautsky'ye mektubu, 15 Mart 1898, Karl Kautsky Papers (Amsterdam), DXVI, 489.

59 Bkz. Whitfield, *Engels in Manchester*, s. 70.

Engels'in onunla 1843 yılının ilk aylarında karşılaştığını biliyoruz, fakat karşılaşmanın mahiyeti çok tartışmalıdır. Edmund Wilson, herhangi bir kanıt göstermeden, Mary'nin Ermen & Engels fabrikasında bir "selfaktör" işlettiğini ileri sürmüştür.[60] Benzer bir şekilde, Engels'i 1890'larda tanıyan sosyalist Max Beer da "onun [Engels'in] babasının fabrikasında çalışan Mary Burns adlı halktan, İrlandalı bir kızla evlilik dışı, serbest bir ilişki yaşadığından" bahsetmişti.[61] Heinrich Gemkow, daha muğlak bir ifadeyle, Mary Burns'ün "şehrin pamuk fabrikalarından birinde çalıştığını" söylemişti.[62] Gelgelelim Engels'in, babasının kadın işçileri hakkında güzel sözler sarf ettiği söylenemez: "Uzun boylu, endamlı tek bir kız bile gördüğümü hatırlamıyorum; tamamı kısa boylu, tıknaz, biçimsiz ve görünümleri itibarıyla düpedüz çirkindiler."[63] Roy Whitfield'e göre, Mary ve Lizzy'nin Manchester'da bir fabrikada çalıştıktan sonra Engels'in meraklı gözlerine takıldıkları bir evde hizmetçilik yapıyor olmaları daha muhtemeldir. Öte yandan Edmund ve Ruth Frow, Engels'in Mary'yle Owenci Bilim Yurdu'nun bir toplantısında, Mary'nin burada portakal sattığı esnada tanıştığını iddia eden romantik bir efsaneden söz ederler.[64] Şüphesiz bu George Weerth'in zarafetle işlenmiş dizelerle Liverpool iskelelerinde portakal satan, hayat dolu, genç bir İrlandalı kızı anlattığı "Mary" adlı şiirinin sırrını (fazlaca isabetli bir şekilde) açıklamaya yardımcı olur.

İrlanda'dan geldi dalgayla,
Geldiği yer Tipperary;
Sıcak, coşkun bir kan damarlarında,
Bu genç kızın adı Mary.
Ve kıyıya cesaretle vardığında,
Denizcilerden bir feryat yükseldi:
"Bu Mary kız, şükür Tanrımıza,
Tıpkı yabani bir gül gibi!"[65]

Mary'nin hayatına dair eldeki bilgiler, kaynakların azlığı sebebiyle oldukça değişkendir. Kendisi okuma yazma bilmiyordu; kaldı ki Engels de hayatının

60 Edmund Wilson, *To the Finland Station* (Londra, 1991), s. 159. W. O. Henderson da aynı fikirdedir. Mary'yi "Ancoats'da fabrikanın bulunduğu mahallede, George Leigh Sokağı üzerindeki 18 Cotton Sokağı'nda yaşayan İrlandalı bir fabrika işçisi" olarak tarif eder. Bkz. W. O. Henderson, *Marx and Engels and the English Workers* (Londra, 1989), s. 45.

61 Max Beer, *Fifty Years of International Socialism* (Londra, 1935), s. 77.

62 Heinrich Gemkow, "Fünf Frauen an Engels' Seite", *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 37, 4 (1995), s. 48.

63 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 170.

64 Edmund ve Ruth Frow, *The New Moral World: Robert Owen and Owenism in Manchester and Salford* (Salford, 1986).

65 Weerth, *Sämmtliche Werke*, 1. cilt, s. 208.

bu evresindeki yazışmalarının pek çoğunu daha sonra yakacaktı. Buna ilaveten, Engels de Mary'yle olan ilişkisini açıkça yaşamak konusunda pek hevesli değildi. Kız kardeşi, "kaz"ı Marie'ye de adaşından bahseden hiçbir mektup yazmamıştı, çünkü hem Manchester'daki sosyal konumunu korumak, hem de tenkitçi ebeveynleriyle iyi bir ilişki içerisinde olmayı sürdürmek zorundaydı. Okuma yazma bilmeyen İrlandalı bir fabrika kızıyla "serbest bir birliktelik" yaşamanın bu iki hedefe ulaşmasına katkıda bulunması düşünülemezdi. Yine de Mary karşısında, kendi sınıfsal statüsünden siyaseten utanıyor olması da muhtemeldir. Ne de olsa sosyalistlerin pamuk lordlarına karşı ifade ettiği suçlamalardan biri de kadın çalışanları neredeyse feodal bir sömürüye tâbi tuttukları iddiasını içeriyordu. Engels de bu konuya *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda değinmişti: "Üstelik fabrikadaki kölelik düzeninin, diğer kölelik düzenleri gibi, hatta daha üst bir seviyede, efendiye ilk gece hakkı (*ius primae noctis*) bahşetmesi son derece doğal karşılanıyordu... Efendinin fabrikası, aynı zamanda, onun haremiydi."[66] Mary, belki de hiçbir zaman Ermen & Engels çalışanı olmasa bile, proletarya ile burjuvanın, fabrika işçisi ile fabrika sahibinin bu tür bir cinsel iktidar ilişkisi içerisine girmesi sosyalist çevrelerde hiç hoş karşılanmıyordu.

Meselenin toplumsal teferruatı bir tarafa, kesin olan Engels ile Mary'nin 1843-1844 boyunca birbirlerinin kollarında olduklarıydı. İleride yazılmış mektupların da doğruladığı üzere, ikisi arasında büyük bir aşk bulunmakla beraber, bu ilişki Engels'in sanayileşmiş Manchester'ın karanlık kalbine ulaşmasına bir hayli yardımcı olmuştu. Mary Burns, Engels'i elinden tutarak onun yeraltı dünyasındaki Persephone'si olmuş, Engels'in kapitalist topluma dair kavrayışına muazzam bir zenginlik katmıştı. Roy Whitfield'a göre, Mary "onu Manchester'daki göçmen İrlandalıların toplumsal yaşamıyla tanıştırdı; ona bir yabancının girmesinin tehlikeli addedileceği mahallelerde yaptıkları gezintilerde yol gösterdi; çalışan insanların fabrikada ve evde maruz kaldıkları koşullar hakkında onun bilgi kaynağı oldu".[67] Özetle Mary, Engels'e, komünizm teorisi için ihtiyaç duyduğu maddi gerçekliğe erişmesinde yardımcı olmuştu.

Friedrich Engels'in içinde yaşadığı iki dünya –fabrika sahipliğinin dünyası ile Mary Burns'ün dünyası– onun felsefeden ekonomi politiğe yaptığı yolculuk ve dolayısıyla Marksizmin şekillenmesi üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Engels, emsalsiz bir biçimde, sanayi kapitalizminden ve işçi sınıfının Chartist siyasetinden edindiği gerçek tecrübeleri Genç Hegelci gelenekle birleştirebilmişti. Bunu eleştirel bir üslupla şöyle ifade ediyordu: "Alman Sosyalizmi ve Komünizmi, başkalarından farklı olarak, çoğunlukla teorik öncüllerden ha-

66 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 170.

67 Whitfield, *Engels in Manchester*, s. 21.

reketle büyüyüp gelmişmişti. Biz Alman teorisyenleri, gerçek dünyayı, hâlâ, sözkonusu 'kötü gerçekliğin' reformlar yoluyla değiştirilmesini talep etmek zorunda kalmayacak kadar az tanıyorduk."[68] 1843 yılında (Marx'ın sonraki gazetesi) *Deutsche-Franzōsische Jahrbücher*'e yazdığı "Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Genel Hatları" başlıklı son derece önemli bir makalesinde, Berlin'de sürdürdüğüne benzer teorik uğraşları geride bırakarak ve onun yerine Avrupa'nın karşı karşıya kalacağı ekonomik çelişkiler ve toplumsal krizler hakkında katı bir ampirik analiz benimseyerek Manchester deneyiminin meyve verdiğini kanıtlamış oluyordu. Bu çalışması, her şeyden önce, muazzam bir üslupla yönelttiği rekabet ve mübadele değeri eleştirisiyle John Watts'ın derslerinden izler taşıyordu. "Tüccarların karşılıklı kıskançlık ve açgözlülüğünden doğan bu ekonomi politiğin, yani zenginleşme biliminin temelinde en iğrenç bencillik yatıyor." Gelgelelim kapitalizm, Britanya ekonomisine sürekli, sonsuz büyümeyi, büyüme olmaması halinde ise korkunç bir mali krizin beklenmesi gerektiği fikrini dayatan, etrafındaki her şeyi tüketen (çünkü kapitalizmde "katı olan her şey buharlaşır...") bir canavardı. Bu, Britanya'nın sömürgelere duyduğu doymak bilmez açlığı açıklıyordu. "Adi açgözlülüğünüzü konuşlandırabileceğiniz yeni topraklar kazanmak için dünyanın her köşesine medeniyet götürdünüz," diyordu Engels. Dahası, bu yaklaşım, ülke içinde giderek artan servet birikiminin yan ürününü de açıklıyordu: "Orta sınıflar giderek yok olacak, dünya hepten ikiye bölünüp milyonerler ile fakirlerden, büyük toprak sahipleri ile yoksul toprak işçilerinden ibaret kalacaktır." Bütün bunlar eninde sonunda kanlı, nihai bir çelişkiye varmak zorundaydı.[69]

Öte yandan Engels, en dikkate değer ideolojik ilerlemeyi –Feuerbach'ın yalnızca dinî duyarlılıklar bağlamında tartıştığı ("İnsan ... özünü nesnelliğe yansıtır ve ardından kendini, kendisinin yansıtılmış imgesi olan bu şeyin nesnesi haline getirerek imgeyi bir özneye dönüştürmüş olur...")– Genç Hegelci yabancılaşma mefhumunu ekonomi politik alanına uygulayarak kaydetmişti. Ne de olsa insanın doğasını inkâr etmesini yalnızca Hıristiyanlık talep etmiyordu. Mülkiyet, para ve mübadele sistemleriyle rekabetçi kapitalizm de insanın sahici özünden aynı derecede çirkinleştirici bir yabancılaşma süreciyle uzaklaşmasını içeriyordu. Ekonomi politiğin himayesi altında, insan kendinden ayrılmış ve şeylerin kölesi haline gelmişti. "Bu teori sayesinde insanlığın ulaştığı en alçak düzeyi, rekabet koşullarına olan bağımlılığını artık biliyoruz. Teori bizlere özel mülkiyetin insanı son kertede üretilmesi ve yok edilmesi tamamıyla talebe bağlı olan bir metaya dönüştürdüğünü göstermiş bulunuyor..."[70] Bu, sadece Feuerbach ve Hess'ten değil, dünya piyasalarında-

68 *A.g.e.*, s. 30.

69 MECW, 3. cilt, s. 418, 423, 441.

70 *A.g.e.*, 3. cilt, s. 440.

ki en küçük dalgalanmayla yoksulluğa mahkûm edilen, Ancoats'un fabrika kapılarında iş bekleyen binlerce insanı gözlemekten kazanılmış bir bilgiydi.

Mevzubahis yabancılaşma sürecinin ilerlemesini sağlayan, ekonomi politiğin temelinde yatan ve Owencilerin, Fouriercilerin ve Chartistlerin gözünden kaçan tam da özel mülkiyetin oynadığı roldü. Engels'in "Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Genel Hatları'nda sunduğu asli kavrayış buydu. Önce sosyalist, sonra anarşist olan Fransız düşünür Pierre-Joseph Proudhon'un *Mülkiyet Nedir?* (1840) başlıklı eserini kısa süre önce okumuş olması da Engels'in çalışması üzerindeki tesirlerden biriydi. Proudhon, eserinin başlığındaki soruya şu meşhur cevabı vermişti: "Hırsızlıktır." Ona göre, bir insanın bir başkasını sömürmesine imkân tanıyan ve modern kapitalizme özgü adaletsizliklerin temelini oluşturan, kazanılmamış faiz ve toprak kirası biçimindeki özel mülkiyetti. Temmuz monarşisinin hiçbir şey üretmeyen, asalak aylaklarını (*oisifs*) hedef alan Proudhon'un emek ile sahiplik arasındaki bağlantıya yaptığı vurgu –ve siyasal eşitliğin özel mülkiyetin lağvedilmesini gerektirdiği fikri– (Proudhon'un düşüncesindeki kabul edilemez anarşist yönelime rağmen) genç Engels'i hemen etkilemişti. Proudhon'un kitabı hakkında şöyle yazmıştı: "Özel mülkiyet hakkı, bu kurumun doğurduğu sonuçlar, rekabet, ahlâksızlık, sefalet gibi konular, bu kitapta, daha önce hiçbir kitapta bir araya getirildiğine rastlamadığım türde bir akıl gücüyle ve gerçek bilimsel araştırmayla geliştiriliyor."[71]

Gelgelelim Engels, özel mülkiyet kavramını Proudhon'un bu kavrama yüklediğinden çok daha geniş bir anlamda kullanmış ve kavramın Manchester'da işleyişlerine tanıklık ettiği "ücretler, ticaret, değer, fiyat, para gibi" envai çeşit ekonomi politik aygıtı kapsadığını ileri sürmüştü.[72] Özel mülkiyetin ekonomi politiğin vazgeçilmez önkoşulu olduğu ve dolayısıyla kaldırılması gerektiği sonucuna varmıştı: "Özel mülkiyeti terk edersek, bütün bu gayritabii ayrımlar ortadan kalkar." Böylece kargaşa ve bireycilik eriyip gider, kârın ve değerin gerçek doğası açığa çıkar. "Emek kendi kendinin ödülüne dönüşür ve önceden yabancılaşmış olan emek ücretlerinin gerçek önemi –yani, emeğin bir şeyin üretim maliyetinin belirlenmesindeki önemi– ortaya çıkar." Özel mülkiyetin ve kişisel açgözlülüğün sona ermesiyle, âdeta Hegelci bir tarzda, tarih de sona erecek ve komünizme varılmış olacaktır. Komünizm, "yüzyılın varmak üzere olduğu büyük dönüşümdür – insanlığın doğayla ve kendisiyle yeniden uzlaşmasıdır".[73] Bütün bunlar neredeyse hiç ta-

71 *A.g.e.*, 3. cilt, s. 399.

72 MECW, 4. cilt, s. 32.

73 *A.g.e.*, s. 431, 424. Ayrıca bkz. Gregory Claeys, "Engels' *Outlines of a Critique of Political Economy* (1843) and the Origins of the Marxist Critique of Capitalism", *History of Political Economy*, 16, 2 (1984).

nınmayan 23 yaşındaki bir fabrikatör adayının kısa, erken olgunlaşmış denemesinde yer alıyordu. Marx'ın, Left Bank'taki dairesinde bu "muhteşem deneme" üzerine notlar almasına şaşırmamak gerekir.[74] Öte yandan, "Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Genel Hatları", Engels'in Manchester'a adadığı gerçek anıt yanında, sadece bir tadımlık niteliğindeydi.

> Kitabını tekrar okudum ve giderek yaşlanmakta olduğumun farkına vardım. O günlerde nasıl bir güç, nasıl bir zekâ, nasıl bir tutku seni böyle çalışmaya itmiş. Akademik, ilmî şerhlerden hiç endişe duymadığın zamanlardı! Teorilerinin yarın olmasa bile, yarından sonraki gün katı olgulara dönüşeceğini okurlarına hissettirdiğin günlerdi. Ne var ki, tam da bu yanılsama, eserin bütününe, –"siyah ve beyaz"ın giderek "gri"leştiği– sonraki çalışmalarımızı düpedüz zevksiz kılacak derecede, insani bir sıcaklık ve mizahi bir dokunuş katmış.[75]

Marx, Engels'e, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun yayımlanmasından neredeyse yirmi yıl sonra bu satırları yazmıştı. Haklıydı. Eser, bugün dahi, taviz vermez tutkusu sayesinde, hem Batı literatürünün en meşhur polemikleri, hem de –Disraeli'nin *Sybil veya İki Ulus*'u, Carlyle'ın *Geçmiş ve Bugün*'ü, Dickens'in *Zor Zamanlar*'ı ve Elizabeth Gaskell'in *Mary Barton*'uyla birlikte– "İngiltere'nin durumu" literatürünün önde gelen metinleri arasındadır. Ancak Engels'in eserini (sınıf ayrımının barışçıl biçimde sonlanacağına dair saf Hıristiyan umutlar taşıyan) bu romanlardan ayıran, başvurduğu amansız kınama üslubuydu. Dönemin diğer eserlerinden pek azının cesaret edebildiğini yapıyor, okura *laissez-faire* sanayileşme ve şehirleşmenin katıksız, çıplak dehşetleriyle meydan okuyordu. Engels kitabı kaleme aldığı dönemde şöyle demişti: "İngilizlere açık seçik bir suç duyurusu takdim edeceğim. İngiliz burjuvazisini bütün dünya önünde kitlesel ölçekte işlediği cinayet, hırsızlık ve sair suçlarla itham ediyorum."[76] Böylece kitap, tarih ile istatistiği bir araya getirerek burjuvazinin yüzüne vurulacak bir suçlar seçkisine değinilen "Büyük Şehirler", "İrlanda'dan Göç" ve "Maden Proletaryası" gibi bir dizi konu başlığını kuşatıyordu. Engels, birinci elden aktardığı kendi anlatıları ve Leach'den yaptığı alıntıların yanısıra, Whitehall'dan çıkan tomar tomar resmî belgeyi kullanmaktan bilhassa haz alıyordu. Resmî rapor-

---

74 Engels'in "Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Genel Hatları" denemesinde dile getirilen çoğu fikir Marx'ın *Ekonomik ve Felsefî El Yazmaları*'nda ifade edilecekti. Marx, burada, Engels'in bu çalışmasının, Hess'in eserleriyle birlikte, "bu alanda ilgiyi hak eden tek *özgün* Almanca eser[ler]" olduğunu söyler. Bkz. Karl Marx, *Early Writings* (Harmondsworth, 1992), s. 281. Marx'ın daha sonra yabancılaşma mefhumunu emek faaliyetini kapsayacak şekilde genişletmesi büyük önem taşır.

75 Karl Marx'ın Friedrich Engels'e mektubu, 9 Nisan 1863, MECW, 41. cilt, s. 466.

76 MECW, 38. cilt, s. 10.

lara erişemediğinde ise, "liberal burjuvaziyi kendi sözlerini ağızlarına tıkarak yenilgiye uğratabilmek için liberal kaynaklardan kanıt göstermeyi daima tercih ettiğini" ifade ediyordu.[77] Bu, Marx'ın *Kapital*'de mükemmelleştirerek başvuracağı polemikçi bir çalımdı. *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* haliyle fabrikalara dair komisyon raporları, mahkeme kayıtları, *Manchester Guardian* ile *Liverpool Mercury* gazetelerinin makaleleri ve Peter Gaskell ile Andrew Ure gibi bilinen liberal figürlerin sanayileşen, mutlu İngiltere hakkındaki tozpembe anlatılarıyla doluydu.

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu hem entelektüel yönelimi hem ampirik zenginliği bakımından güçlü bir eserdir. Engels'in Mary Burns ile birlikte keşfe çıktığı Manchester hakkında ayrıntılı anlatılar sayfalardan fırlayıp okurun yüzüne çarpar. Şehrin pis kokusu, gürültüsü, kiri ve insani dehşetlerinin tamamı kitapta yer alır. Alman sosyal demokrat Wilhelm Liebknecht ileride Engels'in yaklaşımını şöyle tarif edecektir: "Friedrich Engels, romantik veya duygusal bir müphemlikten azade, insanları ve şeyleri renkli gözlüklerle, puslu bir havada değil, berrak ve parlak gözlerle gören, yüzeyde kalmayıp meselenin dibine inen ve bütününe nüfuz eden berrak ve parlak bir zihne sahipti."[78] Eser, bu entelektüel keskinlik ile bariz bir gazetecilik hünerinin ve Engels'in Genç Hegelcilerin "fantezileri"ni, "teorik zırvaları"nı, şevkle, "hakiki, canlı şeyler"le karşılaştırma dürtüsünün bileşiminden meydana gelen göz alıcı bir üründü.[79] Siyaset felsefesi ile maddi gerçekliğin böylece bir araya gelişi onun sonraki polemikçi eserlerine büyük ölçüde temel teşkil edecekti. Engels, "Sosyalist teorilere sağlam bir temel kazandırabilmek için, proletaryanın içinde bulunduğu koşullar hakkında mutlaka bilgiye erişmek gerekir," diye buyuruyordu.[80]

Engels'in retorik darbeleri, "eşeğin semerine yöneltilseler bile, aslında eşeğin kendisini, yani Alman burjuvazisini hedef alan" hamlelerdi.[81] Ne de olsa, sanayileşmenin körüklediği toplumsal krizin kıtaya ulaşmasına çok az kalmıştı. "Alman proletaryasının varoluş koşulları İngiltere'de rastlanan klasik forma henüz kavuşmamış olsa da, karşımızda, esasen, ulusun zekâsı bütün bir toplumsal sisteme yeni bir temel kazandıracak tedbirlerin uygulanmasını sağlamadığı sürece, Kuzey Denizi'nin bu yakasında hâlihazırda ulaşılan aynı uç noktalara eninde sonunda, kaçınılmaz olarak varması beklenen aynı toplumsal düzen bulunmaktadır."[82]

---

77 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 31.

78 *Reminiscences*, s. 137.

79 MECW, 38. cilt, s. 13.

80 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 31.

81 MECW, 38. cilt, s. 10-11.

82 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 30.

1844'ün sonunda Barmen'de ailesinin evinde yazdığı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, 1845 yılında Leipzig'de yayımlanmış ve Alman okurların dikkatine sunulmuştu. İngilizceye çevrilmesi, Amerikan baskısı için 1885, İngiltere piyasası için 1892 yılını bulmuştu. Engels, kentsel-sınai dehşetler karşısında dâhiyane bir çıkış yapmıştı. "Wuppertal Mektupları"nda Barmen'in su yollarına dair evvelden yazdıklarını anımsatan bir pasajda, Irk Nehri'ne bakan Ducie Köprüsü üzerinden "bütün bölgenin özelliklerini barındıran" bir manzarayı kaydetmeye koyulur. "Aşağıda, dar, kömür siyahı, pis kokulu bir nehir olan Irk, sağ aşağı taraftaki kıyıya döktüğü atık ve molozlarla dolmuş bir halde akmakta, daha doğrusu durmaktadır. Yağmursuz havalarda bu kıyı üzerinde, geniş bir alan boyunca, akla gelebilecek en çirkin yeşile çalan, en iğrenç çamur havuzları oluşur. Bunların derinliklerinden, sudan kırk elli ayak yükseklikteki köprü üzerindeyken dahi dayanılması mümkün olmayan pis bir kokuya meydan veren zehirli gaz kabarcıkları yükselir durur." Engels, James Phillips Kay'in izinde, yakınlardaki sağlığa zararlı viraneleri de gözlemler. "Bu binaların birinde, tam girişte, üstü kapalı pasajın sonunda, kapısı olmayan bir hela vardır. Burası o kadar kirlidir ki buradaki insanlar binaya ancak tiksinç idrar ve dışkı havuzlarının içinden geçerek ulaşabilirler." Civar muhit ise, insanlara hayvan muamelesinin yapıldığı, çocukların domuzlarla birlikte barındıkları, yüzlerce insanın rutubetli ambarlara tıkıştığı, demiryollarının mahalleleri deşip geçtiği ve tuvaletlerin, nehirlerin, su kaynaklarının birlikte ölümcül bir karışım meydana getirdikleri bu "insanlar için yapılmış ahırlar"ın yüzlercesiyle doludur.

> İşte Manchester'ın Eski Şehri bu haldedir. Aslına bakılırsa, yazdıklarımı tekrar okuyunca, abartmadığımı, bilakis en az 20, 30 bin insanın barındığı bu muhite hâkim olan kirliliğin, yıkımın ve yaşanılmazlığın, temizliğe, temiz havaya ve sağlığa dair bütün duyarlılıklara karşı bu vurdumduymazlığın tasvirini yeterince sahici ve karanlık bir biçimde betimleyemediğimi teslim etmem gerekir. Üstelik bu muhit İngiltere'nin ikinci şehrinin, dünyanın ise ilk üretim şehrinin tam merkezinde varlığını sürdürüyor.[83]

Daha da kötüsünü görecekti. Şehrin güney yakasında, Oxford Caddesi dolaylarında, Manchester'ın 40.000 nüfuslu İrlanda göçmenlerinin doluştuğu mahalle vardı. Mary Burns'ün memleketlileri şehrin sakinlerinin en fazla sömürülen, en az ücret ödenen ve en kötü muameleye maruz kalan kesimini, proletaryanın en lumpenini teşkil ediyordu.

> Evler eski, kirli ve çok küçük; sokaklar biçimsiz, tekdüze ve yer yer kanalizasyondan, kaldırımlardan yoksun; moloz, çerçöp ve mide bulandıran pislik

83 *A.g.e.*, s. 89, 92.

Die Lage
der
arbeitenden Klasse
in
England.

Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen
von
Friedrich Engels.

Leipzig.
Druck und Verlag von Otto Wigand.
1845.

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun birinci baskısının kapağı*
*(*Marx Engels Collected Works - Marx ve Engels'in Toplu Eserleri*, 4. cilt)*

kütleleri durgun öbekler halinde her yere yayılmış durumda... İnce muşambalarla tutturulmuş kırık pencerelerin, dökük kapıların ve çürük sövelerin ardında, bu viran evlerde veya karanlık, rutubetli kilerlerde barınan insan ırkı; sınırsız bir kirliliğin ve pis kokunun, sanki kasti olarak mahkûm edildikleri bu atmosferin içinde yaşayan bu ırk, insanlığın en aşağı seviyesine ulaşmış olsa gerektir.[84]

Engels, kılavuzu "Tipperary"li Mary Burns olmasına rağmen, Victoria devrine özgü (büyük ölçüde Thomas Carlyle tarafından pekiştirilen) sorumsuz, sarhoş, kirli İrlandalı karikatürünü sorgusuz sualsiz benimsemişe benziyordu. Manchester'ın büyük çeşitlilik arzeden İrlandalı cemaatinin kendi içindeki farklılıkları ve (Feargus O'Connor ile James Bronterre O'Brien öncülüğünde) Chartist harekete yaptıkları hayatî katkıları göz ardı ederek onları toplu olarak sefih bir lumpen-proletarya şeklinde tasvir etmişti. Engels'e göre, İrlandalı "İngiltere'nin fabrika şehirlerinin mekanik, egoist, soğuk hengâmesiyle" baş etmekten aciz, "doğanın umursamaz, neşeli, patates yiyen bir çocuğu" gibiydi.[85] Bunun sonucunda da süratle alkolizmin uyuşukluğuna saplanıyorlardı: "İrlandalının güneyli basit karakteri, onu vahşi insanlardan pek farklı kılmayan kabasabalığı, bütün insani zevklere karşı sergilediği küçümseme ... kirliliği ve yoksulluğu, onu hep sarhoşluğa götürür." İrlandalının bir diğer zaafı da besi hayvanıydı: "Bir Arap, atını nasıl seviyorsa, İrlandalı da domuzunu öyle sever... Onu yer ve onunla uyur. Çocukları onunla oynar, onun üstünde gezer, onunla birlikte çamurda yuvarlanır."[86] Öte yandan, İrlandalıların şehir hayatı üzerindeki etkisi pek masum değildi, çünkü hayatta kalmalarını sağlayan minimum düzeyde gereksinime sahip olmaları kaçınılmaz olarak yöredeki ücretleri düşürüyordu. Bu "yabani İrlandalılar"ın iş için rekabet ettikleri her iktisadi sahada nihai sonuç yoksullaşmaydı.

İrlandalıların bayağı, duygusuz nitelikleri sınai istihdamın korkunç taleplerivle başa çıkabilmelerini mümkün kılıyordu. Engels âdeta dolaylı bir haz duyarak, fabrikadaki hayata eşlik eden sakatlıkları ve fiziksel bozuklukları sistematik olarak listelemişti. "Dizler içe ve arkaya doğru bükülmüş, bilekler biçimsizleşmiş ve kalınlaşmış, omurga genellikle öne veya yana doğru eğrilmişti" diyerek tarif ediyordu, pamuk fabrikasında geçirilen uzun saatlerin tesirini. Hele madencilikte kömür ve demirtaşı taşıma sistemi o kadar gaddarcaydı ki çocukların buluğ çağı gayritabii bir gecikme yaşıyordu. Bir de zaman yönetiminin tiranlığı vardı tabii. "Burjuvazinin proletaryayı zincire vurduğu kölelik en bariz haline fabrika sisteminde kavuşur." Engels'in önünde fabrika yö-

84 *A.g.e.*, s. 98.

85 MECW, 3. cilt, s. 390.

86 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 125.

netmeliklerinin birer kopyası vardı: bu kurallara göre, "işe üç dakika geç gelen her işçi on beş dakikalık ücretinden, yirmi dakika geç gelen her işçi ise günün bir çeyreğine tekabül eden ücretten mahrum kalır. Kahvaltıya kadar işe gelmeyen herkes pazartesileri bir şilinden, haftanın diğer günleri de altı peniden mahrum kalır, vs." Fakat ilk James Leach'in açığa çıkardığı üzere, zaman değişken bir fenomendi. "... işçiler bazen fabrika saatini bir çeyrek ileriye ayarlanmış ve kapıları kapanmış bulurlardı; kâtip de elinde ceza defteriyle içeride dolanıp işe gelmeyen çok sayıda kişinin ismini not ederdi". Tüm bunlar, dönemin radikal deyişiyle söylersek, emekçi sınıfların "Amerika'nın zencilerine kıyasla daha beter bir kölelik halinde" oldukları anlamına geliyordu, "çünkü çok daha sıkı bir izlemeye tâbi tutulmalarına karşın insan gibi yaşamaları, insan gibi düşünüp hissetmeleri talep ediliyordu'![87]

"Sırf burjuvazinin cebi dolsun diye kadınları doğurganlıklarından eden, çocukları sakatlayan, erkekleri güçsüz bırakan, kolları bacakları ezen, hastalıkla ve zayıflıkla yaralanmış koca bir nesli perişan eden" böylesi bir zihinsel ve fiziksel işkence, kirli barınma koşulları ve elden ayaktan düşüren yoksullukla birleşince, sonuç alkole ve fuhuşa doğru hayvani bir gerileme oluyordu.[88] Sheffield'deki durum hakikaten böyleydi. "Genç nesil bütün bir pazarı sokakta avare, kumar oynayarak ve köpek dövüştürerek geçiriyor ve düzenli olarak bara gidiyordu... O halde, tanıklık eden herkesin de doğrulayacağı gibi, 14-15 yaşlarından başlayarak erken yaşta sınırsız cinsel ilişkinin, gençler arasında fuhuşun Sheffield'de çok yaygın olmasına şaşırmamak gerekir. Vahşetle ve çaresizlikle işlenen suçlara burada sıkça rastlanır..." Sanayi şehri sakinlerinin mahkûm oldukları kader tam da Carlyle'ın uyardığı türde bir toplumsal parçalanışa tekabül ediyordu. "Herkesin kendi şahsi çıkarına gömüldüğü acımasız kayıtsızlık, duygusuz yalnızlık giderek daha itici ve rencide edici bir hal alır... Burada insanlığın her biri ayrı bir öze, ayrı bir amaca sahip monatlara dönüşmesi, atomlardan ibaret bir dünyanın meydana gelmesi en aşırı düzeyde gerçekleşir."[89] Peki orta sınıflar toplumun bu harap hali hakkında ne düşünüyorlardı? "Bir keresinde o tip bir burjuva ile Manchester'a gitmiş, ona kötü, biçimsiz inşaat yönteminden, emekçi sınıfların yaşadıkları evlerin berbat durumundan bahsetmiş ve daha kötü inşa edilmiş bir şehre rastlamadığımı söylemiştim. Adam beni sözüm bitene kadar sessizce dinledi ve vedalaştığımız sokak köşesinde şöyle dedi: 'Yine de burada iyi para kazanılıyor; hayırlı sabahlar beyefendi.'"[90]

*

87 *A.g.e.*, s. 193-194.

88 *A.g.e.*, s. 184.

89 *A.g.e.*, s. 31, 174, 216, 269.

90 *A.g.e.*, s. 275.

İlk bakışta Engels'in Manchester'ının herhangi bir amacı veya yapısı yokmuş gibi görünüyordu –"evlerden müteşekkil, plansız, düğümlenmiş bir kaos"– fakat gerçekte şehrin boğucu formunun ardında korkunç bir mantık vardı. İleride Marx'ın *Kapital*'de özgürlük, eşitlik ve mülkiyet kisvesini kaldırıp kapitalizmde "üretimin gizli barınağı"nı tasvir edecek olması gibi, Engels de iyi bir Hegelci olarak şehrin görüntüsünü aşarak hakiki özüne ışık tutuyordu. Evet, nehrin döküntü kıyısında gecekondu mahalleleri gelişigüzel yükseliyor, demiryolları eski mahallelerin içine yığılıyordu, fakat bu gelişmeler sanayi toplumunun sınıf ayrımlarını bütünüyle yansıtan daha büyük bir kentsel formun parçasıydılar. Engels, şehrin mekânsal dinamiklerinin –sokaklarının, evlerinin, fabrikalarının ve depolarının– toplumsal ve siyasal iktidarın birer dışavurumu olduğunu kendinden öncekilere kıyasla çok daha iyi anlamıştı. Burjuvazi ile proletarya arasındaki mücadele yalnızca eğirme odasında veya bir Chartist mitinginde değil, aynı zamanda sokak tasarımlarında, ulaşım sistemlerinde ve planlama sürecinde cereyan ediyordu. "Şehrin kendisi hususî olarak, bir kişinin yıllarca içinde yaşayacağı, her gün girip çıkacağı, ama tek bir işçi mahallesiyle, hatta işçilerle temas etmeyeceği şekilde inşa edilmiştir... Bu esasen gerek bilinçdışı, üstü kapalı bir anlaşmayla gerek açıkça ifade edilen, bilinçli bir kararlılıkla işçilerin mahallelerinin şehrin orta sınıfa mahsus kesimlerinden katı bir biçimde ayrı tutulmasından kaynaklanmaktadır." Özel mülkiyetin dayattığı toplumsal bölünmeler şehrin kaldırım taşlarına kadar nüfuz etmişti.

Engels'in sınıfsal imar analizi, tüccar prenslerin ve pamuk lordlarının iş görmeye geldikleri Deansgate'in ana caddesinden başlar. Cadde, bugün olduğu gibi, 1840'larda da yüksek kaliteli mağazaların ve gösterişli depoların sıralandığı bir perakendecilik ve ticaret merkeziydi. Yine birçok modern şehir merkezinde olduğu gibi, "bu muhit geceleri şehrin sakinleri tarafından yalnızlığa, ıssızlığa terk edilir; dar sokaklarında yalnızca, ellerindeki lambalarla bekçiler ve polisler dolaşır". Gelgelelim iç çeperler, "ticari merkezin etrafını bir kuşak gibi saran" gerçek Manchester'ın "katıksız işçi mahalleleri" –Salford ve Hume, Pendleton ve Chorlton– ile çevrilidir. Ve bu kısmın ötesinde, "bu kuşağın dışında, işçi mahallelerinin yakınında, muntazam planlanmış sokaklarda ... orta burjuvazi; daha uzakta, Chorlton ve Ardwick'te bahçeli villalarda ya da ferah, sağlıklı kır havası, güzel, konforlu evleriyle Cheetham Hill, Broughton ve Pendleton'un serin irtifalarında yüksek burjuvazi" yaşar. Dahası, bu düzenlemenin en iyi yönü şudur:

> bu para aristokrasisinin üyeleri, bütün emekçi mahallelerin içinden, en kısa yoldan geçerek yolun sağını solunu kaplayan pis sefaletin ortasında olduklarını hiç ayırt etmeden işyerlerine ulaşabilirler. Ne de olsa Borsa'dan şehrin dışına doğru giden bütün caddelerin her iki yakası da neredeyse kesintisiz ola-

> rak mağazalarla kaplıdır ve şahsi çıkarları gereği hoş ve temiz bir dış görüntü vermeye önem veren ve buna gücü yeten orta ve alt tabaka burjuvazinin mülkiyetindedir... Sağlam mideli, zayıf sinirli zengin erkek ve kadınların gözünden, servetlerinin temelini oluşturan sefaleti ve kiri saklamak için bu kesimlerin varlığı yeterlidir.[91]

Barmen'deki şirket-köyünde, mahallesini yerli boyacılar, dokumacılar ve işçilerle paylaşmış Engels bu manzara karşısında düpedüz şoka uğradığını söylüyordu: "Manchester gibi işçi sınıfının caddelerden sistemli bir biçimde dışlandığı, burjuvazinin gözlerine ve sinirlerine aykırı gelebilecek her şeyin incelikle saklandığı başka bir yer görmedim." Üstelik şehrin formuna yönelik bu manipülasyonun tesadüfi bir planlamadan kaynaklanmadığından emindi: "Manchester'ın liberal imalatçılarının, kodamanlarının bu hassas inşaat yöntemi hususunda hiç de masum olmadıklarını düşünmekten kendimi alamıyorum."[92]

Elbette tek şehirde iki ulus mefhumu tanıdık bir mefhumdu. Léon Faucher de Manchester'ın sınıf ayrımına dayalı coğrafyasına önceden dikkat çekmişti. Ne var ki, Engels'ten önce kimse bu durumu onunki kadar geniş bir idrak ile tarif edememişti. Şehri tamamıyla farklı bir pencereden okumayı, kentsel formun nihai belirleyicisinin sınıf iktidarı olduğunu anlamayı mümkün kılan bir yöntem geliştirmişti. Yaklaşık otuz yıl sonra aynı konuya geri dönecekti. Bu kez vesile, dağınık, çürük bir Ortaçağ şehrini İmparator III. Napoleon'a layık bir metropola dönüştüren Baron Eugène Haussmann'ın yürüttüğü kentsel gelişim yaklaşımı üzerine incelemeye koyulduğu İkinci İmparatorluk devrinin Paris'iydi. Burada pazarlar inşa edilmiş, kanalizasyon hatları döşenmiş, ağaçlar dikilmiş, kiliseler ve müzeler yeniden dekore edilmiş ve en ihtişamlı bir biçimde geleneksel işçi sınıfı mahallelerinin içinden bulvarlar geçirilmişti. Bu süreç kapsamında, takriben 27.000 ev yıkılmış ve on binlerce işçi şehir merkezinden ya zorla ya da fiyat zoruyla uzaklaştırılmıştı. İster kamu sağlığı, ister ulaşımda verimlilik, hangi gerekçeyle süslenirse süslensin, burada burjuva değerlerin şeyleştirilmesinin şehrin dokusuna hükmettiği sınıf temelli şehir planlamanın apaçık bir örneği sözkonusuydu. Engels buna basitçe "Haussmann" adını vermişti.

> "Haussmann" derken, büyük şehirlerin işçi sınıfı mahallelerinde, bilhassa merkezde yer alanlarda, kamu sağlığı ve şehrin güzelleştirilmesi gibi kaygılardan veya büyük merkezî iş muhitlerine ya da demiryollarının, sokakların vs. yapımı gibi trafik gereksinimlerine yönelik taleplerden bağımsız olarak girişilen ve giderek yaygınlaşan bir ihlal pratiğini kastediyorum. Sebepler ne ka-

91 *A.g.e.*, s. 86.

92 *A.g.e.*, s. 87.

dar farklı olursa olsun, sonuç her yerde aynıdır: burjuvazi bu büyük başarı sebebiyle kendini abartılı bir övgüye layık görürken rezil sokaklar ve yollar, hemen başka bir yerde ve genellikle hemen yan mahallede yeniden zuhur etmek üzere, gözden kaybolur.[93]

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu'nun yayımlanmasından bu yana, Engels'in şehre bakışı, sosyologların, gazetecilerin ve aktivistlerin inşa edilmiş çevreye yönelik yaklaşımlarını şekillendirmiştir. Engels'in bu eserinin bariz yansımalarını 1920'li yıllarda konsantrik bölge teorisini geliştiren şehir planlamacıların Chicago ekolünde veya çağdaş üniversitelerde okutulan, mekân arkeolojisi ya da üretim odaklı Henri Lefèbvre yaklaşımından türetilmiş çok sayıda kültürel eleştiri ve toplumsal coğrafya dersinde görmek mümkündür.[94] Bu hikâyenin süregelen geçerliliği, Engels'in anlatısında muhabirlikten ziyade ideolojinin rolüne işaret eder. Eleştirmenler ve biyografi yazarları, sıklıkla, Engels'in basitçe, elinde not defteriyle 1840'lar Manchester'ının sokaklarında yürüyüp çok az önyargıyla, sırf gördüklerini yazdığını ifade ederler. Steven Marcus'a göre, "[Engels] kendi deneyimi hakkında yazmayı, bu deneyimle mücadele etmeyi, bu deneyimi kullanmayı, açıklığa kavuşturmayı ve bir bakıma harfiyen yaratmayı ve böylece kendini yaratmayı seçiyordu. Deneyimlerini lisana dönüştürerek, bu deneyimlerin yapısını hem üretiyor hem de keşfediyordu."[95] Benzer bir şekilde, tarihçi Simon Gunn, "Engels'in duyumsal izlenimlerinin bolluğundan anlam çıkarmayı mümkün kılan, acımasızca ayrıntı sunan bir haber yapma tarzı geliştirdiğini" söyler.[96] Manc-

93 MECW, 23. cilt, s. 365.

94 Ira Katznelson, *Marxism and the City* (Oxford, 1992); Aruna Krishnamurthy, "'More Than Abstract Knowledge': Friedrich Engels in Industrial Manchester", *Victorian Literature and Culture* (2000), 28, 2, s. 427-448. Günümüzde oldukça revaçta olan bu akademik temayı en iyi işleyenlerden biri, 2006 yılında kaleme aldığı *Planet of Slums* [*Gecekondu Gezegeni*] denemesiyle 21. yüzyıl küresel şehrinin sınıf yapısına dair benzer bir Engelsci, "siyah beyaz" yaklaşım geliştiren Californialı yazar Mike Davis'tir. Davis, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun yakıcı bir güncellemesi niteliğindeki eseriyle, modern kitlesel kent yığışımlarındaki sıhhi durumu aynı hiddetle anlatırken ("Bugünün yoksul mega-şehirleri –Nairobi, Lagos, Mumbai, Dakka vs.– en görmüş geçirmiş Victoria devri insanını dahi dehşete düşürecek kadar kokuşmuş bok dağlarıdır") şehrin mekânsal eşitsizliğinin temelinde yatan iktidar ilişkilerini tespit eder. "Tropiklerde Haussmann" başlıklı, çağdaş Afrika, Çin ve Orta Amerika'daki gecekondu ve işçi sınıfı arazilerini inceleyen bölüm, halis muhlis Engels'tir. "Kentsel ayrımcılık, donmuş bir statükoyu anlatmaz; bilakis devletin mekânsal sınırları toprak sahiplerinin, yabancı yatırımcıların, seçkin mülk sahiplerinin ve evden işe mekik dokuyan orta sınıfların çıkarına uygun olarak yeniden çizmek için devamlı surette 'ilerleme', 'güzelleştirme' ve hatta 'yoksullar için sosyal adalet' adına müdahalede bulunduğu sonu gelmeyen bir toplumsal savaşın adıdır. Kentsel yeniden gelişim, Baron Haussmann'ın fanatik hâkimiyeti altındaki 1860'lar Paris'inde olduğu gibi, hâlâ özel kazancı ve toplumsal denetimi eşzamanlı olarak maksimum seviyeye çıkarmayı hedefler."

95 Steven Marcus, *Engels, Manchester and the Working Class* (Londra, 1974), s. 145.

96 Simon Gunn, *The Public Culture of the Victorian Middle Class* (Manchester, 2000), s. 36. Ayrıca bkz. Marc Eli Blanchard, *In Search of the City* (Stanford, 1985), s. 21.

hester tarihçisi Jonathan Schofield daha da ileri giderek Lancashire'ın Engels'in düşünme tarzını ve bununla beraber komünizmin doğasını dönüştürdüğünü vurgular: "Manchester olmasaydı, Sovyetler Birliği de olmazdı. Ve 20. yüzyıl tarihi bambaşka bir hal alırdı."[97]

Bu yaklaşım büyük ölçüde felsefi bakımdan naif fakat toplumsal anlamda uyanık bir muhabir olarak resmedilen Engels'e dair daha genel bir anlayışı yansıtır: Buna göre, Marx'a yardımcı Engels'in tek hakiki başarısı kapitalizmin koşulları hakkında veri toplamaktı. Halbuki komünizme "intisabının" ardından Manchester'a sanayi toplumunun siyasi önemine dair net bir fikirle gelmişti. Tam da toplumsal devrim kehanetinde bulunan Moses Hess'ten aldığı komünizm fikrini doğrulamayı vaat ettiği için "modern imalat sanatının kusursuzluğa eriştiği" bu şehrin cazibesine kapılmıştı. Manchester'ın işlevi teoriyi yaratmak değil, teyit etmekti. Karanlık canlılığına rağmen kitabı dönemin şehir gezi literatüründen farklı kılan isabetli betimlemeleri değil, polemikçi gücüydü.

Bu yüzden, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun Britanya'nın sanayileşme öncesi tarihi –"insanlığın vakayinamelerinde eşine rastlanmayan bir tarih"– hakkında epik bir tasvir sunan tuhaf açılışı anlaşılırdır. Burada büküm makinesinden buhar makinesine, kanalların inşasından demiryollarının ortaya çıkışına uzanan kapsayıcı bir iktisadi hikâye vardır. Moses Hess'e sadık bir üslupla, Engels "Fransa için siyasal devrim, Almanya için felsefi devrim ne kadar önemliyse, İngiltere için de sanayi devrimi o derece önemlidir," diye buyurur.[98] Katı toplumsal hiyerarşisiyle loncalara ve çıraklık kurumuna dayalı eski ekonomi yavaşça, amansızca parçalanıyor ve yerini sınıf ayrımına, "büyük kapitalistler ile kendi sınıflarının üzerine çıkma şansı hiç olmayan işçiler" arasındaki ayrıma bırakıyordu. Britanya Sanayi Devrimi'nin esas büyük suçu, özel mülkiyetin sebep olduğu haksızlık yüzünden, 19. yüzyıldaki teknolojik ve ekonomik ilerlemenin insanların adil bir biçimde zenginleşmesine vesile olmasına imkân tanımamasıydı. Malthus'u yâd eden açlık hayaletinin defedileceği ve sanayi kapitalizminin bereket getireceği umudu, modası geçmiş mülkiyet sahipliği biçimleri yüzünden halka çok görülmüştü. Halbuki sanayileşmenin nihai ürünü, örste dövülen en büyük demir, proletaryaydı. Engels devamında, sınıfın iktisaden belirlendiğini ifade eden

97 *The Guardian*, 4 Şubat 2006. Asa Briggs'in şu yorumuna da bakılabilir: "Eğer Engels Manchester'da değil de Birmingham'da yaşamış olsaydı, 'sınıf' kavramı ve sınıf tarihinin rolüne dair teorileri çok farklı olabilirdi." Asa Briggs, *Victorian Cities* (Londra, 1990), s. 116. Öte yandan, W. O. Henderson, Engels'in saiklerini şöyle tarif etmişti: "Öfkesini fabrika sistemini tutkuyla reddederek çıkaran aksi huylu genç bir adamdı ... dilinin dizginsiz şiddeti ve kendininki hariç her türlü bakış açısını anlamaktan hepten yoksun oluşu ... Engels'in büyük bir hüsran duygusundan muzdarip olduğu ... gerçeğiyle açıklanabilir." Bkz. W. O. Henderson ve W. H. Chaloner (der.), *The Condition of the Working Class in England* (Oxford, 1958), s. xxx.

98 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 61.

ve ileride temel bir Marksist önermeye dönüşecek olan şu tespitte bulunur: "İki elinden başka hiçbir şeyi olmayan, dün kazandığını bugün tüketen, her çeşit tesadüfe tâbi olan, hayatın en temel gereksinimlerini edinebilmesini sağlayacak en küçük güvenceden dahi yoksun bırakılan, her kriz, işverenin her kaprisi yüzünden ekmeksiz kalabilen proletarya, insanın içinde olabileceği en iğrenç, en insanlık dışı konuma itilmiştir."[99] Britanya'nın tehlikeli sanayileşmesinden doğan bu çaresiz, zavallı varlıklar, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun toy kahramanlarıdır. Ve evleri şehirdedir.

Dolayısıyla, sanayileşme öncesinin köy hayatının –çiftçilerin, tarlaların, bahar bayramı direklerinin (*maypoles*) ve hasadın– kırsal "pastoral sadeliğine" karşın, köylüler "entelektüel anlamda ölüydüler". "Sessiz bitkisel hayatlarında rahattılar ve Sanayi Devrimi olmasaydı, sıcak bir romantizmi olsa bile insanlara yaraşmayan bu varoluş tarzından asla çıkamayacaklardı."[100] Emekçi sınıflar köylerinden ve kırsal yaşamın aptallığından sökülmeleri ve fabrikalara sürülmeleri sayesinde proletarya olarak amaçlarını kavramaya başlarlar. Böylece Engels proletaryanın devrimin müjdecisi olarak sahip olduğu tarihsel işleve dair en erken tasvirlerden birini sunmuş olur. Bu işlev açısından şehirdeki varoluş şartları büyük önem arzetmekteydi ve Engels'in "Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Genel Hatları"nda açtığı çığır, yani insanın insani özünden kapitalizm tarafından yabancılaştırıldığı tespiti, konuya temel bir ideolojik giriş niteliğindeydi. Engels'in Salford ve Küçük İrlanda gecekonduları arasında yaptığı yolculuk, Gareth Stedman Jones'un sözleriyle, "dinî yabancılaşmayla –ve Genç Hegelcilerin ilave ettiği radikal komünist yorumla– para ve özel mülkiyetin yerleşmesiyle ilişkilendirilen insanlığın ontolojik olarak kaybedilişine dair Feuerbachçı bir kavrayışı hem mecazen hem harfiyen haklı çıkarma" gayretiydi.[101] İnsan sanayi şehrinde tam da Hess ile Engels'in kapitalizmin nihai ürünü olarak gördükleri ezilmiş, yabancılaşmış, insanlıktan çıkmış bir hayvana dönüşüyordu. Bu bakış açısı metinde sıkça yer alan hayvan imgesini, domuza ve büyükbaş hayvana yapılan vurguyu açıklar. Keza Engels Manchester'daki işçi sınıfının barınma koşullarını şöyle tarif eder: "Bu gibi yerlerde yalnızca bütün insanlığından yoksun bırakılmış, aşağılanmış, gerek ahlâkî gerek fiziki olarak hayvanlığa itilmiş, fi-

99 *A.g.e.*, s. 143-144. Lenin'e göre, kitabın en belirgin başarısı buydu: kitap proletaryanın yalnızca "acı çeken bir sınıf" olmadığını, "aslında içinde bulunduğu utanç verici ekonomik durum yüzünden kaçınılmaz olarak ileriye itilen ve nihai kurtuluşu için mücadeleye zorlanan" bir sınıf olduğunu açık etmişti. Bkz. *Reminiscences of Marx and Engels*, s. 61-62.

100 *A.g.e.*, s. 52.

101 Gareth Stedman Jones, "The First Industrial City? Engels' Account of Manchester in 1844", yayınlanmamış makale, s. 7. Ayrıca bkz. Gareth Stedman Jones, "Engels and the Industrial Revolution", Douglas Moggach (der.), *The New Hegelians: Politics and Philosophy in the Hegelian School* içinde (Cambridge, 2006).

ziksel olarak dejenere olmuş bir tür kendini rahat ve evinde hissedebilir."[102] Şehir kapitalist yabancılaşmanın canlı kanlı, insani kanıtını sunar.

Gelgelelim bu acıyı çekmek zaruriydi, çünkü yoksullaşmış kitlelerin sınıf bilinçlerinin ayırdına varabilmeleri ancak dibe vurmalarıyla, insanlıklarından mahrum bırakılmalarıyla mümkün olabilirdi. "Bu noktada insanlık hem en eksiksiz hem en acımasız gelişim seviyesine ulaşır; bu noktada medeniyet mucizeler yaratır ve medeni insan tekrar âdeta bir barbara dönüştürülür," demişti de Tocqueville.[103] Şehir böylelikle işçi hareketinin doğum yeri olarak hem büyük bir cefaya hem de kurtuluşa sahne oluyordu: sömürü beraberinde nihai özgürleşmeyi getiriyordu. Engels'in daha sonra *Konut Sorunu*'nda yazdığı gibi: "Yalnızca modern, büyük ölçekli sanayinin yarattığı; onu toprağa mahkûm eden zincirler dahil miras aldığı bütün bağlardan kurtulmuş ve topyekûn büyük şehirlere sürülmüş proletarya, her çeşit sınıf sömürüsünü ve sınıf hâkimiyetini sona erdirecek olan büyük toplumsal dönüşümü gerçekleştirebilecek bir pozisyondadır."

Orta sınıflar şehri incelikle planlayarak emekçi sınıfları gözden ve akıldan uzak tutmayı ummuşlardı. Öte yandan şehrin mekânsal tasarımı –proletarya gettolarının yaratılması– yalnızca sınıf bilincinin olgunlaşma sürecini hızlandırmış oldu. Dolayısıyla Manchester hem orta sınıfların zaferinin hem de kıyametin timsaliydi. Her fabrika, gecekondu, fakirhane aslında burjuvazinin ölüm fermanıydı: pırıltılı şehirleri esasen yaşayan ölülerin mezarlarıydı. "Böylece orta sınıf, parçalanmış ve her an çökebilecek bir zemin üzerinde absürt bir şekilde kaygıdan azade yaşıyordu." Gerek Glasgow'da gerek Londra'da devrim kaçınılmazdı ve "Fransız Devrimi ve 1794 yılı bu devrimin yanında çocuk oyuncağı kalacak"tı.[104]

Engels'in 1840'ların Manchester'ına dair ilk bakışta dağınık görünen tasvirlerine, işte bu "şehrin bir amacı olduğu" duygusu hâkimdir. Bu, basit bir *feuilleton* veya gecekonduları gezerek yazılmış bir gazete yazısının ötesinde, akıcı ve siyaseten ikna edici bir komünist propaganda eseriydi. Haliyle her unsurun –mekânın, insanların, sanayinin– oynaması gereken ideolojik bir rol vardı. Bu yüzden Engels'in anlattığı hikâyede ne işçi sınıfının sesini duyarız ne de Manchester'ın emekçi kitlelerinin kendi içlerindeki muhtelif bölünmeler –sokak temizleyenlerin pamuk eğirenlerden, muhafazakârların liberallerden, Katoliklerin Protestanlardan farkı– hakkında bir fikir ediniriz. Manchester'ın çok yönlü ekonomisinin teferruatı –pamuk fabrikalarının yanısıra, dağıtım, hizmetler, inşaat, perakende– resmin tamamına hükmeden, katılaşmış emek ile sermaye arasındaki kentsel hesaplaşma uğruna incelik-

102 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 100.

103 Alexis de Tocqueville, *Journeys to England and Ireland* (1835) (Londra, 1958), s. 108.

104 Engels, *Condition of the Working Class*, s. 64.

le göz ardı edilir. Benzer bir şekilde, anlatıda, Makinist Enstitüleri, Dostluk Dernekleri ve işçi kulüplerinden, siyasi partiler ve kiliselerden müteşekkil zengin bir emekçi sivil toplumun varlığına da değinilmez. Engels, bunun yerine, tarihî vazifesini yerine getirme gailesini çeken tek bir nizami proletarya resmeder.

Engels'i, işçi sınıfını doğuran büyük sosyo-ekonomik güçlerin çok az ayırdında olan Owenciler ile Chartistler'den bariz bir biçimde farklı kılan, proletaryanın tarihî rolüne odaklanmasıdır. Üstelik bu grupların yeni düzenlemeler, falansterler yahut şartlar etrafında şekillenen planlarında elzem olan toplumsal devrimden bahis olunmamıştır. "Tarihsel gelişimi teslim etmedikleri gibi, hareketin dağılmasını mümkün kılacak hedefe ulaşana dek siyasal eylemi sürdürmek yerine milleti bir gecede, hemen Komünist düzene sokmayı arzu ediyorlar... Bilakis İngiltere'nin mevcut durumuna hiçbir fayda sağlamayan yardımseverlik ve evrensel sevgi vaaz ediyorlar ... fazlasıyla soyut, fazlasıyla metafizik ve pek az başarıya imza atabilirler."[105] Pratiğe dökülebilecek eyleme, Chartizm ile sosyalizmin birleşmesine ve böylece tarihin ilerlemesine ihtiyaç vardı. Montagnard Engels şöyle buyuruyordu: "Devrim gelmek zorunda; barışçıl bir çözüme ulaşmak için artık çok geç." Tek umut, olabildiğince çok sayıda proletarya mensubunu komünizme kazandırarak bu sürecin beraberinde getireceği şiddeti azaltmaktı. "Proletarya sosyalist ve komünist öğeleri ne kadar özümserse, devrimin kanı, kini ve vahşeti de o kadar azalacak." İşçi sınıfının hususî vazifesi komünist geleceği yaratmak olsa dahi, yeni toplum, eski düşmanlıklar eridikçe, her sınıfı kucaklayacaktı. "Komünizm yalnızca işçilerin değil, insanlığın meselesidir."[106]

Burjuvazi ile proletarya arasındaki çatışmanın komünist gelecekte çözümlenmesiyle birlikte, bu mücadelenin mekânı olan modern büyükşehirler de "kapitalist üretim tarzının lağvedilmesi üzerine" gereksizleşecekti.[107] Şehir işçi hareketinin doğuşuna tanıklık etmiş olsa da, bu hareketin zaferi şehir ile kır arasındaki o eski zıtlığın ortadan kalkmasının habercisiydi. Engels daha sonra yazdığı eserlerinde modern sınai tekniklerin ve planlama ekonomisinin kentsel alanlardaki ticari kümelenmeyi lüzumsuz kılacağını öngörmüştü. Böylece kötü sağlık ve çevre koşulları –"havanın, suyun ve toprağın mevcut zehirlenmiş hali"– şehir ile kırın birleşmesi sayesinde iyileşecekti. Haliyle şehirli radikalizmin büyük havarisi Engels'in günün sonunda medeni yaşamdan hepten mahrum bırakılmış, alabildiğine korkunç bir teknokratik komünist geleceği savunuyor olmasının ironisiyle karşı karşıyayız. "Şehir ile kır arasındaki zıtlığın lağvedilmesi yalnızca olası değildir. Bu, tarımsal üreti-

105 *A.g.e.*, s. 243.

106 *A.g.e.*, s. 291.

107 MECW, 23. cilt, s. 347.

min ve hatta kamu sağlığının yanısıra doğrudan sınai üretimin dayattığı bir zorunluluk haline gelmiştir... Medeniyetin bize büyük şehirlerle, kurtulmanın bir hayli zaman ve gayret gerektireceği bir miras bırakmış olduğu doğrudur. Ama süreç ne kadar uzun olursa olsun, bu mirastan kurtulmak şarttır ve kurtulunacaktır."[108]

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu'nun etkisi radikal Alman çevrelerde hemen hissedilmişti. Engels ileride o dönemi gururla şöyle hatırlayacaktı: "Öyle sanıyorum ki, o devirde yükselmekte olan, ancak vaktini boş laflarla harcayan Alman sosyalizmine gerçek bir temel kazandırabilmek amacıyla, büyük ölçekli modern sanayinin yarattığı koşulları... Almancada ilk tarif eden kişi bendim."[109] Elberfeldli bir komüniste göre, "Friedrich Engels'in kutsal olan her türlü safsatayı ve haksızlığı yıkan 'İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu' adlı kitabı tavernaların orta yerinde duruyor"du.[110] Yerel *Barmen Zeitung* gazetesi dahil olmak üzere burjuvaziden gelen eleştirilerin çoğu sertti. Öte yandan Prusyalı istatistikçi Friedrich Ludwig von Reden bir istisnaydı; kitabın "konusu, bütüncüllüğü ve isabetliliği gereği özel bir ilgiyi" hak ettiğini düşünüyordu. Bilhassa Engels'in "İngiliz burjuvazisinin proletaryaya karşı tutumunun besbelli hakikatli bir tasviri"ni sunmuş olmasından etkilenmişti: "Bir tarafta burjuvazinin bütün mühim toplumsal meselelerde uyguladığı despotizm, diğer tarafta mülksüzlerin öfkesi ve yılgın burukluğu."[111] Evvelce değindiğimiz gibi, Marx kitaptan ve kitapta derlenen –fabrika sahiplerinin fabrika saatlerini manipüle etmeleri, işçilerin fiziksel sakatlıkları, pamuk endüstrisinin iktisadi tarihi gibi– faydalı verilerden büyülenmişti ve kapitalizmin insanlık dışı yönünü ne zaman kanıtlamak istese hep bu esere döndü. *Kapital*'in birinci cildinin henüz başındayken düştüğü bir notta, "İngiltere'de büyük ölçekli sanayinin başlangıcından 1845 yılına dek olan döneme ara sıra değineceğim ve okuru daha fazla ayrıntı için Friedrich Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumu* eserine yönlendireceğim," diyordu: "Engels'in kapitalist üretim metodunun doğasına dair vukufunun eksiksizliği, kitabının yayımlanmasından bu yana çıkan fabrika raporları, maden raporları vs. ile kanıtlanmış durumdadır."[112]

Gelgelelim Engels'in katkıları sadece olgulardan ibaret değildi. Marksist

108 Friedrich Engels, *Anti-Dühring* (Pekin, 1976), s. 385-386.

109 MECW, 23. cilt, s. 389.

110 Der Bund der Kommunisten, documents and materials, I. cilt, Berlin (GDR), s. 343, alıntılayan Michael Knierim (der.), *Über Friedrich Engels: Privates, Öffentliches und Antliches Aussagen und Zeugnisse von Zeitgenossen* (Wuppertal, 1986), s. 27.

111 Jurgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (Berlin, 1960), Band 8, s. 168-169.

112 Karl Marx, *Capital*, I. cilt (Harmondsworth, 1990), s. 349.

araştırmacılar hakkını bütünüyle nadiren teslim etseler de, *Emekçi Sınıfların Durumu*, "Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Genel Hatları"yla birlikte, komünist teorinin öncü metinlerindendi. Engels, Wilhelm Liebknecht'in sözleriyle, kendini "Hegelsizleştirmiş"ti: sanayileşen Manchester'da birinci elden tanıklık ettiği insan kaynaklı adaletsizlikler onu Berlin günlerinde edindiği "salt soyut bilgi"nin ötesine taşımıştı. 24 yaşındaki Engels, şaşırtıcı bir entelektüel olgunlukla Genç Hegelci yabancılaşma mefhumunu Victoria devri Britanyası'nın maddi gerçekliğine uygulamış ve böylece bilimsel sosyalizmin ideolojik mimarisini yaratmıştı. Moses Hess'ten esinlenerek aldığı teorik komünizmin ince tabakası Manchester'da geçirdiği günler sayesinde bir hayli zenginleşmişti. İleride anaakım Marksist düşünce olarak kabul edilecek olan pek çok fikir –sınıf ayrımı, modern sanayi kapitalizmin istikrarsız doğası, burjuvazinin kendi mezar kazıcılarını yaratması, sosyalist devrimin kaçınılmazlığı– ilk ifadelerini Engels'in müthiş polemiğinde bulmuşlardı.[113] Ne var ki, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, Engels'in otuz yıllık bir süre zarfında üreteceği son sosyalist ideoloji eserlerinden biri olacaktı. 1844 yazında Manchester'daki çıraklık bitmiş ve Ermen & Engels'in oğlu ve halefi Barmen'e, evine dönmüştü. Dönüş yolunda Paris'e uğramış, Karl Marx'la bu kez çok daha sıcak bir buluşma gerçekleştirmişti. O noktadan itibaren, Engels'in yaşamına "Mağribi"yi idare etme meşgalesi hükmedecekti.

113 Eserin önemini ciddiyetle takdir eden bir çalışma için bkz. S. H. Rigby, *Engels and the Formation of Marxism* (Manchester, 1992), s. 63.

"Biraz Sabır, Biraz da Terör"

Honoré de Balzac'ın burjuvazinin Parisi'ne dair yakıcı vakayinamesi *Goriot Baba*'nın sonlarına doğru, genç kahraman Rastignac, Fransa'nın başkentiyle hesaplaşmak üzere öne çıkar.

> Işıklar sağda solda belirmeye başlamıştı. Bakışını âdeta iştahla Vendôme Meydanı'ndaki sütun ile Invalides'in kubbesi arasındaki boşluğa sabitlemişti; orada kazanmayı dilediği o göz alıcı dünya vardı. Uğuldayan kovana, balının tadını dudaklarında hissetmişçesine, yağmalanacağının habercisi bir bakış attı ve fevkalade bir meydan okumayla, "Bu artık ikimiz arasında bir savaş!" dedi.

Paris, Engels'in yaşamının bir sonraki devresinin ışıltılı sahnesiydi. Ona göre bu şehir, "başka halklarda eşine rastlanmaz bir biçimde, haz tutkusunu tarihî eylem arzusuyla birleştiren bir halk"a sahipti. Rastignac gibi hırslı, fikren iştahlı ve şehvetli Engels de şehrin bütün güzelliklerini tatmak istiyordu. Barmen'deki cehaletten ve Manchester'daki sisli çisentiden sonra, Paris becerikli, genç bir adama pek çok fırsat sunuyordu. Balzac'ın hayretle söylediği gibi: "Paris bir okyanustur. Demir atsanız asla dibe ulaşmaz. İnceleyin; tarif edin. İncelemeniz ne kadar itinalı, tasviriniz ne kadar özenli olursa olsun, bu denizi keşfe çıkanlar ne kadar kalabalık ve hakikati öğrenme gayretinde olurlarsa olsunlar, daima bakir bir alan, bilinmeyen bir in, çiçekler, inciler, canavarlar ve sözgelimi suya dalanların hayal bile edemediği, gözden kaçırdığı şeyler olacaktır."[1]

1 Honoré de Balzac, *Old Goriot* (1834) (Harmondsworth, 1951), s. 304, 337-338. Marx gibi Engels de büyük bir Balzac hayranıydı. Onu Zola'ya bile tercih ediyordu. Engels 1888 yılında Mar-

Metropole hâkim olma isteğinde yalnız değildi. Paris radikallerin, entelektüellerin, sanatçıların ve felsefecilerin gözünde, Walter Benjamin'in sözleriyle "19. yüzyılın başkenti"ydi. Genç Hegelci Arnold Ruge'nin tabiriyle, burası "dünya tarihinin meydana geldiği ve hep canlı bir kaynak bulduğu büyük bir laboratuvar"dı: "Zaferlerimizi ve yenilgilerimizi Paris'te yaşayacağız. Çağımızın çok daha ilerisindeki bir alan olan felsefemiz dahi ancak Paris'te ilan edildiğinde ve Fransız ruhu ona işlediğinde muzaffer olabilecektir."[2] Moses Hess'in Avrupa troykasında öngördüğü üzere, Paris'in rolü devrimci damardan güç almak ve komünizm için mücadelede o hayati kıvılcımın yanmasını sağlamaktı. Fransa, İngiltere'nin maddi adaletsizliklerini ve Almanya'nın felsefi yeniliklerini siyaseten –Marx'ın heyecanla ifade ettiği gibi, "Galya horozunun ötüşü"yle– dinamitlemekle görevliydi.

Fransa'nın başkenti, yalnızca Engels'in tensel iştahını hovardaca sergileyebilmesine değil, aynı zamanda modern Komünist Birliği'nin oluşumuna imkân tanıyan bir mekândı. Engels makine siyasetinin kara büyüsünü burada öğrenmişti: Sermayenin misafirhaneleri ile atölyeleri arasında, ileride küresel Komünist Parti'ye evrilecek hareketi oluşturuyordu. Engels, siyasetle –şaibeli oylamalar ve seçim usulsüzlükleriyle– uğraşmanın yanısıra, Marx'la birlikte 19. yüzyılın en meşhur polemiğini, *Komünist Manifesto*'yu kaleme almıştı. Her şey 28 Ağustos 1844 tarihinde Café de la Régence'da içilen içkilerle başladı. Bir zamanlar Benjamin Franklin, Louis Napoleon ve hatta Voltaire'e hizmet eden bu bar, şimdi de bir çift giderek sefihleşen genç Prusyalı felsefeciyi ağırlıyordu.

Karl, gazetesi *Rheinische Zeitung*'un süratli çöküşünün ardından, Ekim 1843'te hamile eşi Jenny Marx ile birlikte Paris'e vardı. *Rheinische Zeitung*'un Rusya karşıtı tonundan şikâyetçi olup Prusya yetkililerini gazetenin lisansını iptal etmeye zorlayan okur ise, Çar I. Nikolay'dan başkası değildi. Marx'ın editör yoldaşı Arnold Ruge ona Prusya'dan ayrılıp gazeteciliklerini Fransa'da, yeni kurulmuş *Deutsche-Französische Jachbücher*'de sürdürmeyi önermişti. Gelgelelim birkaç hafta içinde Ruge, meslektaşının editoryal disiplinsizliği ortaya çıktıkça Marx'la işbirliğine devam etmekten pişman olmuştu: "Hiçbir şeyi bitirmiyor, her şeyi yarım bırakıyor ve sürek-

---

garet Harkness'e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "1815'ten sonra kendini yeniden oluşturan ve eski Fransız nezaketi (*la vieille politesse française*) ölçütünü olabildiğince tekrar kuran yükselen burjuvazinin 1816-1848 döneminde asilzadeler karşısındaki ilerici kazanımlarını âdeta yıl yıl, vakayiname tarzında anlatan *İnsanlık Komedyası* (*La Comédie humaine*), Fransız 'Cemiyet'inin, bilhassa Paris cemiyetinin (*le monde parisien*) en gerçekçi tarihini sunar." MECW, 48. cilt, s. 168.

2 Alıntı için bkz. David McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought* (Londra, 1983), s. 57.

li sil baştan sonu gelmeyen bir kitap denizine atlıyor."[3] Üstelik yalnızca karakterleri bakımından ayrı düşmüyorlardı. 1843 sonbaharından 1844 ilkbaharına kadar süren yoğun bir araştırma döneminin ardından, Marx kendini komünist olarak tanımlayıp Paris işçi sınıfının daha aktivist unsurlarını benimseyerek Ruge'nin siyaseti ile arasına mesafe koymuştu. 1844 Ağustos'unda Feuerbach'a şu satırları yazmıştı: "Çalışmaktan bitap düşmüş bu insanların gençlik dolu tazeliğine ve asaletine inanabilmen için bu Fransız işçilerinin toplantılarından birine katılman gerekiyor. Tarih insanlığın kurtuluşunun pratik öğesini uygar toplumumuzun bu 'barbarları' arasında hazırlıyor."[4] Bununla birlikte, Fransız Devrimi üzerine yaptığı araştırma ve Engels'in "Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Genel Hatları" adlı çalışmasının yanısıra Adam Smith ile David Ricardo'nun klasik ekonomi politik eserlerine yönelik yaptığı ayrıntılı okuma Marx'ı dinî yabancılaşma konusundan kapitalist toplumun maddi gerçekliklerine geçmeye zorladı. Isaiah Berlin'e göre, "1843-1845 yılları, hayatının en belirleyici yıllarıydı. Paris'te nihai entelektüel dönüşümünü tamamladı."[5]

Artık Hegelciliğin eleştirisiyle daha az ilgileniyordu. Esas ilgisini cezbeden, işbölümünün ve Carlyle'ın tabiriyle nakit ödeme bağının insan doğası üzerindeki etkileriydi. Marx modern insanın, Engels'in Manchester'da gördüğü işçiler gibi, sınıf temelli kapitalizmin doğası gereği kendi benliğinden ilerici bir biçimde yabancılaştığını düşünüyordu. Haliyle Marx da Engels gibi bu yabancılaşma krizinin çözümünün doğrudan kapitalizmin yaratmış olduğu sınıfın, yani proletaryanın mülksüz ellerinde olduğuna inanıyordu. Ekonomi politiğin, özel mülkiyet sisteminin temelinde yatan zehirli adaletsizliği aşarak insanın kendisine dönmesini ("insanın özgürleşmesini") sağlamak bu sınıfın tarihî işleviydi. "Komünizm özel mülkiyetin, dolayısıyla insanın kendi kendinden yabancılaşmasının bilfiil lağvedilmesi ve böylece insanın özünün insan tarafından, insan için hakiki bir biçimde yeniden sahiplenilmesidir," diye yazmıştı Marx.[6] Marx'ın Engels'e duyduğu felsefi sempati o denli barizdi ki, ikisi Cafe de la Régence'daki aperatiflerini bitirdikleri anda *Rheinische Zeitung* ofisindeki soğuk buluşmalarının hatırası kaybolmuştu. Birayla boğuldukları on gün içerisinde, bir ömür boyu sürecek olan duygusal ve ideolojik bağı kurdular. Engels o günleri şüpheye mahal bırakmayacak şekilde şöyle hatırlıyordu: "Marx'ı 1844 yazında Paris'te ziyaret ettiğim-

3 Alıntı için bkz. David McLellan (der.), *Karl Marx: Interviews and Recollections* (Londra, 1981), s. 8.

4 Alıntı için bkz. Shlomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge, 1968), s. 140-141.

5 Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment* (Oxford, 1978), s. 60.

6 Karl Marx, "Paris Manuscripts", *The Early Texts* (Oxford, 1971) içinde, s. 148.

de, bütün teorik alanlarda tamamıyla hemfikir olduğumuz ortaya çıktı. Birlikte yürüttüğümüz çalışmalar o günlere uzanır."[7]

İki aklın bu buluşmasının, Lenin'in sözleriyle "kadim toplumların insanlar arasındaki dostluğa dair anlattıkları en etkileyici hikâyeleri bile geride bırakan" bu yoldaşlığın hikmeti neydi?[8] Edmund Wilson, Engels'in kendi babasında reddettiği "baba otoritesi"ni Marx'ta bulduğunu yazmıştır, ki bu pek ikna edici değildir. Bir diğer alternatif, Francis Wheen'in Engels'in Marx için "bir tür vekil anne" işlevi gördüğü şeklindeki betimlemesidir. İlişkilerinin ailevi boyutunu daha az Freudyen ifadelerle tarif edecek olsak, galiba en isabetlisi birbirini çok seven birinci kuzenlerin ilişkisidir. Her iki adam da Renli, Prusyalı olma mirasına belirgin farklılıkları olan, ancak birbirini destekleyen yönler kazandırmışlardır. Gustav Myer'in değerlendirmesine göre, "Engels daha aydınlık, daha az çapraşık, daha uyumlu bir mizaca sahiptir: gerek fiziksel gerek entelektüel bakımdan daha esnek ve dayanıklıdır."[9] Sahiden de Engels'te "ejderha"lık nispeten azdır: "Mağribi" taşkınlığı, entelektüel dalgınlığı ve kapitalizmin insani maliyetine karşı duyduğu şahsi öfke daha düşük yoğunluktadır. Engels, kafası karışık, dertli ortağına kıyasla hem daha soğukkanlıydı hem daha katı bir ampirizme sahipti. Marx'ın damadı Paul Lafargue, Engels'in "yaşlı bir hizmetçi kadar sistemli" olduğunu söylüyordu.[10] Engels fiziksel olarak, mali ve şahsi sıkıntıları vücudundaki kabarcık ve çıbanlardan kızgın bir Braille alfabesi gibi okunabilen Marx'a göre çok daha dinçti. Bu farklı özelliklerin her ikisinin el yazısına nasıl yansıdığı üzerine çok konuşulmuştur. Engels'in (sağda solda temiz, mizahi bir çizimle şenlenen) özenli, simetrik yazısının karşısında Marx'ın hiddetli, mürekkep lekeleriyle dolu nesri. Ne var ki, dostluklarının açık bir metaforuymuşçasına, Marx'ın ne demek istediğini genellikle yalnızca Engels çözebiliyordu.

Kırk yıllık ilişkilerinde en zor şartlarda dahi nadiren sarsıntılar oldu. "Para, bilgi – her şey müşterekti... Engels'in dostluğu Marx'ın ailesinin tamamına uzanıyordu: Marx'ın kızlarını kendi çocukları sayıyor, onlar da Engels'i ikinci babaları olarak görüyorlardı. Bu, mezarı aşan bir dostluktu." Lafargue ilişkiyi böyle tarif ediyordu.[11] Dostluklarının temelinde bir sorumluluk paylaşımı vardı. Ne de olsa, Paris'te buluştukları andan itibaren Engels Marx'ın "bakışımız"a ideolojik bir temel kazandırmadaki üstün kabiliyetini teslim etmişti. Entelektüel rütbe indirimini tipik açıklığıyla, hakikatliliğiyle kabul etmişti. Engels dostunun ölümünün ardından şöyle yazmıştı: "Marx'la kırk

7 MECW, 26. cilt, s. 317.

8 Alıntı için bkz. *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova, 1958), s. 64.

9 Gustav Mayer, *Friedrich Engels: Eine Biographie* (Lahey, 1934) I, s. 175.

10 Alıntı için bkz. *Reminiscences*, s. 92.

11 *A.g.e.*, s. 91.

yıllık ortaklığımız sırasında ve öncesinde teorinin temellerini atmada kendi hususî payımın olduğunu inkâr edemem. Ancak önde gelen temel ilkelerin büyük kısmı ... Marx'a aittir... Marx bir dâhiydi; geriye kalan bizler ise en iyi ihtimalle yetenekliydik. O olmasaydı, teori bugünkü durumuna asla erişemezdi. Bu yüzdendir ki layıkıyla adını taşıyor."[12] Marx'ın dehasına olan bu inancı, Engels'i geri durmaya, kendi ideolojik gelişiminden fedakârlık yapmaya ve "Marx gibi muhteşem bir birinci keman" yanında "ikinci keman" olmaya sevk etmişti.[13] Engels'in sadakati o kadar büyüktü ki başka türlü davranılabileceğini aklına getirmiyordu: "İnsan dehayı nasıl kıskanabilir; bu, o denli özel bir şeydir ki, biz, ona sahip olmayanlar, baştan bunun erişilemez olduğunu biliriz; fakat böyle bir şeyi kıskanmak için insanın korkulacak derecede dar görüşlü olması gerekir."[14] Daha da önemlisi, Engels'in Marx'ın düşüncesine bağlanmaya hiç ihtiyaç duymamış olmasıdır. O, Marx'ın tabiriyle, "benim ulaştığım sonuca ... başka bir yoldan varmıştı" ve dolayısıyla felsefi pozisyonlarının teorik ve politik sonuçlarını araştırma çabasına aynı derecede bağlıydı. Fark şuydu: "Marx biz geriye kalanlara kıyasla daha yüksek bir konumda duruyor, daha ilerisini görüyor ve daha çabuk, daha geniş bir bakış açısına erişiyordu."[15]

İlişkilerinin ilk meyvesi, *Bruno Bauer ve Kumpanyasına Karşı Eleştirel Eleştirinin Kritiği* (1845) başlıklı bir risaleydi. Bu eser, Manchester ve Paris tecrübelerinin ardından Genç Hegelci okulun idealist kalıntılarına karşı paylaştıkları tahammülsüzlüğü ve yeni edindikleri materyalizmi kamuya duyurma isteklerini açığa çıkaran bir eserdi. Entelektüel anlamda, sözkonusu materyalizm İnsan'ın doğal, bedensel, "dolaysız" varlığının canlı gerçekliğine ve bununla beraber, her şeyden önce insanın iktisadi faaliyetine ve bunun meydana getirdiği toplumsal ilişkilere odaklanmayı içeriyordu. Bauer kardeşlerin din ve etik üzerine sonu gelmez, yararsız felsefi sorgulamaları –"formüller, bitmek tükenmek bilmeyen formüller"– sebebiyle, Berlin tayfasına ilerici toplumsal değişimin önündeki şımarık engellerden biri olduğu için itiraz ediliyordu. Engels'in daha sonra yazdığı, giderek sertleşen ifadeleriyle, "Basit teorilerinden pratik sonuçlar çıkarmayı reddeden ve insanın metafizik sorular üzerine spekülasyon yapmaktan başka bir işi olmadığını iddia eden Alman filozoflarına karşı bir savaş ilan edilmiştir."[16] "Bira entelektüelleri"nin aksine, Marx ve Engels, İdea ve Tin'in Hegelci gölgesini kovalamak yerine, sosyal ve ekonomik koşullara odaklanmak istiyorlardı: "Gerçek hümaniz-

12 MECW, 26. cilt, s. 382.
13 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 202.
14 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 147.
15 *A.g.e.*, 29. cilt, s. 264; 26. cilt, s. 382.
16 *A.g.e.*, 4. cilt, s. 241.

min Almanya'daki en büyük düşmanı, gerçek insan bireyi yerine 'özbilinci' veya 'tini' koyan maneviyatçılık, yani spekülatif idealizmdir."[17] Marx'ın yaptığı ekonomi politik okumaları ve Engels'in Manchester'in pamuk fabrikalarındaki mesaisi, her ikisinin de özel mülkiyetin modern toplumu şekillendirmedeki birincil rolünü kavramasına vesile olmuştu. Toplumsal yapıları belirleyen, "sönük, köhne Hegelci felsefe" değil, maddi gerçeklikti ve şayet bunun kanıtı aranıyorsa, geçmişe bakmak yeterliydi. Engels, tarihin materyalist yorumuna ilişkin erken, deneme kabilinden bir incelemesinde, Hegelci İde'anın tarihteki rolüne karşı çıkarken, canlı kanlı insanlığın hakiki katkısını vurguluyordu. Bruno Bauer'i şu sözlerle eleştiriyordu: "Tarih hiçbir şey yapmaz, 'muazzam bir zenginliğe' sahip değildir, muharebeler yönetmez. Mülk sahibi olan, eylemde bulunan, savaşlarda çatışan 'tarih' değil, yaşayan insanlardır. İnsanlığı amaçlarına ulaşmak için kullanan 'tarih' adlı bağımsız bir varlıktan söz edilemez: tarih basitçe insanların amaca yönelik faaliyetidir."[18]

Heybetli konusuna rağmen, *Eleştirinin Kritiği* ilk etapta Bauer ve grubuna karşı kısa bir yergi olarak tasarlanmıştı. Engels, Eylül 1844'te Paris'ten Barmen'e doğru yola çıkmadan önce kendi taslağını çabucak hazırlamıştı. Ayrılırken şöyle yazmıştı: "Şimdilik hoşça kal, sevgili Karl. Seninle geçirdiğim on gün boyunca edindiğim neşeli ve iyimser havayı henüz yeniden kazanabilmiş değilim."[19] Hata etmiş ve metni sevgili Karl'a bırakmıştı. Metin süratle Marx'ın kendini tutamayan üslubunun açık alametleriyle dolmuştu. Her şeyden önce uzunluk meselesi vardı. "*Eleştirinin Kritiği*'ni 20 yaprağa uzatmış olman beni çok şaşırttı... Başlık sayfasında ismimi muhafaza etmiş isen, bu tuhaf olacak, çünkü benim yazdıklarım 1,5 yaprağın ötesine geçmez," diyordu Engels. Bir diğer mesele, siyasi hasımları reddetmeye ayrılan kısmın orantısızlığıydı. "İkimizin de *Literatur-Zeitung*'u fazlasıyla küçümsediğimiz gerçeği, onlara ayırdığımız 22 yaprakla ciddi bir tezat oluşturuyor." Risalenin böylece uzaması ayrıca, Marx'ın kendi kendini köstekleyen ve onu daha önemli projelerden alıkoyan zafiyetini açığa çıkarıyordu. "Ekonomi politik kitabını bitirmeye çalış. İçinde seni tatmin etmeyen pek çok şey olsa bile, bunlar önemli değil; zihinler olgunlaşmış durumda ve demiri kızgınken dövmek gerek." Engels'in bu sözleri, gelecek on yıllar içinde söylenmekten aşınmış, tanıdık bir nakarata dönüşecekti. "Benim gibi yap; kendin için, yazmayı *kesinkes bitireceğin* bir tarih belirle ve metnin hemen baskıya gitmesini sağla." Son olarak, serde gazetecilik olduğundan, dikkat cezbedecek bir başlık bulma meselesi vardı: Marx bu kez risaleyi Bauer tayfasına alaylı bir atıf yap-

17 *A.g.e.*, 4. cilt, s. 7.

18 *A.g.e.*, 4. cilt, s. 7, 93.

19 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 6.

mak maksadıyla yeniden acımasızca vaftiz etmiş ve başlığı *Kutsal Aile: Eleştirel Eleştirinin Kritiği* olarak değiştirmişti. Engels, "yeni başlık ... dindar ve hâlihazırda fazlasıyla öfkelendirdiğim ebeveynimle başımı muhtemelen belaya sokacak, ama sen bunu nereden bilecektin ki," diye yazmıştı.[20]

Kutsal Aile yayımlanmadan önce de evde pek huzur yoktu. Engels'in iki yıl boyunca uzakta olmasına ve aile şirketinde "bezirgânlığa" (*huckstering*; *schachern*) dönmeyi kabul etmesine rağmen, ateist komünizm ile evanjelik Protestanizm pek iyi geçinemediğinden, babasıyla olan ilişkisi giderek daha kırılgan bir hal alıyordu. Serzenişini Marx'a şöyle aktarmıştı: "Hep aynı lanetli İsevi ifadesiyle karşılaşmadan ne bir lokma yiyebiliyorum, ne bir yudum içebiliyorum, ne uyuyabiliyorum, ne de osurabiliyorum ... bugün bütün kabile Komünyon'a gitti ... bu sabah yüzlerine efkârlı ifadeler takınma konusunda kendilerini aştılar. Daha da beteri, dün akşamı Elberfeld'de [Moses] Hess'le sabahın ikisine kadar uzun uzadıya komünizm tartışarak geçirdim. Bittabi bugün eve geç dönüşüm üzerine düşen suratlar bana sanki hapishaneden dönmüşüm gibi bakıyorlar." Kız kardeşi Marie'nin Emil Blank adlı bir başka komünistle nişanlanmış olması da cabasıydı. "Haliyle ev, cehennemî bir hengâme yaşıyor."[21] Friedrich ve Elise muhtemelen iyi kalpli Pietistler olarak nerede yanlış yaptıklarını kendilerine sormadan edemiyorlardı.

Ne var ki, evdeki gürültü patırtı Engels'i misyonundan uzaklaştıramıyordu. Paris'ten Rheinland boyunca katettiği dönüş yolunda sosyalist duyarlılığın ilerlemiş olduğunu görünce bayağı cesaretlenmişti. "Köln'de üç gün geçirdim ve burada yaydığımız büyük propagandayı şaşkınlıkla müşahede ettim." Gericilerin Siyon'u Wupper Vadisi'nde bile gelişme alametleri vardı. "Burası prensiplerimizin yeşereceği birinci sınıf bir toprak olmayı vaat ediyor... Barmen'deki polis müfettişi de komünist. Evvelki gün, okuldan eski bir arkadaşım, şimdi bir dil bilgisi öğretmeni, bana seslendi. Komünistlerle hiçbir teması olmamasına rağmen merakı hepten uyanmıştı."[22] Owenci dergi *The New Moral World* için yazdığı bir makalede, "Sosyalizmin bu memleketteki süratli ilerleyişini" bildiriyordu. Engels biraz allayıp pullayarak şöyle yazmıştı: "Almanya'da bugünün meselesi sosyalizmdir... Herhangi bir vapurda, vagonda ya da arabada en azından bir sosyal fikri özümsemiş ve toplumun yeniden örgütlenmesi için bir şeyler yapılması gerektiği hususunda sizinle hemfikir olan birine rastlamanız işten değildir." Dahası, "Kendi ailemde –ki oldukça dindar ve sadıktırlar– her biri diğerinden etkilenmeden, kendiliğinden bu fikirlere bağlanan buna benzer altı, hatta daha fazla insan

20 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 18, 28, 17-18, 25.

21 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 29, 3.

22 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 3, 4.

sayabilirim," diye iddia ediyordu.[23] Ve bu başarılar karşısında "soylu ruhban sınıfı bize karşı vaaz veriyor ... şimdilik sadece gençliğin ateizmine değiniyorlar, fakat yakında bunu komünizme karşı bir tenkidin takip edeceğini umuyorum".[24]

Alman eyaletleri çapındaki köylü isyanlarının ve sanayideki grevlerin giderek artan sayısı Engels'i özellikle heyecanlandırıyordu. Bunlardan en meşhuru, Haziran 1844'te Peterswaldau'da Silezyalı dokumacıların başkaldırısıydı. Bir zamanlar zengin ve bağımsız olan bu zanaatkârlar, uluslararası ve teknolojik rekabet sonucunda yıllar geçtikçe yoğunlaşan bir yoksullaşmaya maruz kalınca, çaresizlik içerisinde yerel pamuk fabrikalarına saldırmışlardı. "Sosyal mesele", yani giderek süratlenen sanayileşme neticesinde ortaya çıkan en temel mesele olan yoksulluk ve sömürü meselesi halkın diline hâkim olmaya başladıkça, Silezya ve Bohemya genelinde benzer nitelikte isyanlar çıkmaya başladı. Silezyalı dokumacılar, Heinrich Heine'nin hüzünlü şiiri *Silezyalı Dokumacıların Şarkısı* sayesinde de özel bir şöhret edinmişlerdi. İşçiler "eski Almanya" için bir ağıt yakıyor, yitip giden toplumları için bir kefen dokuyorlardı.

Tezgâhın patırtısı, mekiğin uçuşuyla;
Geceyi gündüze katarak dokuyoruz.
Kefenini dokuyoruz ey Almanya;
Hâlâ dokuyoruz, ebediyen dokuyoruz!

Engels bu mısraları İngilizceye çevirmiş ve ardından gururla ilan etmişti: "Yaşayan Alman şairlerinin en büyüğü Heinrich Heine aramıza katıldı."[25]

Engels'in siyasi stratejisi, eski akıl hocası Moses Hess ile birlikte hazırladıkları bir dizi ders üzerinden halkın yoksulluğa ve sınıflar arası bölünmeye ilişkin artan kaygısına bilinçli komünist bir yön vermekti. Derslerden ilkini, Şubat 1845'te Zweibrücker Hof'ta Elberfeld'in liberal seçkinlerine vermişti. Yerel imalat ve ticaret şirketlerinin yöneticileri, mahkeme üyeleri ve hatta başsavcının aralarında bulunduğu 200'ü aşkın bir dinleyici kitlesi komünizmin doğasını tartışmaya davet edilmişti. İşçi sınıfının çilesinin tartışıldığı bu toplantıda –komünist geleceğin hizmetkârları olan, fakat henüz Elberfeld'in en iyi hanlarına alınmayan– işçi sınıfına yer yoktu. Engels, Shelley okunarak açılışı yapılan bu akşam toplantısının büyük bir başarı olduğu kanısındaydı. "Finans aristokrasisinden bakkalına bütün Elberfeld ve Barmen orada temsil edildi. Yalnızca proletarya dışarıda kaldı... Tartışma saat bire kadar sürdü. Konunun muazzam bir cazibesi var. Herkes komünizmden bahsediyor

23 *A.g.e.*, 4. cilt, s. 230-231.
24 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 4.
25 *A.g.e.*, s. 232.

ve her geçen gün yeni taraftarlar kazanıyoruz."[26] Öte yandan, bir Elberfeld sakini bu akşamı biraz farklı hatırlıyordu:

> Etkinliği zararsız göstermek için, birkaç arpçıya da görev verildi. Toplantının başında, toplumsal temaları işleyen şiirler okundu. Ardından Hess ve "Friedrich Oswald" konuşmalarına başladılar. Dinleyiciler arasında sırf macera olsun diye gelmiş imalatçılar da vardı; hoşnutsuzluklarını kahkaha ve yuhalamayla ifade ettiler. Kapitalist toplumu savunmak, mahalli tiyatronun direktörüne kalmıştı. O, komünizm ihtimaline şiddetle itiraz ettikçe, eşraf da iştahla sağlığına kadeh kaldırdı.[27]

Engels kamu önünde konuşmanın şamatasından keyif alıyordu. "Gerçek, canlı insanlar önünde durarak seni görüp duyabilmeleri için doğrudan onlara konuşmak ile kişinin 'zihninin penceresindeki' soyut dinleyici kitlesi önünde, dehşet verici bir soyutluk içerisinde kalemşorluk yapmak birbirinden çok farklıdır." Engels konuşmalarında kapitalist toplumun adaletsiz ve rekabetçi doğasına ve zengin ile yoksul arasındaki uçurum büyüyüp orta sınıflar tükendikçe bu toplumun kaçınılmaz olarak sınıf çatışmasına sahne olacağı olgusuna vurgu yapıyordu. "Geçtiğimiz yüzyılda devletlerin birincil temelini teşkil eden zümre olan küçük orta sınıfın mahvoluşu, sözkonusu sınıf mücadelesinin ilk sonucudur. Toplumun bu sınıfının sermayenin gücü altında ezilişine günbegün tanıklık ediyoruz..."[28] Kapitalist üretim tarzının doğası gereği –döngüsel ticari krizler ve piyasalardaki çöküşler sayesinde– israf, iflas ve işsizlik yığıldıkça, toplum daha rasyonel dağıtım ve mübadele ilkeleri temelinde yeniden örgütlenmeyi talep edecekti. Böylesi bir gelecek, rekabetin ortadan kaldırıldığı, sermaye ile emeğin merkezi bir otorite üzerinden daha verimli bir dağılımının yapıldığı ve insan ile toplum arasındaki gerilimle birlikte suçun da ortadan kalktığı bir komünizm türü gerektirecekti. Dahası, çağdaş sınai ilerleme birkaç kişinin kazancına değil, herkesin yararına hizmet edeceği için üretkenlik misliyle artacaktı. "Emek gücü en büyük tasarrufu, bireysel güçlerin toplumsal kolektif bir güçte birleştirilmesiyle ve şimdiye dek birbirinin karşısında duran güçlerin temerküzüne dayalı bir örgütlenmeyle sağlayacak."[29] Engels usulca bu komünist geleceğin önünü açacak pratik politikalar dizisini açıklıyordu. Önce çocuklara evrensel eğitim verilecekti, bunu yoksullara yardım sisteminin yeniden düzenlenmesi ve sermayenin müterakki vergiye tâbi olması takip edecekti. "Gördüğünüz gibi, beyefendiler, niyetimiz bir gecede, ulusun rızası olmadan mülki-

26 *A.g.e.*, s. 23.

27 Alıntı için bkz. Mayer, *Eine Biographie*, s. 215-217.

28 MECW, 4. cilt, s. 243.

29 *A.g.e.*, s. 252.

yet ortaklığına [*Gütergemeinschaft*] geçmek değildir; mesele yalnızca bir hedef ve bu hedefe doğru ilerlemenin yol ve araçlarını tayin etmektir," diyerek muhafazakâr Elberfeld seçkinlerine güvence veriyordu.[30] Mesele neredeyse eski usül bir paternalizmden ibaretti. "Modern kölelerin içinde bulunduğu koşulları insanileştirmek için payımıza düşeni yapmalıyız" diye buyuruyordu, genç imalatçı halef.[31]

Bu sözler kulağa hoş gelse de, Engels'in vaazleri hiç hoşlanmayacağı otoritelerin de dikkatini çekti. Elberfeld'in belediye başkanı bu gruba toplanma yeri sağlayan otel sahiplerini ruhsatlarını iptal etmekle tehdit etti ve derhal Rheinland'ın başkanı Freiherr von Spiegel-Borlinghausen'e bir mektup yollayarak düzen bozucu komünizm tartışmalarından dem vurdu, Hess ile Engels'i elebaşları olarak mimledi. Belediye başkanı Engels'in komünizmine temel teşkil eden İngiltere ve Fransa seyahatlerine işaret ediyor ve onu "son derece saygın bir babanın, işadamı baba Friedrich Engels'in en büyük oğlu" olarak tarif ediyordu.[32] Dahası, güvenlik güçleri de peşindeydi.

İçişleri Bakanlığı'na yazılan bir polis raporunda, "Barmenli Friedrich Engels oldukça güvenilir bir adamdır, ama azgın bir komünist olan ve münevver diye sağda solda dolaşan bir oğlu vardır; adı muhtemelen Frederick'tir," deniyordu.[33] Prusya İçişleri Bakanı von Arnin-Boytzenburg bu istihbarata dayanarak Berlin'den bir karara imza attı ve Elberfeld-Barmen'deki bütün mutasavver komünist toplantılarını yasakladı.

Baba Engels ile onun hayırsız oğlunun talihsiz hikâyesi kısa sürede Barmen cemiyetinin diline düşmüştü. Wuppertal eşrafından Georg Gottfried Gervinus, dostu Otto Freiherr von Rutenberg'e yazdığı bir mektubunda artan komünist endoktrinasyon tehdidinden bahsediyordu. Engels'i "genç bir tüccarı, Barmenli bir ailenin oğlu olan bağımsız, zengin ve hepten fanatik genç bir tüccarı felsefe tuzağına düşürmelerinin" ayaklı kanıtı olarak gösteriyordu: "Şahsen tanıyorum ... baba oğluyla yaşadığı tecrübeden son derece mutsuz. Bana şöyle dedi: 'Bu durumun bir babayı ne denli kedere sürüklediğini hayal dahi edemezsin: Evvelce benim babam Barmen'deki Protestan cemaatine bağışta bulunuyordu, sonra ben bir kilise inşa ettim, şimdi ise oğlum bunu yıkmakla meşgul.' Ben ise şöyle cevap verdim: 'Bu, çağımızın hikâyesi.'"[34]

---

30 *A.g.e.*, s. 255.

31 *A.g.e.*, s. 263.

32 Alıntı için bkz. Manfred Kliem, *Friedrich Engels: Dokumente seines Lebens* (Leipzig, 1977), s. 142.

33 MECW, 38. cilt, s. 572.

34 Heidelberg Üniversitesi Kütüphanesi, el yazmaları, no. 2560 (Cod. Heid. 378 XXX), alıntı için bkz. Michael Knierim (der.), *Über Friedrich Engels: Privates, Öffentliches und Amtliches Aussagen und Zeugnisse von Zeitgenossen* (Wuppertal, 1986), s. 8.

Oğlunun siyasi faaliyetleri ve yoluna aile şirketinde devam etmeme yönündeki açık niyeti –"kamuoyunun önüne bir komünist olarak çıkmış olmam, onda hakikaten muazzam bir burjuva fanatizminin gelişmesine sebep olmuştu"– babasını gerçekten çıldırtıyordu. Baba Engels buna karşılık oğlunun harçlığını kesmişti. Ateşli devrimci evde temizlik yaparak "âdeta bir köpek gibi" yaşıyordu.[35] Engels'in Bradford'daki dostu George Weerth annesine şöyle yazmıştı: "Ailesiyle bayağı ayrı düşmüş durumda. Kâfir ve dinsiz addediliyor. Zengin babası oğluna tek bir kuruş daha vermeyecek."[36] Haliyle Engels 1844 sonbaharı boyunca *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* ile uğraşmak için çalışma odasına kapanmıştı. Bu bile şüphe çekti. "Odamda oturup –elbette, malumları olduğu üzere, komünizm üzerine– çalıştığımda dahi, aynı ifadeyle karşılaşıyordum." Fakat siyaseten sakıncalı bulunduğu Paris'ten kovulup Brüksel'deki sürgününde kıt kanaat geçinmeye çalışan Marx'a bağlılığı o kadar büyüktü ki, yeni dostuna kitabından alacağı ücreti yollama sözü vermişti. Polisin kendisini tutuklama niyetinde olduğu duyumunu alınca, ebeveynlerini Barmen burjuvazisinin gözünde daha fazla utandırmak istemeyen Engels, Marx'ın yanına gitmeye karar verdi. Bu, aile bağlarının sembolik kopuşuydu: 1845 baharında Belçika sınırını geçtiği anda – Marie ile Emil'in düğünü için dahi– Prusya'ya dönmesinin çok zor olacağı kesindi. Hayal kırıklığına uğrayan "kaz"ına Mayıs 1845'te şu satırları yazmıştı: "Bildiğin gibi, bütün kardeşlerim arasında en çok seni sevdim ve en çok sana güvendim."[37] Bu, komünizm davasının aile ve dostlardan önce geldiği pek çok andan yalnızca ilki olacaktı.

Marx'la buluşur buluşmaz hemen Belçika'dan ayrılıp İngiltere'ye bir çalışma ziyareti yapmak üzere yola çıktılar. Engels (onlarla birlikte kıtaya dönecek olan) Mary Burns'le yeniden bir araya gelirken, Marx da ekonomi politik çalışmalarını sürdürdü. İki genç komünist Manchester'ın endüstriyel dökün-tüleri arasında dolaşmadıkları anlarda liberal iktisatçıların eserlerinin ve resmî hükümet yayınlarının içine gömülüyorlardı.

Siyasi ve toplumsal veri için talan ettikleri 100.000 cilde ev sahipliği yapan Manchester'ın 17. yüzyıldan kalma Chetham Kütüphanesi'nde okumalarını yaptıkları favori mekân, bir çıkma pencere kenarıydı. Engels 1870 yılında Marx'a şöyle yazmıştı: "Son birkaç gündür 24 yıl önce oturduğumuz küçük cumbadaki dörtgen masada sık sık oturuyorum. Burayı çok seviyorum; renkli penceresi sayesinde burada hava hep güzel."[38] Meşeden yapılmış

35 MECW, 38. cilt, s. 39.

36 Alıntı için bkz. *Reminiscences*, s. 194.

37 MECW, 38. cilt, s. 29, 33.

38 *A.g.e.*, 43. cilt, s. 518.

kalın masa ve renkli pencere hâlâ 1840'lardaki halleriyle duruyorlar, ama etrafta Chetham Müzik Okulu'nun gençlik dolu telaşı, karşıda ise ticaret şehri Manchester'ın gökdelenleri, otelleri ve vinçleri var. Günümüzde kütüphane kurucu babalarla bir nevi doğrudan, fiziksel temas arayışında olan komünist "hacı"lar için popüler bir mabet işlevi görüyor. Bir rehberin ifadesiyle: "Ne zaman Çin Konsolosluğu'ndan birilerini buraya getirsem ve Marx ile Engels'in dokundukları eski kitapları önlerine koysam, ağlamaya başlıyorlar."[39]

Marx ve Engels bu kez İngiltere'de uzun kalmamışlar, 1845 yazının sonuna doğru Belçika'ya dönmüşlerdi. Müteakip aylar birlikte geçirdikleri en mutlu devre olacaktı: partnerleri yanı başlarında, birbirine komşu iki Brüksel apartmanında geceler boyu tartıştılar, güldüler ve içtiler. Mart 1846'da Chartist Julian Harney, Engels'le şöyle şakalaşıyordu: "Karıma sizin sabahın 3'üne, 4'üne kadar çiftler halinde yazmaya dayalı pek felsefi sisteminizden bahsettiğimde, böylesi bir felsefenin ona hiç uymayacağını söyleyerek itiraz etti. Brüksel'de olsaymış, karılarınızı bir ihtilale kışkırtırmış..."[40] Brüksel Engels'e kendini tamamıyla sosyalizme adama fırsatı sunmuştu. Belçika'da bezirgânlığa yer yoktu. Onun yerine Marx, Moses Hess, –Bradford'u bırakıp Brüksel'e gelmekten pek hoşnut olan– George Weerth, Stephan Born, şair Ferdinand Freiligrath ve gazeteci Karl Heinzen'le barlarda geçirilen sarhoş akşamlar vardı. Gruptan katiyetle dışlanan geleceğin anarşisti, Rus aristokrat Michael Bakunin'di. Bakunin şikâyetini dostu Georg Herwegh'e şöyle açıklamıştı: "Almanlar; Bornstedt, Marx ve Engels adlı düzenbazlar, özellikle de Marx, bilindik densizliklerini burada da sergiliyorlar. Kibir, fesat, hırgür, teoride tahammülsüzlük ve pratikte korkaklık; hayat, etkinlik ve sadelik üzerine bitmeyen teoriler ve hayatın, eylemin, sadeliğin pratikte hepten yokluğu... Tek bir kelime, burjuvazi, bıktırana dek tekrarladıkları bir yaftaya dönüşmüş durumda. Halbuki onların içine baştan aşağı burjuvazi işlemiş."[41]

Göçmenlerden oluşan bu her bakımdan neşeli tabloda tek bir küçük sosyal sıkıntı vardı: George Weerth'in sözleriyle, "Manchester'dan gelen küçük İngiliz kadın". Dönemin mektuplaşmalarında, Engels'in ya "metresi" ya da "karısı" olarak değinilen Mary Burns'ten besbelli ki herkes hoşlanmıyordu. Bazı sosyalistler kadının Engels'le olan ilişkisini ideolojik olarak tasvip etmiyor ve zengin fabrikatör çocuğunun emekçi sevgilisini Brüksel salonlarına sürüklemesinden rahatsızlık duyuyorlardı. Stephan Born'a göre, "Engels'in metresini, genellikle işçilerin katıldığı bu gruba, fabrikatörlerin zengin oğullarının sıklıkla karşılaştığı bir suçlamaya, yani sıradan, halktan insanların kızlarını arkadaşlarının hizmetine sunmayı bildiği (*Nobless oblige* –

39 *Guardian*, 4 Şubat 2006.

40 F. G. Black ve R. M. Black (der.), *The Harney Papers* (Assen, 1969), s. 239.

41 Alıntı için bkz. E. H. Carr, *Michael Bakunin* (Londra, 1975), s. 146.

asalet bunu gerektirir) ithamına meydan verecek şekilde dahil etmesi, onun kendine ne kadar güvendiğini gösteriyordu."[42] Ancak bu durum yalnızca Mary'ye özgü değildi. Engels diğer sevgililerini de –aralarından Matmazel Josephine ile Matmazel Felicie'nin öne çıktığı, güzel vakit geçirdiği kızları da– sosyalist çevresiyle tanıştırma alışkanlığı edinmişti. Üst düzey Baron Ludwig von Westphalen'in kızı ve kendisi de bir nevi asalet taşıyan Jenny Marx'ın Engels'in bu tavırlarından memnun olduğu söylenemezdi. Max Beer'in ifadesiyle, Marx'lar "Engels'i ve onun kadın dostlarını kalplerinin derinliklerinde hiçbir zaman eşit muhatapları olarak saymamışlardı... Gelmiş geçmiş en büyük devrimcilerden olan Marx, ahlâkî doğruluk sözkonusu olduğunda haham ataları kadar muhafazakâr ve katıydı".[43] Bu Püritenlik, snopluk veya ahlâkçılık sosyalistlerin Brüksel'de düzenlediği pek çok akşam eğlencesinden birine, Engels'in o dönemki âşığıyla teşrif etmesiyle zirve yapmıştı. Stephan Born da oradaydı:

> Orada bulunanlar arasında Marx ile karısı ve Engels ile bir hanım arkadaşı da vardı. Büyük bir oda çiftleri birbirinden ayırıyordu. Marx'a ve karısına merhaba demek için yaklaştığımda, Marx'ın bakışından ve manidar tebessümünden anladım ki, karısı bu ... hanım arkadaşla herhangi bir temasta bulunmaya katiyen karşıydı. Bu asil kadın, mesele ahlâk kurallarına bağlılık olduğunda, son derece katıydı. Şayet birisi ondan bu hususta taviz vermesini isteyecek kadar edepsizleşseydi, buna öfkeyle karşı çıkacağı kesindi.[44]

Born bu anı olayın üzerinden on yıllar geçmesinin ardından, üstelik hem Marx hem Engels'le ayrı düşmesinden uzun zaman sonra kaydetmişti. Eleanor Marx orada değildi ama bu "aptal Brüksel hikâyesine" daima itiraz etti. Engels'in ölümünün ardından Karl Kautsky'ye yazdığı uzun bir mektubunda, "Her şeyden önce, birisinin anneme ve babama küçük burjuvazinin pimpirikli ahlâkını atfedebilmesi için onları gerçekten çok az tanıyor olması gerekir," diyordu. "General'in [Engels'in] zaman zaman karşı cinsten tuhaf dostlarıyla geldiği oluyordu tabii, fakat öğrenebildiğim kadarıyla, bu durum nadir rastlanan bir mizah anlayışı olan ve riyakâr orta sınıf 'adab'ıyla hiç ilgisi bulunmayan annemi yalnızca eğlendiriyordu."[45]

Bu sıkı fıkı, bazen gergin sosyal girdaptan muhteşem bir şey doğdu: *Alman İdeolojisi*. Marx ve Engels'in bu risaleleri de bir ticari başarısızlık örneğiydi. Onlar hayattayken yayımlanmadı, hatta meşhur bir deyişle "farelerin kemir-

---

42 Stephan Born, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers* (Leipzig 1898), s. 74.

43 Max Beer, *Fifty Years of International Socialism* (Londra, 1935), s. 78.

44 Born, *Erinnerungen*, s. 73.

45 Eleanor Marx-Aveling'in Karl Kautsky'ye mektubu, 15 Mart 1898, Karl Kautsky Papers (Amsterdam), DXVI, 489.

gen eleştirisine" terk edildi (ancak 1932 yılında okurlarla buluşabildi). Öte yandan, entelektüel anlamda, kafa karışıklığını gidermek bakımından amacına ulaştı. Kitap, idealizmden materyalizme giden yolda bir adım daha atılmasına vesile olmuştu. Bu, yazarların Genç Hegelci miras ile aralarına bilinçli bir şekilde mesafe koyma yönündeki çabalarından bir diğeriydi. Yazılarında izledikleri yolun ideolojik rakiplerini dövmek gibi tipik fakat sıkıcı bir tarafı vardı. Bu kez hedefe koydukları düşünür, egoizmin filozofu Max Stirner'di. Yine tipik olan husus, Marx ve Engels'in Stirner'e olan entelektüel borçlarının çokluğuyla, ona yönelttikleri saldırının yoğunluğunun doğru orantılı olmasıydı.

Berlin'in Genç Hegelci kardeşliğinin etkili bir mensubu olan Stirner, Ludwig Feuerbach'ın Hegelciliği eleştirisini hiç ikna edici bulmamıştı. Feuerbach idealist felsefenin, yani Hegelciliğin insanın ruhsal yönünü yoksullaştırmak bakımından Hıristiyan teolojiden aşağı kalır yanı olmadığını iddia etmişti. Her ikisi de ister Hegelci Tin ister Tanrı olsun insandan kendi dışında bir şeye tapınmasını talep ediyorlardı. Feuerbach'a göre çözüm insanın insanlığa tapmasındaydı. Yanıt teolojide değil, antropolojide aranmalıydı. Stirner ise, Feuerbach'ın Hegel'i düşmekle suçladığı tuzağa yakalandığını düşünüyordu. Feuerbach sadece Hıristiyanlığın tanrısının yerine koyduğu bir başka köleleştirici "teofani"yi yüceltiyor, dolayısıyla Hegel'den ayrılamıyordu. Hegel için Tin neyse, Feuerbach için de "büyük harf İ'yle İnsan" oydu. Stirner'e göre, "İNSAN dini, Hıristiyan dininin geçirdiği son dönüşümden ibaretti". Buna karşılık, Stirner'in 1845 yılında yayımladığı *Biricik ve Mülkiyeti* adlı kitabı, Tanrı'ya, İnsan'a, Tin'e veya Devlet'e bağlılığın yol açtığı her türlü yabancılaştırıcı etkiden arınmış mutlak, özbilinci yerinde bir egoizmi savunuyordu. Bu, egoistin "kendini düşüncenin bir aracı veya Tanrı'nın bir aracısı olarak görmediği, hiçbir çağrıya kulak vermediği, insanlığın gelişimi için var olduğu veya buna bir katkı sunması gerektiği fikrine kapılmadığı, insanlığın iyiliğini ya da kötülüğünü kale almadan hepten kendi hayatını yaşadığı" aşırı tekbenci, tanrıtanımaz ve nihayetinde nihilist bir değer sistemiydi.[46] Elbette Marx ve Engels'in Stirner'in şahsi isyan savunusuna ve takdim ettiği bireysel insanın tarihsiz doğasına tahammül etmeleri mümkün değildi, ancak materyalist eğilimleri, Stirner'in Feuerbach'ın hümanist felsefesinin güncellenmiş bir dinden pek de farklı olmadığına dikkat çeken eleştirisinden güç almaktaydı. Engels'in Marx'a yazdığı oldukça gergin bir mektubunda izah ettiği gibi: "Ego'dan, ampirik olandan, canlı kanlı bireyden hareket etmeliyiz. Stirner gibi bu noktada takılıp kalmayarak 'insanlığa' ulaşabilmemiz için dahi nirengi noktamız bu olmalı... Kısacası, eğer kavramları-

46 Max Stirner, *The Ego and Its Own* (Cambridge, 1995), s. 323. Ayrıca bkz. Lawrence S. Stepelevich, "The Revival of Max Stirner", *Journal of the History of Ideas*, 35, 2 (1974).

mız ve bilhassa 'insan'ımız hakiki olacaksa, ampirizmden ve materyalizmden yola çıkmamız şarttır; genele genelden veya Hegel gibi havadan değil, tikelden varmalıyız."[47]

Alman İdeolojisi'nin temelinde bu materyalist gaile vardı. Böylece, Marx ve Engels toplumsal yapıları ekonomik ve teknolojik güçlerin ürünü olarak ele alış tarzlarını ilk kez sergilemiş oldular. Erken insanın ilkel komünizminden klasik çağın köleliğine, Ortaçağ feodalizmine ve ardından 19. yüzyılın sanayi kapitalizmine her üretim safhası, toplumun farklı "münasebet tarzları'nda –özellikle mülkiyet sisteminde, toplumsal sınıflarda, siyasal formlarda, dinde ve hatta kültürel hareketlerde– kendini gösteriyordu. Marx'ın sonraları ifade edeceği şekilde: "Toplumsal ilişkiler üretici güçlerle sıkı sıkıya bağlıdırlar. İnsanlar yeni üretici güçler elde ederek üretim tarzlarını değiştirirler ve üretim tarzlarını, dolayısıyla hayatlarını kazanma tarzlarını değiştirerek bütün toplumsal ilişkilerini değiştirirler. El değirmeni feodal lordun toplumunu beraberinde getirir; buhar değirmeni ise, sanayici kapitalistin toplumunu."[48]

Bu durum en çok da "hâkim sınıfa mensup bireylerin müşterek çıkarlarında ısrarcı oldukları ve bir devrin sivil toplumunun hepten emsal teşkil ettiği form"un kendisi olan devlette geçerliydi. Bu materyalist tarih yorumuna göre, her medeniyet nihai olarak ona şekil veren üretim tarzlarının dışavurumuydu: Politik ve ideolojik üstyapı, "üretim ilişkileri" adı verilen mülkiyet biçimlerinin yansıttığı ekonomik altyapı tarafından belirleniyordu. "Fikirlerin, kavramların, bilincin üretimi en baştan, doğrudan maddi faaliyetle ve insanların maddi münasebetiyle iç içe geçmiştir... Hayatı belirleyen bilinç değil, bilakis bilinci belirleyen hayattır."[49] Gelgelelim, gelişiminin belli bir aşamasında (örneğin, İngiltere İç Savaşı'nda yükselen burjuvazi kral I. Charles'ın Ortaçağ'a ait monarşisiyle çarpışınca), üretimin maddi güçleri, mevcut mülkiyet ilişkileri ve bunların getirdiği politik, sosyal ve ideolojik üstyapıyla çatışmaya düşer. Böylece, devrim için şartlar olgunlaşmış olur. Politik sistemlerin ekonomik temellere ters düştüğü anlarda, bahse konu sistemler bir dizi, genellikle sancılı dönüşümden geçerek kendilerini yeni temellere uyumlu hale getirmeye mecbur kalmışlardı. Elbette bu, siyasal değişimin kendiliğinden, otomatikman gerçekleşeceği anlamına gelmiyordu. Hâkim sınıfın muhalefeti, ilerleme kaydedebilmek adına politik örgütler, kitlesel hareketler ve fiilî ajitasyon üzerinden mücadele etmeyi zorunlu kılıyordu. Ne 1650'lerin İngiltere Cumhuriyeti'nin, ne de 1790'ların Paris Komünü'nün var olma hakları gönüllü olarak teslim edilmişti. Marx ve Engels'in

47 MECW, 38. cilt, s. 12.

48 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 166.

49 *A.g.e.*, 5. cilt, s. 90, 36-37.

dediği gibi, "yalnızca hâkim sınıfın başka türlü alaşağı edilmesi mümkün olmadığı için değil, aynı zamanda onu alaşağı edecek sınıfın bütün o geleneksel kirden kurtulmasının ve toplumu yeniden kuracak güce kavuşmasının tek yolu olduğu için devrim kaçınılmazdır."[50]

Bu denli büyük çağ değişimlerinin tarihî iticisinin sınıf mücadelesi olduğu ve 1840'lardaki sanayileşme bağlamında, ufuktaki devrimi ateşleyerek yalnızca kendi kurtuluşunu değil, aynı zamanda bütün insanlığın değişimini vaat eden bir komünist geleceği yaratma görevinin yeni proleter sınıfa düştüğü, ilk kez *Alman İdeolojisi*'nde açık edilmişti. Rekabetin ve özel mülkiyetin yerini komünizmin almasıyla, insanlar "mübadelenin, üretimin ve müşterek ilişki tarzlarının kontrolü"nü yeniden kazanacak, böylece "insanlar ile ürünleri arasındaki yabancılaşma" son bulacaktı. İşbölümünün her insanı "tikel, özel bir faaliyet alanı"na mecbur ettiği kapitalist toplumun aksine, "kimsenin özel bir faaliyet alanının olmadığı, ama herkesin istediği herhangi bir dalda muvaffak olabileceği" vaat edilen komünist gelecekte, "toplum genel üretimi düzenler ve böylece bugün bir şey, yarın başka bir şey yapmamı; avcı, balıkçı, çoban veya eleştirmen olmaksızın, kafama estiği gibi, sabah avlanmamı, öğleden sonra balık tutmamı, akşam sığır yetiştirmemi, akşam yemeğinden sonra da eleştirmenlik yapmamı mümkün kılar".[51] Ne var ki, bu gıpta edilecek geleceği getirmek gerekiyordu.

"Felsefeciler dünyayı yalnızca değişik biçimlerde *yorumladılar*; mesele, onu *değiştirmektir*." Marx, 1845 yılında yayımlanan *Feuerbach Üzerine Tezler*'inde böyle buyurmuştu. Kendisi ve Engels'in bu değişimi gerçekleştirmek için tesadüf ettikleri araç, Adalet için Birlik (*Bund der Gerechten*) idi. 1830'larda Paris'te kurulan birlik, siyasi esin kaynakları "Gracchus" Babeuf'ün Fransız Devrimi dönemindeki radikal eşitlikçiliğine uzanan sürgündeki Alman terzilerin yönettiği bir yeraltı komünist cemiyetinin parçasıydı. 1839 yılında başarısız bir ayaklanmada Louis-Auguste Blanqui ile işbirliği yaptılar. Blanqui tutuklanırken birliğin diğer önderleri siyaseten sığınabilecekleri bir yer bulma derdiyle Manş Denizi'ni geçtiler. Engels, ileride yazacağı Komünist Birliği tarihçesinde sürgündeki önderleri "her üçüyle de 1843'te Londra'da tanıştım" sözleriyle hatırlayacaktı. Aralarında en etkileyici olanı, Karl Schapper'di: "Endamlı, kararlı ve zinde, sivil varlığını ve yaşamını tehlikeye atmaya her daim hazır, örnek bir profesyonel devrimciydi."[52] Schapper, kunduracı Heinrich Bauer ve saatçi Joseph Moll –"bu üç hakikatli adam"– Şubat

50 Alıntı için bkz. *The Writings of the Young Marx*, çeviren ve derleyen Lloyd D. Easton ve Kurt H. Guddat (New York, 1967), s. 431.

51 *A.g.e.*, s. 47.

52 MECW, 26. cilt, s. 313-314.

1840'ta Soho'nun Great Windmill Sokağı'nda Birliğin paravan örgütü olarak Alman İşçiler Eğitim Topluluğu'nu kurdular. Muhtemelen Blanquistlerle süren bağlantıları –ve bunun beraberinde getirdiği kumpaslara, komplolara ve darbelere olan faydasız inanç– yüzünden, Engels 1843 yılında Birliğe katılmayı reddetti. Yine de o ve Marx, 1845'teki İngiltere seyahatleri sırasında, uluslararası bir sosyalist topluluk, bir diğer tabirle "Kardeş Demokratlar" (*Fraternal Democrats*) fikrini geliştirmek amacıyla Birliğin üyeleriyle bir dizi toplantı gerçekleştirdiler. Brüksel'de de bu amaç doğrultusunda, Alman İşçiler Derneği'ni ve Avrupa genelinde sosyalist ajitasyonun ve emekçilerin eğitiminin koordinasyonunu sağlamak üzere Komünist İrtibat Komitesi'ni kurmuşlardı. Birlik, bu hareketin resmen tanınan İngiliz şubesi olarak hareket edecekti.

Siyaseten, Komünist İrtibat Komitesi'nin birincil hedefi demokrasinin gelişmesini, dolayısıyla *ancien régime* monarşilerinin çökmesini sağlamaktı. Engels'in deyimiyle: "Günümüzde demokrasi, komünizmdir: demokrasi proleter ilke, kitlelerin ilkesi olmuş durumdadır."[53] Demokrasi nihai ve kaçınılmaz olarak proletaryanın siyasi iktidarına ve böylece komünizme yol açacaktı. Hatta, oy kullanma haklarının kazanılması bizatihi devrimci bir olay telakki edilecekti. Komitenin kurucu üyelerinden Stephan Born'un hatırladığı üzere, "Komünizm ve komünistler, bunlar bağlayıcı kelimeler değildi. Hatta insanlar nadiren bunlardan bahsederdi. Esas ilgi uyandıran, Fransa'daki seçim kanununu değiştirmeyi hedefleyen ve giderek önemi artan reform hareketiydi."[54] Feodalizmi yok etmek ve demokratik bir devlete doğru ilerleyebilmek için, orta sınıfla ittifak rahatsız edici de olsa bir zorunluluktu. "Soyluları devirebilmek için, daha geniş çıkarlara, daha çok mülkiyete ve daha azimli bir cesarete sahip bir başka sınıfa, burjuvaziye ihtiyaç vardır."[55] 1845 yılından 1848 devrimlerine kadar olan dönemde, Marx ve Engels, komünizme giden yolda bir aşama olarak gördükleri burjuva iktidarının ve liberal demokrasinin (gerekirse zorla) tesis edilmesi gayesinin sarsılmaz destekçileriydi. Proletaryanın diktatörlüğü bir gecede gelemezdi; aksine, burjuvazinin demokratik devrimine gösterilecek sosyalist sadakati komünizme giden yolda bir sıçrama tahtası olarak değerlendirecek uzun soluklu bir siyasi angajman şarttı. Parti liderleri neredeyse Stalinist bir edayla şöyle buyuruyordu: "Bir partide, kişinin ilerlemeye katkı sağlayan her şeyi desteklemesi ve sıkıcı ahlâkî çekincelerle hiçbir alakasının olmaması gerekir."[56] Öte yandan, burjuvazinin bu ittifaka çok da alışmaması beklenir. Ne de olsa, 1848

53 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 5.

54 Born, *Erinnerungen*, s. 72.

55 MECW, 6. cilt, s. 79.

56 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 56.

arifesinde Engels uyarmıştır: "Haydi, cesurca savaşmaya devam edin, sermayenin pek zarif efendileri! Şu an size, hatta zaman zaman yöneticiliğinize ihtiyacımız var. Yolumuzu tıkayan Ortaçağ ve mutlakiyetçilik kalıntılarını temizlemeniz gerekiyor... Karşılığında, kısa bir süre yönetme izniniz olacak... Fakat unutmayın: 'Cellat kapıda!'"[57]

Gelgelelim Avrupa komünist hareketi içerisinde, insanlığı tamama erdirmeye yönelik coşkun bir umutla, hemen devrim yapma arzusunda olan ve Marx ile Engels'in stratejisinde zayıf iradeli bir tedricî yaklaşımdan ötesini görmeyen bir kesim de vardı. Bu kesimin önderi, 1839'daki Blanquist ayaklanmanın ardından Fransa'dan İsviçre ve Avusturya'ya kaçan ve buralarda Adalet için Birlik'in ileri karakollarını kurarak ayaktakımından şevkli taraftarlar kazanan seyyar terzi Wilhelm Weitling'di. Weitling'in sakil siyasetinde Adam Smith, David Ricardo ve Jeremy Bentham gibilerine yer yoktu. Onun öğretisinde Babeufist komünizmin, binyılcı Hıristiyanlığın ve binyılcı popülizmin aşırı duygusal bir karışımı vardı. Weitling, radikal Hıristiyan Félicité de Lamennais'nin eserlerinden ilhamla, 40.000 kişilik bir sabıkalı ordusuyla, fiziksel güç kullanarak komünizme geçilmesini savunuyordu. Ardından bizzat Weitling'in İsevi önderliğinde, insanın düşüşünden önceki masumiyeti haiz bir mallar topluluğu ve toplumsal uyum gerçekleşecekti. Marx ve Engels sanayi kapitalizminin ve modern üretim tarzlarının çetrefilliğiyle uğraşadururken, Weitling Münster Anabaptistlerinin 16. yüzyıldan kalma kıyametçi siyasetini ve Hazreti İsa'nın İkinci Gelişi'ne mübaşirlik eden kanlı kalkışmalarını yeniden canlandırıyordu. Bu, onu seyredenlerin gözünde, Prusyalı gardiyanlardan çektiği cefayı, henüz morluğunu yitirmemiş yaralarını teşhir ederek kalben bağlanmaktan keyif aldığı bir komünist şahadet kültüydü adeta. Bu, insanın gerçek doğasına dair bir ön-komünist duygudaşlığı besleyen delişmen, evanjelik bir harmandı ve kıta çapında kendini bu davaya adamış binlerce mürit cezbediyor oluşu Marx ve Engels'i deli ediyordu. Üstelik resmî otoriteler Weitling'e zulmettikçe, onun erdemli şehadetini kuşatan hale iyice alevleniyordu. Engels'in müstehzi ifadesiyle: "O artık, bu dünyada cenneti yaratmanın reçetesini cebinde hazır bulunduran ve herkesin bu reçeteyi kendisinden çalmaya azmettiği fantezisiyle yaşayan, ülkeden ülkeye savrulan büyük bir adama, bir peygambere dönüşmüştü."[58]

Weitling'in bu basit yaklaşımı, beklenileceği üzere, Kıta Avrupası'nın sosyalist seçkinlerini dehşete düşürmüştü. Londra'da birliğin "esaslı adamlar"ı onu ciddiye almayınca, 1846 yılında Komünist İrtibat Komitesi'ni kendi tarafına çekmek umuduyla Brüksel'e geldi. Marx ve Engels ideolojik rakiplerini topa tutmaya daima hevesli olduklarından, bunun yaralayıcı bir karşılaşma

57 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 529.

58 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 320.

olacağı kesindi. Brüksel'deki buluşmanın Rus şahitlerinden Pavel Annenkov, Weitling'in teşrif edişini şöyle anlatmıştı: "Ajitatör terzi Weitling, zarif kesimli ceketi, hafifmeşrep kesimli kısa sakalı ile yakışıklı, kumral, genç bir adamdı ve karşılaşmayı beklediğim haşin, hırçın bir işçiden ziyade bir seyyar satıcıya benziyordu." İdeologlar "küçük yeşil bir masa" etrafına çömeldiler.

> Marx, masanın bir ucunda, elinde kalem, bir aslanı andıran kafasını önündeki kâğıda gömmüştü. Yanından ayrılmayan refiki, kıymetli propaganda işçisi ve yoldaşı Engels ise, uzun boyu, dik duruşu ve bir İngiliz'i andıran ağırbaşlılığı, ciddiyetiyle açılış konuşmasını yapmıştı. Kendilerini emeği dönüştürmeye adamış insanlar olarak fikir alışverişinde bulunmanın ve teori çalışacak zamandan ve fırsattan yoksun bütün destekçilerinin taşıyabileceği bir pankart olacak tek bir müşterek öğreti üzerinde uzlaşmanın zorunluluğundan bahsetti.

Ancak Engels açıklamasını tamamlayamadan Weitling'in büyüklenmesinden iyice celallenen Marx bastırdığı duyguları meydana sererek buyurdu: "Söyleyin bize Weitling, Almanya'da hutbelerinizle büyük gürültü kopardınız, peki faaliyetinizi hangi temele dayandırıyor, gelecekte neyin üzerine bina etmeyi düşünüyorsunuz?" Soyutlamalar ve İncil'den tasvirlerle iş görmeyi seven Weitling yeterli seviyede bilimsel kesinlik sergileyemeyince, Marx masaya vurdu ve haykırdı: "Cehaletin şimdiye dek kimsenin imdadına yetiştiği görülmedi!"[59]

Weitling'i ezmek yetmezdi; müritlerini de ifşa etmek gerekiyordu. Bunlar arasında New York merkezli *Der Volks-Tribun*'un editörlüğünü üstlenerek Weitling'in görüşlerini Amerika'daki Alman toplumuna yaymaya çalışan Hermann Kriege göze çarpıyordu. "Romantik bir sevgi fikrine dayalı, 'sevgi'yle başlayıp sevgiyle biten coşkun bir komünizmi Birlik adına telkin ettiği bir gazete kurmuştu." Bu denli keskin bir ideolojik sapma karşısında, partinin saflığının korunmasında ısrarcı olmak, geniş halk kesimlerinin desteğini kazanmaktan elbette daha iyiydi. Kriege'nin sebep olduğu siyasi tahribata karşılık, (henüz on sekiz üyesi bulunan) Brüksel Komünist İrtibat Komitesi'nin ilk umumî hükümlerinden biri kurucu üyelerinden birini ihraç etmek oldu. Engels'in imzasını taşıyan "Kriege'ye Karşı Genelge" sabık görevdaşlarını işçilerin moralini bozan ve resmî komünist "çizgi"den kabul edilemeyecek derecede sapan "çocuksu bir tumturaklılık", "gülünç bir feverancılık"la itham ediyordu. Kriege'nin suçu, Weitling'inki gibi, "dünya-tarihsel önemi haiz devrimci hareket"lerin salt "büyük bir birliktelik ruhu"na ilişkin muğlak özlemler üzerine kurulamayacağını fark etme becerisinden umarsızca yoksun olmasıydı. Halbuki Marx ve Engels'in komünizmi, proletaryanın ta-

59 Alıntı için bkz. *Reminiscences*, s. 270.

rihsel eylemlerine dayalı metodik ve giderek ilmîleşen bir süreçti. Dolayısıyla Kriege'yi susturmak için "etkili bir genelge yayınladık". Bir müddet sonra "Kriege Birlik sahnesinden silindi."[60] Bu soğuk, üç maddelik genelge, müteakip 150 yıl içerisinde sol partilerin tecrübe edeceği ihraç, ihbar ve siyasal tasfiye süreçlerine dair bir kehanet gibidir. Dahası, Engels yolun başında bile bu işlerin öncü kuvvetiydi: Sonraki on yıllarda, hakiki komünist öğretiye sadık kalınmasını teminen parti disiplininin tesisi, ideolojik sapkınların tespiti ve genel anlamda "Büyük Engizitör" rolünün icrasından haz alarak Marx'a olan sevgisini ve bağlılığını ifade edecekti.

Fransız filozof Pierre-Joseph Proudhon'dan esinlenen "gerçek", "felsefi sosyalizm" de en az Weitling'in ilkel komünizmi kadar başa belaydı. Başta Engels de Marx da Proudhon'dan ve onun 1840 yılında yayımlanan *Mülkiyet Nedir?* adlı eserinden oldukça etkilenmişlerdi. Proudhon Marx'a özel mülkiyetin yol açtığı adaletsizliğin çözümünün (Weitling'in iddia ettiği türden) mistik bir "mallar topluluğu" olmadığını öğretmişti. Proudhon bunun yerine, üretken emeğe dayanmayan her türlü gelirin ilgasını ve malların içlerinde barındırdıkları emek temelinde hakça ticaretinin yapıldığı adil bir mübadele sisteminin kurulmasını öneriyordu. Marx Proudhon'un yaklaşımına o denli hayrandı ki, 1846 Mayıs'ında onu Komünist İrtibat Komitesi'nin Fransa temsilcisi olmaya davet etmişti. Engels davete bir not eklemiş ve Proudhon'a samimiyetle, "size sunduğumuz planı kabul edeceğiniz ve bizi beraber çalışma imkânından mahrum bırakmayacağınız" umuduyla, "yazılarınızın bende uyandırdığı en derin saygıyla" sesleniyordu. Ne var ki, Marx küçük bir ekleme yapmaktan kendini alamamış ve böylece komitenin uyumlu, dayanışmacı maskesi birden düşmüştü: "Bu vesileyle Paris'teki Bay Grün'ü size jurnal etmek durumundayım. Kendisi modern fikirlerin tüccarlığını yapmaya meyletmiş üçkâğıtçı bir edipten, bir çeşit şarlatandan fazlası değildir."[61]

Ne yazık ki, Brüksel ajitatörleri tutturamayacakları bir hedef seçmişlerdi. Proudhon, "gerçek sosyalizm"i insanlara sevdiren Karl Grün'ün yakın bir müttefikiydi. Cevabında, Marx ve Engels'in siyasi mutlakçılıklarının ölçüsünü açıkça yargılamıştı: "Toplumun yasalarını keşfetme çabasında işbirliği yapmaktan elbette asla kaçınmamalıyız ... fakat Tanrı aşkına, önceden bütün dogmatizmleri yok edip, sonra sıra bize geldiğinde sakın halka bir başka doktrin aşılamaya kalkışmayalım... yeni bir tahammülsüzlüğün önderliğini üstlenmeyelim, yeni bir dinin havarileriymişiz gibi bir tavır takınmayalım."[62]

60 MECW, 26. cilt, s. 319.

61 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 39-40.

62 P. J. Proudhon, *Confessions d'un révolutionnaire* (Paris, 1849), alıntı için bkz. Francis Wheen, *Karl Marx* (Londra, 1999), s. 107.

Marx ve Engels bu eleştiriyi hoş karşılamadılar ve birkaç ay boyunca Proudhon'a karşı artan yoğunlukta öfke kusmayla meşgul oldular. Bu meşgalenin meyvesi ise, Marx'ın Proudhon'un küçük burjuva felsefeciliğine, emek borsalarına dair ütopyacı planlarına ve proletaryanın tarihî rolüne hakkını vermedeki acizliğine saldırdığı ve *Sefaletin Felsefesi* eserini alışılmış üslubuyla terslediği *Felsefenin Sefaleti* adlı sert kitapçığıydı. "Gerçek sosyalizm"in sorunu şuydu: İşçi sınıfının yaşam koşullarının toplumsal gerçekliğini bilerek görmezden gelen ve "gerek ekonomik varoluş koşulları gerek bunlara uyarlı siyasal kurgulanışıyla burjuva toplumunun varlığını şart koşan" bir felsefe sözkonusuydu.[63] Bu felsefenin uluslararası rekabet karşısında küçük burjuva bir yaşam kalitesi tutturma gayreti, yalnızca kapitalizmin komünizmle sonlanmasına engel teşkil ediyordu. Bu, bir zanaatkârlar sınıfının dar çıkarları temelinde yükselen, romantik bir sanayi öncesi işbirliği mefhumuna dayalı bir felsefeydi. Gelgelelim Marx'ın felsefi eleştirisi ne denli güçlü olursa olsun, Proudhon ve Grün'ün takipçileri işbirliği, adilane fiyatlanmış ürünler ve evrensel istihdam vaat eden net programlarıyla halkın desteğini kazanarak Parisli ve Alman göçmen emekçiler arasında sağlam bir konuma sahiptiler. Keza Büyük Engizitör Engels de bu cephede kavgaya girişecekti.

Stephan Born 1840'ların Paris'ini şu sözlerle hatırlıyordu: "Bastille'in bulunduğu meydana dikilmiş bir sütunla anılan Büyük Devrim'in, Temmuz Devrimi'nin kokusu hâlâ havadaydı. O zamanlar bu türden hiçbir emare göstermeyen Almanya'nın aksine, Paris'in emekçileri hâkim burjuvaziye karşı belirgin bir muhalefet oluşturmuşlardı bile..."[64] Engels'in 1846 Ağustos'unda Paris'te üstlendiği görevin açık bir hedefi vardı: Bahse konu emekçilerin Adalet için Birlik'e katılmalarını sağlamak ve Grün'ün "gerçek sosyalistleri" ya da Weitling'in "komünist terzileri"nin yeni proleterler kazanmalarını engellemek için oradaydı. Fransa'nın başkenti Balzac'ın Rastignac'ının tarif ettiği kadar baştan çıkarıcı ve tehlikeliydi. Burası da sanayileşen Manchester gibi giderek bölünmüş bir şehir halini almaktaydı. Paris tarihsel olarak hep farklı toplumsal sınıfların coğrafi yakınlığını kurabilmekle övünen bir şehir olagelmişti. ABD'li bir ziyaretçinin gözlemlediği gibi burada "bir ahırın karşısında bir saraya veya bir tavuk kümesinin yanında bir katedrale" rastlamak mümkündü. Fakat zenginler artık arkalarında tehlikeli tortuların yaşadığı gettolar ve girilmez alanlar bırakarak kendilerini yoksullardan ayırmaya başlamışlardı. En kötü şöhretli bölgeler arasında Eugène Sue'nun *Paris'in Esrarı* (1842) adlı çok satan kitabının açılış sahnesine konu olan ve korkunç bir kalabalığa ev sahipliği yapan İle de la Cité bulunuyordu. Burası "Palais de

63 MECW, 6. cilt, s. 512.

64 Born, *Erinnerungen*, s. 47.

Justice'den Notre Dame'a uzanan karanlık, eğri büğrü, dar sokaklarıyla bir labirent"ti.[65] Paris'in batı kesimleri servet ve ayrıcalıklardan müteşekkil bir kozanın içerisindeyken, merkezin ve doğunun kirli *faubourg*'ları şehrin giderek huzursuzlaşan, tekinsiz sınıflarını barındırıyordu. Dönemin romancıları başkentlerini, devrimin heroizmini hastalığın, fuhuşun, suçun ve ticari burjuvazi ahlâkının berbat gerçekliğiyle lekeleyen iğrenç, çürümüş bir kocakarı olarak betimlemekten haz alır gibiydiler. Politik iktisatçı Victor Considérant 1848 yılında Paris'i şöyle tarif ediyordu: "Yoksulluk, veba ... ve hastalığın birlikte işlediği, nadiren gün ışığı gören dev bir kokuşmuşluk imalathanesi ... [Burası] çiçeklerin solup öldüğü, yedi çocuktan dördünün erken yaşlarda can verdiği çürümüş bir çukurdur."[66] Bu imparatorluk çağında dile, kayıp dünyalar, korkunç kabileler, yeni ülkeler ve bilinmez kültürler hâkimdi. Sue "içimizdeki ... vahşiler"den dem vuruyor; Balzac şehrini "Illinois, Huron gibi vahşi kabilelerin hayatta kalmak için mücadele verdiği; her grubun toplum içerisinde avlanarak eline geçirdikleriyle canını kurtarabildiği bir Yeni Dünya ormanı" gibi görüyordu.[67]

Engels dikkatini lumpen-proletaryanın biraz üzerinde bir yaşam seviyesi tutturmuş olan vasıflı göçmen topluluklarına yöneltmişti. Sanayi Devrimi Fransa'ya geç gelmişti. Yine de 1840'lara gelindiğinde ekonomi nihayet iyileşme belirtileri göstermeye başlamıştı. Pamuk, ipek ve maden sanayilerinin gelişmesinin yanısıra, savunma sektörünün büyümesi ve demiryolu inşasının artması, sınai üretimde ve ihracatta düzenli bir yükselişe yol açmıştı. Buna rağmen, Paris'te imalat sektöründeki atölye sistemi fabrikanın üretim hattına karşı direnmeye devam ediyordu. Modaya duyarlı bir piyasaya satış yapan, ondan az kişinin çalıştığı şirketlerin vasıflı işçileri şehrin istihdam örüntüsüne büyük ölçüde hâkimdiler: 1848 yılında Paris'teki 350.000 işçinin üçte biri kumaş ve tekstil endüstrilerinde çalışırken, kalanlar inşaat, mobilya, mücevherat, metalürji ve ev işleri alanlarına dağılmış durumdaydı. Bu işgücünün büyük bir kesimi –1840'ların sonuna gelindiğinde yaklaşık 60.000'i– matbaacılık, terzilik ve marangozlukta ustalaşmış Almanlardan oluşuyordu. Engels onlara "her yerde" rastladığını söylüyordu. Hatta o denli etkindiler ki Paris'in belli başlı mahallelerinde tek kelime Fransızca duymak mümkün değildi.[68]

Sözkonusu işçilerin siyasi bağlılıklarını kazanmaya yönelik sıkı bir rekabet vardı. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Fransa uzunca bir süredir sosyalist

65 Eugène Sue, *The Mysteries of Paris* (Cambridgeshire, 1989), s. 9.

66 Alıntı için bkz. Colin Jones, *Paris: Biography of a City* (Londra, 2004), s. 349.

67 Balzac, *Old Goriot*, s. 133.

68 Bkz. David H. Pinkney, *Decisive Years in France 1840-1847* (Princeton, 1986); Philip Mansel, *Paris between Empires* (Londra, 2001).

düşüncenin merkezlerinden biri halini almıştı. Fourier ve Saint-Simon'un etkili olduğu ilk yılların ardından radikal siyaset "sosyal mesele"yle birlikte 1840'larda yeniden ortaya çıktı. En ön sırada Proudhon vardı, fakat zamanla ona Louis Blanc, Etienne Cabet, Pierre Leroux ve George Sand katıldı. Hepsi Owenci dayanışmadan canlı kanlı komünizme uzanan bir çeşitlilikte yeni bir toplum vaat ediyordu. Bu teoriler çoğunlukla sömürülmüş, yoksullaşmış Alman topluluğuna hitap ediyordu; hatta ilgi o denli yoğundu ki 1843 yılında Prusya hükümeti göçmen Almanlar üzerindeki bu tesirin ne kadar geniş çaplı ve tehlikeli boyutlarda olduğunu tespit etmek amacıyla bir soruşturma başlattı. Soruşturmanın sonuçlarından biri de Marx'ın 1845 yılında Fransa'dan sınırdışı edilmesi oldu. Kral Louis-Philippe'in başkentini etkisi altına alan yıkıcı yazarlık faaliyetine karşı anlaşılabilir tepkisi "Paris'i Alman filozoflardan temizlemeliyiz!" olmuştu.

Engels, bu sıkışık siyasi pazara yalnızca özgüveni (ve ebeveynlerinin sürmekte olan maddi yardımı) sayesinde girebilmişti. Cesaretle Parisli işçileri Grün ile Weitling'in sapkın sosyalist tesirinden arındırma işine girişti. Hedefinde *Straubinger*'ler vardı. Bunlar, imalat bölgesi Faubourg St Antoine'da toplanan ve "gerçek sosyalizm"e meyleden Alman zanaatkâr ve işçilerdi. Taban kazanma çalışmalarının inceliklerini bilenler açısından Engels'in bu grubun haftalık siyasi toplantılarında başvurduğu taktikler âdeta kitaptan alınmıştı: Tehdit, böl-yönet, suçlama ve ideolojik zorbalık içeren zalimce başarılı bir karışım uygulamıştı. Marx'a şu sözlerle övünüyordu: "Biraz sabır, biraz da terör sayesinde, büyük çoğunluğu arkama alarak galip geldim... Çabam [Adalet için Birlik üyesi ve marangoz] ihtiyar Eisermann'ı o kadar korkutmuş olacak ki artık uğramıyor." Tek kaygısı *Straubinger*'lerin ilkel düzeydeki ideolojik kavrayışına ilişkindi. "Adamlar fevkalade cahil," diyordu. Nispeten müreffeh olmaları sınıf bilinçlerinin gelişmesini engelliyordu. "Aralarında rekabet yok, ücretler aynı sefil seviyede seyrediyor: efendiye karşı mücadele, ücret meselesi değil, 'işçi gururu' vesaire üzerinden yürütülüyor." İdeal koşullarda Engels çok daha yoksul ve daha çaresiz olmalarını yeğlerdi.

Bir sonraki toplantıda, bu uzağı görememekten hoşnut işçilere komünizmin gerçek anlamını açıklamaya karar verdi. Böylece Marksist doktrinin en üretken ve anlaşılır tanıtıcılarından biri olma kariyerine başlamış oldu. Açıklamasına komünizmin hedeflerinin gayet açık olduğunu söyleyerek başladı:

1. burjuvazinin değil, proletaryanın çıkarlarının hâkim olmasını sağlamak;
2. bunu özel mülkiyeti lağvederek gerçekleştirmek;
3. bu hedeflere ulaşmanın tek yolunun zora dayalı demokratik devrimden geçtiğini bilmek.

Ardından grubun düzgün, amaçlarına bağlı komünistler mi, yoksa onlar için zamanını harcamak istemeyeceği hayalperest bir münazara topluluğu mu olduklarına karar vermek için bir oylama yapmaya davet etti. "Başta bütün klik bana karşıydı. Toplantı sonunda karşı tarafta yalnızca Eisermann ve üç Grüncü kaldı." Engels, Grün ve müritlerinin proletarya karşıtı, küçük burjuva hassasiyetine o denli sert itiraz etmişti ki toplantının sonunda onun komünizm tanımı on üçe iki çoğunlukla (sayılar toplantılardaki fiziksel yakınlığı gösterir niteliktedir) galip geldi.[69]

Engels'in başarıları Elberfeld'de olduğu gibi Paris'te de otoritelerin dikkatinden kaçmadı. İlgi gösterenler arasında, St Antoine bölgesindeki artan toplumsal huzursuzluğu bahane ederek düzen karşıtı *Straubinger* hücrelerine baskın düzenleyen şehir polisi vardı. Grün'ün adamları ajitatörün Engels olduğuna işaret ettiler ve böylece Paris'te bir casus ve jurnalci sürüsü Engels'in peşini bırakmaz oldu. Gece tartışmalarından ve usüle ilişkin oylamalardan bunalmış olacak ki, polis tacizini mazeret göstererek sosyalizm için akşam çalışmalarını bir kenara bırakıp Paris'in dünyevi zevklerine yüksek sosyeteden bir dalış yaptı. Marx'a övünerek şu satırları yazmıştı: "Son iki haftadır izimi süren şüpheli şahıslar gerçekten jurnalciyseler, ki bazılarının öyle olduğundan eminim, Emniyet bir süredir Montesquieu, Valentino, Prado gibi balolara giriş biletlerini bol keseden dağıtıyor olmalı. *Grisette*'lerle [işçi sınıfından genç, eğlenilecek kızlar; fahişelerle] pek çok tatlı buluşma ve çokça haz için Bay Delessert'e [Paris Emniyet Müdürü] minnettarım, *car j'ai Voulu Profiter des journées et de nuits qui pouvaient être mes dernieres a Paris* [ne de olsa, Paris'te geçirdiğim, pekâlâ sonuncu olabilecek gün ve gecelerimin tadını çıkarmak istiyordum]."[70]

Engels yirmili yaşların ortasına geldiğinde ipeksi yakışıklılığı ve hovarda mizacıyla birçok âşığı olan deneyimli bir çapkın olmuştu. Mary Burns'ün sıcaklığını Manchester'da bırakmasından çok kısa bir süre sonra bile Marx'a "halletmesi" gereken bir "ilişki"den bahsediyordu: Bu ilişki Ocak 1845'te "korkunç bir şekilde sonlandı. Seni sıkıcı ayrıntılarla boğmayacağım, daha fazla yapabileceğim bir şey yok, zaten bu haliyle bile bana çok çektirdi."[71]

Yaz gelince Brüksel'de yine "karısı" Mary ile birlikteydi fakat Paris'te geçirdiği sonbaharda iffetli Stephan Born, dostunun sefahat düşkünlüğü karşısında dehşete kapılmıştı. "Komünist doktrine bağlılığına karşın Engels de sıkı bir bireyciydi... Güzel sanatlara, bilhassa müziğe kıymet vermiyordu... Paris'in sanatsal zenginliklerini benimle paylaşmak Engels'in hiç aklına gelmiyordu; Louvre galerilerini onsuz gezdim. O Palais Royal'deki tiyatroda en

69 MECW, 38. cilt, s. 80-83.

70 *A.g.e.*, s. 91.

71 *A.g.e.*, s. 16.

çılgın oyunları izlerken, ben *Théâtre français*'de Phèdre rolündeki Rachel'e hayranlık duyuyordum."[72] Engels'in pek çok metresi vardı (belli ki "küstahlığı ... kadın cinsi üzerinde iyi bir tesir" bırakıyordu). Gecelerini adı çıkmış artistlerle içip eğlenerek geçiriyor ve kendi sınıfından ve çağından birçokları gibi, o da seks için para ödemekten utanmıyordu. Bir yıl kadar kısa bir süre sonra fuhuşu "burjuvazinin proletaryaya karşı yürüttüğü, doğrudan bedene saldıran en somut sömürü" olarak niteleyip lanetleyecekti, fakat henüz bu gibi itirazlarla ilgilenmiyordu. Ailesine bağlı Marx'a şöyle telkinde bulunuyordu: "Bir kez olsun mutlaka o sıkıcı Brüksel'den çıkıp Paris'e gelmelisin. Ben kendi adıma seninle âlem yapmayı çok isterim. 5.000 franklık gelirim olsa çalışıp, paramparça olana kadar kadınlarla eğlenmekten başka bir şey yapmam. Fransız kadınları olmasa, bu hayat yaşamaya değmez. *Mü stant qu'il y a de grisettes, va!* [Ama kızlar olduğu müddetçe, her şey yolunda!]"[73] Mesele kadınlarla ilişki olunca, Engels kişisel olan ile ideolojik olanın tatminkâr bir birliktelik içerisinde olmasından memnundu: kuvvetli bir libidosu vardı, kadınlarla dostluk kurmayı seviyordu ve tek eşli evliliği yücelten burjuva ahlâkından hiç hoşlanmayan içten bir *Biedermeier* karşıtlığı güdüyordu. Bu, zamanla tutarlı bir sosyalist feminizm teorisine evrilecekti, fakat yirmili yaşların ortasında Barmen'deki yetiştiriliş tarzının hırpani cehaletine karşı sürmekte olan bir tepkiden ve tabii genç bir erkeğin Paris'in gece hayatının tadını çıkarmasından ibaretti.

Gelgelelim Engels'in çapkınlığının hiç çekici olmayan bir yönü de vardı. Marx'la dostluğu başladığından bu yana, Moses Hess'e karşı tavrı sertleşiyordu. Engels'i sosyalist akımla tanıştıran "komünist haham", Grün'ün "ütopyacı sosyalizm"ine duyduğu sempatiyi ve şüpheli ideolojik yatkınlıklarını apaçık ortaya seren, ideolojik olarak kafası karışık ve ikircimli birisi olarak sıkça yeriliyordu. Öte yandan Marx ve Engels, bir oyun bahçesindeki belalı çocuklar gibi, siyasal olanı kişiselleştirmeye karar vermişler ve dikkatlerini Hess'in karısına yöneltmişlerdi. Sibylle Hess, kızlık soyadıyla Pesch, Köln polisinin kayıtlarına göre, fahişelik geçmişi olan bir terziydi. Hess onu hem siyasi görüşü doğrultusunda hem de duygusal bağlılığı sebebiyle içinde bulunduğu zor hayattan kurtarmıştı. Isaiah Berlin'e göre, "insanlar arasındaki sevgiye ve eşitliğe duyulan ihtiyacı ifade edecek bir eylemde bulunmak istemişti". Ne var ki, Sybille'nin gözü dışarıdaydı.[74]

1846 Temmuz'unda Engels, Hess'e yardımcı olmayı kabul ederek pasaportsuz Bayan Hess'in Brüksel'den Fransa'ya kaçak olarak girmesini sağladı. İkisi Paris'e vardıklarında, Engels Marx'a yazdığı bir dizi kaba mektupla ka-

72 Born, *Erinnerungen*, s. 51-52.

73 MECW, 38. cilt, s. 115.

74 Isaiah Berlin, *Against the Current* (Londra, 1997), s. 219.

dını kötülemeye başlamıştı bile. "Bayan Hess yeni bir koca aramaya başladı. Hess'i zerre kadar umursamıyor. Uygun niteliklere sahip aday St Antoine'daki Madame Gsell'e başvurabilir. Yeterince rekabet olmadığından aceleye hacet yok." Eylül'e gelindiğinde Marx'a Bayan Hess'i "küfür kıyamet içerisinde", "St Antoine'ın en uzak köşesi"ne göndermiş olmakla böbürlenen Engels belli ki izdivacı kendisi üstlenmişti. Ona özellikle keyif veren, ihanete uğradığından bihaber Hess'in (ki artık Engels'in Prens Hal halleri karşısında Falstaff'dan fazlası değildi) dostluklarını canlandırmaya yönelik çabasıydı. Hess Ocak 1847'de Paris'e geldiğinde, "ona o kadar soğuk davrandım, onu o kadar hor gördüm ki, bir daha gelmek istemeyecektir. Ona yaptığım tek iyilik Almanya'dan beraberinde getirdiği bel soğukluğu için biraz tavsiye vermek oldu." Hess Engels'in karısını baştan çıkardığını öğrenince elbette dostlukları ebediyen sona erdi. Brüksel'e dönerek bir zamanlar himayesine aldığı adamı yerden yere vurmaya başladı. Engels kibirli bir umursamazlık takındı. Marx'a "Moses'ın bütün Brüksel'in gözleri önünde silahlarını sallaması, boynuzlarını göstermesi ... bayağı etkileyici olsa gerek," diye yazmıştı. Gelgelelim Hess'in "abes tecavüz [*Notzucht*] yalanı"nın Engels'i sarstığı kesindi. Dostuna bunun bütünüyle saçmalık olduğunu söylüyordu. "Ona o döneme, öncesine ve sonrasına dair, onu hepten çıldırtacak ayrıntılar verebilirim. Daha geçtiğimiz Temmuz, Paris'te, bu Balaam'ın eşeği [Sibylle] bana usulüne uygun bir şekilde, tevekkül içerisinde ilan-ı aşk etti ve evliliği hakkındaki en mahrem, en karanlık sırlarını benimle paylaştı! Bana karşı öfkesi basitçe karşılık bulmayan bir aşktan kaynaklanıyor." Engels mektubunun devamında, iyice kabalaşarak, "boynuzlu Siegfried intikamını bütün mevcut, geçmiş ve gelecek metreslerim üzerinden ... almakta tamamıyla serbest" diyor, bir de üstüne metreslerinin adlarından oluşan bir liste veriyordu. Yine de Hess bu namus meselesini daha da ileriye taşıma niyetindeyse, düelloyu zengin Bremenlilerden öğrenmiş olan Engels "onunla adil bir kavgaya tutuşmaya" hazırdı.[75]

Engels gerçekten Moses Hess'in karısına tecavüz etmiş miydi? Kendince "küstah hal ve tavrıyla" Engels'in Paris'teki günlerini bir tür seks avcısı olarak geçirdiği kesindi, fakat bunun şiddete varmış olma ihtimali düşüktür. Muhtemelen bu, birtakım yönleri Engels'in Moses Hess'i rezil etmek istemesiyle alakalı, yanlış yola sapmış bir ilişkiydi. Öte yandan Eleanor Marx'ın 1898 yılında Karl Kautsky'ye yazdığı mektubunda, Paris olayının genelde açık görüşlü olan Marx ailesinde pek alışılagelmedik bir şekilde, sessizce geçiştirildiğine değinen, kuşku uyandırıcı bir pasaj vardır. "Olayda bir kadının dahli olduğunu *kesinkes* biliyordum. Hatta bazı duyumlarıma göre, besbelli oldukça kötü şöhretli bir kadın. Hakkında konuşulmaması ve gizlenmesi ge-

75 MECW, 38. cilt, s. 56, 65, 108, 153.

reken bir dönem olduğu haricinde, olayın tam olarak neyi içerdiğini ben de bilmiyorum." Kendini ve Kautsky'yi, olayı "sersem bir gencin saçmalığı" olarak niteleyerek teskin ediyordu.[76]

Engels, kadınların peşinde koştuğu sırada, etkileyici bir biçimde, biraz siyaset yapmayı da becermişti. Adalet için Birlik, Haziran 1847'de Londra'da bir kongre düzenlemişti. Marx ve Engels'in yeni üye sıfatıyla davetli oldukları kongrenin amacı, Schapper, Bauer ve Mill'in Brüksel Komitesi'yle işbirliği yapmasını sağlamak ve eski gizli cemiyet mantalitesini bir kenara bırakıp daha açık bir siyasi program benimsemekti. Marx'ın mali durumu yine alışılageldiği üzere dibe vurmuştu, bu yüzden Brüksel ekibini Wilhelm Wolff temsil ediyordu. Engels ise, Paris şubesinin bir toplantısında temsilci olarak seçilebilmek için mücadele vermek durumunda kalmıştı. Stephan Born o günleri şöyle hatırlıyor: "Engels'i aday olarak gösterebilmenin çok zor olacağını anladım. Gerçi o umutluydu. Ona karşı güçlü bir muhalefet vardı. Yine de kuralları çiğneyip adayı destekleyenlerin değil, ona karşı olanların ellerini kaldırmalarını isteyerek seçilmesini sağladım. Geriye dönüp baktığımda bu hilenin bayağı çirkin olduğunu düşünüyorum. Tabii eve giderken Engels bana 'Aferin' demeyi ihmal etmemişti."[77]

Sözkonusu kongre Komünist Parti'nin oluşumunda çok önemli bir ana tekabül eder: Adalet için Birlik'in adı Komünist Birliği olmuş, dahası misyon "Bütün İnsanlar Kardeştir"den iyice vurucu olan "Bütün Ülkelerin İşçileri, Birleşin!"e dönüşmüştü. Kongre Engels'e birliğin siyasi-felsefi duruşunu özetleyecek "devrimci bir ilmihâl" yazma görevi vermişti. Sonuç, "Komünizme İnancın İlanına İlişkin Taslak"tı. Bu başlık bile erken komünist hareket damgasını vuran dinî fanatizm ile yeraltı örgütlerine özgü paranoya karışımını açık ediyordu.

1. soru: *Komünist misin?*
Cevap: Evet.

2. soru: *Komünistlerin hedefi nedir?*
Cevap: Toplumun her üyesinin yeteneklerini ve güçlerini tam bir özgürlük içerisinde ve toplumun temel koşullarını ortadan kaldırmayacak şekilde geliştirip kullanabileceği bir toplum örgütlemek.

---

76 Marx-Aveling'in Karl Kautsky'ye mektubu, 15 Mart 1898, Karl Kautsky Papers (Amsterdam), DXVI, 489. Meseleyi iyice karmaşık hale getiren ise şudur: Stephan Born, Engels'in, metresine kol kanat germeyip onu sokağa atan bir Fransız kontuna mertçe meydan okuduğu için Paris'i terk etmek zorunda kaldığından bahseder. Bu hikâyeye göre, kont etkisi altındaki birkaç hükümet üyesiyle temasa geçerek Engels'in sınırdışı edilmesini sağlamıştır. Bkz. Born, *Erinnerungen*, s. 71.

77 Born, *Erinnerungen*, s. 49.

3. soru: *Bunu nasıl başarmayı istiyorsunuz?*
Cevap: Özel mülkiyeti lağvedip yerine mülkiyet ortaklığını koyarak.[78]

22. soruya kadar devam eden taslak ilan, Marx ve Engels'in nefret ettiği türden ütopyacı sosyalizme çokça yer veren, tavizlerle şekillenmiş bir belgeydi. Öte yandan *Komünist Manifesto*'da zirve yapacak olan son derece parlak, popüler üslubun ipuçlarını da barındırıyordu. İlmihâlin merkezinde proletaryanın gelişi ve sosyalist devrimi müjdelemedeki tarihî işlevi vardı. Bunun yanısıra, Engels'in metni, Marx'la birlikte son beş yıldır geliştirdikleri materyalist tarih ve toplum yorumuyla doluydu. Metne göre, siyasi devrim mülkiyet ilişkileri ile üretim tarzı arasındaki kopukluğa (siyasal ve toplumsal üstyapının ekonomik altyapıyla uyumlu olup olmadığına) bağlıydı, fakat bu, değişim için çaba sarf edilemeyeceği anlamına gelmiyordu. "Şayet günün sonunda ezilen proletarya devrime mecbur kalırsa, o zaman proletaryanın davasını bugün nasıl sözlerimizle savunuyorsak eylemlerimizle de savunacağız." Gelgelelim "proletaryanın siyasi kurtuluşuna" giden yolda ilk adım, "demokratik bir anayasa"nın güvence altına alınmasıydı. Ardından özel mülkiyet kısıtlanacak, ulusal çapta atölyeler kurulacak, devlet evrensel eğitim sunacak ve belki evlilik sisteminde reform yapılacaktı.[79]

Kongrenin sona ermesiyle birlikte Engels, Marx'ın birkaç resmî seyahat yasağı sebebiyle katılmasının mümkün olmadığı yoğun bir mekik diplomasisine girişti. Londra'dan Brüksel'e dönerek rakip Alman grupların komünist şebekeye hâkim olma çabaları karşısında Marksistlerin pozisyonunu pekiştirdi. Oradan da Paris'e geçerek "İnancın İlanı"nı Komünist Birliği'nin yerel şubelerine satmaya başladı. Marx'a şöyle yazmıştı: "Hem bir propaganda cemiyeti oluşturuyor, hem de sağda solda nutuk çekmeye devam ediyorum. Bölge komitesinde [Komünist Birliği Bölge Komitesi] anında seçildim ve irtibat işleriyle görevlendirildim." "İlan"ı komitelerden geçirebilmek için, alternatif bir versiyon tanıtmaya çalışan Moses Hess'i alt etmesi gerekiyordu. Bir kez daha "Mosi'ye karşı cehennemden çıkma bir hile"ye başvurarak düzenbaz siyasi becerilerini sergilemişti. "Geçen Cuma bölge komitesinde bunun [Hess'in versiyonunun] her maddesiyle teker teker uğraşmaktaydım. Henüz yarısına gelemeden dostlar tatmin olduklarını bildirdiler. Hiçbir muhalefetle karşı karşıya kalmadan bana yeni bir taslak metin kaleme alma görevini vermelerini sağladım. Bu taslağı önümüzdeki Cuma bölge komitesinde tartışıp diğer komitelere haber vermeden Londra'ya gönderecekler. Tabiatıyla bunu kimsenin duymaması gerek. Aksi takdirde hepimiz azlediliriz ve büyük rezalet çıkar."[80]

78 MECW, 6. cilt, s. 98.
79 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 102.
80 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 139.

Engels'in Ekim 1847'de kaleme alarak o yılın 28 Kasım'ında Londra'da düzenlenecek olan ikinci Komünist Birliği Kongresi için hazırladığı yeni taslağın başlığı, "Komünizmin İlkeleri"ydi. "İlkeler"in tonu ve içeriği "İlan"a bir hayli benzese de, bu kez materyalizmin dozunun arttığı ve evvelki ütopyacı sosyalizm vurgusunun azaltıldığı aşikârdı. Eksiksiz bir proleter devrimin zorunluluğu daha açık savunuluyor; kapitalizmin durdurulamaz, küresel karakterine yapılan yeni vurguyu işçiler arasında uluslararası dayanışma çağrısı takip ediyordu. "Mesela şimdi İngiltere veya Fransa'da işçiler özgürlüklerini kazanırlarsa, bu, diğer bütün ülkelerde de devrimlere yol açmalı, er ya da geç işçilerin bu ülkelerdeki kurtuluşuna vesile olmalıdır." Seçenekler arasında tek ülkede sosyalizm yoktu. Bu arada küresel kapitalizme özgü yıkıcı süreçler kabullenilmeliydi: "Büyük ölçekli sanayinin günümüz toplumunda bütün sefaleti ve bütün ticari krizleri üreten niteliği, farklı bir toplumsal örgütlenme altında tam da bu sefaleti ve felaketlere yol açan dalgalanmaları yok edecek olan niteliğin ta kendisidir."

Engels özel mülkiyetin lağvedilmesi ve demokratik bir anayasanın ilanı fikirlerine hâlâ bağlıydı, fakat bu kez sosyalizme geçişte atılacak adımların listesini uzatmıştı. Bu adımlardan biri de âdeta Fourierci ve Owenci geleneğin hatırası için verilmiş bir taahhüttü: "Ulusun mülkü üzerinde sanayi ve tarımla uğraşan vatandaş topluluklarının müşterek konutları olacak ve hem şehir hem de kır hayatının avantajlarını biri ya da diğerinin tek yönlülüğü ve dezavantajlarına mahkûm kalmadan bir araya getirecek büyük saraylar" inşa edilecekti. Engels'in aynı derecede radikal bir diğer öngörüsü, geleceğin komünist düzeninde cinsiyetler arası ilişkilerin dönüşecek olmasıydı. Ne de olsa bu düzen "özel mülkiyeti lağvedip çocukların komünal eğitimden geçmesini sağlayarak, bugüne dek var olan şekliyle evliliğin ikiz temelini, özel mülkiyet üzerinden kurulan kadının kocasına, çocukların da ebeveynlerine duyduğu bağımlılığı yok edecekti".[81]

1914 yılına dek yayımlanmayan "Komünizmin İlkeleri", Engels'in Londra'ya getirdiği taslak belgeydi ve *Komünist Manifesto*'ya temel oluşturmuştu. Oostend'de buluşup birlikte Manş Denizi'ni geçmeden önce, Engels Marx'a şu satırlarla sesleniyordu: "Bu kongre belirleyici olmalı. İnancın İlanı üzerine biraz düşün. Bence en iyisi, ilmihâl üslubundan vazgeçelim ve metne Komünist Manifesto diyelim." Great Windmill Sokağı'ndaki Red Lion Pub'ının üzerinde, Alman İşçiler Eğitim Derneği'nin merkezine kapanan ikinci kongre, 1847 yılının Kasım ayında, yorucu on gün boyunca "İlkeler'i acımasızca eleştirdi. Yine de toplantıya yön veren, Marx'tı. "Konuşması kısa, ikna ediciydi ve sağlam bir mantığa dayanıyordu. Gereksiz tek bir kelime dahi kullanmamıştı. Her cümlede bir fikir, her fikirde öne sürdüğü sav zincirinin

81 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 345, 348, 351, 354.

temel bir halkası bulunuyordu."[82] Sonunda "bütün çelişki ve şüphe ortadan kalkmış, yeni temel ilkeler oy birliğiyle kabul edilmiş, hemen ardından Marx'a ve bana manifestoyu kaleme alma görevi tevdi edilmişti. Engels 1880'lerde gururla, geçmişteki o günlere bakarak şöyle demişti: "O günden beri [Manifesto] bütün dünyayı dolaştı, neredeyse bütün dillere tercüme edildi ve hâlâ birçok ülkede proleter harekete rehberlik ediyor."[83]

"İnancın İlanı" ve "Komünizmin İlkeleri"nin kaba, hatta bazen kurşun gibi ağır taslaklarından *Komünist Manifesto*'nun pürüzsüz nesri doğmuştu. Eric Hobsbawm'ın güzel sözleriyle: "Ütopyacı özgüvenin, ahlâkî tutkunun, tutarlı analizin ve bilhassa karanlık edebî belagatin bu karşı konulmaz karışımı, zaman içerisinde 19. yüzyılın muhtemelen en meşhur ve şüphesiz en fazla çevrilen kitapçığı olacaktı." Marx ve Engels, *Manifesto* üzerinde önce Londra'da, sonra Brüksel'de çalışmaya başladılar. Ama son versiyona şeklini veren Marx'tı. Komite uzlaşısına mecbur kalınmaması memnuniyet vericiydi. Bu sayede *Manifesto* keyifle okunabiliyordu. Epik açılışından –"Avrupa'ya bir heyula korku salıyor: Komünizm heyulası"– meydan okuyan finaline –"Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecekleri bir şeyleri yok. Kazanacakları bir dünya var. BÜTÜN ÜLKELERİN İŞÇİLERİ, BİRLEŞİN!"– bu, destansı bir nefeste yazılmış bir polemikti. Öte yandan birlik toplantıları ve taslak yazımı oturumlarındaki entelektüel angaryanın çoğunu Engels üstlenmişti. Alman Sosyal Demokrat Partisi lideri Wilhelm Liebknecht haklıydı: "Kim hangi katkıyı verdi? Ne lüzumsuz bir soru! Marx ve Engels tek bir harçtan, tek bir ruhtan ibarettir. Hayatlarının sonuna dek bütün çalışma ve planlarında nasıl ayrılmadılarsa, *Komünist Manifesto*'da da birbirlerinden ayırt edilmeleri mümkün değildir..."[84]

Engels'in çalışmalarını en bariz şekilde temel alan bölüm, muhtemelen *Manifesto*'nun proletaryanın ortaya çıkışını tasvir ettiği bölümdür: "İş bulabildiği sürece hayatta kalabilen ve emekleri sermayeyi artırdığı sürece iş bulabilen bir emekçi sınıfı." Sanayi Devrimi'nin sürekli hız kazanan işlevine dayalı bu sosyo-ekonomik anlatıya *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* adlı kitabın sayfalarında rahatlıkla rastlanabilir. İngiliz proletaryasının emsalsiz tarihi birden işçi sınıfının gelişimine dair evrensel bir şablona dönüşmüştü.[85] Üstelik Marx ve Engels, taviz vermeksizin özel mülkiyetin lağvedilmesine ve proleter devrimin ateşlenmesine yol açacak son derece materyalist bir plan

82 Alıntı için bkz. *Reminiscences*, s. 153.

83 MECW, 26. cilt, s. 322.

84 Wilhelm Liebknecht, *Karl Marx: Biographical Memoirs* (New York, 1968), s. 26.

85 *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* ile *Komünist Manifesto* arasındaki metinsel ve entelektüel kesişmelerin analizi için bkz. Terrell Carver, *Friedrich Engels: His Life and Thought* (Londra, 1991).

Manifest

der

Kommunistischen Partei.

Veröffentlicht im Februar 1848.

Proletarier aller Länder vereinigt Euch!

London.

Gedruckt in der Office der „Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter"
von J. E. Burghard.

46, Liverpool Street, Bishopsgate.

Komünist Parti Manifestosu'*nun 23 sayfalık birinci Almanca baskısının kapağı*
(Marx Engels Collected Works - Marx ve Engels'in Toplu Eserleri, *6. cilt).*

tasarlayarak –"Tüm toplumların bugüne kadarki tarihi, sınıf savaşımlarının tarihidir"– Genç Hegelci birikimlerini de sinsice kesip atmışlardı.[86]

Manifesto'nun metninde Engels'in evvelden tasarladığı pek çok şey mevcuttu: Burjuva toplumunun gayri ahlâkî doğasından –"[Burjuvazi] insanoğlunu 'doğal efendileri'ne bağlı kılan çapraşık feodal bağları acımasızca kesip atmış, insanla insan arasında katıksız çıkardan, katı 'nakit ödeme'den başka bir bağ bırakmamıştır"– burjuva hükümetin ardında yatan sınıf olgusuna –"modern devletin yürütme erki, burjuvazinin tamamının müşterek işlerini idare etmekle sorumlu bir komiteden fazlası değildir"– ve her şeyden önemlisi, burjuvazinin "kendi mezar kazıcılarını" üretmesinin ölümcül ironisine. Bununla birlikte, komünistlerin temel talebi "tek cümlede özetlenebilir: Özel mülkiyetin lağvedilmesi". Ne var ki, Marx tarım sanayisine dayalı komünler kurmaya ve (komünist eleştirmenler için açık bir hedef olan) evliliğin ilga edilmesine yönelik Engels'in vurgulamayı sevdiği birtakım planları dışarıda bıraktı. Bunların yerine, Engels'in bir türlü ustalaşamadığı türden retorik coşkuyu iyice artırdı. Sanayi Devrimi'nin vaat ettiği potansiyel bolluğu kutlayışında olduğu gibi, burjuvazinin kapitalizmi zincirlerinden kurtarıp tarihi hızlandırarak elde ettiği göz alıcı başarıları anlatırken de Marx dehasını apaçık sergiliyordu.

> İnsan uğraşının neler yaratabileceğini ilk ortaya koyan burjuvazi olmuştur. Burjuvazi, Mısır piramitlerinden, Roma'nın sukemerlerinden, gotik katedrallerden kat kat üstün harikalar yaratmış, bir zamanların tüm kavim göçleri ve haçlı seferlerini gölgede bırakan seferler gerçekleştirmiştir.
>
> Burjuvazi, üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve onlarla birlikte toplumun tüm ilişkilerini durmadan devrimcileştirmeksizin var olamaz. ... Tüm kalıplaşmış, donup kalmış ilişkiler, ardı sıra gelen eski ve saygıdeğer önyargılar ve düşüncelerle birlikte silinip giderken, yeni oluşanlar da kemikleşmeye fırsat bulamadan köhneleşir. Elle tutulur ne varsa uçup gider, kutsal olan her şey ayaklar altına alınır ve sonunda insanoğlu aklını başına toplayıp yaşamının gerçek koşulları ve kendi türüyle olan ilişkileriyle yüz yüze gelmek zorunda kalır.[87]

Bu baş döndürücü kehanetlere rağmen, *Manifesto*'nun yayımlanması hiçbir etki doğurmadı. Eser, 1848 yılının Şubat ayında Alman İşçiler Eğitim Topluluğu'nun Londra'daki matbaalarından çıktı ve bir "sessizlik kumpa-

86 *Manifesto*'nun entelektüel soykütüğüne ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Gareth Stedman Jones, "Introduction", Karl Marx ve Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (Harmondsworth, 2002) içinde.

87 MECW, 6. cilt, s. 487 [Türkçesi: Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Can Yayınları, İstanbul, 2016, çev. Celâl Üster ve Nur Deriş, s. 23].

sı"yla karşı karşıya kaldı. Sayıları yüzlerle ifade edilebilecek Komünist Birliği üyeleri tarafından okundu ve (Helen Macfarlane'in çevirdiği) İngilizce baskı 1850 yılında Harney'nin *Red Republican* gazetesinde tefrika edildi, ama ne çokça satıldı, ne de o dönem bariz bir tesiri oldu. Bunun önemli sebeplerinden biri de tarihin hâlihazırda eserin önüne geçmiş olmasıydı. Marx'ın burjuvazisi, şimdiye dek pek çok başarıya imza atmış olmakla yetinmeyip yeni bir maharet daha kazanmak üzereydi: Fransa Kralı Louis-Philippe'in monarşisini sona erdireceklerdi. 24 Şubat 1848 sabahı, Alexis de Tocqueville Paris'teki evinden dışarıya çıkıp yüzünü soğuk rüzgâra dönmüş ve "havada devrim kokusu" olduğunu ilan etmişti. Öğleden sonraya gelindiğinde, Boulevard des Capucines kanla kaplanmış, Champs-Élysées boyunca ağaçlar barikat oluşturmak için devrilmiş, 1830 Temmuz monarşisi tuzla buz olmuştu. Engels coşkuyla, "Bizim çağımız, demokrasi çağı, başlıyor. Tuileries ve Palais Royal'in alevleri, proletaryanın şafağıdır," diyordu.[88] Galya horozu ötüyor, Paris yazgısını yaşıyordu: Devrim gelmişti.

88 *A.g.e.*, s. 558.

Muazzam Bereketli '48 Hasadı

"Tren, gece yarımda, Perşembe günkü devrimin şanlı haberiyle birlikte vardı ve kalabalık bir ağızdan, büyük bir coşkuyla haykırdı: Vive la République! Yaşasın Cumhuriyet!"[1] Fransız monarşisi parçalanırken, Marx ve Engels yanlış zamanda, yanlış yerdeydiler. Brüksel'in bir tren istasyonunda dolanıyor ve son gelen istihbarat kırıntılarını topluyorlardı. Bu iki hevesli asi, on sekiz ay boyunca, bütün kıtada büyük 1848 devrimlerinin kuyruğunu kovalarken sık sık benzer bir duruma düşecekti. Bazen kuyruğu yakalayacaklar, zaman zaman kendilerine doğru çekeceklerdi, fakat çoğunlukla onun tayin ettiği istikamette ilerlemek zorunda kalacaklardı. Umut ve hüsranla dolu bir andı.

Marx ve Engels'in perspektifinden bakıldığında, 1848'in şaşırtıcı olayları tipik birer burjuva-demokratik devrim örneğiydi. Avrupa'nın arkaik siyasi ve hukuki sistemleri durmaksızın sürat kazanan kapitalist üretim tarzlarıyla çelişmekteydiler ve bu nedenle, yeni iktisadi gerçeklere uyum sağlamak zorunda kalacaklardı. Sanayileşen yapı ile feodal üstyapı arasındaki bu kopukluk, yükselen burjuvazi tarafından gerçekleştirilecek bir devrimin komünizme giden epik yoldaki bir sonraki adım olduğu anlamına geliyordu. Orta sınıflar kendilerine verilen pis işi tamamlayıp eski dünyayı ortadan kaldırdıktan sonra, burjuva devrimini proletaryanın hâkimiyeti takip edecekti.

Son on yılın bütün tartışmalarının –"formüller, bitmek tükenmek bilmeyen formüller"– ardından, 1848 yılı davetkâr bir praksis imkânı ve tarihe yardımcı olma şansı sunuyordu. İlerlemenin kaçınılmaz olduğu fikrine pek az itimat eden Marx ve Engels, beklenen devrimin gelişini hızlandırmak için

1 MECW, 6. cilt, s. 559.

siyasi örgütlenme, gazete propagandası, broşür dağıtımı ve bir noktada askerî ayaklanmayı içeren kapsamlı bir programa başvurdular. *Komünist Manifesto*'nun basımevinden çıkmasıyla birlikte, Avrupa'nın parçalanmaya yüz tutmuş feodal *ancien régime*'lerinin çöküşünü süratlendirmek amacıyla, tutuklama emirlerinden ve Prusyalı casuslardan sıyrılarak Brüksel'den Bern'e, Paris'ten Köln'e bütün kıtayı dolaşmaya koyuldular.

Engels muharebe meydanından özellikle yararlanmıştı: Eskrim öğrencisi, kışla boksörü, başına buyruk Montagnard nihayet cephedeki askerî tecrübenin tadını çıkarıyordu. Çocukluk maceralarını hayata geçiriyordu: Memleketi Barmen'de kızıl bayrağı göndere çekiyor, akıncıları Prusyalı piyadelerin üzerine sürüyor ve elbette ateş altında kaldığında Kara Orman'a kaçmak zorunda kalıyordu. Barikatlarda kan dökülüyor, devrim ile karşı devrim arasında bir hayat memat mücadelesi veriliyordu. Sonraki on yıllarda hiçbir dostunun ya da düşmanının bu gerçeği unutmasına izin vermeyecekti.

Bu tarz kişisel kahramanlıklara karşın Danimarka, Sicilya, Sardinya, Piyemonte, Fransa, Prusya, Saksonya, Macaristan ve Avusturya'da gerçekleşen 1848-1849 devrimlerine ilişkin acı hakikat, bu olayların Marx ve Engels'in idealleştirdiği sınıf ayaklanmalarından bir hayli farklı olduklarıydı. Sözkonusu devrimler ekonomik güvencesizlik, ulusal kimlik, cumhuriyetçi ideoloji, halkların özgürlük hasreti gibi birçok değişik saikten doğup söndüler. Bu kalkışmalar, iç savaşlar, isyanlar yahut devrimlerin –adlarını ne koyarsanız koyun– akıbetleri de sahip oldukları işçi desteğine, radikal önderliğe ve savaşılan gericilerin gücüne göre çok hızlı değişiklik arzedebiliyordu. A. J. P. Taylor, 1848 olaylarını, bu değişen ve nihayetinde bir sonuca varmayan akıbetlerinden hareketle, Avrupa'nın "dönüşemediği" dönüm noktası olarak tarif etmişti. Marx ve Engels için ise, bu yere göğe sığdırılamayan "demokrasi çağı" hem kişisel hayal kırıklıkları hem de ideolojinin gözden geçirilmesi bakımından belirleyici bir dönem olmuştu.

1848 baharında Avrupa'da kopan epik fırtınaya esasında Palermo şehrindeki tek bir adam sebep olmuştu. Soyluların Bourbon kralı II. Ferdinand ve onun Napoli'deki kayıtsız rejimine karşı duydukları artan hoşnutsuzluk, Ocak 1848'de ayaklanmaları tetikledi. On yıllar boyu süren uzak ve saldırgan Napoli hâkimiyetinin hüsrana uğrattığı önde gelen Sicilya aileleri, yaygınlaşan ekonomik huzursuzluğa dikkat çekerek 1816 öncesi faal olan, özerk parlamentolarının yeniden açılmasını talep ettiler. İyi örgütlenmiş sokak gösterilerini hızla polise yönelik saldırılar takip etti. Ardından barikatların kurulmasıyla kralın askerleri kışlalarını terk edip ana karaya kaçtılar. Böylece Bourbon hanedanı tahttan indirilmiş oldu. Birkaç hafta içerisinde geçici bir hükümet kuruldu ve yeni bir parlamento seçimle göreve geldi.

Sicilya zincirin ilk halkasıydı. Toplumsal baskının artmasıyla ve düşen gelirlerin parlamentolar tarafından yeni vergiler toplanmasını, bunun da anayasal reformu zorunlu kılmasıyla Avrupa genelinde kraliyet saraylarında sıkıntılar patlak vermeye başladı. Bu, "devrim-öncesi" (*Vormärz*) çağdı. Kıta başkentlerinin gazete ve meclislerinde önemli iktidar değişikliklerine ilişkin temelsiz beklentilerin dillendirildiği bir dönemdi. Bir önceki on yılın kötü hasadı, yüksek tahıl fiyatları, ekonomik bunalım ve kıtlık belası, bu istikrarsızlığı iyice kışkırtan unsurlardı. 1845 yılında tarım ürünlerinde yaşanan yaygın bereketsizlik, kırsal ekonomilerin büyük ölçüde altını oymuş; giderek büyüyen kredi krizi ise, kentsel piyasalara güveni sarsmış, bankalarda likidite darlığına yol açmış ve işletmeler arası ticareti duraksatmıştı. Gıda fiyatları yükselmiş, harcanabilir gelir düşmüş, işsizlik alabildiğine artmıştı. Bütün bu gelişmeler 1815 Viyana Kongresi'nden bu yana Avrupa'yı yöneten keyfî ve zalimce duyarsız monarşi sistemlerine yönelik kitlesel memnuniyetsizliği besledi. Fakat ilk kez Marx'ın öngördüğü üzere, bu kasvetli hıncın bir Avrupa yangınına dönüşmesi için Galya horozunun ötmesi gerekecekti.

Fransa'nın 1848 Şubat devrimi –Kral Louis-Philippe'in yıldırım hızında tahttan inmesi ve İngiltere'ye kaçması– Paris'in emekçilerinin yeniden Avrupa komünist hareketinin ön sıralarında yer almalarına vesile oldu. Palermo ayaklanması ve ekonomik zorlukların doğurduğu siyasi huzursuzluklar sonrasında, Fransız radikaller sokak ziyafetleri düzenleyerek bütün erkek vatandaşlar için oy hakkı ve ekonomik reform talep ettiler. 1789 yılının muhteşem olaylarına dair yeni bir cumhuriyetçi nostaljiden ilhamla, Paris tiyatrolarından çıkan kalabalıklar yüksek sosyete balolarının kapısına dayanarak coşkuyla ve tehditkâr bir havada devrim marşları söylüyorlardı. Kral Louis-Philippe'in nefret edilen başbakanı, liberal tarihçi François Guizot, krize ziyafetleri yasaklayarak ve Ulusal Muhafız'ı göreve çağırarak cevap verdi. İşe yaramadı: 23 Şubat 1848 günü, Guizot kitlelere siyasi kurban olarak sunuldu ve görevinden istifa etti. Olaylar kısa sürede Paris sokak geleneğine uygun bir hal aldı ve gergin askerlerin cumhuriyetçi protestolara kazara ateş açması sonrasında, başkent bilindik devrim koreografisini canlandırmaya başladı.

Belçika'da mahsur kalan Marx ve Engels, kıtayı silip süpüren bu devrimci dürtüden Brüksel'in de nasibini alması telaşına kapılmışlardı. Julian Harney'e yazdıkları bir mektupta ifade ettikleri üzere, "Fransız halkının kazanımlarının Belçika siyasal kurumlarına uygun bir şekilde aktarılması" derdindeydiler. Marx'ın zihninde bu tarz bir "barışçıl fakat gayretli ajitasyon" belediye sarayının önünde toplantılar düzenlenmesi, belediye meclisine dilekçeler sunulması ve daha gizli bir şekilde, rahmetli babasının mülkünden

elde ettiği parayla Belçika işçilerinin silahlandırılması anlamına geliyordu.[2] Gelgelelim, kurnaz Kral I. Leopold'un Louis-Philippe'in Manş Denizi üzerinden kaçışını tekrarlamaya niyeti yoktu. Belçika polisi belalı Alman misafirlerini süratle baskılamaya başladı. 3 Mart 1848 günü, Marx'a yirmi dört saat içerisinde krallığı terk etmesi emri verildi. Marx'ı kısa süre sonra Engels takip etti.

Olayları tetikleyen, 19. yüzyılın başkenti olması hasebiyle Paris'ti. Özgürlük ve demokrasi, milliyetçilik ve cumhuriyetçilik dili 1815 sonrası monarşik düzeni yıkmaya heveslendikçe, halkların tepkileri Avrupa çapında siyasal isyanlara dönüştü. Açlık isyanlarından ve kırsal ayaklanmalardan ilham alan radikaller anayasal reform ve ulusal self-determinasyon hedeflerini gerçekleştirmek için muhteşem bir fırsat yakaladılar. Mart 1848 başında Viyana'da, Avusturya Meclisi aktivist öğrenciler ve işçiler tarafından işgal edilmiş, ardından barikatlar kurulmuş, Habsburg ordusu karşı saldırıya geçmiş, fakat nihayetinde *ancien régime* kibrinin vücuda gelmiş hali Şansölye Metternich ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Habsburg monarşisinin sarsılmasıyla birlikte, kuzey İtalya devletleri ayaklandı. İsyanın başını Lombardiya, Piyemonte, Venedik ve Milano'nun şehirli yoksulları çekiyordu. Avusturyalılar özellikle Milano'da Mareşal Radetzky'nin yönetiminde sert bir karşı saldırı tertiplediler. "Beş Günlük Milano" olarak anılan olaylar sırasında, bir gecede 1.500 barikat kuruldu ve Milano'nun dar sokakları acımasız bir şehir savaşına sahne oldu. Gerçi Marx ve Engels, artık İkinci Cumhuriyet'e ev sahipliği yapan devrim laboratuvarı Paris'in yolunu tutmuşlardı.

Bir zamanlar onları taciz ve sınırdışı eden şehir, bu sefer Marx, Engels ve Komünist Birliği'nin icra komitesine resmiyette de ifadesini bulan bir şevkle kucak açmıştı. Sosyalist felsefeci Louis Blanc ve Engels'in de evvelden katkıda bulunduğu *La Réforme* gazetesini çıkaran radikal gazeteci Ferdinand Floçon'un da aralarında bulunduğu ılımlı cumhuriyetçi bir kadronun oluşturduğu geçici hükümet görevdeydi ve komünist devrimcileri ağırlamakla iftihar ediyordu. Paris'in arka sokaklarında jurnalci polisler tarafından kovalanmaya alışan Engels, değişen koşulların tadını çıkarıyordu. Kayınbiraderi Emil Blank'a şu satırları yazarak böbürleniyordu: "Geçenlerde Tuileries'de, vakti zamanında Brüksel'de bir mülteci, şimdiyse Tuileries valisi olan eski dost Imbert'le, Prens de Joinville'in süitinde öğle yemeği yedik."[3] Mektubun geriye kalanı, her zamanki gibi, yeni kurulan hükümetin yalanları, aptallıkları ve zaaflarına dair bir ithamnameydi.

Bütün cazibesi ve resmî misafirperverliğine karşın, Paris yalnızca bir tutamaktı. Marx'a yazdığı bir mektupta açıkladığı üzere, Engels'in kalbi Alman-

2 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 647.

3 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 169.

ya'daydı. "Hele bir IV. Friedrich Wilhelm inat etsin! O zaman zafer bizim olur ve birkaç aya kalmaz Alman devrimi gerçekleşir. Ah keşke feodal tarzını bir sürdürse! Ama bu yanar döner, deli adamın ne yapacağını ancak şeytan bilebilir."[4] Devrimi memlekete nakletme umudunu yalnızca Engels taşımıyordu. Paris'teki kalabalık Alman göçmen topluluğu da Ren Nehri'ni geçerek hasretini çektikleri demokratik cumhuriyeti ilan etme konusunda aynı derecede hevesliydi. Hatta bu amaçla Paris'teki *faubourg*'larından çıkıp Prusya'ya giderek orada bir dizi askerî saldırı gerçekleştirmeye hazır, gönüllü zanaatkârlardan oluşan bir Alman Lejyonu vardı. Anlaşılabilir bir şekilde, geçici Fransız hükümeti bu belalı Straubinger'lerin gitmesini büyük memnuniyetle karşılayacaktı. Bu yüzden cepheye gidecek olanlara günlük 50 *centime* teşvik ödemeyi vaat ediyordu. Marx ve Engels'e göre, bu kötü planlanmış, terörist strateji başarısızlığa mahkûmdu (ki öyle de oldu). Bu itibarla ideolojik olarak daha uyumlu, proto-devrimcilerden oluşan alternatif bir Alman İşçiler Kulübü kurdular ve daha etraflıca düşünülmüş yaklaşımlarını *Komünist Parti'nin Almanya'daki Talepleri* adlı metinde açıkladılar. İlginçtir, *Komünist Manifesto*'nun tonundaki aceleciliğe rağmen, bu metin hemen devrim yapılmasına ilişkin herhangi bir talep içermiyor, özel mülkiyete karşı topyekûn bir saldırı öngörmüyordu. Bunun yerine, burjuva devriminin hedeflerini ilerletmeyi teşvik ediyordu, ki bu da elinden hiçbir iş gelmeyen bir göçmen tugayının bir gecede hayata geçiremeyeceği kadar karmaşık bir süreçti. Öncelik, Almanya'daki toprak sahibi *Junker* sınıfının siyasi ve askerî iktidarını ellerinden almak ve ardından erkekler arasında evrensel oy hakkını, hukukun ve parlamentonun üstünlüğünü tanıyan bir burjuva cumhuriyetine ulaşmak üzere çabalamaktı. Gelinen aşamada Komünist Birliği'nin amacı Almanya'nın burjuvazisini, küçük burjuvazisini, işçi sınıfını ve hatta köylülerini sınıflar üstü bir demokrasi koalisyonunda birleştirmekti. Mesele şiddete dayalı politik eylemden ziyade, bir propaganda ve örgütlenme meselesiydi ve İşçiler Kulübü bu yönde zemin hazırlamak üzere 300 komünist aktivisti gizlice Rheinland'a göndermişti.

Rheinland'da zemin oldukça müsaitti. 1848 olayı, bir bakıma, buharlı tren ve telgraf sayesinde yalnızca ordu ve cephanenin değil, aynı zamanda bilgi ve fikirlerin süratle hareket etmesi ve böylece popüler siyasetin Avrupa çapındaki gelişmelere süratle yanıt vermesi anlamına geliyordu. "Çekilen telgraflar" ve hızla büyüyen gazete endüstrisi, devrim hakkında düzenli akan bir haber yayını demekti. Şubat 1848'de Paris'te Tuileries'nin yanması, öfkeli, radikalleşmiş Alman kitleleri cesaretlendirmeye yetiyordu. 1840'ların ortalarından bu yana, bir dizi mahsul kıtlığının piyasalardaki olumsuz dalgalanmalarla birleşmesi sonucunda, gıda fiyatları önemli miktarda artmış, ya-

4 *A.g.e.*, s. 159-160.

şam standardı ciddi ölçüde düşmüştü. Köylülerin artan huzursuzluğu, hükümet yetkililerine yönelik saldırılar, şehirlerde açlık isyanları ve yükselen işsizlik, prenslere yaraşır Almanya'da aristokratik yönetimler açısından tehlikeli bir siyasi ortam yaratıyordu. Bavyera'da Şubat devriminden haber alınmasıyla birlikte, metresi Lola Montez'e (doğum adıyla, Betsy Watson'a) dair müstehcen hazları düşünmekten köylülerin derin huzursuzluğunu görmeyen Kral I. Ludwig'in yerini çabucak oğlu II. Maximilian almıştı. Saksonya'da Kral II. Frederick Augustus reformcu bir "Mart nazırlığı" kurulmasına yönelik liberal taleplere yanıt verdi ve oy hakkının kapsamını genişletti, bir millî meclis görevlendirdi. Yürütülen imza kampanyaları, düzenlenen dev mitingler ve belediye meclisleri ile saraylarını kuşatan büyük zanaatkâr, köylü, işçi ve öğrenci kitleleriyle bütün Alman devletlerinde "miting demokrasisi" patlak verdi. James. J. Sheehan'a göre, "Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki ayları hariç tutarsak, Almanya tarihinde bu denli kendiliğinden gelişen toplumsal eylemler ve çarpıcı siyasal imkânlarla dolu bir başka dönem muhtemelen yoktur."[5]

Devrim Prusya'ya resmî olarak Mart 1848 ortasında vardı. Berlin, imalatın çökmesiyle ortaya çıkan çarpıcı ve tehlikeli işsizlik seviyesinin işaret ettiği ekonomik gerileyişten oldukça kötü etkilenmişti. Dolayısıyla imza kampanyaları, mitingler ve toplantıların alışılageldik düzeni kademe kademe bütün başkente yayılmış bir dizi tehditkâr kamplaşmaya ve asker karşıtı çatışmaya dönüştü. Buna mukabil Kral IV. Friedrich Wilhelm beklenenin aksine ülkeyi terk etmedi; isyan sırasında kendine bir yol çizebilmek için (Saksonya'da olduğu gibi) anayasal reformlardan ve sansürün hafifletilmesinden ibaret bir liberal "Mart nazırlığı" paketi önerdi. Bu tavizlerin ilanıyla Berlin'de hava anında yumuşadı ve coşkulu kalabalıklar iyi kalpli hükümdarlarını görebilmek için Saray Meydanı'na akın ettiler. Friedrich Wilhelm'in alkışları kabul ettiği sırada, onun daha az aydınlanmış komutanları meydanı bir süvari bölüğüyle temizlemeyi planlıyorlardı. Birliklerin yaklaşmasıyla birlikte, Bombacı Kühn ile Kıdemli Subay Hettgen silahlarını ateşlediler. Kimsenin canına zarar gelmedi, fakat Berlin'in subay sınıfından haklı gerekçelerle kuşkulanan ateşli kalabalık ordunun kendilerine karşı bir saldırı içerisinde olduğu düşüncesiyle barikatlar kurarak ve kendi imkânlarıyla yaptıkları füzeleri kullanarak karşılık verdi. Sonuçta, Avrupa'nın en kanlı Mart devrimlerinden biri gerçekleşmiş oldu. Çoğu kamu imar projelerinde çalışan zanaatkâr ve işçilerden oluşan 300'den fazla protestocu ve yaklaşık 100 asker öldü. Katliamın ardından IV. Friedrich Wilhelm ölüleri görmek üzere Berlin'e dönmek zorunda kalmıştı. O ve karısı Kraliçe Elisabeth "korkudan bembeyaz kesilmiş"

5 Bkz. Christopher Clark, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londra, 2006); James J. Sheehan, *German History, 1770-1866* (Oxford, 1989), s. 658.

bir şekilde kalabalıkların önünde durdukları esnada, kraliçenin "Tek eksik giyotin" dediği rivayet edilir.[6] Öylesi bir Terör'den sakınmak için kral daha çok taviz verdi. Birlikler şehirden çekildi ve "*An mein Volk und an die deutsche Nation*" diyerek başladığı onur kırıcı konuşmasında devletinin daha da liberalleşeceğini vaat ederek birliğe ve liberal demokrasiye giden yolda önemli bir adım teşkil eden, bütün Almanya'yı temsil edecek bir Ulusal Meclis'in toplanmasını desteklediğini ilan etti.

Monarşinin gerilemesiyle burjuva devrimi için şartlar olgunlaşmıştı. Marx ve Engels Alman siyasetine dönüşleri için "dalkavuk küçük burjuvazisi" ve "bürokratlar, aristokratlar ve saraylı ayaktakımıyla dolu", pek de hoş bir hatırası olmayan Berlin'in kanlı sokakları yerine, Rheinland şehri Köln'ü tercih ettiler. Üstelik Marx'ın Köln'de gazetecilik günlerinden kalma önemli bağlantıları vardı. Her hâlükârda şehir, yaygın sanayileşmesi, büyüyen proletaryası ve zengin imalatçı elitiyle "o devirde her bakımdan Almanya'nın en gelişmiş bölgesiydi".[7] Kentli, sınai Rheinland'ın kaderinde yaklaşan devrimin en ön saflarında yer almak vardı ve nispeten gevşek sansür rejimi burayı Marx'ın *Rheinische Zeitung*'u yeniden başlatma planı için mükemmel bir üs kılıyordu.

Yine de bölgeye özgü zorluklar yok değildi. Bunların başında Andreas Gottschalk geliyordu. Yahudi bir kasabın oğlu ve yetenekli bir gecekondu doktoru olan Gottschalk, belediye meclisini basarak ve seçim reformu, daimi ordunun lağvedilmesi, basın özgürlüğü gibi taleplerde bulunarak Köln'deki Mart devrimine cesurca önderlik etmişti. Ardından sorun yarattığı için tutuklanmış, hapse atılmış, Berlin ayaklanmasını takip eden liberal ortamda ise serbest bırakılmıştı. Marx ve Engels şehre vardıklarında Gottschalk 8.000 kişilik bir taban örgütü olan İşçi Derneği'nin başındaydı ve şehrin siyasetine büyük ölçüde hâkimdi. Tabiatıyla bu proleter sahicilik Marx'ı bayağı öfkelendirmişti. O da doğrudan Gottschalk'ın İşçi Derneği'ne muhalefet edecek bir Demokrasi Topluluğu kurup şehirde işçi sınıfı hareketini bölerek işe koyuldu. Adil olmak gerekirse, Gottschalk meselesinin temelinde yalnızca komünist siyasetin alışılageldik, yıpratıcı iç çekişmeleri yoktu. Gottschalk kapitalist sistemin barışçıl bir biçimde yeniden düzenlenmesiyle adil bir mübadele tarzına geçilebileceğini savunan Moses Hess, Karl Grün gibilerin temsil ettiği "ütopyacı sosyalist" düşünce ekolünün takipçisiydi. Gottschalk'ın sosyalizmi, Marx ve Engels'in felsefi mutlakçılığını pragmatik saiklerle büyük ölçüde yok sayarak sınıf mücadelesinin ve proleter devrime doğru tarihsel ilerleyişin dinamiğinden sakınmıştı. İşçi Derneği, bunun yerine, parti siyase-

6 Bkz. David E. Barclay, "Political Trends and Movements, 1830-1850", Jonathan Sperber (der.), *Germany 1800-1870* içinde (Oxford, 2004).

7 MECW, 26. cilt, s. 123.

tinin üzerinde, uyumlu bir insanlık idealine bağlı işbirliği ve dayanışma fikrini temel alıyordu. Bu, Marx ve Engels'in farklı vesilelerle itiraz ettikleri, küçük burjuva, ütopyacı veya naif olarak niteledikleri bir programdı.

İronik olan şu ki, ütopyacı sosyalistlerin bu duruşu onlara Marx ve Engels'e kıyasla hâkim burjuvazi karşısında *daha* düşmanca tavır alma imkânı tanıyordu, çünkü Gottschalk demokratik burjuva yönetiminin olduğu bir ara dönemi gerekli görmüyordu. Feodal bir devletin kalıntılarından doğrudan sosyalizme geçmek istiyordu. Gottschalk, Prusyalı bu iki entelektüele şu sözlerle satışıyordu: "Ezilenlerin kurtuluşu konusunda siz hiçbir zaman ciddi olmadınız. İşçinin sefaleti, fakirin açlığı sizin için yalnızca bilimsel, doktriner bir ilgiden ibaretti... Siz sel gibi yükselerek hâlihazırda sermayenin sonunu hazırlayan emekçi halkın isyanına inanmıyorsunuz, devrimin kalıcılığına inanmıyorsunuz, hatta devrim imkânına dahi inanmıyorsunuz."[8] Anayasal hükümet arayışı, Karl Grün'ün sözleriyle, "mülk sahibi sınıfların bencil bir dileği"nden ibaretti ve gerçek sosyalistlerin böyle bir dilekle asla ilgileri olamazdı. Sonuçta, bütün Almanya'yı temsil edecek Ulusal Meclis'in seçimlerini boykot ettiler. Bu karar ise, Köln İşçi Derneği'ni titizlikle demokratik burjuva devrimi üzerine planlar yapan Marx ve Engels'le anında karşı karşıya getirdi.[9]

Marx ve Engels Prusya'ya komünizme geçişin bir parçası olan burjuva demokrasisini hayata geçirmek amacıyla dönmüşlerdi ve işçi kooperatiflerine ilişkin sevecen saçmalıkları dinlemeye sabırları yoktu. Gelişmiş bir işçi sınıfına sahip ileri, sınai İngiltere'nin aksine, geri, feodal Almanya proleter devrime hazır değildi. Bu faydasız planlara karşı güttükleri düşmanlığı, grevlere, radikal kongrelere ve proleter ayaklanma emarelerine sayfalarında pek az yer veren Marx'ın *Neue Rheinische Zeitung* gazetesinde açıkça görmek mümkündü. Hatta gazetenin şehrin radikal işçi sınıfına karşı düşmanlığı o denli büyüktü ki, Oscar J. Hammen gazetenin gündelik matbaa işçisi çalıştırdığını ve gerici rakibi *Kölnische Zeitung*'a kıyasla çok daha düşük ücretler ödeyerek basıldığını iddia eder.[10] Marx ve Engels'in politik stratejisi netti: *Neue Rheinische Zeitung*'u "demokrasi hareketinin organı" yapmak, ancak Engels'in deyimiyle, "spesifik proleter niteliğini her yerde her manada vurgulayan, fakat bunu henüz herkesin gözü önünde pankartı üzerine yazması mümkün olmayan bir demokrasi"nin organı olmak.[11] İşte bu demokratik girişimler uzun vadede proletaryayı çok daha bilinçli bir hale getirecek ve zamanı

8 Alıntı için bkz. P. H. Noyes, *Organization and Revolution: Working-Class Associations in the German Revolution of 1848-1849* (Princeton, 1966), s. 286-287.

9 Bkz. Jonathan Sperber, *Rhineland Radicals* (Princeton, 1991).

10 Bkz. Oscar J. Hammen, *The Red "48ers* (New York, 1969).

11 MECW, 26. cilt, s. 122.

geldiğinde burjuvaziye karşı kullanacağı siyasi araçlarla donatacaktı. Gazete her hafta Prusyalı bürokratlara ve Junker aristokratlarına hakaretler yağdırıyor ve evrensel oy hakkı, feodalizmin ilgası, işsizlere yardım gibi ılımlı reformları savunuyordu. Marx'ın ateşli gazetecilik üslubuna rağmen, gazete temelde devrimin ilk aşaması olarak son derece ılımlı, burjuva dostu bir programı destekliyordu. Dahası, bunda oldukça başarılıydı; günde yaklaşık 5.000'lik bir tiraj yakalamıştı.

Marx ve Engels yeni uzlaşmacı, liberal duruşları sayesinde bölgenin orta sınıflarından gazete için yatırım çekme konusunda sıkıntı yaşamayacaklarını düşünüyorlardı. Böylece, Marx Köln'de editörlük koltuğuna otururken, Engels de Wupper Vadisi burjuvazisine yağ çekmek üzere Barmen'in yolunu tutmuştu. Eve dönüşü yine zorluklarla doluydu. Emil Blank'a hınzır üslubuyla şöyle yazmıştı: "C. ile A. Ermen, bugün ofislerine uğradığımda düpedüz korkudan titriyorlardı. Elbette ben hiçbir şeye karışmıyorum, yalnızca neler olacağını görmek için bekliyorum." Kaynak bulma çabalarının sonuçsuz kalması hiç de şaşırtıcı değildi, zira Barmen burjuvazisi komünist programdan haberdardı. "Hakikat şu ki, bu radikal burjuvazi bile bizi gelecekteki düşmanları olarak görüyor ve kısa süre sonra onlara çevireceğimiz silahları bize kendi elleriyle vermeye hiç mi hiç niyetleri yok." Amcası August Engels, Barmen Belediye Meclisi'nin önde gelen gericilerinden, kardeşi Hermann ise karşı devrimci Yurt İçi Güvenlik Kuvveti'nin komutanlarından olmasına rağmen, Engels *Neue Rheinische Zeitung* için ailesinden dahi para yardımı isteme cüretinde bulunmuştu. Babasına gelince: "Benim ihtiyardan hiçbir şey koparamayız. Onun gözünde *Kölner Zeitung* dahi bir ajitasyon yuvası. Bize 1.000 taler vermektense kurşun yağdırmayı tercih edecektir."[12]

Gazeteyi destekleme konusunda Marx ve Engels'in tavlayabildiği birkaç kıymetli yatırımcı da Engels'in daha ilk sayıda Frankfurt'ta kaim yeni seçilmiş Ulusal Meclis'i alaycı bir hicve konu etmesiyle birlikte sürü halinde kaçıştılar. "Ayın sonuna geldiğimizde, tek bir yatırımcımız dahi yoktu."[13] Yine de gazete güç bela yoluna devam etti. Engels çoğunlukla dış ilişkiler ve askerî konularla ilgileniyor, Marx ise büyük ölçüde Alman siyasetini işliyordu. Hissedarların korkularına rağmen, *Neue Rheinische Zeitung* prensip olarak Frankfurt Meclisi'ne büyük destek veriyordu. Gazetenin tek istediği, bu meclisin temsilcilerinin devrime giden yoldaki ilk adım olarak Almanya'yı üniter bir burjuva devletine dönüştürme hususunda daha ileriye gitmeleri, daha süratli iş görmeleriydi. Ne var ki, sonu gelmeyen içe dönük tartışmaları ve baş döndürücü, laf ebesi avukat, memur ve akademisyen sürüsüyle bu meclise özgü "parlamento kretenizmi" ciddi bir sorun teşkil ediyordu. Fay-

12 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 171, 173.

13 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 123.

dasız bir oturumun ardından, Engels meclisin "yaşlı ve yıpranmış siyasi karakterlerin istemsiz gülünçlüklerini ve gerek düşünce gerek eylemdeki iktidarsızlıklarını sergiledikleri bir sahneden fazlası olmadığını" iddia etmişti.[14] Üstelik boş lafların bir de bedeli vardı: Şayet Almanya'nın feodal prensliklerden ibaret dağınıklığına tek bir burjuva cumhuriyetiyle şekil verilecekse, bu değerli devrim anı kaçırılmamalıydı. Ne de olsa Frankfurt parlamenterleri usule ve protokole ilişkin nutuk çekerken, gerici güçler yeniden bir araya gelmekteydiler. Hatta Paris'te saldırıya geçmişlerdi bile.

* * *

Fransız geçici hükümeti uzun bir siyasi balayı yaşayamadı. Fransa'nın Kurucu Meclisi için yapılan Nisan 1848 seçimlerinde, cumhuriyetçi yönetimin kötüleşen kamu maliyesine güç vermek amacıyla vergileri artırması sonucunda, tahttan indirilmiş monarşiye sadakatini koruyan taşralı, muhafazakâr görüş yükselişe geçti. Sosyalistler ve cumhuriyetçi adaylar sandıkta büyük bir yenilgiye maruz kaldılar. 876 milletvekilliğinden yalnızca 100'ünü kazanabilmişlerdi. Muhafazakârlar iktidara gelir gelmez geçici hükümetin temel politikalarından birini, Louis Blanc'ın ulusal atölyelerini (*ateliers nationaux*) ortadan kaldırmak üzere süratle ve kinle harekete geçtiler. Paris'in işsiz erkeklerine ya iyi ücretli imar işleri ya da cömert işsizlik yardımları sunan bu politika "gerçek sosyalizm"in hayata geçirilmiş hali olarak görülüyordu. Ancak sonuçta, on binlerce işçi, işsiz ve fırsatçı bu devasa yoksulluk yardımı sisteminden yararlanabilmek için Paris'e taşınmıştı. Diğer taraftan özel sektörün öfkeli işverenleri rekabet edebilmek için ücretleri artırdılar. Fahiş maliyetler ve iyi kazanan işsizler karşısında, yeni muhafazakâr meclis atölye sistemini kaldırma, istihdam edilmemiş işçilere orduya yazılma veya taşradaki işlerine dönme zorunluluğu getirme niyetinde olduğunu açıkladı. Halktan gelecek tepkiden korkarak radikal siyasi kulüpler ve açık hava şölenlerine karşı bir dizi tedbir almayı da ihmal etmedi. 22 Haziran 1848 günü, hükümet Paris'teki yaklaşık 120.000 işçiye ya kayıtlarını yaptırmaları ya da eve gitmeleri yönünde bir ültimatom verdi. Paris'in yoksulluktan mustarip doğu *faubourg*'larındaki işçiler bu ültimatoma "Ya İş Ya Ölüm!", "Ya Ekmek Ya Ölüm" pankartları altında sokak isyanları düzenleyerek karşılık verdiler. Ertesi sabaha 4,5 metre yüksekliğindeki barikatlarla uyanıldı.[15]

Devrim yeniden alevlenirken Köln'e saplanmış olmak Engels'i kızdırıyordu. Yine de bu coğrafi engeller *Neue Rheinische Zeitung*'un Paris'teki olaylar hakkında nefes kesen haberler yapmasına engel olmadı. Sanki kurşunlar

14 *A.g.e.*, 11. cilt, s. 40.

15 Bkz. Philip Mansel, *Paris between Empires* (Londra, 2001); Hammen, *The Red '48ers*.

yanından vızıldayarak geçiyordu. Engels'in gözünde Haziran 1848'i Şubat'a kıyasla heyecan verici kılan "ayaklanmanın tamamıyla bir işçi ayaklanması" olmasıydı. Fransa enfes bir şevkle burjuva devriminden proleter devrime geçiş yapıyordu. "İnsanlar, geçtiğimiz Şubat'ın aksine, barikatlarda '*Mourir pour la patrie*' diyerek vatan uğruna ölmek için şarkı söylemiyorlar. 23 Haziran işçileri kendi varoluşları için savaşıyorlar. Vatan onlar için bütün anlamını yitirmiş durumda." Ayaklanmayı antik Roma'daki büyük köle isyanlarıyla mukayese eden kifayetsiz Jakoben Engels "kanla sulanmış bir Paris" imgesini coşkuyla kutluyor ve 50.000 kişilik başkaldırının "şimdiye kadar gerçekleşmiş en büyük devrime, proletaryanın burjuvazi *karşısındaki* devrimine dönüşmeye" başlamasını hayranlıkla izliyordu.[16] Marx ileriki yıllarda *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri* adlı eserinde Haziran günlerinin esasen "iç savaşın en korkunç biçimi, yani emek ile sermaye arasındaki savaş" olduğunu iddia edecekti. Modern araştırmalar proletaryanın ayaklanmadaki rolüne genel olarak kuşkuyla yaklaşıyor olsalar bile (daha çok zanaatkârların öncülüğünde geleneksel bir isyan resmederler), hükümetin tepkisinde apaçık sınıfsal bir düşmanlık olduğuna şüphe yoktur.

Karşı saldırıyı kana susamış Cezayir gazisi, yeni savaş nazırı Louis-Eugène Cavaignac yönetmişti. Emrindeki kuvvetleri dikkatle kullanarak *faubourg* ayaklanmasını bastırmıştı. Olay dehşet verici ve kanlıydı. Cavaignac'ın birlikleri süvari hücumuyla bulvarları temizlediler, barikatları misket mermisi yağmuruna tuttular ve günü yoğun bir top atışı ve yanıcı Congreve roketlerinin ateşiyle sonlandırdılar. Engels bütün olup biteni, ikincil kaynaklardan, sosyalist kahramanlık edebiyatı ve milliyetçi duygularla bezeli bir gazetecilik üslubuyla anlatmıştı. *Neue Rheinische Zeitung*'un 28 Haziran 1848 tarihli nüshasında şunları yazmıştı:

> Millî muhafızlardan güçlü bir birlik Rue de Clery'deki barikata kanattan saldırdı. Barikatları savunanların çoğu geri çekildi. Yalnızca yedi adam ve iki kadın, iki güzel, genç *grisette* görev yerlerini terk etmediler. Yediliden biri barikatların tepesinde bayrak taşır, geriye kalanlar ateş açar. Millî muhafızlar karşılık verir ve bayraktar düşer. Ardından uzun boylu, güzel, şık giyimli bir kız, bir *grisette* çıplak kollarıyla bayrağı kaldırır, barikata tırmanır ve millî muhafızlara doğru ilerler. Burjuva millî muhafızlar ateş etmeye devam ederler ve kız tam süngülerine yaklaştığı anda onu vururlar. Diğer *grisette* hemen ileriye doğru fırlar, bayrağı yerden alır, dostunun başını kaldırır ve öldüğünü anlayınca, öfkeyle muhafızlara taş atmaya başlar. O da burjuvazinin kurşunlarıyla vurulur.[17]

16 MECW, 7. cilt, s. 124, 130, 128.

17 *A.g.e.*, 7. cilt, s. 131-132.

Paris sokaklarındaki anarşi, Avrupa çapında savaş halinde olan otoritelere mükemmel bir fırsat sunmuştu. 1848 yazının sonuna gelindiğinde, Prusya'daki gericiler Ulusal Meclis'in liberal hedefleri karşısında daha cüretkâr olmaya başladılar. Radikalleşmiş mahallelerin içinden askerî birlikleri yürütüyorlar, cumhuriyetçi ve sosyalist kulüpleri basıyorlardı. *Neue Rheinische Zeitung* çalışanları da yoğun bir baskı gördüler. Marx ve Engels neredeyse her hafta hâkimlerin karşısına çıkıyor ve "başsavcıya hakaret veya iftira, "isyana teşvik" gibi muhtelif yıkıcı faaliyetten yargılanıyorlardı. Köln İşçileri giderek kendini hissettiren karşı devrimci darbeye karşı bir Kamu Güvenliği Komitesi kurdular ve Eylül 1848'de, Köln'ün kuzeyindeki bir fundalık olan Worringen yakınlarındaki Fühlinger Heide'da büyük bir gösteri düzenlediler. Yaklaşık 8.000 işçi ve sosyalist mavnalarla, pruvadan kırmızı bayraklarını sallayarak Ren Nehri boyunca seyahat etmiş ve Engels'in yüreklendirici konuşmasını dinlemişlerdi. Engels, Prusya yetkilileriyle yaşanacak mücadelede Köln halkının "Almanya için canlarını ve mallarını feda etmeye hazır olduklarını" söylüyordu.[18] On gün sonra şehirde sıkıyönetim ilan edildi, kamuya açık alanda toplantılar yasaklandı, sivil milisler dağıtıldı ve bütün gazetelerin yayını durduruldu.

Marx, Worringen toplantılarına katılmadığından paçayı kurtarmıştı, ancak *Neue Rheinische Zeitung*'un yayın kurulunun geriye kalan üyelerinin vatana ihanetten tutuklu yargılanmaları kararlaştırıldı. Wilhelm Wolff Bavyera Palatinliği'ne, George Weerth ise Hesse-Darmstadt'taki Bingen'e kaçtı. Talihsiz Karl Schapper doğrudan hapse atıldı. Köln başsavcısı Herr Hecker özellikle "tüccar" Friedrich Engels'i yakalamak istiyordu. Tutuklama emrinde bir hayli ayrıntılı tarif edilmişti: "Tipik" bir alın, "düzgün" bir ağız, "sağlıklı" dişler, "oval" bir yüz, "sağlıklı" bir cilt ve "ince" bir vücut. Ne yazık ki, Engels'in annesi de bu "Aranıyor" afişini görmüştü. Sabah kahvesini içerken *Kölnische Zeitung*'da okuduğu tutuklama emrinin utancından sarsılan Elise, oğlunu şu sözlerle paylamıştı: "Artık sınırı iyice aştın. Sana kaç kez, daha ileriye gitmemen için yalvardım, fakat sen annenin sözlerini hiç dikkate almayıp başkalarına, el âleme kulak asmayı tercih ettin. Bu son günlerde hissettiklerimi, çektiğim acıları Tanrı bilir." Herkesin gözü önünde rezil olmak, bir annenin kalbini kırmaya yetmişti. "Senden başka hiçbir şey düşünemiyorum ve hâlâ seni yanımda oynayan küçük çocuk halinle hatırlıyorum. O zamanlar ne kadar mutluydum ve senden ne kadar umutluydum." Tek çözüm, arkadaşlarının tehlikeli tesirinden uzaklaşması ve Atlantik'in öte yakasında ticaretle uğraşarak yeni bir hayat kurmasıydı. "Sevgili Friedrich, eğer zavallı, acılı bir annenin sözleri hâlâ senin için bir anlam ifade ediyorsa, babanın tavsiyesine kulak ver, Amerika'ya git ve şimdiye dek takip ettiğin yolu

18 *A.g.e.*, 7. cilt, s. 587.

terk et. Bilginle iyi bir şirkette iş bulacağından eminim..."[19] Oğlunu hiç tanıyamadığı aşikârdı.

Wolff ve Weerth gibi Engels de kaçıyordu. Barmen'e vardıktan sonra (şükür ki ailesi orada değildi) Brüksel'e geçti. Gelgelelim Belçika otoriteleri Engels'in eşkâlini çok iyi biliyorlardı. Komünist dostu Ernst Dronke'yle birlikte Brüksel'e vardıkları haberi polise ulaştıktan sonra "komiser onları önce Belediye Binası'na, ardından *Petit-Carmes* hapishanesine götürdü. Bir iki saat sonra da kilit altında tutulan bir arabayla Güney Demiryolu İstasyonu'na götürüldüler".[20] 5 Ekim 1848 tarihinde, otoritelerin komünistlerle mücadelede başvurmayı sevdikleri taktiklerden biri olan "serseriler"i dağıtma yetkisini kullanmalarıyla birlikte, iki özgürlük savaşçısı Paris'e giden bir trene konuldu. Gece boyunca süren yolculukları sırasında Avrupa ateşler içindeydi: Kıtanın bütün başkentlerinde devrim ve karşı devrim güçleri arasındaki büyük mücadele yoğunlaşmaktaydı. Fransa'da diktatör Louis Napoleon'un iktidara doğru yürüyüşü başlamıştı; Viyana'da imparatorluk birlikleri devrimcilere karşı ağır silahlarla ilerliyordu; Prag'da Çek ayaklanması, kısa süre sonra kuzey İtalya'yı yeniden işgal etmeye odaklanacak olan Habsburg kuvvetleri tarafından bastırılmıştı; Berlin'de Prusya ordusu şehri tekrar ele geçirmek üzereydi ve Köln'de Marx'ın *Neue Rheinische Zeitung* gazetesi "Haziran ve Ekim günlerinin gereksiz mezalimi"nden intikam almanın tek yolu olarak "devrimci terörizm"e başvurmayı salık veriyordu.[21] Peki proletaryanın vaat edilen şafağını görebilmek için Friedrich Engels ne yaptı? Mücadeleye mi döndü? Paris'te propagandalarını sürdürdü mü? İşçilerin savunma fonlarından birine katkıda mı bulundu? Hayır. Bir yürüyüş tatiline çıkmak üzere her şeyi geride bıraktı.

Seyahatine Paris'ten başladı. Cavaignac'ın yaylım ateşinin sonuçlarını görünce yüreği parçalandı. "Paris ölmüştü, burası artık Paris değildi. Bulvarlarda burjuvaziden ve casus polislerden başkasına rastlanmıyordu. Dans salonları, tiyatrolar, hepsi terk edilmişti... Burası yine 1847 yılının Parisi'ydi, ama o günlerde işçilerin her şeye bahşettiği ruhtan, candan, ateşten ve mayadan yoksundu."[22] Buradan ayrılmak zorundaydı. Şehrin "güzel cesedi"ne sırtını dönüp *la France profonde*'a, derin Fransa'ya doğru yola koyuldu. Besbelli 28 yaşındaki kaçağın devrimin taleplerinden sıtkı sıyrılmıştı; isyancı hayatın bunaltan zorunluluklarını, Fransız taşrasının cinsel ve gastronomik zenginliklerini keşfedeceği bir kaçamak uğruna geride bırakırken karakterinin his-

19 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 541.

20 *A.g.e.*, 7. cilt, s. 460.

21 *Neue Rheinische Zeitung*, 7 Kasım 1848, alıntı için bkz. David McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought* (Londra, 1983), s. 189.

22 MECW, 7. cilt, s. 514.

sî, âdeta Fourierci tarafı yeniden baskın hale gelmişti. Üstelik Paris'ten Cenevre'ye ülkeyi baştan aşağı katettiği bu dolambaçlı yolculuğu, *Telegraph für Deutschland* için yazdığı süslü nesri anımsatan alabildiğine şeffaf bir *feuilleton* şeklinde kaydetmişti. Yayımlanmamış bu seyahatnamede siyasi yorumlarda bulunduğu anlar da var. Örneğin, Paris'in ulusal atölyelerinin –mecburen taşraya dönen– eski mukimleriyle karşılaşmış ve düşkün ideolojik haletiruhiyelerinden dehşete kapılmıştı. "Kendi sınıflarının çıkarlarıyla ve işçileri çok yakından ilgilendiren gündelik siyasi meselelerle en ufak bir alakaları yok. Belli ki artık hiçbir gazeteyi okumuyorlar... Yalnızca iki aydır buradalar ve neredeyse tamamen kırsal hayata dönmüş durumdalar." Bu hal, Engels'in köylülerin –"medeniyetin ortasındaki barbarlar"ın– kanaatkâr muhafazakârlığına karşı duyduğu nefreti haklı çıkarmaya yarıyordu.[23]

Öte yandan bu günlüğün büyük bir kısmı siyasetten ziyade şarapla, kadınlarla ve Loire Vadisi'nin doğal güzellikleriyle ilgiliydi. "Cadde sıra sıra karaağaç, dişbudağı, akasya ve kestaneyle; vadideki arazi bereketli meralar ve verimli tarlarlarla dolu; anızdan en gür yoncanın ikinci hasadı filizleniyor..." Bazen notları bir şarap memleketini anlatan ve üst sınıf müşterilere hitap eden bir tur broşüründen hallice oluyor. "Bu nasıl bir şarap! Bordo'dan Borgonya'ya... Petit Macon veya Chablis'den Chambertin'a... oradan da köpüklü şampanyaya bu nasıl bir çeşitlilik! Birkaç şişeyle Musard kadrili ile Marseillaise, kankan dansının sevinci ile devrimin fırtınalı ateşi arasındaki her haletiruhiye tecrübe edilebilir ve nihayetinde bir şişe şampanyayla insan kendini yeniden dünyadaki en şen karnaval havasına kaptırabilir!" Devrimciler bütün Avrupa'ya yayılmış barikatlarda hayatlarını feda ederken, Engels küçük bir latife etme hakkını kendinde görerek "kırmızıya bürünmüş" Auxerre şehrine giriyordu.

> Burada tek bir bina değil, bütün şehir kırmızıyla kaplanmış durumdaydı... Koyu kırmızı dereler hendekleri dahi dolduruyor, kaldırım taşlarına sıçrıyordu ve sokaklarda meşum, sakallı adamlar büyük fıçılar içerisinde meşum görünümlü, karaca, köpüklü bir kırmızı sıvı taşıyordu. Kırmızı cumhuriyet bütün dehşetiyle âdeta durmaksızın çalışıyordu... Gelgelelim, kırmızı Auxerre cumhuriyeti alabildiğine masumdu, burası Borgonya bağbozumunun kırmızı cumhuriyetiydi...

Devrimci yoldaşları bu şakayı kaldırabilirler miydi? Pek önemi yok: "1848 hasadı muazzam bereketli bir hasattı... "46, hatta "34 hasadından bile iyiydi!" Engels her zamanki taksonomistliğiyle Fransa'nın bağlarında ve köylerinde tattığı şaraplar kadar çeşitli kadınlarla karşılaşır ve kişisel tercihini "Sen ile Loire nehirleri arasındaki zarafetten yoksun, kirli, dağınık Molosya-

23 *A.g.e.*, s. 518, 519.

lı mandalar" yerine "Saint-Bris ve Vermenton'un tertemiz, güzelce taranmış, narin Borgonyalı kadınları"ndan yana kullandığını not eder. Yine de iyilik yaparken çok da seçici olduğunu düşünmez. "Dere tepe yürümektense şarap tüccarları ve onların kızlarıyla kırlara uzanarak üzüm yediğime, şarap içtiğime, muhabbet edip güldüğüme hemencecik inanılacağından eminim..."[24]

Artık iyice doyuma ulaşmış olan Engels Kasım ayı başında Fransa sınırını geçip İsviçre'ye vardığında Almanya'daki karşı devrim Mart 1848'in kazanımlarını tersine çevirmek üzereydi. IV. Friedrich Wilhelm liberal reformlarından vazgeçip General Brandenburg'un gerici stratejisini benimsedi. Brandenburg orduyu doğrudan Berlin'e gönderdi, parlamentoyu tatil etti, radikal gazeteleri yasakladı ve sıkıyönetim ilan etti. Yasaklar henüz batı Prusya ve Ren bölgesine ulaşmamış olmasına rağmen, Engels Köln'e dönmeye ve vatana ihanetten yargılanmaya niyetli değildi. Onun yerine Bern'e sığındı (İsviçre kışında soğuk algınlığına yakalanmasından endişe eden annesinin gizlice yaptığı para yardımı da faydalı olmuştu). Gönülsüzce yerel İşçi Derneği'nin faaliyetlerine katıldı. Zamanının çoğunu narin Borgonyalı kadınlarla takılırken kaçırdığı devrimci olaylar hakkında malumat toplayarak geçirdi.

Engels bilhassa Lajos Kossuth'un önderlik ettiği, sürmekte olan Macar ayaklanmasıyla ilgilenmişti. Avusturya-Macaristan monarşisine karşı bu milliyetçi isyan, 18. yüzyıl sonunda Macar dili ve kültürüne yönelik ilginin yeniden canlanmasından bu yana ağır ağır kaynıyordu. Öte yandan bu kültürel uyanışa, Habsburg İmparatorluğu'nda yaşayan milyonlarca ulus-aşırı Slav'a karşı giderek yüksek sesle dillendirilen bir önyargı eşlik ediyordu. On yıllar içerisinde bu milliyetçilik, yabancı ve Avusturya müdahalesinden azade bir kendi ulusal kaderini tayin hakkını savunan aydınlanmış Macar soylularının dahil olduğu birleştirici bir politik ve sosyal reform hareketine evrildi. Paris ve Viyana'daki başkaldırılardan ilhamla Pest'te gerçekleştirilen kansız devrim Kossuth ve onu destekleyen soyluların Meclis'in kontrolünü ele geçirmelerine ve Macar egemenliğini yeniden tesis etmelerine imkân tanıdı. Gelgelelim Macaristan hiçbir zaman Romantik muhayyiledeki gibi üniter, etnik bir devlet olmamıştı. Dolayısıyla Macar ayaklanmasından hoşnut olmayan Sırp, Hırvat ve Romen azınlıkların liderleri, sözümona "Macar Baharı"nı bastırmak amacıyla, güçlerini Habsburg kuvvetleriyle birleştirdiler. Böylece 1848-1849 kışı Avusturya-Hırvatistan kuvvetleri ile Kossuth'un milliyetçi Macar ordusu arasında iki tarafın sürekli mevzi kazanıp kaybettiği bir dizi dramatik muharebeye tanıklık etti.[25] Bu, Engels'e birçok bakımdan

24 *A.g.e.*, s. 526-529.

25 Bkz. Istvan Deak, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians* (New York, 1979); Ian Cummins, *Marx, Engels and National Movements* (Londra, 1980).

cazip gelen bir mücadeleydi. Thomas Carlyle'ı ve onun "büyük adamlar"ı esas alan tarih teorisini evvelce eleştirmiş olmasına rağmen, Engels kahramanlıklarıyla bilinen askerî devlet adamlarına hayrandı. Wellington, Napoleon ve Cromwell onu özellikle büyüleyen figürler arasındaydı. Benzer bir biçimde, Kossuth'u da besbelli haklı bir dava uğruna savaşan "hakiki bir devrimci figür" olarak görüyordu. Macar soyluların aristokratik bir kalkışmadan fazlasını temsil etmedikleri yönündeki eleştirileri görmezden gelen Engels Macar davasını milliyetçi özlemleri, cumhuriyetçi ruhu ve devrimci şiddeti sebebiyle sonuna kadar destekliyordu.

Üstelik modern gözlemcilerin hiç de hoş karşılamayacağı bir şekilde, Slav karşıtı ilkel hassasiyeti de destekliyordu. Materyalist sınıf analizinin yerine gayri bilimsel bir ırk ve ulusal miras karışımı koyan Engels Slavları devrimci ilerlemeye ket vurmaya yatkınlıkları nedeniyle dışlanması gereken "tarihsiz" yahut "gayri tarihî" halklar olarak yaftaladığı bir insanlık alt grubunun parçası olarak damgalamıştı. Bu, Engels'in Eylül 1848'deki Köln mitinglerine giden yolda da zikrettiği yakışıksız bir etno-felsefeydi. Rheinland'ı esir alan hengâmenin bir kısmı Frankfurt Ulusal Meclisi'nin imzaladığı Malmö Mütarekesi'nden kaynaklanıyordu. Bu, Rusya ve İngiltere'nin Prusya'ya dayattığı, Prusya'nın Schleswig Dükalığı'ndan çekilmeyi ve burasının Danimarka tarafından ilhak edilmesini uygun bulmasını öngören onur kırıcı bir anlaşmaydı. Devrimci milliyetçilerin gözünde bu, birleşmiş bir Almanya yaratmaya yönelik girişimleri sakatlayan bir yenilgiydi. Engels anlaşmaya ilişkin tartışmaları fırsat bilerek "gözü yaşlı bir duygusallık ile daimi bir sarhoşluk ve öfkeli bir cinnet hali arasında salınan kadim İskandinav" kültürünün "acımasız, menfur, korsanca millî özellikleri"ni yerden yere vuruyordu. Bu kaba stereotipleştirmenin ardında iyice sinir bozucu bir sav vardı: Prusya'nın dükalıklardan etnik-millî bakımdan üstün olduğu savı. "Fransa'nın Flandre'yi, Lorraine'i, Alsace'ı ve eninde sonunda Belçika'yı alma hakkı neyse, Almanya'nın Schleswig'i alma hakkı da odur: barbarlık karşısında medeniyet, istikrar karşısında ilerleme hakkı."[26]

Uzunca bir süre önce Roman Rosdolsky, Engels'in "gayri tarihî" halk teorisini Hegel'e borçlu olduğunu iddia etmişti. Hegel *Zihin Felsefesi* adlı eserinde, yalnızca içkin "tabii ve manevi yetenekleri" sayesinde devlet kurabilen bir halkın tarihsel ilerlemenin bir parçası olarak değerlendirilebileceğini savunmuştu. "Devlet oluşumuna sahip olmayan bir ulus... açık bir şekilde tarihten yoksundur – tıpkı devletlerin yükselişinden önce var olan uluslar ve hâlâ barbarca koşullarda varlığını sürdüren diğerleri gibi."[27] Bu, ne-

26 MECW, 7. cilt, s. 423.

27 Alıntı için bkz. Roman Rosdolsky, *Engels and the "Nonhistoric" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848* (Glasgow, 1986), s. 135.

yin "bir ulusun yaşama hakkı"nı tayin ettiğine ilişkin oldukça muğlak kriterler sunan keyfî, ikili bir ayrımdı. Buna göre, bir ülke ancak bir burjuvazi ve devamında girişimciler, kapitalistler, işçiler yaratabildiği takdirde yaşama hakkına sahip olabiliyordu. Bununla birlikte, kavram Engels'e devletsiz halkları –mesela Fransa'da Bretonları, İskoçya'da Gaelleri, İspanya'da Baskları ve pek âlâ Slavları– karşı devrimci, gayri tarihî kalıntılar olarak göz ardı etme imkânını veriyordu. "Macarların Mücadelesi" üzerine bir denemesinde "Avrupa'da, kıyısında köşesinde bir ya da birden çok halk harabesi barındırmayan ülke yoktur," demişti. "Bu halk harabelerinin karşı devrimin fanatik bayraktarları haline gelmeleri ve hepten imha edilene veya ulusal karakterlerini yitirene dek böyle kalmaları" hiç şaşırtıcı değildi. "Zaten genel anlamda bütün varlıkları büyük tarihsel devrime karşı bir itirazdan ibarettir."[28] Belki de kadim etnisiteler ile tarihî ilerleme arasındaki bu mücadelenin en açık örneği Kuzey Amerika'da yaşanıyordu. Orada Birleşik Devletler California, Teksas ve diğer bölgeleri Meksika'dan söküp almakla meşguldü. Engels bu sömürgeci işgali tamamıyla destekliyordu. "Güzelim California'nın onu hiçbir şekilde değerlendirmeyen tembel Meksikalıların elinden alınması" nasıl olur da talihsiz bir olay addedilebilir, diye soruyordu. Meksikalılar altın madenlerini işletme, Pasifik sahilinde şehirler inşa etme, demiryolları yapma ve küresel ticareti dönüştürme kabiliyetine sahip miydiler? Hiç de bile. O halde bir avuç İspanyol Californialı ve Teksaslının 'bağımsızlığı' zarar görebilir. Bazı yerlerde 'adalet' ve diğer ahlâkî ilkeler ihlal edilebilir. Zaten dünya-tarihsel önemi haiz olgular karşısında bunların ne önemi var?"[29]

Engels'e göre, "gayri tarihî" bir halkın tâbiyeti sözkonusu olacaksa, bu bilhassa Slavlar için geçerli olmalıydı. Slavlar, Kossuth'un Macarlarına karşı Habsburglar ve Çar Rusyası'yla ittifak kurarak en esaslı karşı devrimci suçu işlemişlerdi. 20. yüzyılda onun çağrısının yankısıymışçasına hareket edecek olan pek çok zalim diktatörün yapacağı gibi, Engels ilerleme ve tarih adına bir etnik temizlik politikası savunmuştu. Yıllar sonra Eduard Bernstein'a yazdığı bir mektubunda Slavlardan bahsederken şöyle diyordu: "Avrupa'nın göbeğindeki bu aborjinlerin varlığını bir anakronizm olarak görecek kadar otoriter sayılırım... bunlar ve bunların sığır hırsızlığını hak bilişi Avrupa proletaryasının çıkarları uğruna acımasızca kurban edilmelidir."[30] İşte bu, bir sonraki yüzyılda çok sayıda "geri kalmış", "feodal" yahut "gerici" halkın ortadan kaldırılmasına entelektüel yardım sunan çirkin, emperyalist bir ideolojiydi. Dahası, Engels'in kırlardaki yürüyüş turundan döndükten sadece birkaç hafta sonra "barbar Slavdan kanlı bir intikam alma" gibi kan dondu-

28 MECW, 8. cilt, s. 234.

29 *A.g.e.*, 8. cilt, s. 366.

30 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 206-207.

rucu bir çağrıda bulunması gerçekten tüyler ürperticidir. "Bir sonraki dünya savaşında yalnızca gerici sınıflar ve hanedanlar değil, aynı zamanda bütün gerici halklar yeryüzünden silinip gidecek. Keza bu da ileriye doğru atılmış bir adım sayılır."[31]

Kısa süre içerisinde Engels 1848 devrimlerinin uzağında kalmaktan sıkıldı ve "hareket"e geri dönmek istedi. Köln'de bulunan Marx'a 1848'in Aralık ayında hukuki havayı soruyordu: "Gottschalk ve Anneke aklandığına göre, artık dönmemin zamanı gelmedi mi?" Bern'deki tefekkür hayatı –"yabancı memleketlerde aylaklık"– giderek cazibesini yitiriyordu. "Köln'de gözaltına alınıp sorgulanmanın özgür İsviçre'deki hayattan daha iyi olduğunu düşünmeye başladım." Üstelik General Brandenburg'un bütün çabalarına rağmen, Rheinland'daki devrimci ruh Prusya rövanşizmi karşısında henüz hepten yenilmemişti. Hatta demokrasi ateşini canlı tutmak için Frankfurt Ulusal Meclisi'nin solcu kanadı, Mart "84'ün liberal uzlaşısını savunmak amacıyla bir Merkezî Mart Derneği (*Centralmarzverein*) kurmuştu. 1849 baharına gelindiğinde, derneğin 950 şubesi ve beş yüz binden fazla üyesi vardı. Mücadele daha yeni başlıyordu.

Bu arada *Neue Rheinische Zeitung* Marx'ın gazeteyi alabildiğine sola çekmesiyle gerçek sesine kavuşmuştu. Marx artık 1848'in "başarısızlığı"ndan açıkça zayıf iradeli liberalleri sorumlu tutuyordu. Bu yüzden işçi sınıfı için demokratik burjuva hareketinden ayrı, bağımsız bir siyasi çizgi geliştirme derdindeydi. Engels'e göre, Marx'ın *Neue Rheinische Zeitung*'daki başarıları muhtemelen onun altın çağıydı. "Öncesinde ya da sonrasında başka hiçbir Alman gazetesi ne gücü ve etkisi, ne de proleter kitleleri coşturma kabiliyeti bakımından *Neue Rheinische Zeitung* kadar başarılı olamamıştır. Gazete bunu herkesten önce Marx'a borçluydu."[32] Engels gazetenin geçirdiği militan dönüşümden memnundu. Ocak 1849'da Köln'e döndükten sonra yazdığı ilk makalelerinden birinde şu sorunun cevabını talep ediyordu: "Şayet burjuvazinin başını yeniden kaldırıp bize ihanet etmesini ve sinsi karşı devrimin ayağıyla ensemize basmasını istemediysek, o halde niye Fransa ve Almanya'daki devrimden sonra bu denli cömertlik, yüce gönüllülük, anlayış ve nezaket gösterdik?"[33]

Engels şimdi Kossuth'dan ilhamla Macaristan'ın ayaklanma taktiklerini Almanya'ya ithal etmeye çalışıyordu. 1849'un başında, Frankfurt ve güney Almanya'nın ayaklanarak daha geniş çaplı Macar isyanıyla birleşmesinin hayalini kuruyordu. Bu strateji, Rheinland devrimcileri Prusya ordusunu açık bir muharebede asla yenemeyeceğinden, gerilla ayaklanması ve asi-

31 *A.g.e.*, 8. cilt, s. 238.

32 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 128.

33 *A.g.e.*, 8. cilt, s. 439.

metrik savaşa dair çok daha sofistike bir kavrayışı elzem kılıyordu. Macaristan'dan alınacak dersler aşikârdı. "Kitlesel ayaklanma, devrimci savaş, her yere yayılmış gerilla birlikleri – küçük bir ulusun büyük bir ulusu alt edebilmesinin, nispeten zayıf bir ordunun daha güçlü ve iyi örgütlenmiş bir orduya karşı koyabilecek pozisyona gelmesinin tek yolu budur."[34] Dahası, bu mazlum taktiğini uygulamanın artık zamanı gelmişti, çünkü 1849 Mart'ında Frankfurt'taki parlamento kretenleri sonunda tarihî bir hamlede bulunmuşlar ve Almanya'da eksiksiz bir Emperyal Anayasa'nın kabulü için oy kullanmışlardı. Bu, hakiki anayasal monarşinin temellerini atan ve Almanya'nın çeşitli devletlerini tek bir para birimi, gümrük politikası ve ortak bir savunma politikası altında birleştiren sarsıcı bir siyasi karardı. Yıllar süren tartışmaların ardından somut, ilerici politika önerileriyle tutarlı bir liberalizm ortaya çıkmıştı. Fakat her şey Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm'in Alman imparatorluğu tacını ve beraberinde demokratik bir parlamentoyla uyum içerisinde hareket eden bir anayasal monarşinin sınırlarını kabul edip etmeyeceğine bağlıydı. Kralların ilahi yönetim hakkına gönülden inanan büyük feodal hükümran elbette hiç oralı olmamıştı. Parlamentonun teklifine şu kibirli yanıtı verdi: "Bu sözde taç aslında bir taç değil, beni 1848 devrimine zincirlemek için kullanmak istedikleri bir köpek tasmasıdır."[35]

Merkezî Mart Derneği ve diğer örgütlerdeki radikal grupların gözünde Emperyal Anayasa, uğruna mücadele ettikleri her şeyin sembolüydü. Bu yüzden kolayca yitip gitmesine izin vermeyeceklerdi. Ren Vestfalya'nın anayasayı desteklemek amacıyla ayaklanmasıyla birlikte Friedrich Wilhelm Prusya'nın silahlı kuvvetlerini işçilerin üzerine saldı. 1849 Nisan'ına gelindiğinde, batı ve güney Almanya'da yeniden devrimden söz edilir olmuştu. Komünistler ve sosyalistler, önceden orta sınıftan demokratlar ile burjuva anayasacıların hâkim olduğu liderlik pozisyonlarını ele geçirdiler. Siyasi çözüm ihtimali ortadan kalktıkça, şiddetli huzursuzluklar baş göstermeye başladı. Engels heyecanla "her yerde halkın bölükler halinde örgütlendiğini, liderlerini seçtiğini, silah ve cephane temin etmeye koyulduğunu" bildiriyordu.[36] 3 Mayıs günü, Saksonya kralı II. Frederick Augustus'un parlamentoyu kapatması ve Friedrich Wilhelm'i takip ederek Emperyal Anayasa'yı tanımayı reddetmesinin ardından Dresden patladı. İşçiler, devrimciler ve Polonyalı subaylar hem Saksonya hem Prusya birliklerine karşı savaşmak için sokağa döküldüler. Barikatları tutanlar arasında evvelden Engels'in Berlin'den sınıf arkadaşı olan, şimdinin son derece faal anarşisti Michael Bakunin; geçen birkaç ayı Berlin'de bir İşçiler Birliği'ni yönetmekle harcayan erdemlilik abi-

34 *A.g.e.*, 9. cilt, s. 171.

35 Sheehan, *German History, 1770-1866*, s. 691.

36 MECW, 9. cilt, s. 399.

desi, müşkülpesent Stephan Born ve Dresden Operası'nın yeni göreve getirilen şefi Richard Wagner vardı. Rheinland da güneyin işaretini takip etmiş; Düsseldorf, Iserlohn, Solingen ve hatta Wupper Vadisi peşi sıra isyana katılmıştı. Devrimci savaş ve gerilla ayaklanması üzerine yaptığı ayrıntılı araştırmaların, Prusya devletini reddettiği gençlik makalelerinin ve şen şakrak sanayicilere komünizmin vaat ettiklerini özetlemek için Moses Hess'le birlikte harcadığı uzun gecelerin ardından, şiddetli çelişkinin meydana çıktığı an gelip çatmıştı. Wupperli Engels'in gururla ifade ettiği gibi, "Elberfeld barikatlarında *Neue Rheinische Zeitung* da temsil ediliyordu."[37]

Mayıs 1849'da Rheinland'da Prusya otoritelerine muhalefet yayılmaya başlamıştı. Elberfeld'deki işçiler şehir manzaralı bir birahanede bir araya gelerek bir direniş kampanyası için çağrı yapan demokratların ve radikallerin coşkulu konuşmalarını dinlemişlerdi. Nihayetinde bir devrimci milis kuvveti oluşturuldu. Yerel sivil güvenlik, akıllıca davranıp milisleri silahsızlandırma fikrinden uzak durdu. Düsseldorf'tan bir askerî birlik bu itaatsizliğe karşı koymak için geldiğinde, belediye başkanı geri dönmelerini emretti. 10 Mayıs gününe gelindiğinde, bölge komiseri şehri çoktan terk etmişti. Böylece Elberfeld, bir zamanlar gericilerin sofu, itaatkâr Siyon'u olarak bilinen bu yer, artık bir silahlı ayaklanmaya sahne oluyordu.[38] Elberfeldli cerrah Alexander Pagenstecher o günleri şöyle hatırlıyordu: "Kipdorf'un ortasından ve aşağı Hofkamp'tan itibaren her yer barikatlarla kuşatılmıştı. Burada eski barikatları tamir ve tahkim, yenilerini ise inşa eden insanlar vardı; onlara da her çeşidinden ateşli, kesici ve delici silah taşıyan maceraperest ayaktakımı eşlik ediyordu."[39] Elberfeld Siyaset Kulübü direnişi koordine etmek için (çoğu devrimcinin tiksindiği) mevcut belediye meclisi üyelerini de içeren bir Kamu Esenliği Komitesi kurmuştu.

Engels işte bu hassas ortama girmişti. Elinde Gräfrath cephanesini yağmalayan Solingen işçilerinin ele geçirdiği iki kasa mermiyle Elberfeld'e vardığında, protokole bire bir uyarak komiteye gitti. Devrimci şöhreti ondan önce Elberfeld'e varmış olduğundan komite tam olarak hangi saiklerle buraya geldiğini öğrenmek istiyordu. Engels yalan beyanda bulunarak Köln'den gönderildiğini söyledi ve masumca, Prusya'nın kaçınılmaz saldırısı karşısında askerî yardımda bulunabileceğini belirtti. Ama daha da önemlisi, "Berg'de doğmuş biri olarak, Berg halkının ilk silahlı ayaklanması gerçekleşirken burada olmayı bir onur meselesi addettiğini söyledi". Ayrıca, Elberfeld sakinle-

37 *A.g.e.*, s. 447.

38 Bkz. Sperber, *Rhineland Radicals.*

39 C. H. A. Pagenstecher, *Lebenserinnerungen von Dr med. C. H. Alexander Pagenstecher* (Leipzig, 1913), III. cilt, s. 63.

rinin radikal kırmızı siyasetinden endişelenmelerine gerek yoktu. "Yalnızca askerî konularla ilgilenmeyi arzu ettiğini ve hareketin siyasi karateriyle hiçbir şekilde alakadar olmadığını ifade etti..."[40] Bu safsatanın tesirine akılsızca kapılan komite onu barikatları teftiş etme, topçuları yerleştirme ve tahkimatı tamamlamayla görevlendirdi. Engels bir grup istihkâm eri toplayıp dar Wupper Vadisi boyunca bütün olası giriş noktalarını güçlendirerek savunma hatlarını yeniden düzenledi.[41] Öte yandan bu dediği dedik radikal, Elberfeld barikatlarının sunduğu devrimci fırsattan kendini mahrum bırakmayacaktı.

Kaygılı Pagenstecher olayı şöyle anlatır: "Üç ya da dört adet küçük Nürnberg kalibreli selamlama topuyla silahlandırılmış Haspeler Köprüsü'nün oradaki barikatlara tırmandıktan sonra yakındaki, bir bariyer işlevi gören evin önünde durduruldum. Ev, bir nöbetçi kulübesine dönüştürülmüştü ve komuta Barmenli Dr. Engels'teydi."[42] Mekânda münasip bir dekorasyon da yapmıştı. "Belediye başkanının evinin yanındaki barikatta, onun perdelerinin birinden koparılmış kırmızı bir kumaş parçası sergileniyordu. Gençler aynı kumaştan kendilerine kuşak ve bant yapmışlardı. Bu işaretler bütün bu çabanın Cumhuriyet –elbette kırmızı olanı– uğruna olduğunun kanıtı olarak görülüyordu."[43] Kamu Esenliği Komitesi'nin jetonu sonunda düşmüştü: Hep korktukları şey başlarına gelmiş ve şehrin en kötü şöhretli komünist haydutunun kışkırttığı kırmızı radikaller yönetime el koymuştu. Yerel gazetelerden biri Mayıs 1849'da olup biteni şöyle görmüştü: "Kasvetli sokaklarımızın barikatlarında kırmızı cumhuriyetin bayrakları nihayet dalgalanmaya başlayınca temiz kalpli Elberfeld sakinlerinin gözleri açılmıştı."[44]

Engels'in Elberfeld barikatlarında geçirdiği zamana dair pek çok mit ve efsane vardır. En iyi hikâyelerden birinde, baba Friedrich Engels asi oğluyla Haspeler Köprüsü'ndeki topçuları yönlendirdiği esnada karşılaşır. Şehrin sakinlerinden Barmenli imalatçı Friedrich von Eynern'in tanıklık ettiği, "barikata tırmanmış oğul" ile "ihtiyar, onurlu fabrikatör" (üstelik kiliseye doğru yol almaktadır) neredeyse gerçek olamayacak kadar dokunaklıdır.[45] Zaten böyle bir karşılaşmanın gerçekleştiğine dair çok az kanıt vardır. Buna benzer bir hikâyede, Alexander Pagenstecher, Elberfeldli vekil Daniel von der Heydt'in annesi ve erkek kardeşiyle birlikte fidye karşılığında kaçırılmasında En-

40 MECW, 9. cilt, s. 448.

41 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 602-603.

42 Pagenstecher, *Lebenserinnerungen*, s. 66.

43 Carl Hecker, *Der Aufstand in Elberfeld im Mai 1849 und mein Verhaltniss zu demselben* (Elberfeld, 1849), s. 38.

44 *Elberfelder Zeitung*, 3 Haziran 1849, 130. Sayı.

45 Hikâye Barmenli imalatçının oğlu Ernst von Eynern'in Wuppertal arşivlerinde kayıtlı, oldukça kısa bir tasvirinden alınmıştır. Bkz. *Friedrich von Eynern. Ein bergisches Lebensbild. Zeitschrift des Bergisden Geschichtsvereins*, Bd. 35, 1900/01, S. 1-103.

gels'in dahli olduğunu iddia etmişti. Yine benzer bir şekilde, dertli Pagenstecher haricinde bu hikâyeyi destekleyecek kaynaklar pek seyrektir. Kesin olan şudur: Engels'in Elberfeld macerası hem çok kısa sürmüş, hem de çokça huzursuzluk yaratmıştı. Kamu Esenliği Komitesi üyelerinden avukat Höchster'e göre, Engels "hayalperestti, ama her şeyi mahveden türden bir hayalperest".[46] Dahası, üç renkli Alman bayrağının yerine kırmızı bayrağı koyması hiç hoş karşılanmamıştı. Ayaklanmacı dostu, resim öğretmeni Joseph Körner'e göre, "ertesi sabah erken saatlerde insanlar o kadar hiddetlenmişlerdi ki bir karşı ayaklanma neticesinde Engels'in hırpalanması ancak kırmızı çaputların çabucak kaldırılmasıyla ve Engels'in 'şehirden uzaklaştırılmasıyla' önlenebildi."[47] Ültimatomu verme işi Höchster'e kalmıştı. Engels'e yaklaşıp (Engels'in aktardığına göre) şunları söyledi: "Davranışı aleyhine söylenecek tek bir kelime olmasa bile, varlığı Elberfeld burjuvazisini müthiş tedirgin ediyordu; her an bir kırmızı cumhuriyet ilan edebileceği düşüncesi onları korkutuyordu ve bu yüzden açıkça şehri terk etmesini istiyorlardı."[48]

Doğum yerinden böyle apar topar ihraç edilmiş ve potansiyel kahramanlıklarını gerçekleştirememiş olması Engels'i oldukça öfkelendirmişti. O da "sözkonusu isteğin kendisine Kamu Esenliği Komitesi üyelerinin hepsinin imzasıyla, yazılı olarak takdim edilmesini" talep etti. Şayet bununla burjuvazinin blöfünü ifşa etmeyi amaçlıyorsa idi, sonuç acıydı. Komite hemencecik imzalı bir açıklamada bulundu ve kamu nezdindeki itibarsızlaştırmayı iyice derinleştirmek için bu metni Elberfeld'de dağıttı:

> BARMEN VATANDAŞI, SON ZAMANLARDA KÖLN'DE MUKİM FRIEDRICH ENGELS'İN BU ŞEHİRDE ŞİMDİYE KADARKİ İCRAATI BÜYÜK MEMNUNİYETLE KARŞILANSA DA, VARLIĞI HAREKETİN NİTELİĞİNE DAİR YANLIŞ ANLAŞILMALARA SEBEBİYET VEREBİLECEĞİNDEN, BUGÜNDEN İTİBAREN YEREL BELEDİYE SINIRLARININ DIŞINA ÇIKMASI TALEP EDİLMEKTEDİR.

Mesaj daha net olamazdı. Engels'e göre, "silahlı işçiler ve gönüllü birlikler Kamu Esenliği Komitesi'nin bu kararı karşısında ateş püskürüyorlardı. Engels'in kalmasını talep ettiler ve 'onu yaşamları pahasına koruyacaklarını' söylediler."[49] Sonuna kadar diğerkâmlığını koruyan Engels kararı kabullendi ve Elberfeld'den onuruyla ayrılmaya karar vererek şehrin alışageldiği ılımanlığa dönmesine izin verdi. Prusya kuvvetleri bir hafta sonra Wupper Vadisi'ni yerle bir etmeye hazır bir şekilde bölgeye geldiklerinde, ne barikat-

46 Pagenstecher, *Lebenserinnerungen*, s. 66.

47 H. J. M. Körner, *Lebenskämpfe in der Alten und Neues Welt* (Zürih, 1866), II, s. 137.

48 MECW, 9. cilt, s. 448.

49 *A.g.e.*, s. 449.

lardan ne de kırmızı bayraklardan eser kalmıştı. Öte yandan Engels Elberfeld'i terk ederken ailesinin kırıcı bir sitemine maruz kalmıştı. Halka dağıtılan tutuklama emirlerinin, aile evinde yapılan polis aramalarının ve hergele oğlan hakkındaki sonu gelmez mahalle dedikodularının süreğen utancına bütün ağırlığıyla ses veren bir mektupta, Engels'in kayınbiraderi Adolf von Griesheim onu gafil "avlanan bir köpek" gibi olmakla tenkit ediyordu. "Tabii senin de bir ailen olsaydı ve onlar için benim gibi endişelenseydin bu huzursuz hayatı değiştirirdin ve sevdiklerinin sana sunduğu sıcak birlikteliklerle bu kısa hayattan kalpsiz, korkak, uğursuz ve belalı çetelerden alabileceğinden çok daha fazlasını alırdın... Hâlâ kendini iflah olmaz İnsanlık uğruna feda ederek toplumun için bir İsa olma ve kendini bütün bencilliğinle bu hedefe ulaşmaya adama gibi mesnetsiz bir fikre kapılmışa benziyorsun."[50]

Engels hakkında bir tutuklama kararının daha çıkması ("özellikleri: çok hızlı konuşur ve uzağı göremez") ve *Neue Rheinische Zeitung*'un kırmızı mürekkeple basılmış melodramatik son sayısının ardından artık kesinkes kapatılması, Alman ayaklanması üzerindeki komünist tesirin sonlandığının göstergeleriydi. Yine de devrim imkânı ufukta kaldıkça, Marx ve Engels pes etmeyi reddediyorlardı. Önce Köln'den Frankfurt'a, ardından yorgun argın Baden, Speyer, Kaiserslautern ve Bingen'e geçerek Emperyal Anayasa için yürütülen ve karmakarışık gelişen silahlı ayaklanmayı desteklemeyi sürdürdüler. Engels ayaklanmanın son şansını Almanya'nın güneybatısındaki Baden-Palatinlik bölgesinde görüyordu. "Sözünü tutmayan, riyakârlık eden ve siyasi muhaliflerine acımasızca zulmeden bir hükümete karşı duyulan nefret, halkın tamamını birleştirmişti. Gerici sınıflar, soylular, bürokrasi ve büyük burjuvazi sayıca azdı."[51]

Alışılageldiği üzere, korkak bir küçük burjuva önderlik –bu vakada Lorenz Peter Brentano isimli bir avukat– vatana ihanet etme korkusundan sıyrılamayarak devrime ihanet etmekteydi. Dahası, geçici hükümetin üst kademeleri devrimci özenden bariz bir şekilde yoksundu. "İnsanlar esniyor, muhabbet ediyor, hikâyeler anlatıyor, kötü şakalar ve stratejik planlar yapıyor ve zaman öldürmek için bir ofisten diğerine dolanıyorlardı." Her zaman olduğu gibi, Marx ve Engels yönetimdekilerin kifayeti hakkındaki görüşlerini açık ettiler. Bir noktada Engels liderliğin zaaflarına ilişkin o denli isabetli bir analiz yapmış ve ufukta görünen Prusya saldırısını o denli açık tarif etmişti ki, ancak bir rejim düşmanının bu kadar moral bozabileceği düşüncesi ve casusluk yaptığı iddiasıyla tutuklanmıştı. Bir gün boyunca tutuklu kaldı, sonra birkaç komünist aktivistin müdahalesiyle serbest kaldı. Bu devrime dair artık hiçbir

50 Alıntı için bkz. Manfred Kliem, *Friedrich Engels: Dokumente seines Lebens* (Leipzig, 1977), s. 280.
51 MECW, 10. cilt, s. 172.

umudu kalmayan Marx mücadeleyi bırakıp Paris'e döndü. Engels de aynı yolu izlemek üzereydi ki, eski Prusya subayı, şimdinin isyancı komutanı August von Willich ile onun işçi ve öğrenci militanlardan oluşan 800 kişilik gönüllü ordusu Kaiserslautern'e girdi. "Biraz olsun askerî eğitimden geçme fırsatını kaçırmaya hiç niyetim yoktu... O yüzden ben de kılıcıma davrandım ve Willich'e katıldım."[52] Anında Willich'in yaveri olarak görevlendirilen Engels'in gözünde bu adam devrimci Baden-Palatinlik ordusunun içindeki az sayıda değerli şahıstan biriydi. Engels onun çatışma anında "cesur, soğukkanlı, maharetli, bir durumu çabucak ve isabetle kavrayabilen" biri olduğunu düşünüyordu. Savaş alanı dışında ise, çok sıkıcıydı – "bir bakıma bıktırıcı bir ideolog ve ütopyacı bir sosyalist".[53] Her şeye rağmen, Elberfeld'den atılmasının ardından şimdi hakiki bir çatışmaya girme şansı yakalamıştı. Prusya kuvvetleri 1848 devriminin bu son mevzisinin etrafını sarmaya başlamıştı.

Samuel Johnson'un iddiası meşhurdu: "Asker olmayan ve denize açılmayan her erkek kendini hor görür." Bu itibarla, çatışmaya girmekle Engels'in kendi gözünde iyice yüceldiği kesindi. Baden harekâtının sonrasında Jenny Marx'a yazdığı uzun mektubunda son derece coşkuluydu. Kaygısızca, "Kurşunların vızıltısı esasında pek önemsiz bir mesele," diyordu. "Muharebe boyunca korkaklığa rastlamak işten değildi ama yine de çatışma anında korkakça davranan adam sayısı bir düzineyi geçmez."[54] Engels dört çatışmaya dahil olmuştu, "bunlardan ikisi oldukça önemliydi", fakat zamanının çoğu faydasız bir çarpışma ve ricat döngüsünde geçmişti. "Prusyalı piyade erlerinin uzun mermilerini üzerimize saldıkları açık arazinin ormanlık kısmından çıktığımızda çalılarla kaplı eğimi tırmanmış bile sayılmazdık. Eğimde çaresizce duran, telaşla dağılmış birkaç gönüllüyü daha topladım, olabildiğince iyi konuşlanmalarını sağladım ve sahayı daha yakından tetkik ettim..." Bu, Engels'in *Alman Emperyal Anayasası İçin Harekât* başlıklı kayıtlarından tipik bir kesittir.[55] Dahası, Willich'e, birkaç subaya ve işçi müfrezelerine büyük hayranlık beslemesine rağmen, öğrenci birliğine karşı bir otodidakttan beklenebilecek türde bir küçümsemeyle yaklaşıyordu. "Bütün harekât boyunca öğrenciler genel olarak tatminsiz ve korkak gençler olduklarını gösterdiler; bütün operasyon planlarına dahil olmak istediler, sonra da yaralı ayaklarından şikâyet ettiler ve harekât bir tatil gezisinden beklenen konforu sağlamadığı anda mızmızlandılar."[56]

Harekât kapsamında Engels'in de katıldığı en büyük muharebe Almanya'nın en batı kesimlerinde, Karlsruhe'nin güneyinde Murh Nehri üzerinde-

52 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 172, 193, 202.
53 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 204.
54 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 203.
55 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 211.
56 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 224.

ki Rastatt Kalesi'nde gerçekleşmişti. Bu çatışmada, Jenny'ye de söylediği gibi, "ateş altındayken sergilenen ve o yere göğe sığdırılamayan cesaretin aslında insanın sahip olabileceği en sıradan özelliklerden biri olduğunu" keşfetmişti.[57] 13.000 kişilik devrimci kuvvetin yaklaşık dört katı büyüklüğündeki Prusya birliği karşısında Engels azimle, üstünlüğünü kanıtlayarak çarpıştı. Willich'in birlikleri arasında yer alan Besançon işçileri bölüğüne Birinci Prusya Kolordusu'na karşı girişilen muharebede öncülük etti ve Murg Nehri boyunca gerçekleşen bir dizi çarpışmaya katıldı. Gerçekten de silah arkadaşları Engels'ten bütün harekât boyunca birliklerle kaynaşmada gösterdiği büyük heves ve çatışmalarda sergilediği "enerji ve cesaret"ten dolayı sıklıkla övgüyle bahsediyorlardı.[58] Yine de mağlup olmaya mahkûmdular. Prusyalılar Willich'in adamları karşısında sistematik olarak silah ve manevra üstünlüğü sağladılar. Sonuçta, Rastatt'ta kanlı bir yenilgi yaşandı. Komünist Birliği'nin kurucu üyesi Joseph Moll ölenler arasındaydı.

Bozgunun ardından devrim ordusunun düşe kalka ayakta kalmaya çalışan son mensupları Kara Orman'ın içinden güneye, İsviçre sınırına doğru kaçtılar. Willich ve Engels son bir saldırıda bulunma fikrini tarttılar, ancak yaralı ve yorgun birlikleri yönetmeleri artık mümkün değildi. "Lottstetten'den sınıra doğru yürüdük, o geceyi açık havada yerimizden kıpırdamadan Alman topraklarında geçirdik, 12'si [Temmuz] sabahı terhis olduk ve Baden-Palatinlik ordusunun en sona kalmış mensupları olarak İsviçre topraklarına adımımızı attık..."[59] Talihsiz kuruluş anına, bölünmüş liderliğine ve acıklı lojistik imkânlarına bakılırsa Baden-Palatinlik harekâtı başarısızlığa mahkûm bir girişimdi. Fakat Engels'in gözünde hayatî bir amaca hizmet etmişti: Artık kanı tatmıştı, dolayısıyla herhangi bir devrimci dostunun gözünün içine bakabilecek kıvama gelmişti. "Sonunda, bütün bu süreçten yara almadan çıktım. Nihayetinde *Neue Rheinische Zeitung*'dan birinin orada bulunması da önemliydi. Ne de olsa bütün alçak demokratlar Baden-Palatinlik harekâtına katıldıklarını söylüyorlar ve şimdi de asla dahil olmadıkları kahramanlık eylemleriyle böbürleniyorlar."[60] Harekâtın halk nezdindeki imajları bakımından öneminin Marx da farkındaydı. Paris'ten yazdığı bir mektubunda, "Gerçek bir çarpışmaya katılmamış olsaydın, bu eğlence hakkındaki görüşlerimizi güle oynaya ortaya koyamazdık," demişti. Şimdi de Engels'i bu sahici devrimci macerasını yazması için cesaretlendiriyordu. "Bu, kesin satar ve sana para kazandırır."[61]

---

57 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 203.

58 Bkz. M. Berger, *Engels, Armies and Revolution* (Connecticut, 1977), s. 37.

59 MECW, 10. cilt, s. 237.

60 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 203.

61 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 207.

Engels sığınma hakkı talep eden binlerce siyasi mülteciyle birlikte güvenli fakat sıkıcı İsviçre'ye dönünce Marx'ın tavsiyesine uyup hem ateş altında sergilediği kahramanlık şöhretini pekiştirmek, hem de 1848 sonrası itham oyununun kurallarını belirlemek amacıyla *Alman Emperyal Anayasası İçin Harekât*'ı kaleme aldı. Hikâyenin iflah olmaz kötü karakterleri bütün "48 hasadının ziyan olmasına izin verdikleri için aşağılanmayı hak eden ve işçileri ayaklanmaya giden yola sevk edip sonra da karşı devrim ufukta görünür görünmez onları o yolda terk eden küçük burjuvalardı. Engels onları eserin yakıcı giriş bölümünde şöyle damgalamıştı: "En küçük tehlike belirince ödlek, temkinli ve hesaplı; kışkırttıkları hareket ivme kazanıp da diğer sınıflar tarafından ciddiye alınınca şaşkınlıktan donakalmış, telaşlı ve müteredditt." Radikal demokratların, komünistlerin ve proletaryanın başarısızlıkta hiçbir payları yoktu. Devrim umuduna ihanet eden, burjuvazinin "arkadan sapladığı hançer"di. Birkaç ay içerisinde, burjuvazinin kaçamak yaklaşımına yönelik bu aşağılama –"anarşiye dönme, yani gerçek, belirleyici bir mücadeleye girme gibi küçük bir ihtimal belirdiğinde dahi korkuyla titreyerek sahneyi terk ederler"– iyice sertleşerek bir siyasi ideolojiye dönüşecekti.[62] Avrupa dönüşemeyince, Marx ve Engels demokratik burjuva devrimi ve proleter devrimden oluşan iki aşamalı modelin bütünüyle yeniden değerlendirilmesi gerekeceğini anladılar. Üstelik bunun için yeterli zamanları vardı.

Marx, Paris'te henüz bir ay geçirmiş olmasına rağmen gerici güçler hemen peşine düştü. Bonapartist yetkililer onu "Bretonya'nın Pontine bataklıklarına" sürmekle tehdit etmişlerdi. O da Londra'da sürgünü seçti. Lozan'da dolanan Engels'e "Sen de hemen Londra'nın yolunu tut," diye yazmıştı: "Her hâlükârda güvenliğin için bu şart. Prusyalılar seni 1) Baden için, 2) Elberfeld için iki kere kurşuna dizerler. Üstelik niye İsviçre'de kalasın ki. Orada hiçbir şey yapamıyorsun... Londra'da birlikte işe koyuluruz."[63] Öte yandan bir karşı devrim döneminde, aranan bir adamın hâlâ içten içe yanan Avrupa'yı katederek seyahat etmesi o kadar kolay değildi. Fransa ve Almanya'ya geçmesi imkânsızdı. O da Piyemonte üzerinden Cenova'ya geçti ve Kaptan Stevens'ın *Cornish Diamond* adlı gemisiyle Londra'ya doğru denize açıldı. Baden harekâtının kan görmüş gazisi Engels, "48 devrimine uyanamamasıyla meşhur tek ülkenin başkentine doluşmuş göçmen, sürgün, devrimci ve komünist diasporasına katılmak üzere Marx'ın yanına koştu. Kıtanın keşmekeşinden olabildiğince uzak, Victoria devrinin ortalarını yaşayan muhafazakâr İngiltere önündeki kırk yıl boyunca evi olacaktı.

62 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 150-151.

63 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 213.

Grinin Tonlarında Manchester

> Cumartesi günü tilki avına çıktım – tam yedi saat boyunca at sırtında. Bu türden bir uğraş beni günler boyunca şeytani bir heyecan içerisinde tutuyor; bildiğim en büyük fiziksel haz bu. Sahada benden daha iyi binici olan yalnızca iki kişi gördüm, ki onların da atları daha iyiydi. Bu, sağlığıma hakikaten iyi gelecek. Avcılardan en az yirmisi ya düştü, ya da pes etti, iki at kaybedildi, bir tilki öldürüldü (ÖLÜMÜNDE oradaydım)...[1]

Barmen barikatlarında kırmızı bayrağı göndere çekmesinin üzerinden henüz on yıl bile geçmemiş olmasına karşın Friedrich Engels çarpıcı bir karakter değişimi geçirmişe benziyordu. "49 devrimcisi artık Manchester sosyetesinin gözüpek bir üyesiydi. Cheshire Tilki Avı'na katılıyordu; prestijli Albert Club ve Brazenose Club üyesiydi; sağlığa yararlı bir varoşta ikamet ediyordu ve Ermen & Engels'in muteber, çalışkan bir elemanıydı. Üstelik şirkete ortak olma şansı yüksekti. Jenny Marx kocasının arkadaşına yazdığı bir mektubunda hayranlıkla, "Ayrılmana ve büyük bir PAMUK LORDU olma yolunda emin adımlarla ilerlemene çok sevindim," diyordu.[2] Elise ve Friedrich Engels nihayet huzura erebilirdi. Sürünün "kara koyunu" oğulları aile şirketinde hak ettiği yeri benimsemiş gibiydi. O da pek çok genç radikal gibi deli fişek hallerini geride bırakıp eski kafalı birisine mi dönüşmüştü? Yoksa genç "Oswald" gibi, bu da başka bir maske miydi?

Aslında Engels'in orta yaşları çok eziyetli bir döneme tekabül ediyordu. Yeniden Manchester'a sürülmüştü ve utanç içerisinde Ermen & Engels'e

1 MECW, 40. cilt, s. 236.

2 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 250.

dönmeye mecbur bırakılmıştı. Pamuk ticaretinde harcadığı yirmi yıl gergin, yıpratıcı bir fedakârlık devresiydi. Karl Marx bu devreye Engels'in "Fırtına ve Coşku" (*Sturm und Drang*) dönemi adını vermişti, ki bunda kendisinin de payı yok değildi. Engels, 1850-1870 yılları arasında bilimsel sosyalizm davasına hizmet edebilmek uğruna, hayatına anlam veren pek çok şeyi –entelektüel soruşturma, politik aktivizm, Marx'la yakın dostluğu– kahramanca feda etmişti. Marx durumu teskin edercesine şöyle açıklıyordu: "İkimiz bir ortaklık içerisindeyiz. Bu ortaklıkta ben zamanımı işin teorik ve partiyle alakalı yönüne ayırıyorum." Engels'in işi ise, ticaretle uğraşıp mali destek temin etmekti.[3] Marx'ı, Marx'ın büyüyen ailesini ve hepsinden önemlisi *Kapital*'in yazılmasını desteklemek için Engels kendi mali güvencesini, felsefi araştırmalarını ve hatta şöhretini gönüllü bir şekilde Marx'ın hizmetine sundu. Manchester yılları kendini orkestrada ikinci keman olarak konumlandıran bu adama ağır bir bedel ödetmişti.

Engels kuzeye çekilerek sevdiği göçmen radikalizmi ve politik entrika ortamına sırtını dönmüş, bir Victoria devri burjuvasının muteber hayatını yaşar olmuştu. İşte fırtınanın ve stresin merkezi tam da bu noktada –sömürüye meydan veren pamuk lordu ile devrimci sosyalist, üst orta sınıfın fraklı üyesi ile ayaktakımının ateşli havarisi olarak zıt kutuplarda konumlanmış özel ve kamusal hayatlarını uyumlaştırma çabasında– meydana çıkıyordu. Engels masabaşı işini muhafaza edebilmek, Marx'ı yoksulluktan koruyabilmek ve komünist davayı ayakta tutabilmek uğruna acı bir makbul vatandaş portresi çizmek zorundaydı. Bu, kamusal bağlılıklar ve kişisel inançlar arasındaki bir çelişkiyi besliyordu ve hastalığa, depresyona, nihayetinde ruhsal çöküntüye yenik düştüğünde sözkonusu çelişkiyi muhafaza etmenin imkânsız olduğu anlaşılmıştı.

Rus sürgün Alexander Herzen anılarında, "Şayet birisi 1848 yılından itibaren Londra'daki siyasi göçmen ve sürgünlerin tarihini onların içinden yazma fikrini aklına getirmiş olsaydı, çağdaş insanlığın kayıtlarına fevkalade melankolik bir sayfa eklemiş olurdu," demişti. "Bitmek bilmeyen acılar, yokluklar, gözyaşları... ve muazzam bir ehemmiyetsizlik, dar kafalılık; entelektüel yeti, kaynak ve anlayış fukaralığı; inatçı bir kavgacılık ve yaralı bir kibrin bayağılığı..."[4]

Engels 1849 yılında *Cornish Diamond*'dan adımını atıp önce Chelsea'de, sonra Soho'da oda kiraladığında sürgünler arasında kardeş katlinin, başarısız gazetelerin, faydasız siyasetin ve her köşeyi tutan Prusyalı casusların hüküm sürdüğü böylesi bir ortama girmişti. Haziran 1850'de kendi el yazısı fa-

3 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 172.

4 Alexander Herzen, *My Past and Thoughts* (Londra, 1968), 3. cilt, s. 1045.

kat Marx'ın imzasıyla *Spectator* gazetesine yazdığı bir mektupta, "Nereye gidersek gidelim, takip edilmeden tek bir adım bile atamıyoruz," diyerek kamuoyuna serzenişte bulunmuştu. "Bu meçhul dostlarımızın en azından bir tanesi olmaksızın ne bir omnibüse binebiliyor, ne de bir kahvehaneye girebiliyoruz... Çoğu da temiz ve saygın bir görüntü vermekten oldukça uzak."[5] Bu arada günler Komünist Birliği Merkez Komitesi için seçim savaşlarıyla, Londra Alman İşçiler Eğitim Topluluğu üyeliği üzerine çıkan kavgalarla ve yoksullaşmış göçmenlere dağıtılacak maddi yardım konusunda çıkan tartışmayla geçip gidiyordu. Marx ve Engels tipik taktiklerinden birine başvurarak mevcut Alman Mülteciler Yardım Komitesi'ni baltalamış ve kendi Alman Mülteciler İçin Sosyal Demokrat Yardım Komiteleri'ni kurmuşlardı. Engels, Prusyalı keskin nişancılardan kaçtığı ve İsviçre'deki bunaltıcı can sıkıntısını atlattığı günlerin ardından bir bardakta fırtına koparan bu siyasi uğraşlarla Brüksel ve Paris'te geçirdiği ve hasret kaldığı güzel günlere dönmüştü. Paris'teki yayıncı dostu Jakob Schabelitz'e şöyle yazmıştı: "Burada işler genel olarak iyi gidiyor. [Gustav] Struve ve [Karl] Heinzen herkesi safına çekmeye çalışarak İşçi Derneği'ne ve bize karşı türlü dolaplar çeviriyorlar, ama nafile. Bunlar, bizim dernekten atılan ağlak ılımlı kanatla birlikte, Heinzen'in komünistlerin zehirli doktrinlerine karşı şikâyet edip durduğu bir azınlık kulübünden fazlası değiller."[6] İşte mutluluk dolu günler.

Great Windmill Sokağı'nın merkezini teşkil ettiği bu birayla dolup taşmış, dumanlı dünya bir siyasi zaman kaymasına maruz kalmışçasına kendi kendine eğleniyordu. Engels bu günleri daha sonra şöyle tarif edecekti: "Her başarısız devrim ve karşı devrimin ardından, yurt dışına kaçmış göçmenler arasında ateşli bir faaliyet başlar."

> Envai çeşit görüşten partiler kurulur ve bunlar birbirlerini arabayı çamura saplamakla, ihanetle ve akla gelen her türlü ölümcül günahla suçlarlar. Anavatanlarıyla sıkı bağlarını da muhafaza ederek örgütlenirler, kumpas hazırlığı yaparlar, broşür ve gazete basarlar, 24 saat içinde her şeyin yeniden başlayacağına, zaferin kaçınılmaz olduğuna ölesiye inanırlar ve bu beklenti içerisinde hükümetteki mevkileri bölüşürler. Tabiatıyla bir hayal kırıklığını öteki takip eder... İthamlar birikir ve genel bir didişmeye mahal verir.[7]

Esasen 1848'deki başarısızlığın –*ancien régime*'in karşı koymasıyla demokratik burjuva devriminin yenilmiş olmasının– ve karşı devrimci duygunun kıtada tesis ettiği hegemonyanın ne kadar büyük tesiri olduğu bütünüyle idrak edilemiyordu. Great Windmill Sokağı'nın komünistleri halen monarşiz-

5 MECW, 10. cilt, s. 381.

6 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 222.

7 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 12.

min yakında tahtından olacağına inanıyorlardı. Mart 1850'de (Bonaparte'ın İkinci İmparatorluğu'nun pusuda beklediği sıralarda) Engels Fransa siyasetine dair şu tahmini yürütme cüretinde bulunmuştu: "Devrim o kadar hızlı ilerliyor ki, herkes gelişini *görmeli*."[8] Marx ve Engels devrim öncesindeki bu dar soluklanma alanını daha örgütlü, özerk bir işçi sınıfı hareketine yönelik taleplerini güçlü bir şekilde vurgulamak amacıyla kullanmayı umuyorlardı. Kıtadaki devrimlerin başarısızlığından bu yana ima ettikleri, hâkim sınıflarla uzlaşma imkânı belirir belirmez işçilerin davasını gözden çıkarmaya hevesli bir liberal burjuvaziyi anlatan "arkadan hançerlenme" tezi, küçük burjuva demokratları devreden çıkarmaya yönelik daha geniş kapsamlı bir politik stratejiye dönüşmüştü. Marx ve Engels 1850 yılında "Birliğin Merkezî Otoritesine Hitap'larında, yaklaşmakta olan burjuva devriminden liberal ittifak tuzağına düşmeksizin en büyük siyasi kazancı sağlamanın ancak bir işçi dernekleri sistemi kurmakla mümkün olabileceğini açıklıyorlardı. "Ezcümle, zaferin ilk anından itibaren, yenilen gerici hizbe karşı değil, işçilerin evvelki müttefiklerine karşı güvensizlik duyulmalıdır," diye buyurmuşlardı.[9] Bu da daha sonra Lev Troçki'nin de benimseyeceği üzere "sürekli devrim"i ve iktidarın manivelalarını ele geçirmeye yönelik çok daha agresif bir proleter adanmışlığı zorunlu kılıyordu. Burjuvazinin gücünü pekiştirmesine mâni olmak için ilk demokratik devrimin ardından sükûnete kapılmamak şarttı.

Bununla birlikte, sosyo-ekonomik temellerin bulunmadığı koşullarda devrimi aceleye getirmek mümkün değildi. 1848'in gerici sonuçları süratle açığa çıktıkça, siyasi bir devrime yol açacak bir ekonomik krizin işaretlerine daha az rastlandığı anlaşılıyor, ayaklanma imkânı giderek azalıyordu. Marx ve Engels materyalist önkoşulların yıllar boyu olgunlaşmayacağından endişe etmeye başlamışlardı; ekonomik krizin geride kalmasıyla çelişki anı yitirilmişti. Önceden Köln'de olduğu gibi, bu politik tereddüt hali Londra'da Karl Schapper ile Engels'in eski komutanı August Willich'in önderlik ettiği Komünist Birliği'nin geniş kesimleriyle ters düşmelerine sebep olmuştu. Gerek Schapper gerek Willich beklemeksizin askerî eylemde bulunma görüşündeydiler. Marx ve Engels'e göre ise bu, aşağılık bir terörizm faaliyeti ve komünist davaya yönelik vakitsiz bir tehditti. Üstelik Marx'ın Willich'in gösteriş budalalığına ve gazilik şanına tahammül etmesi mümkün değildi (onu sahici devrimci unvanlardan daha fazla kızdırabilecek pek az şey vardı). Tabiatıyla, bir öfke patlamasıyla Komünist Birliği Merkez Kurulu'nu tekrar Almanya'ya çekme kararını almadan önce madalyalı sınıf savaşçısını düelloya davet etti.

Fakat mesele sadece Willich ve Schapper'den ibaret değildi. Marx ve En-

8 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 24.

9 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 283.

gels Alman topluluğunun önderleri Gottfried Kinkel ve –Berlin günlerinden sözde eski dostları– Arnold Ruge'yle de geçinemiyorlardı. Struve ve Heinzen, sürgündeki İtalyan milliyetçi Giuseppe Mazzini, Fransız sosyalist Louis Blanc, bir zamanlar kahraman addettikleri Lajos Kossuth, Chartist müttefikleri Julian Harney; hiçbiri umurlarında değildi. Keçi gibi inatçı Engels mutlak siyasi yalnızlığı seçmişti. "Sonunda bir kez daha –çok uzun zamandır ilk kez– ne popülerliğe ne de herhangi bir ülkedeki herhangi bir grubun DESTEĞİNE muhtaç olmadığımızı gösterme fırsatına sahibiz." Artık komünist ideologlar olarak rolleri, proletaryayı devrimci görevine hazırlayabilmek için tarihin ilerleyişinin izini sürmek ve kapitalizmin yaklaşmakta olan çelişkilerine ışık tutmaktı. Bu siyasi yalnızlık derinlerde âdeta Engels'in sezgisel, neredeyse sofu fedakârlık ve şehitlik şevkine hitap ediyordu. "Resmî vazifelerden vebadan kaçarcasına kaçmış bizim gibi insanların bir 'parti'ye sığmaları mümkün mü?" diye sormuştu Marx'a.[10]

Diğer taraftan Soho'daki yaban hayata eşlik eden yoksulluk hiç de cazip değildi. Jenny Marx Eylül 1849'da üç küçük çocuğuyla birlikte ve dördüncüsüne –5 Kasım 1849'da doğarak kışkırtıcı "Fawksey" lakabını edinecek olan Heinrich Guido'ya– hamileyken Manş Denizi'ni geçerek kocasının yanına geldi. Fakat serbest gazetecilikten gelen düzensiz gelir, tamahkârca düzenlenmiş yayın sözleşmeleri ve *Neue Rheinische Zeitung*'u canlandırmaya yönelik başarısızlığa mahkûm bir çaba Marx'ı ailesini destekleyebilmekten alıkoymuştu. Jenny Marx ileride bu dönemi "büyük zorlukların, sürekli derin yoklukların ve gerçek bir sefaletin" yaşandığı bir dönem olarak tarif edecekti.[11] Guido'nun kötü beslenen kardeşleriyle bir dizi berbat dairede, yoksulluk ve yorgunluk içerisinde geçirdiği çocukluğu hayatının çok kısa sürede sonlanmasına yol açtı. "Bu dünyaya geldi geleli tek bir gece deliksiz uyuyamadı. En fazla iki üç saat. Son zamanlarda şiddetli kasılmalar da geçiriyordu. Çocuk sürekli ölüm ile sefil bir yaşam arasında salınıp durdu. Çektiği acıyla o kadar sert süt emiyordu ki göğsümde bir yara, açık bir yara oluştu. Küçük, titrek ağzına sık sık kan karışırdı." Jenny komünist dostları Joseph Weydemeyer'a çaresizce yazdığı, para yardımı talep ettiği bir mektubunda bunları söylemişti.[12] Jenny von Westphalen gibi soylu bir aileden gelen bir hanımefendi için Marx'ın faturaları ödeyemediği, pansiyonları kazıkladığı ve bütün Londra'da ekmekçilerin, kasapların, sütçülerin, icra memurlarının eziyetine uğradıkları bu hayat onur kırıcıydı. Elden ayaktan dü-

10 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 289.

11 Jenny Marx, "A Short Sketch of an Eventual Life", Robert Payne (der.), *The Unknown Karl Marx* içinde (Londra, 1972), s. 125.

12 Jenny Marx'ın Joseph Weydemeyer'a mektubu, 20 Mayıs 1850, alıntı için bkz. Francis Wheen, *Karl Marx* (Londra, 1999), s. 158.

şüren, alçaltan ve bıktıran bir dönemdi ve küçük Guido bunun bedelini ağır ödemişti. Marx Kasım 1850'de Engels'e şöyle yazmıştı: "Küçük barut komplocumuz Fawksey'nin bu sabah saat onda öldüğünü bildirmek için sana bir iki satır yazmak istedim. Buradaki durumu az çok tahmin edebilirsin... İçinden gelirse karıma bir iki satır yazabilirsin. Deliye dönmüş vaziyette."[13] Jenny ve Karl Marx yoksulluğun, rutubetin ve hastalığın hükmettiği aynı zehirli dünyada Franziska ve Edgar ("Albay Musch") adlı iki çocuklarını daha kaybedeceklerdi.

Engels'in, Marx'ın Soho'da, Dean Sokağı'ndaki dairesinden az aşağıda bulunan Macclesfield Sokağı'nda konakladığı sıralardaki maddi durumunun daha iyi olduğu söylenemezdi. Mülteciler için para toplamaya çalışıyor ve birkaç yayın sözleşmesi yapabilmek için çabalıyordu. Marx'ınki gibi ona muhtaç, kalabalık bir ailesi yoktu fakat geliri de yoktu. Oğullarına karşı genelde müsamahakâr olan ailesi, tutuklama emirlerinin ardı arkası kesilmeyince sonunda çeşmeyi kapatmaya karar verdiler. Oğlundan gelen birçok yardım talebinden birine verdiği cevapta şöyle diyordu Elise: "Sana hayatına devam edebilmen için biraz para göndermek uygun olabilir... ancak benim günah saydığım fikir ve prensipleri yaymaya çalışan bir oğula maddi destek vermemi talep etmeni sahiden olağandışı buluyorum."[14] Soho'daki fırsatların giderek azaldığı gerçeğiyle yüzleşmeye ve Marx'ın göçmen hayatının küçük düşürücü yoksulluğuna saplanması karşısında büyük bir endişeye kapılmaya başlayan Engels kaçınılmaz olanı kabullenmeye artık hazırdı: Hayatta kalıp Marx'a ve davalarına yardım edebilmesinin tek yolu, diz çöküp ailesiyle uzlaşmak ve ticarete dönmekti. Kız kardeşi Marie aile diplomasisini ustalıkla yürütmüştü. Engels'e annesi ile babasının hayır duasıyla gönderdiği, zarafetle kaleme alınmış bir mektubunda şu satırları yazmıştı: "Sırf düzenli bir geliri garantilemek için, işe şimdilik ciddiyetle girmek istiyor olabileceğini düşündük; partiniz makul bir başarı şansı yakaladığı anda ayrılabilir ve partideki çalışmalarına dönebilirsin."[15] Babası bunun hoş olmadığını, yine de aile şirketi için yararlı olacağını teslim ediyordu. Engels'in çok az seçeneği vardı. İşçi devrimi ufukta göründüğü anda barikatlara dönebileceği kısa vadeli, süresiz bir sözleşme yapılması kaydıyla anlaşmayı kabul etti. "[Babamın] burada bana en az üç yıl ihtiyacı olacak, ki ben ne üç yıllık ne de başka bir uzun vadeli yükümlülük üstlenmiş değilim. Üstelik ne yazdıklarım hakkında ne de devrim olması halinde burada kalmam konusunda benden herhangi bir talebi olmadı. Onun gibileri kendilerini artık o kadar güvende his-

13 MECW, 38. cilt, s. 241.

14 Alıntı için bkz. W. O. Henderson, *Marx and Engels and the English Workers* (Londra, 1989), s. 20.

15 Alıntı için bkz. Gustav Mayer, *Friedrich Engels* (Londra, 1936), s. 130.

sediyor olmalılar ki, bu husus aklına dahi gelmedi!"[16] Gerçekten de tedirgin olmalarına gerek yoktu: Engels günün sonunda aile şirketi için on dokuz yıl çalışmak zorunda kaldı.

'48 devrimlerinin başarısızlığına en büyük ağıdı Manchester yakmıştı. Kennington Meydanı fiyaskosu İngiliz işçi sınıfının radikalizminin uzun sürecek düşüşünün habercisiydi. Burada Chartistlerin Parlamento'ya yürüyerek Altı Madde'yi kabul ettirme hayali halkın kayıtsızlığı, hükümetin baskısı ve yağmur tarafından bastırıldı. Demokrasi için meydana çıkan 150.000 göstericiyi 85.000 özel emniyetçi, 7.000 asker, 5.000 polis, 1.231 emekli subay, hatta Wellington Dükü karşılamıştı. Yağmura, çamura bulanmış rezil bir olaydı. Chartistler dilekçelerini Parlamento'ya sunabilmek için faytonlar içerisinde Thames Nehri üzerinden kaçışmak zorunda kalmışlardı. Avrupa başkentleri alevler içerisindeydi ama sınıf bilinci yüksek İngiliz proletaryası ayaklanamayarak çarpıcı bir başarısızlık sergilemişti. Chartistlerin toplumsal ve siyasal reform çağrısının en güçlü biçimde yankılandığı Lancashire'ın fabrika ve fundalıklarında hayal kırıklığı açıkça gözlemlenebiliyordu. Fakat tüm bunlar değişmekte olan bir şehirle uyumlu gelişmelerdi.

1846 Tahıl Yasaları'nın kaldırılması "Manchester Okulu"nun zaferini simgeliyordu: İngiltere'nin toprak sahibi, aristokrat yönetimi, John Bright ile "Pamukrasi"nin orta sınıf, serbest ticaret yanlısı, Non-konformist vizyonu karşısında zemin kaybetmeye başlamıştı. Tory Partisi'ndeki bölünme ve Chartistlerdeki dağılma, liberalizmin hem muhafazakârlıktan hem radikalizmden kurtulmasını sağlamıştı. Bir zamanlar gelecekteki korkunç sınıf savaşının, sanayinin yol açtığı huzursuzlukların ve proletarya devriminin habercisi olduğu düşünülen Manchester, Victoria devrinin ortalarında ekonomik canlanmanın müreffeh sembolü olarak yeni rolünü benimsemişti. Çağ lokavtların, grevlerin ve ateşli mitinglerin değil, kaplıca ve çamaşırhanelerin, kütüphane ve parkların, Makinist Enstitüleri ve Dostluk Dernekleri'nin çağıydı. Devrimci anın aciliyeti geçmişti. Sanayi Devrimi'nin "şok şehri" artık bir orta sınıf müstemlekesine dönüşmeye hazır görünüyordu.

Engels evvelce arşınladığı Manchester sokaklarına yeniden adım attığında *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* adlı eserinin eskidiğini hissetmiş olmalıydı. Küçük İrlanda'nın yerini ticari kibrin yeni işaretleri –varlıklı non-konformist kiliseleri; Rönesans saraylarını model alan çok katlı depolar ve aralarında en simgesel olan, Tahıl Yasaları zaferinin anısına, 1819 Peterloo Katliamı'nın yapıldığı yere hoyratça dikilmiş Serbest Ticaret Sarayı'nın [*Free Trade Hall*] temelleri– kaplamıştı. Verona'daki Gran Guardia Vecchia'yı model alan saray A. J. P. Taylor'ın deyimiyle, "Ameri-

16 MECW, 38. cilt, s. 379.

ka Birleşik Devletleri gibi, olabilecek en asil ve hayırlı önermelerden birine adanmıştı... Manchesterlılar İngiltere'nin soylularını ve eşrafını kansız fakat nihai bir muharebeyle alaşağı ettiler. Serbest Ticaret Sarayı bu zaferin sembolüydü."[17] Manchester'ın radikalliği o denli baltalanmıştı ki, şehir Ekim 1851'e gelindiğinde kraliçeyi ağırlamaya müsaitti. Victoria ile Albert'in Victoria Köprüsü üzerinden ve İtalyan tarzı kemerlerin altından başarıyla gerçekleştirilen resmigeçidi burjuva gururu ile taşralı izzetinefsinin sergilendiği bir defileye dönüşmüş, belediyenin çeşitli ödüllerle onurlandırıldığı bir törenle sonlanmıştı. Manchester'ın zihinlerde ticaret ve sanayi, dinî hoşgörü, sivil toplum ve siyasal özyönetimle özdeşleşen anlamı artık kraliyet tarafından tasdiklenmişti. *Manchester Guardian*'a göre şehir, "orta sınıfların düzenli, kendini bilen ve barışçıl sınai faaliyetine dayalı bir topluluk" olduğunu göstermiş ve onu karalamaya çalışanlara "toplumsal önemin ve siyasal iktidarın bundan böyle ulusal yapının yükünü üstlenecek olan sınıflara geçtiğini" kanıtlamıştı.[18]

Engels'in gözünde burjuvazinin kendini bu şekilde tatmin ettiği daha berbat bir karşılama merasimi olamazdı. Eski dostu ve akıl hocası Owenci eğitimci John Watts bile etrafı kuşatan benci liberalizme oynamaya karar vermişti. Engels'in Marx'a bir mektubunda yazdığı üzere: "Geçen gün John Watts'ı görmeye gittim; adam dalaverede ustalaşmış görünüyor. Artık Deansgate'de daha büyük bir dükkânı var. Radikal orta halliliğin dört dörtlük bir temsilcisine dönüşmüş... Burjuva liberalizmini meydana sererek terziliğini ihya etmeyi ne kadar iyi bildiğini anlamam için kendisiyle biraz vakit geçirmem yetti."[19] En büyük utanç kaynağı ise, Watts'ın yeni bir kütüphaneye ve okuma odasına mekân sağlamak için radikal kanadın büyük toplanma yeri Owenci Bilim Yurdu'nu satmaya karar vermesiydi. "Burada serbest ticaretçiler zenginliklerini, daha doğrusu yarı-zenginliklerini kullanarak proletaryayı satın alıyorlar. John Watts'ı da aracı olarak seçmişler."[20]

Eski yoldaşlarının burjuva eğilimlerinden benzer bir şekilde rahatsız olan bir diğer isim Chartist Thomas Cooper'dı. Otobiyografisinde şöyle yazmıştı: "Eski Chartist devrinde, Lanchashire işçilerinin binlercesinin paçavralar içerisinde ve pek çoğunun doğru dürüst yiyecekten dahi yoksun olduğu doğrudur. Fakat zekâlarını gittiğin her yerde görebilirdin. Onları büyük siyasal adalet öğretisini gruplar halinde tartışırken de görebilirdin... Artık Lancashire'da o grupları göremezsin. Fakat iyi giyimli işçilerin elleri ceplerinde yürürken kooperatiflerden veya tasarruf bankalarından ve oradaki his-

17 A. J. P. Taylor, "Manchester", *Encounter* (1957), 8, 3, s. 9.

18 *Manchester Guardian*, 11 Ekim 1851.

19 MECW, 38. cilt, s. 255.

20 *A.g.e.*, s. 281.

selerinden bahsettiklerini duyarsın."[21] Engels çaresizce gözlerinin önünde gerçekleşen burjuvalaşmayı izliyordu. Bu durumdan şu sözlerle şikâyet ediyordu: "İngiltere proletaryası gerçekten her geçen gün daha da burjuvalaşıyor. Bütün ulusların en burjuvasının nihai amacı âdeta burjuvazinin yanında burjuva bir aristokrasiye ve burjuva bir proletaryaya sahip olmaktan ibaret."[22] 1850'lerin başlarında Engels, sosyalist Ernest Jones'un liderliğine ve onun artık ölmüş olan Chartizm'e yeniden hayat verme çabalarına umut bağlamıştı. "Bu adamlarla küçük bir kulüp kurmayı yahut *Manifesto*'yu tartışmak amacıyla düzenli toplantılar tertiplemeyi" dahi düşünmüştü.[23] Ancak Jones'un Marx-Engels öğretisini bütünüyle benimsememesi ve orta sınıf reformcularla pek çok kez orta yolda buluşması Engels'in onunla olan bütün bağlantılarını kesmesine yetti. 1863 yılına gelindiğinde, vardığı sonuç şuydu: "İngiltere proletaryasının devrimci enerjisi hepten tükendi."[24]

Victoria devri ortasındaki ekonomik büyümenin arkasında yeniden yükselen pamuk endüstrisi vardı. Amerika, Avustralya ve Çin'deki yeni pazarlar sayesinde kâr katlanmış, teknolojik ilerlemeler üretkenlikte düzenli artışları mümkün kılmıştı. Ekonomik iyileşme özellikle Lancashire'da açık bir şekilde gözlemlenebiliyordu. Burada 2.000 fabrika 30.000 dokuma tezgâhını gece gündüz çalıştırdıkça ücretler ve istihdam artıyordu. Pamuk endüstrisi gücünün doruğunda olduğu 1860 yılında Britanya'nın ihracatının toplam değerinin neredeyse %40'ına tekabül ediyordu. Ermen & Engels dikiş makinesini icat etmeleri ve özel dikiş ipliklerine yönelik yoğun talep sayesinde bu ticaretten oldukça kazançlı çıkmıştı. Gottfried Ermen ürünlerini piyasaya "Elmas İplik" adında özel bir markayla sunmasına imkân tanıyan pamuk ipliği parlatma icadının patentini alınca firmanın talihi iyice yaver gitmeye başladı. Siparişlerin artmasıyla şirket, ofisini Southgate 7 numaraya (Golden Lion birahanesinin avlusuna bakan bir depoya) taşıdı ve Salford'daki Victoria Fabrikası'na ilaveten Little Bolton, Eccles'deki Bencliffe Fabrikası'nı satın aldı.

Gelgelelim pozitif bilançonun ardında tipik bir şirket içi kavga vardı. Ermen & Engels'in sahibi olan dört ortak bulunuyordu: Peter, Gottfried ve Anthony Ermen ile baba Friedrich Engels. Bu İngiliz-Alman iştirakinin Manchester şubesini Peter ve Gottfried Ermen yönetirken, baba Engels vaktini Rheinland'daki Engelskirchen fabrikasında geçiriyordu. Peter ile Gottfried, Ermen & Engels'in yanısıra bir matbaa ve kastar atölyesi de işletiyorlardı. Adı Ermen Brothers olan bu şirket teknik olarak Ermen & Engels'ten bağım-

21 Thomas Cooper, *The Life of Thomas Cooper, written by Himself* (Londra, 1873), s. 393.

22 MECW, 40. cilt, s. 344.

23 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 264.

24 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 465.

sızdı fakat aynı ofisten yönetiliyordu ve ne hikmetse Ermen & Engels ürünlerinin en önde gelen tedarikçisiydi. Baba Engels bu konforlu aranjman sayesinde kazıklanmakta olduğundan emindi. Bu nedenle yalnızca kâtiplik ve muavinlik yapmak üzere işe alınmış oğlunun şirket bütçesini incelemesini ve bir hile varsa bunu ifşa etmesini istiyordu.

Ermen kardeşler anlaşılır bir şekilde çalışanların arasında bir iç denetçi bulunması fikrinden pek hoşnut değillerdi. Dolayısıyla yeni elemanlarının hayatını alabildiğine zorlaştırmaya çalıştılar. Engels'in ofisteki sekiz yıl önceki çıraklığını çok iyi hatırlıyorlardı. "Şirket için olabildiğince az çalışmış, vaktinin çoğunu siyasi toplantılarla ve Manchester'ın sosyal koşullarını araştırmakla geçirmişti."[25] Şimdi de Peter Ermen, Engels'in deyimiyle, "kuyruğunu tuzağa kaptırmış tilki gibi kendi etrafında dönüyor ve beni bunaltmaya çalışıyor – aptal şeytan beni rahatsız edebileceğini zannediyor!" Gerçi Ermen kardeşlerin de kendi sorunları vardı. Peter bir yandan sabırsız kardeşi Gottfried'in şirketin yönetimine el koymasına engel olma derdindeydi. Jenny Marx'ın kendisine büyük bir paket pamuk ipliği yollayan Engels'e ofis siyasetiyle ilgili tavsiyesi şöyleydi: "Kendini savaşan kardeşler arasında iyi konuşlandırmaya bak. Onların didişmesi sevgili Babacığın nezdinde seni vazgeçilmez kılacaktır. Seni babanın ortağı oğul Friedrich Engels olarak şimdiden hayal edebiliyorum."[26]

Kimse Engels'in işinde ne denli gayretkeş ve etkili olabileceğini hayal edememişti. Şirketin hesaplarını inceledi, Ermen & Engels'i Ermen kardeşlerden koparmayı denedi ve genel anlamda Engels ailesinin çıkarlarını örnek alınacak bir özenle gözetti. Umulmadık kapitalist Engels, Marx'a yazdığı mektubunda, "İşle ilgili mektuplarım peder beyi büyülüyor. Burada kalarak büyük bir fedakârlık yaptığımı düşünüyor," diyordu.[27] Gerçekten de profesyonel ilişkilerinin meyve vermesi sayesinde baba ile oğul yakınlaşmaya başlamışlardı. Haziran 1851'de, doğruluğu şüpheli Barmen Köprüsü hadisesinden beri ilk kez, yine Manchester'da buluştular. Engels'in annesi gergindi ve yeniden bir araya gelmelerinden önce şu nasihatta bulunmuştu: "Bütün vaktinizi birlikte geçirmemeniz sanırım daha iyi olacak. Ne de olsa sürekli işten konuşamazsınız ve siyaset mevzusundan uzak durmanız iyi olur, çünkü bu konuda çok farklı görüşleriniz var."[28] Haklıydı. Ziyaret genel olarak başarılı geçmişti, fakat Engels "Babam burada birkaç gün daha fazla kalsaydı, muhtemelen birbirimizin boğazına sarılacaktık," diyordu: "Mesela ziyaretinin son gününde, Ermen'lerden birinin varlığını fırsat bilerek... ve ba-

25 Manfred Kliem, *Friedrich Engels: Dokumente seines Lebens* (Leipzig, 1977), s. 114.

26 MECW, 38. cilt, s. 250.

27 *A.g.e.*, s. 302.

28 Alıntı için bkz. Gustav Mayer, *Friedrich Engels: Eine Biographie* (Lahey, 1934), 11. cilt, s. 12.

na rağmen Prusya'nın kurumlarına bir methiye düzmeye yeltendi. Tabii bir iki söz ve öfkeli bir bakış onu dize getirmeye yetti..."[29]

Canlanan aile ilişkileri, Ermen kardeşleri kışkırtmanın eğlencesi, hatta hesap kitap işlerinin başta göğüslenmesi gereken entelektüel bir zorluk olması Engels'in korkunç bezirgânlık işine dönmüş olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. O dönem yazdığı mektuplar "melun ticaret", "çirkef ticaret" gibi ifadelerle doludur. Ofis hayatı giderek gazeteciliğini, araştırmacılığını ve sosyalizmini etkilemeye başlamıştı. Sıkıcı, bunaltıcı bir hayattı. Arkadaşı Ernst Dronke'ye 1851'de yazdığı bir mektubunda, "Rom ve su içiyor, çok çalışıyor ve vaktimi kavga ile bezginlik arasında salınarak geçiriyorum," diyordu. Marx'a karşı daha açıktı: "Burada can sıkıntısından öleceğim."[30] İşinin siyasi maliyetleri de vardı. Engels'in bir burjuva fabrika sahibi olmasının, fesat çıkarmaya teşne komünistlerin dünyasında Marx'la birlikte sahip oldukları konumlarını da tehlikeye attığı açıktı. "Bekle ve gör, hödükler 'Engels neyin peşinde, bizim adımıza ne hakla konuşuyor, hangi hakla bize ne yapacağımızı söylüyor, adam Manchester'da işçileri sömürüyor' ve sair şeyler söylemeye başlarlar. Gerçekten hiç umurumda değil, ama bunun olacağı kesin," diye dert yanmıştı Marx'a.[31] Bu suçlamayı dinamik Barmen sanayicisi ve aile dostu Friedrich von Eynern 1860 yılında Engels'i ziyaret ettiğinde dile getirmişti. Engels'i Galler'de bir yürüyüş gezisine çıkarmış (Engels Bangor'daki Menai Boğazı'nda Heine'nin *Eve Dönüş*'ünden mısralar okuyordu) ve onu soru yağmuruna tutmuştu. Eynern'in hatırladığı üzere:

> Onun tartışmacı üslubundan aldığım cesaretle, elindeki hatırı sayılır imkânları doğrudan onun himayesindeki "mülksüzler"e fiilen yardım etmek için kullanmadığı takdirde bir imalatçı, daha doğrusu devrin en kötü "büyük kapitalist şirketleri"nden birinin ortağı olarak kendi teorileriyle büyük ölçüde çelişmek zorunda kalacağını dikkatine getirmekten imtina etmedim. Gelgelelim onun öğretilerine göre evrensel ekonomik özgürlüğün amaçları ancak uluslararası işgücünün sistematik işbirliği sayesinde gerçekleştirilebileceği için bu tarz bir üstünkörü yardımı hareketin bütün unsurlarının dengesini bozacak manasız bir çaba olarak görüyordu. Varoluşunun temel özgürlüğüne, özel kazançlarını kendi başına, istediği gibi kullanma hakkına herhangi bir sınırlama getirilmesine asla izin vermiyordu.[32]

---

29 MECW, 38. cilt, s. 379.

30 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 383, 401.

31 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 88.

32 Wuppertal arşivleri, *Friedrich von Eynern, Ein bergisches Lebensbild. Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* Bd. 35, 1900/01, S. 1-103.

Bu eleştiriler temelsiz sayılmazdı. Konu "doğrudan onun himayesindeki" çalışanlar olduğunda Engels zorbalaşabiliyordu. 1865 yılında Marx'a yazdığı bir mektubunda esnek iş kanunlarını tutkuyla savunuyor ve şöyle diyordu: "Gottfried benim için üç kişi işe aldı. Üçü de umutsuz vaka... Birini ya da ikisini işten çıkarmam gerekecek." Bir ay sonra idari bir hatanın ardından kovma işlemi gerçekleşti. "Bu, intizamsızlığı sebebiyle bardağı taşıran son damla oldu ve dolayısıyla işten atıldı."[33] Adil olmak gerekirse, mevkisini yitirmiş kâtiplerin aksine, emekçi sınıftan oldukları bariz bir şekilde görülen Ermen & Engels fabrika işçilerinin genele kıyasla daha iyi çalışma koşullarına sahip oldukları söylenmekteydi. Ermen & Engels'in ikinci fabrikasının bulunduğu Bencliffe'teki Hastalık ve Defin Hizmetleri Derneği'nin 1871 tarihli yıllık toplantı tutanağında "temiz ve güzel giyinmiş bir genç kadın topluluğunun köyden geçişi"nden ve "pek az fabrikada işçilerin bu denli kazançlı ve düzenli bir şekilde istihdam edildikleri"nden bahsedilmekteydi.[34]

Engels'in işi de kazançlıydı. İşin sığlığı ve beraberinde getirdiği kendinden nefret etme duygusu bir tarafa, iyi bir maaşı vardı. Yıllık 100 sterlinle başlamıştı, ki bunun yanısıra "geçim giderleri ve ağırlama ödeneği" adı altında yıllık 200 sterlin veriliyordu. Üstelik 1850'lerin ortalarında kârdan aldığı %5'lik pay 1850'lerin sonuna gelindiğinde %7,5'e yükselmişti. 1856'da Engels'in şirket kârından payına düşen 408 sterlin 1860'ta iyice artarak 978 sterline ulaşmıştı. Bu da yıllık maaşının 1.000 sterlinin üzerinde, yani bugünün parasıyla yaklaşık 100.000 sterlin olduğunu gösteriyordu. Bununla ilgili bir bağlam sunmak gerekirse; yorumcu Dudley Baxter 1861 yılı nüfus sayımını inceleyerek Victoria devri ortalarında İngiltere'nin gelire göre bir sınıf analizini yapmıştı. Orta sınıfa kıyısından dahil olmuş sayılmak için vergilendirilebilir 100 sterlin eşiğinin üzerinde kazanmak gerekiyordu. Rahipler, subaylar, doktorlar, memurlar ve avukatlar genellikle 250-350 sterlin bandında kazanıyorlardı.[35] Baxter'e göre rahatı yerinde bir üst orta sınıf mensubu olabilmek için eve yılda 1.000 ila 5.000 sterlin maaş götürmek şarttı. Engels'in servetinin aksine, bir diğer büyük Victoria devri yazarı, fakir Anthony Trollope posta ofisinde memurluk yaptığı gündüz işinden kazandığı yıllık 140 sterlinle geçinmek zorunda kalıyordu.

Garip olan hakikat şuydu ki, Engels'in dolgun geliri doğrudan Manchester proletaryasının emek gücünün sömürülmesinden doğuyordu. Marx'la birlikte kılı kırk yararak yerdikleri kötülükler yaşam tarzlarını ve felsefelerini finanse ediyordu. Engels bu siyasi çelişkiden dolayı (Ermen & Engels'in

33 MECW, 42. cilt, s. 192, 195.

34 Alıntı için bkz. J. B. Smethhurst, "Ermen and Engels", *Marx Memorial Library Quarterly Bulletin*, 41. Sayı (1967), s. 10.

35 Bkz. Harold Perkin, *Origins of Modern English Society* (Londra, 1991).

piyasadaki hâkimiyetinin esas faydalanıcısı olan) Marx'a göre daha fazla huzursuz oluyordu ama yine de çeki bozdurmayı ihmal etmiyordu. Savunma şuydu: Fabrika işçilerinden gelen para olmaksızın Engels Marx'a asla para yardımı yapamaz, dolayısıyla Marx'ın kapitalizmin bilimsel analizinde kaydettiği ufuk açıcı ilerlemeler olamazdı. Daha sonraları Engels'in ticari kazançlarına ilişkin resmî komünist görüş şu şekilde ifade edilmişti: "Tabiatıyla işçi sınıfının karşısında duranlar Engels'in işinden ayrılıp gelirinden vazgeçmesini tercih etmekteydiler. Şayet böyle olsaydı, Marx'ı destekleyemeyecek, *Kapital* yazılamayacak ve işçi sınıfının politik ve teorik bağımsızlığını kazanma süreci daha geç gelişecekti." Şükür ki, "Engels bir fabrika sahibi ve tüccar olarak elde ettiği kazançları yaşamı boyunca işçi sınıfının özgürleşme mücadelesine yapılan bir katkı olarak değerlendirip bu uğurda kullandı."[36]

Engels Manchester'dan Londra'da bulunan Marx'a gönderdiği daha ilk mektubunda maaşını ona vermeyi ve gider hesabını hepten karşılamayı vaat ediyordu. Engels'in pamuk ticaretindeki uğraşlarının Marx'ın entelektüel gayretlerini finanse edeceğine ilişkin ikisi arasında açık bir mutabakat hiçbir zaman olmamıştı, fakat ortaklıklarını bu şekilde yürütmeleri gerektiğini zımnen kabullenmişlerdi. Netice itibarıyla Engels'in bütün iş hayatı boyunca, para bir bahar sağanağı gibi güneye aktı. Posta havaleleri, pullar, 5 sterlinlik banknotlar, vakit vakit (Gottfried Ermen'in ofiste bulunmadığı saatlerde) Ermen & Engels kasasından aşırılmış bir miktar sterlin. Ödeme günü geldiğinde ise, daha yüklü meblağlar. Bunların yanında cömertçe doldurulmuş sepetler, şarap kasaları ve kızlar için doğum günü hediyeleri. Jenny'nin kendisine genelde hitap ettiği gibi "Sevgili Bay Engels" yıllık gelirinin yarısını düzenli olarak Marx ailesine veriyordu. Bu, çalıştığı yirmi yıllık dönem boyunca toplamda 3.000 ila 4.000 sterlin (bugünün parasıyla 300.000 ila 400.000 sterlin) demekti. Yine de yetmiyordu. Marx'ın acil yardım istediği tipik mektuplarından biri şöyle başlar: "Emin ol ki, sana bu mektubu yazmaktansa başparmağımın kesilmesini tercih ederim. İnsanın ömrünün yarısının muhtaç geçmesi gerçekten ruhu paramparça ediyor."[37] Bir diğer mektup şu sözlerle açılır: "Benim için sarf ettiğin büyük –elinde olandan çok daha büyük– çabaları göz önüne alırsak, seni sürekli feryatlarımla bunaltıyor olmaktan ne kadar nefret ettiğimi anlatamam. Bana yolladığın son para ve borç aldığım bir sterlinle okul faturasını ödedik, ki Ocak ayı geldiğinde şimdikinin iki katı borçlu olmayalım. Kasap ve bakkal beni birine 10, ötekine 12 sterlinlik 9 Ocak tarihli iki senet imzalamaya zorladı..."[38] Marx iyiden iyiye korkuya yenildiğinde yardım dilendikleri mektupları karısına yazdırıyor-

36 Heinrich Gemkow ve diğerleri, *Frederick Engels: A Biography* (Dresden, 1972), s. 332.

37 MECW, 42. cilt, s. 172.

38 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 332.

du. Jenny 1853 Nisan'ında şöyle yazmıştı: "Sana para meseleleriyle ilgili yazmak zorunda kalmak kadar nefret ettiğim bir iş yok. Şimdiye dek bize o kadar çok yardımın dokundu ki. Fakat bu kez başka çarem, başka çıkış yolum kalmadı. Bize bir miktar para yollayabilir misin? Fırıncı bizi uyardı ve Cuma gününden itibaren ekmek bulamayacağımızı söyledi."[39]

Birçok biyografi yazarının da belirttiği üzere Marx yoksul değildi. David McLellan'ın isabetli yorumuna göre, "yaşadığı zorlukların sebebi, gerçek bir yoksulluktan çok, zevahiri kurtarma arzusu ve maddi kaynaklarını iyi yönetememesiydi".[40] Engels'ten gelen yardım, gazetecilikten kazandığı gelir, kitap sözleşmeleri ve ara sıra denk düşen miras geliri yılda yaklaşık 200 sterlinlik bir miktara ulaşıyordu, ki bu da yokluk içerisindeki Soho yıllarının ardından Marx'ın mali durumunun pek çok orta sınıf ailesinden daha iyi olduğu anlamına geliyordu. Ama Marx'ın parayla arası çok kötüydü ("bu kadar az parası olup da 'para' hakkında yazan bir başkası olmamıştır herhalde") ve umutsuz bir finansal doygunluk ve kemer sıkma döngüsü içerisinde bolluktan yokluğa düşmüştü. Her aksiliğin ardından aile yeni ve daha büyük bir eve –Soho'dan Kentish Town'a, oradan da Chalk Farm'a– taşınmıştı. Bunun yol açtığı ilave maliyetlere de Engels'in çözüm üretmesi gerekiyordu. Marx rağbet gören Modena Villaları'na taşındıktan sonra Engels'e şöyle yazmıştı: "İmkânlarımın ötesinde bir eve sahip olduğum ve üstelik bu sene evvelki yıllara göre daha iyi koşullarda yaşadığımız doğrudur. Fakat çocukların, geleceklerini güvenceye alacak bir şekilde kendilerini topluma kabul ettirmelerinin başka bir yolu yok... Sırf ticari açıdan bakacak olursak bile, mevcut şartlarda saf proleter bir haneye sahip olmak uygun düşmeyecektir..."[41] İşin aslı şuydu: Karl ve Jenny Marx zevahiri kurtarmakla, kızlarının iyi evlilik yapmalarıyla ve cemiyetteki konumlarını korumakla –kısacası burjuva olmakla– bohem Engels'in hiç olmadığı kadar ilgiliydiler. Jenny Marx durumu kendini savunurcasına (ve Engels'in cömertliğini teslim etmeksizin) şöyle açıklıyordu: "Çocuklarımız için muntazam, saygın bir orta sınıf yaşamı hâlihazırda benimsemiştik. Her şey burjuva bir varoluşu meydana getirmek ve bizi bu varoluş içinde rehin almak üzere el birliği ediyordu."[42] Peygamberâne filozof Marx, ailesini geçindirmek için asla iş bulma zahmetine girmeyecekti. Haliyle Marx'ların özledikleri yaşam tarzlarını finanse etmek için ofis adlı fabrikaya zincirlenen Engels olmuştu. Dolayısıyla Marx'ı çaresizce üç beş kuruş bulmayı uman gerçek bir Bay Micawber olarak resmetmek doğru değildir. Engels sayesinde daima üç beş kuruş bulabileceğini *biliyordu*. Jen-

39 *A.g.e.*, 39. cilt, s. 581.

40 David McLellan, *Karl Marx: A Biography* (Londra, 1995), s. 264.

41 MECW, 42. cilt, s. 172.

42 Jenny Marx, "A Short Sketch of an Eventful Life", s. 130-131.

ny'nin 1854 yılında hayırsever dostlarına yazdığı bir mektupta söylediği gibi: "Karl postacının kapıyı mucizevi bir edayla iki kere çalmasıyla ne kadar sevindi anlatamam. 'İşte Frederick, 2 sterlin, kurtulduk!' diye bağırdı."[43] Marx'ın Engels'e arkasından "Bay Banknot" demesine şaşırmamak gerekir.

Nakit transferine sürükleyici bir mektuplaşma eşlik ediyordu. Yıllarını Paris, Brüksel ve Köln'de dip dibe geçiren Marx ile Engels aralarındaki mesafeden hiç hoşnut olmasalar da bundan gelecek nesiller yararlanmış oldu. 1850'li ve 60'lı yıllar mektuplaşmalarının altın çağıdır, çünkü Victoria devri ortalarında yaşanan posta devriminden –ilk yapışkanlı posta pulu *penny black*, postaneler ve posta kutularından– sonuna kadar faydalanmışlardı. Manchester'dan geceyarısından önce gönderilen bir mektup, ertesi gün öğleden sonra saat 1'de; sabah 9'da gönderilen bir mektup ise, aynı gün akşamüstü 6'da Marx'ın eline ulaşıyordu. İşte bu mektup arşivi, ikilinin bireysel sinir harpleri, yılgınlıkları, hayal kırıklıkları ve tutkuları hakkında eşsiz bir vukuf sunuyor. Mektuplar yersiz şakaların yapıldığı, boynuzlanmış göçmenler ve ifrata kaçmış içki âlemlerinin anlatıldığı hikâyelerle dolu. Francis Wheen'in sözleriyle: "Tarih ve dedikodunun, ekonomi politik ve ergen muhabbetinin, yüksek ideallerin ve sığ mahremiyetin cesur bir karışımı."[44] Mektuplar ayrıca iki adam arasındaki sevginin derinliğine dair açık bir beyan niteliğinde. Birbirlerini yoksunluk karşısında teselli ediyor, çalışma konusunda cesaretlendiriyor, siyasi strateji üzerinden eleştiriyorlar. O denli duygusal bir bağ ki, birbirlerine fotoğraf dahi yolluyorlar. Gerek Engels'in ofisinde gerek Marx'ın çalışma odasında, günün en şenlikli anı postanın geldiği andı. Eleanor Marx'ın hatırında kaldığı gibi: "İki dost neredeyse her gün birbirlerine mektup yazıyorlardı. Mağribi'nin –babama evde böyle seslenirdik– sık sık sanki yazarı oradaymış gibi mektuplarla konuştuğunu hatırlıyorum. 'Hayır, hiç de öyle değil', 'Bak bu konuda haklısın', vesaire. Ama en net hatırladığım, Mağribi'nin bazı zamanlar Engels'in mektuplarına gözyaşlarına boğularak gülmesiydi."[45]

İlk başta, Manchester-Londra mektuplaşmalarının büyük bir bölümü heyecan verici bir ekonomik çöküş ihtimaline ayrılmıştı. Marx ve Engels'in Komünist Birliği'ndeki Willich-Schapper fraksiyonuyla çatışmalarının sebeplerinden biri, iyi materyalistler olarak devrimin ancak uygun iktisadi şartlar altında gerçekleşebileceği yönündeki inançlarıydı. 1848-1849 olaylarının hüsranla sonuçlanmasından da anlaşılacağı üzere, sosyo-ekonomik önkoşulların olmadığı yerde ayaklanma ve darbe girişimleri başarısızlığa mahkûmdu.

43 MECW, 39. cilt, s. 581.

44 Francis Wheen, *Karl Marx* (1999), s. 84.

45 *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova, 1958), s. 185.

Dolayısıyla devrimci sosyalizmin ufukta görünen mali çöküş hakkında erken uyarıya ihtiyacı vardı. Böylece Marx ve Engels bu çöküşün siyasi sonuçlarına hazırlıklı olabileceklerdi. Ne büyük şans ki, hareketin düşman hattının gerisinde konuşlanmış bir adamı vardı: Engels, Pamukkent'in muhasebe ofisindeki sandalyesinde oturarak uluslararası kapitalizmin son durumu hakkında birincil istihbarat kaynağı olmuştu.

Henüz işinde altı ayı geride bırakmışken Marx'a şunu rapor ediyordu: "Demiryollarındaki spekülasyon yine baş döndürücü bir yükseklikte uçuyor – 1 Ocak'tan bu yana hisselerin çoğu %40 arttı; en büyük artış ise, en berbat olanlarında yaşandı. Enteresan!" Kapitalizmin sonunun yakın olduğu aşikârdı. Doğu Hindistan piyasasında stoklar dolup taşmıştı ve ucuz pamuk seli Britanya kumaş endüstrisini çok sert vurmaktaydı. Engels 1851 Temmuz'unda şöyle yazmıştı: "Eğer piyasadaki çöküş bu denli dev bir hasada denk gelirse, işler bayağı neşeli bir hal alacak demektir. Düşüncesi bile Peter Ermen'in pantolonunu pisletmesine yetiyor, ki bu küçük ağaç kurbağası bu konularda iyi koku alır." Londra ve Liverpool'dan peş peşe iflas haberleri geliyor, aşırı üretim piyasayı şişiriyordu ve Engels çöküşün 1852 Mart'ına gelmeden gerçekleşeceği hususunda iddialıydı.[46] 2 Mart 1852'ye gelindiğinde ise öngörülerini azıcık değiştirerek sonbahar kış aylarında yaşanacak erimeye dikkat çekiyordu: "Tabii bunların hepsi tahminden ibaret. Beklentimiz Eylül'de de gerçekleşebilir. Büyük bir olay olacağı açık. Ne de olsa daha önce her çeşidinden bu kadar çok mal piyasaya sürülmemiş, bu denli devasa üretim araçları görülmemişti." Tek karın ağrısı, daha iyi çalışma koşulları için greve giden ve makine üretimini durduran Birleşik Mühendisler Topluluğu olabilirdi. İşçilerin savunucusu Engels böylesine bencilce bir davranışın "[çöküşü] en az bir ay geciktirebileceğini" düşünüyordu.[47] Gelgelelim Mart yerini Nisan'a, 1852 de 1853'e bırakmış ve hesaplaşma günü açıklanamaz bir şekilde ötelenmişti. Beklentilerin aksine üretim ve ihracat artmış, maaşlar yükselmiş, hayat şartları iyileşmişti. Victoria devrinin ortalarına hükmeden ekonomik canlanma taviz vermeksizin sürmekteydi.

Eylül 1856'ya gelindiğinde Manchester Borsası'nın kahini yeniden ortaya çıktı. "Bu kez evvelce eşi benzeri görülmemiş bir gazap günü yaşanacak; bütün Avrupa sanayisi çökecek, bütün piyasalar stok fazlası verecek... Mülk sahibi sınıfların tamamı hapı yuttu. Burjuvazi topyekûn iflas edecek, savaş ve pervasızlık her yere hükmedecek." Engels nihayet kısmen haklı çıkacaktı: tekstil piyasalarındaki aşırı üretim hammadde maliyetlerindeki beklenmedik artışla birleşince pamuk endüstrisine duyulan güven sarsılmış, ardından herkes hesaplarını boşaltmak için bankalara akın etmiş, bir sürü işletme

46 MECW, 38. cilt, s. 321, 395, 451.

47 *A.g.e.*, 39. cilt, s. 58.

batmıştı. Amerika'dan Hindistan'a, oradan da Britanya ve Almanya'ya Victoria devri küresel ekonomisi şeker, kahve, pamuk ve ipek fiyatlarındaki ani düşüşle sallanmıştı. Engels Ekim 1857'de coşkuyla şöyle yazmıştı: "Amerika'daki çöküş harika ve henüz tam anlamıyla bitmiş değil. Bunun İngiltere'deki yansıması Liverpool Borough Bankası'nda başlamışa benziyor. Bu, iyiye işaret, çünkü önümüzdeki 3-4 yıl boyunca ticaretin yine kötü seyredeceği anlamına geliyor. Artık elimizde bir fırsat var." Devrim için şartlar olgunlaşmış, darbeyi indirme vakti gelmişti! Ermen & Engels'in maruz kaldığı büyük kayıplara rağmen, Baden harekâtı gazisi havadaki ayaklanma kokusunu aldıkça ticari zorlukları kale almıyordu. "Halkın kanını kaynatmak için süreğen bir baskının yaşandığı bir döneme ihtiyaç var." 1848'in sahte şafak olduğu artık çok netti. Hakiki hesaplaşma bu kez gerçekleşecekti. Bu bir hayat memat meselesiydi. Ne var ki, çöküş yaşanalı iki ay olmuştu ve proletarya hâlâ görevini yerine getiremiyordu. Engels Aralık 1857'de kasvetli bir şekilde, "Devrimin olacağına dair işaretler hâlâ pek az. Uzun refah dönemi korkutucu derecede moral bozucu oldu," diyordu. Sonraki ilkbahara gelindiğinde ise, Hindistan ve Çin'deki gelişen piyasalar sayesinde işler yeniden yoluna girdi, ekonomi tekrar canlandı.[48]

Engels'in son ve en büyük umudu Amerikan İç Savaşı'ydı. Nisan 1861'de Birlik kuvvetlerinin Güney limanlarını ablukaya almasıyla nakliye ve sigorta maliyetleri ve haliyle Middling Orleans pamuğunun fiyatı tavan yapmış, bunun da Birleşik Krallık'taki üretim ve istihdam üzerinde zincirleme etkisi olmuştu. Amerika'nın güneyinden yapılan ithalat 1860 yılında 2,6 milyon balyadan 1862'de 72.000 balyaya düşmüştü. Abraham Lincoln'un ideallerini ve kölelik karşıtı Kuzey'i cesaretle destekleyen Lancashire'daki yüz binlerce işçi önce kısa zamanlı çalıştırılmaya başladılar, sonra da işten atıldılar. Azalan gelirler, tezgâh ve atölyelerin kapanması, birikimlerin erimesi ve gıda isyanlarının çıkması kuzeybatı ekonomisinin tamamını temelden sarsmaya başlamıştı. Kasım 1862'de yaklaşık 200.000 işçi Lancashire'daki çeşitli yardım komitelerinden destek almaktaydı. Günümüz modern ekonomi tarihçileri Lancashire "pamuk kıtlığı"nın aşırı doyuma ulaşmış bir küresel piyasanın ürünü olduğu kadar İç Savaş ambargosunun doğrudan sonuçları arasında yer aldığını ileri sürerler. Her iki durumda da sonuç aynıdır. Nisan 1865'te Liverpool'un ithalat-ihracat endüstrisi parçalanmaya yüz tutarken ve işsiz kalmış 125.000 fabrika emekçisi Manchester sokaklarında dolaşırken Engels şöyle yazmıştı: "Bütün cahillerin soğuk soğuk terlediklerini tahmin edebilirsin. İskoçya'da da pek çoklarının sonu gelmiş durumda. Günün birinde sıra bankalara da gelecek ve bu hikâye bitmiş olacak."[49] Pa-

48 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 74, 197, 203, 230.

49 *A.g.e.*, s. 141.

muk temelli ticaret yapan diğer birçok yerde olduğu gibi Ermen & Engels'te de bu durumun doğrudan etkisi olmuş, fabrikalarda mecburen yarı zamanlı çalışma uygulaması başlatılmış, satılamayan stoklar yüzünden kârın erimesine göz yumulmuş, hatta yöneticilerin maaşlarında bile kesintiler yapılmıştı. Engels'in gözünde bu, kişisel maliyetleri bir yana, devrim için yeni bir şanstı. Tifo, zatürre, yetersiz beslenme ve verem vakaları artıyordu. Engels'e göre: "Buradaki sıkıntılar giderek ağırlaşıyor. Önümüzdeki aya kadar emekçi halkın yüzlerinde pasif, sefil bir ifadeyle oturup beklemekten bıkacağını tahmin ediyorum."[50]

Aslına bakılırsa, tam tersi oldu: Manchester pamuk işçileri yoksulluğa onurlu bir azimle dayandıkları için takdirle karşılanıyor ve Victoria devri uzlaşısının sembollerinden birine dönüşüyorlardı. Daha yüce bir ahlâkî ödev uğruna sergiledikleri bu sebatkârlık örnek bir davranıştı. R. Arthur Arnold *Pamuk Kıtlığının Tarihi* adlı kitabında, "İşçi sınıfının önderlerinin köleliğe karşı duydukları güçlü nefret ve demokrasiye olan güçlü inançlarıyla Kuzey'in politikasını genellikle kuvvetli bir biçimde desteklediklerini" yazmıştı.[51] Bir hükümet müfettişi "imalat sanayi tarihinin hiçbir döneminde bu kadar ani ve sert ortaya çıkan acıların bu denli sessiz bir teslimiyet ve sabırlı bir haysiyet içerisinde karşılanmadığını" düşünüyordu.[52] İşçiler ayaklanmak yerine küresel piyasanın acayipliklerini tüyler ürperten bir itidalle kabullendiler. Dolayısıyla Victoria devrinin resmî görüşü muteber, kendi kendine yeten işçi sınıfının artık rüştünü ispatladığı yönündeydi. Burjuvazinin savunuculuğunu üstlenen eski radikal John Watts'a göre bu metanet, okuryazarlığı ve dayanışma ruhunu geliştiren Pazar okullarının yararını ispatlar nitelikteydi.[53] Engels'in Manchester proletaryasının sınıf mücadelesine girme konusundaki takat kesen iştahsızlığından başından beri korkmasında korkutucu bir haklılık payı olduğu anlaşılıyordu.

Devrimin ertelenmesiyle birlikte Engels gündüz işine, daha doğrusu işlerine geri döndü. İşlerine diyoruz, çünkü Marx-Engels mektuplaşmaları Marx'ın şahsen sözleşmeyle bağlandığı tek profesyonel işi yürütürken de büyük ölçüde ortağının yardımına başvurduğunu açığa çıkarıyor. İlerici, kölelik karşıtı *New York Daily Tribune* gazetesinin yöneticiliğini yapan eski Fourierci Charles Dana, 1851 başlarında Marx'a İngiltere ve Avrupa meseleleri hakkında yazmasını teklif etmişti. Sorun şu ki, Marx İngilizce yazı diline pek hâkim değildi. Dolayısıyla Engels Marx'ın Almanca yazdıklarını İngilizceye çevirmek durumunda kalıyor, bu da sık sık metni baştan kaleme almak anla-

50 *A.g.e.*, s. 423.

51 R. Arthur Arnold, *The History of the Cotton Famine* (Londra, 1864), s. 113.

52 Alıntı için bkz. W. O. Henderson, *The Lancashire Cotton Famine* (Manchester, 1969), s. 107.

53 Bkz. John Watts, *The Facts of the Cotton Famine* (Londra, 1866).

mına geliyordu. Marx gazetede bir köşesi olacağını öğrenir öğrenmez dostuna şu mağrur satırları yazmıştı: "Eğer bana Cuma sabaha kadar Almanya'daki durum hakkında bir makale yollayabilirsen, muhteşem bir başlangıç yapmış oluruz."[54] Engels ise, uysalca, şu cevabı vermişti: "Bana yaz ve nasıl bir şey istediğini söyle. Tek parça mı olsun, yoksa bir dizinin ilk bölümü mü? İkincisi, hangi tutumları benimsememi istersin?"[55] *New York Daily Tribune* ABD'de 200.000'den fazla okuru olan iyi bir gazeteydi. Üstelik maaşı da iyiydi; makale başına 2 sterlin ödüyorlardı. Ama Marx besbelli bunun bir felsefeci için pis bir iş olduğunu düşünüyordu. Kendi makalelerini kendisi yazmak zorunda kalınca şu sözlerle köpürmüştü: "Sürekli şu süprüntü gazete işiyle uğraşmak sinirimi bozuyor. Çok zamanımı alıyor, çalışmalarımı bölüyor ve nihai kertede hiçbir işe yaramıyor."[56] Fakat yorgun yoldaşının Manchester'da çalışmaktan harap olması sorun değildi. Marx'ın Amerikan dostu Adolf Cluss'a gururla anlattığı gibi: "Engels'in üzerinde gerçekten çok iş var, ama esaslı bir ayaklı ansiklopedi olduğundan hem ayık hem sarhoşken, gündüz yahut gece herhangi bir saatte çalışabiliyor. Üstelik çok hızlı yazıyor ve her şeyi şeytan gibi çabuk kavrıyor..."[57]

Marx haklıydı. Engels çoğu konuda istenilen uzunlukta ve sürede makale üretebilen yetenekli bir gazeteciydi. Engels tipik vazifeşinaslığıyla yazdığı bir yanıtta, "Bu akşam makalenin son kısmını çevireceğim, yarın yahut Perşembe günü ise 'Almanya' makalesini bitireceğim," der.[58] Gelgelelim sözkonusu olan sıradan yazı işleriydi. *New York Daily Tribune*'de yayımlanan makalelerin pek azı Engels'in bilindik yüksek zekâsını yansıtır niteliktedir. Manchester ile Londra arasında mekik dokuyan mektuplar çevirilerle, yeni makale önerileriyle, bilinmeyen konular hakkında malumat ricalarıyla, özlülük talepleriyle ("Bu kadar uzun makale yazmaktan gerçekten vazgeçmelisin. Dana'nın 1-1,5 sütundan fazlasını isteyeceğini zannetmiyorum"), üsluba yönelik tenkitlerle ("genel okura hitap eden bir gazete için yazdığından savaş makalelerini biraz daha renklendirmen gerek") ve yazı nüshasının acilen Liverpool vapuruna yetiştirilmesi istekleriyle dolup taşmıştı.[59] Öte yandan Marx övgü almaktan daima hoşnuttu. Engels'in kaleme aldığı 1848-1849 tarihçesi "Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim" *Tribune* okurları tarafından beğenilince Jenny nezaketsiz bir şekilde "Kocamın senin makalenle batı, doğu ve güney Amerika'da sansasyon yaratmasına ne demeli?" diye yazmıştı.

---

54 MECW, 38. cilt, s. 409.

55 *A.g.e.*, s. 419.

56 Alıntı için bkz. McLellan, *Karl Marx*, s. 284.

57 MECW, 39. cilt, s. 391.

58 *A.g.e.*, 39. cilt, s. 164.

59 *A.g.e.*, 39. cilt, s. 212; 40. cilt, s. 451-452.

Ne var ki, trafik tek yönlü akmıyordu. Mektuplar aynı zamanda Marx'ın *Kapital*'e ilişkin düşüncelerinin gelişimini Engels'le ne ölçüde paylaştığını açığa çıkarır. Kitaba yönelik ilk teşvik büyük ölçüde Engels'ten gelmişti. Henüz 1851 yılında Marx'a şu serzenişte bulunuyordu: "En önemlisi, sağlam bir kitapla bir kez daha kamuoyunun önüne çıkmalısın... Alman yayın piyasasında uzun süredir yoksun ve bu yokluğun yarattığı kötü büyüyü bozman şart..."[60] Bu satırları yazmasının ardından dokuz yıl geçmiş ve eserin yayımlanacağına ilişkin hâlâ açık bir işaret belirmemişti. Engels Marx'a küçük, mühim olmayan entelektüel ayrıntılar yüzünden yok yere alıkoyduğu eserinin "büyük önemi"ni hatırlatıyordu. "Esas olan, bu eserin yazılması ve yayımlanması; o eşekler senin aklına gelen zayıf noktaları asla keşfedemezler; üstelik karışık bir döneme girmemiz halinde, sen *Kapital*'i tamamıyla bitirmeden önce bütün bu çalışmaların yarıda kesilirse elinde ne kalacak?"[61]

Nihayet Marx, Britanya Müzesi Okuma Salonu'nun her gün tünediği 7 numaralı sandalyesinde büyük eseri yazmaya koyulmuştu. Kısa süre sonra teknik veri ve dengeli felsefi yorum talepleriyle Engels'in başının etini yemeye başladı. Britanya Müzesi pek çok imkân sunsa da, mesele kapitalizmin işleyişini kavramak olunca, Manchester pamuk ticaretinin gerçekliklerinin yerini dolduramazdı. Marx Ocak 1858'de şöyle yazmıştı: "Ekonomi çalışmalarımda öyle bir noktaya geldim ki senin pratik tavsiyelerine ihtiyacım var, çünkü teorik yazılarda konuyla alakalı hiçbir şey bulamıyorum. Konu, sermayenin *dolaşımı*; bunun çeşitli iş kollarında aldığı değişik biçimler ve kâr ile fiyat üzerindeki etkileri. Bana buna ilişkin biraz malumat sağlayabilirsen çok makbule geçecek..." Bunu makine maliyetleri, amortisman oranı, sermayenin şirket içerisindeki paylaşımı, cironun şirket muhasebesinde hesaplanışı hakkında bir dizi soru takip etti. "Buna ilişkin teorik kanunlar oldukça basit ve anlaşılır, fakat pratikteki işleyişine dair bir fikir edinmek yararlı olacak."[62] Gerçek hayat hakkındaki malumat talepleri beş yıl boyunca devam etti. Böylece Engels'in Ermen & Engels'te debelenmesi *Kapital*'in ampirik temellerinin atılmasına yardımcı oldu. 1862 yılında Marx şunu soruyordu: "Bana örneğin senin fabrikanda kaç farklı çeşit işçinin istihdam edildiği ve bunların birbirlerine oranları hakkında bilgi verebilir misin? Soruyorum, çünkü kitabımda imalatın temelini oluşturan, A[dam] Smith'in tarif ettiği türden bir işbölümünün makineye dayalı atölyelerde var olmadığını gösteren bir örneğe ihtiyacım var... Sadece bir çeşit örnek olsa yeter."[63] Bir diğer sorgu dizi-

60 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 494.

61 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 14.

62 *A.g.e.*, 40. cilt, s. 256, 283.

63 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 351.

si ise şöyle başlıyordu: "Pratik, bütün teorilerden daha iyidir, dolayısıyla bana kendi işini nasıl yürüttüğünü *bütün ayrıntılarıyla* (örneklerle) tarif etmeni isteyeceğim."[64]

Engels tüm bu sorulara istatistiki verilerin ötesinde bir katkı sağlıyordu. Marx, 2 Ağustos 1862 tarihli mektubuna, "Müsaadenle, metinde çok uzun ve karmaşık bir meseleye dönüşeceği kesin olan bir husus hakkında bir iki kelime edeceğim, ki bu konuda senin fikrini alabileyim," diyerek başlamış ve *Kapital*'de kapitalistin nasıl işçinin emeğini sömürerek kâr elde ettiğini açıklayabilmesine zemin oluşturacak (ileride değineceğimiz) artı değer teorisinin ilk hatlarına, sabit sermaye (makine) ile değişken sermaye (canlı emek) arasındaki farka dair ayrıntılı bir izahatta bulunmuştu. Engels dostunun felsefi soruşturmalarına aynı nitelikte kapsamlı yanıtlar vermiş ve 26 Haziran 1867 tarihli çok önemli bir mektubunda Marx'ın sistemindeki muammalı ekonomik boşluklardan birine ilk kez o işaret etmişti. Dostunun teorisi makinelerin ürettiği artı değeri hesaba katmıyor ve emeğin değerini basitçe işverenin ödediği emek ücretiyle eşitleyenlerin eleştirilerine cevap vermiyordu: "Eğer kapitalist işçiye on iki saatlik emeği için yalnızca altı saatin ücretini ödüyorsa, artı değer üretmek mümkün olmaz, çünkü öyle olsaydı fabrika işçisinin bir saatlik emeği sadece yarım saatlik emeğe, yani ücreti ödenen miktara eşit olacaktı, ki emeğin ürününün değeri yalnızca bu değeri içerebilir." Engels Marx'a, aşırı yüzeysel görünse de "bu argümanı hâlihazırda hesaba katmamış olmana şaşırıyorum. Ne de olsa doğrudan bu itirazla karşılaşacaksın ve buna önceden hazırlıklı olmakta fayda var," diyordu.[65] Marx'ın buna verdiği pek tatmin edici olmayan cevap ise, bu tür eleştirileri uygun bir şekilde değerlendirmenin "üçüncü kitaptan önce" mümkün olamayacağı yönündeydi: "Bu tür itirazlara önceden karşılık vermeye kalkarsam, bütün bir diyalektik tefsir yöntemini berbat etmiş olurum."[66] Bunun gibi tomar tomar *Kapital* mektuplaşmaları bulunmasına rağmen, böylesi karmaşık fikirleri kâğıt üzerinde takip etmek bazen çok zorlaşıyordu. Marx, 20 Ağustos 1862'de "Birkaç günlüğüne buraya gelemez misin?" diye sormuştu. "Eleştiride eski yazdıklarımdan o kadar çok şeyi ortadan kaldırdım ki devam etmeden önce sana danışmak istediğim birkaç husus var. Bu konuları yazılı olarak tartışmak ikimiz için de çok sıkıcı." Gelgelelim Marx'ın aydınlatılma talepleri, işte geçirdiği günün ardından hayat dolu Engels'e bile ağır gelebiliyordu. Eylül 1862'de yorgun argın yazdığı bir yanıtta, "Şu pamuk işiyle cebelleşmemden dolayı, kira teorisi bana faz-

64 *A.g.e.*, 43. cilt, s. 160.

65 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 388. Bkz. Meghnad Desai, *Marx's Revenge: The Resurgence of Capitalism and the Death of Statist Socialism* (Londra, 2002), s. 60-61.

66 MECW, 42. cilt, s. 390.

lasıyla soyut geldi. Er geç biraz huzur ve sükûnete kavuşunca konuyu yeniden gözden geçireceğim."[67]

Entelektüel, profesyonel ve kişisel materyallerle dolu bu mektup hazinesinin içerisinde, Engels'in en cömert fedakârlığına işaret eden rahatsız edici bir sessizlik vardır. Jenny Marx, Henry Frederick Demuth'un hassas yaşamöyküsünü şu sözlerle ima etmişti: "1851 yazının başlarında özel ve kamusal kederlerimizi iyice çoğaltan, fakat üzerinde daha fazla durmayacağım bir olay gerçekleşti."[68] Henry'nin annesi, 28 yaşındaki Helene "Lenchen" Demuth (namıdiğer, "Nim") uzun süredir –von Westphalen ailesinden beri– evde yaşayan hizmetçileri olarak Marx ailesinin bir parçası olmuştu. En sıkışık oldukları Soho'daki evlerinde dahi Nim'in kalacak bir yeri vardı. Gerçi krize yol açan, bu samimiyetti: Jenny Marx 1850 yılında ailesi için para bulmak üzere kıtaya seyahat ettiği sırada, Marx hizmetçisiyle birlikte oldu. Ve 23 Haziran 1851 günü, çocukları Freddy Demuth büyük bir sevinçle karşılanmadan dünyaya geldi.

Marx'ın oğluydu, doğum sertifikası boş bırakılmıştı, fakat Engels gayriresmî olarak babalığını üstlendi. Marx'ın evliliğinin ve bunun da ötesinde siyasi davalarının iyiliği için (ne de olsa, göçmen grupları düşmanlarını itibarsızlaştırmak için seks skandallarını kullanmaya bayılıyorlardı), Engels kendi Hıristiyan soyadını Marx'ın oğlunun almasına izin verdi ve dolayısıyla kendi isminin lekelenmesini göze aldı. Marx, Freddy'nin bakımı ve yetişmesi konusunda berbat bir tutum takınmıştı: Freddy, Doğu Londra'da yaşayan, kendisine pek sevgi göstermeyen bir aileye evlatlık verildi ve ne iyi bir eğitim alabildi, ne de Marx'ın Freddy'nin üvey kız kardeşlerine sunduğu entelektüel zenginliklerden –Shakespeare oyunlarından, Hampstead Heath'teki şamatalı pikniklerden, derbeder sosyalist hoşbeşinden– yararlanabildi. Meslek hayatı yetenekli bir tesisatçı ve Birleşik Mühendisler Topluluğu'nun bir mensubu, siyasi hayatı ise Hackney İşçi Partisi'nin bir üyesi olarak geçti. Engels ileride Londra'ya taşınınca ve Marx'ın ölümünün ardından Nim'i kendi hizmetçisi olarak işe alınca, Freddy ve oğlu Harry evin arka kapısından girerek –Harry'nin hatıralarında ifade ettiği üzere– "bir bodrumda", "anaç görünümlü biri"ni ziyaret ediyorlardı. Engels ise, bu ziyaretler esnasında evde bulunmamaya özen gösteriyordu.

Freddy'nin yaşadığı zorluklar yalnızca Eleanor'u ya da aile içerisindeki adıyla "Tussy"yi etkilemişe benziyordu. 1892 yılında, "Belki ben fazla 'duygusal'ım, ama yine de Freddy'nin hayatı boyunca büyük bir adaletsizliğe maruz kaldığını düşünmeden edemiyorum," diye yazmıştı. Geniş ailelerinde-

67 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 394, 411, 414.

68 Jenny Marx, "A Short Sketch of an Eventful Life", s. 126.

ki herkese her bakımdan büyük bir cömertlik ve sevgiyle yaklaşan Engels'in kendi oğluna karşı bu kadar düşmanca ve mesafeli davranmasına da anlam veremiyordu. Engels ölüm döşeğindeyken Tussy hakikati öğrenecek ve dehşete düşecekti. Engels'in son hizmetçisi ve yoldaşı Louise Freyberger, Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü'nün Amsterdam'daki arşivlerinde bulunan –Marx-Engels araştırmacılarının doğruluğunu ve kaynağını tartışageldiği– 1898 tarihli bir mektubunda, Engels'in ölümün kıyısındayken Tussy'ye Freddy'nin gerçek babasının kimliğini açıkladığını söyler. "General [Engels] bize, yalnızca Freddy'ye kötü davranmakla suçlanması halinde bu bilgiyi paylaşma iznini vermişti. Adının karalanmasını istemediğini, ne de olsa saklamanın artık kimseye yarar sağlamayacağını söylemişti." İlerleyen yıllarda Tussy, Freddy'yle arkadaşlık ederek ona yapılan yanlışı çaresizce gidermeye çalıştı. Freddy Demuth ise, Tussy'nin Edward Aveling'le ilişkisinin son, eziyetli aylarında onun en güvenilir, en anlayışlı mektup arkadaşlarından biri oldu. Fakat adi bir baba görüntüsü veren Engels'in itibarı çoktan zedelenmişti. Her zaman olduğu gibi hakkındaki kinayeleri istifini bozmadan karşıladı. Her şeye rağmen bu olay Engels'in dostunu korumak ve sosyalizmin ağır ilerleyişini hızlandırmak uğruna dayanmaya razı geldiği kişisel fedakârlıkların çarpıcı bir örneğiydi.[69]

Bu gibi beyaz yalanlar, Engels'in orta yaşlarına hükmeden, sahtelikle yüklü zehirli havayı iyice bulandıran faktörlerden sadece birisiydi. Âdeta iki ayrı hayat sürüyordu: Gündüzleri pamuk ticaretinin kâtibi, muteber Dr. Jekyll; geceleri devrimci sosyalist Bay Hyde. Her iki dünyada da ayağının olması, psikolojik bölünme ve gizlenmenin esas olduğu yorucu bir hayat demekti. "Oswald" olmanın –burjuvaziye kimliğini açık etmeden, siperin arkasından saldırmanın– isyankâr neşesi de sönmekte olduğundan, nihayetinde bu hayatı sürdüremedi.

Özel, yani gerçek hayatındaki asıl dayanağı uzun süre sevgilisi olan Mary Burns ve onun kız kardeşi Lizzy'ydi. Gelgelelim Engels Manchester cemiyetindeki yerini korumak ve annesi ile babasının kınamalarından kaçınmak için kendi halindeki İrlandalı kız kardeşlerle olan ilişkisini gerek iş arkadaşlarından gerek ailesinden saklamak zorunda olduğunu düşünmüştü. Baş belası kayınbiraderi Adolf von Griesheim'ın bu ilişkiden ve ilişkinin Engels ailesinin sosyal statüsü üzerinde yol açtığı zarardan şikâyet ettiği mektubu gizliliğin bütünüyle korunamadığını gösteriyor.[70] Manchester'a vardığında

69 Konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi ve tarihyazımı tartışmaları için bkz. McLellan, *Karl Marx*, s. 264-274; Wheen, *Karl Marx*, s. 170-175; Terrell Carver, *Friedrich Engels: His Life and Thought* (Londra, 1991), s. 166-169; Yvonne Kapp, *Eleanor Marx* (Londra, 1976), II. cilt, s. 430-440; Yvonne Kapp, "Frederick Demuth: New Evidence from Old Sources", *Socialist History*, 6 (1994).

70 Bkz. Kliem, *Friedrich Engels*, s. 488.

Strangeways bölgesinde, günümüzde Bury New Road üzerinde yer alan cesametli Victoria tarzı hapishanenin yakınlarındaki 70 Great Ducie Sokağı'nda Bayan Isabella Tatham adlı "cadaloz bir ev sahibesi"nin konutuna yerleşmişti. Bu pek sıhhatsiz müessesede kendisine bir takunyacı, bir çöp toplayıcı, bir de gümüşçü-satıcı eşlik ediyordu. Kendisini ziyaret eden babasını, (Marx'a akıttığı) parasını akıllıca harcamakta olduğu hususunda ikna edebilmek için kısa süreliğine daha pahalı evler de kiraladı, fakat sonunda Mart 1853'te Burns'lere yerleşti. Roy Whitfield'in Engels'in Manchester yıllarını yeniden kurguladığı titiz araştırması sayesinde, Chorlton on Medlock ve Moss Side bölgelerinde yoksullara yardım amacıyla toplanan vergilerin kaydedildiği defterlerde, 1850'lerin başlarında önce 17 Burlington Sokağı, ardından da 27 Cecil Sokağı'nda (Engels'in sevdiği türden bir kelime oyunu olduğu bariz olan) Frederick Mann Burns isimli birisinin yaşadığı görülür.[71] Ama Nisan 1854'e gelindiğinde felaket baş gösterir. Marx'a yazdığı bir mektubunda, "Cahil takımı bir şekilde Mary ile yaşadığımı öğrendi," diyen Engels yeniden "hususî ikametgâh"a mecbur bırakıldığı için küplere binmiştir.[72]

Hayat arkadaşının proleter olduğunun keşfedilmesinden sonra, 1854'ten itibaren, eli darda olmasına rağmen Engels, biri hususî diğeri umumî, biri resmî diğeri gayriresmî, iki ayrı konut edinmek zorunda kaldı: Burns kardeşleri Cecil Sokağı'nda gizlemeye devam ederken, iş arkadaşlarını ağırlamak, yazışmalarını yürütmek ve burjuva adabımuaşeretinin gereklerini yerine getirmek için resmî konutu olarak Rusholme'daki Walmer Sokağı 5 numarayı tuttu. 1858'de resmî ikametgâhını, 1861 nüfus sayımında kayıtlara "Prusyalı miyop tacir"[73] olarak geçeceği Thorncliffe Grove'a taşıdı (Victoria dönemine ait bu zarif bina, üniversite tarafından çevrelendikten ve Manchester Tıbbi Kamu Sağlığı Kurumu Başkanı tarafından "oturulamaz" olarak tescillendikten sonra, 1971'de yıkıldı). Bu arada Burns kardeşleri de Hulme ve Ardwick'in varoşlarında gittikçe büyüyen işçi mahallelerinde iki ayrı derme çatma teras eve yerleştirdi. Mülk fiyatlarının listelendiği kayıtlarda, bu adreslerin –7 Rial Sokağı ve 252 Hyde Caddesi– sakinleri, "Elizabeth Byrne" ile mahlas seçtikleri Frederick ve Mary Boardman olarak geçiyor. Engels sevgilisi ile kız kardeşini ustalıkla, kendine tuttuğu resmî konuttan sadece yarım mil [yaklaşık bir kilometre] uzağa yerleştirebilmişti.

Bunlar Engels'in müteakip 15 yıl boyunca Burns kardeşleri gizlice taşıyıp duracağı çok sayıdaki konuttan ilk ikisiydi. 1862'de Marx'a "Mümkün oldu-

71 Bkz. Roy Whitfield, *Frederick Engels in Manchester: The Search for a Shadow* (Salford, 1988).

72 MECW, 39. cilt, s. 443.

73 Salford İşçi Sınıfı Hareketi Kütüphanesi'nin arşivlerinde, Ruth Frow'un binaya bir plaket yerleştirilmesi talebiyle yazdığı mektuba cevaben Şehir Planlama Dairesi Başkanı John Millar'dan 1970 tarihli bir mektup bulunuyor. Yıkım nedeniyle "pek anlamlı" bulmadığını yazmış. Bkz. "Engels M/CR" kutusu.

ğunca az para harcamak için neredeyse sürekli Mary ile oturuyorum," diye yazmıştı. "Kendi evimden vazgeçmem mümkün değil, aksi takdirde hepten Mary'ye taşınmam gerekir." Kolay değildi. Engels Marx'ın aynı yıl daha sonraki bir başka maddi talebine "Haklısın, meteliksizim," diye yanıt verecekti. "Hyde Caddesi'nde evcimen bir hayat sürerek açığı kapatabilme umuduyla 5 sterlinlik banknotu ekliyorum..."[74] Engels, 1864'te Thorncliffe Grove'daki hizmetçisi ile bozuşunca, kervan bir kez daha yola koyuldu ve bu kez kendi evini, varlıklı bir muhit olan Oxford Caddesi'ndeki Dover Sokağı'nda bir daireye, alt sınıftan kadınlarını da yakındaki Mornington Sokağı'na taşıdı. Farklı adresleri bir arada götürmek, hayatının farklı kompartımanları arasında geçiş olmadığından emin olmak, kira ve faizleri idare etmek, hepsi Engels'in iş yükünü artıran tatsız meşgalelerdi ve sürekli masraflardan, darda olmaktan şikâyet ediyordu. Yine de bağımsızlığına aşırı düşkün olan Engels'in, bu iki ayrı dünyanın sağlamış olduğu manevra özgürlüğünün tadını çıkarmamış olduğu düşünülemez.

Devrimci Bay Hyde ancak (Hyde Caddesi'ndeki) gayriresmî muhitinde kendisi olabiliyordu. Engels burada Manchesterlı adanmış sosyalistler ve entelektüel ahbap çavuşlardan oluşan bir müdavim grubuyla bira içmek, son felsefi gelişmeler üzerine ahkam kesmek ve çevrelerinde tanık oldukları burjuva tavizlerine ağıt yakmak için düzenli olarak bir araya geliyordu. Orta sınıf Manchesterlıların çocuklarına öğretmenlik yapan Brükselli komünist Wilhelm Wolff ("Lupus") yakın arkadaşlarından biriydi. Engels yıllar sonra onu, "Wolff uzun yıllar boyunca Manchester'da benimle aynı görüşlere sahip tek yoldaşımdı," diye anacaktı; "hemen her gün görüşmemiz ve benim, güncel olaylar konusunda içgüdüsel bir şekilde yaptığı doğru tahlillere hayranlık duymak için bol bol fırsat bulmuş olmam hiç şaşırtıcı değil."[75] Bu grubun üyeleri arasında, 1850'lerin başında ticaret için yurtdışına gitmeden ve Havana'da hayatını kaybetmeden önce "berbat" Bradford'da kâtiplik yapan George Weerth de vardı. Engels'in sevdiği bir diğer arkadaşı da Owens Koleji'nde organik kimya dersleri veren, Kraliyet Bilimler Akademisi üyesi, Darmstadt doğumlu Carl Schorlemmer'di. Schorlemmer, sık sık yakıcı patlamalara sebep olup "yüzünü yara bere içinde bırakan" ve bittabi Engels'i pek bir eğlendiren parafin hidrokarbonların (alkan) uzmanıydı.[76] Aynı zamanda, Marx ve Engels'in düzeltmesi için *Kapital*'i kendisine teslim edecekleri kadar güvendikleri adanmış bir komünistti. Cumartesi geceleri, Newmarket Place'te, Kraliyet Borsa binasının köşesindeki Thatched House Tavernası'nda

74 MECW, 41. cilt, s. 344, 427.

75 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 170.

76 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 305. Schorlemmer'in hayat öyküsü için bkz. Karl Heinig'in *Carl Schorlemmer: Chemiker und Kommunist Ersten Ranges* (Leipzig, 1974) adlı eseri.

Engels ile birlikte bara yaslanmış halde görülebilirdi.[77] Engels'in bir diğer yakın dostu ise, amcası Isaac Hall vasıtasıyla tanıştığı, Lancashire ve Cheshire Gönüllüleri'nin önde gelenlerinden Dover Sokağı'ndaki ev arkadaşı Samuel Moore'du. Moore, kariyerini geçmişiyle bağdaşmaz şekilde Asaba'da Kraliyet Nijer Şirketi'nin faaliyet gösterdiği bölgelerde baş yargıç olarak tamamlamadan önce, başarısız bir pamuk tüccarı, bir avukat ve (*Kapital*'i İngilizceye çevirme onuruna layık görülmüş) bir Marksist'ti. Müdavimlerin yanısıra az sayıda Alman göçmen, işsiz komünist, uzak akraba ve elbette bizzat Marx'ın kendisi de onlara katılırdı. Bu ayyaş geceler bazen, Engels'in anlattığı gibi, kontrolden çıkardı: "Kafaların kıyak olduğu bir buluşmada ... tanımadığım bir İngiliz bana hakaret etti; şemsiyemle ona vurdum ve ucundaki demir gözüne geldi." Maalesef Bay Daniells, saldırı suçlamasıyla, mahkeme masraflarıyla beraber 55 sterlin tazminat talep ederek Engels'ten davacı olmuştu. Engels de hem "kamuya mal olacak bir skandal" çıkmasın, hem de babasıyla "münakaşa"[78] etmek zorunda kalmasın diye bu miktarı umarsızca son kuruşuna kadar ödemişti.

Engels iş yaşamında bu tür bar kavgalarından dünya kadar uzak bir varoluş sergiliyordu. Muhterem John Smith-Barry'nin 1763'te Belvoir ve Milton cinslerinden bir tazı sürüsü oluşturmasıyla Cheshire'da, Victoria Britanyası'nın en görkemli etkinliklerinden olan, "o aristokrat kontluğun bir numaralı centilmenlerinin katıldığı" Cheshire Avları düzenlenmeye başlamıştı. *The Field*'e göre, katılımcılar İngiltere'nin en avcılık dostu ortamlarında bir araya geliyorlardı. "Cheshire parklarla ve malikânelerle doludur ve ezelden beri tilki avcılığının en sadık hamileri İngiliz aristokrasisi olagelmiştir; gerçekten de İngiltere'de bu duygunun üst sınıflar arasında istisnasız galebe çaldığı başka bir yöre yoktur."[79] Avcılar Kasım-Nisan sezonu boyunca haftada iki ila üç kez, Manchester'ın güneyinde Tatton Hall'dan, Crewe'un doğusunda Crewe Hall'a; Mersey Nehri kıyısı boyunca Norton Priory'den, Macclesfield'in hemen dışında Alderly Park'a kadar uzanan bölgede avlanıyorlardı. Bu, hiç de ucuz bir hobi değildi: Cheshire Avı Avlak Fonu'na üyelik yıllık 10 sterlinken, ahır kirasının yıllığı da 70 sterlini bulabiliyordu (bugünün parasıyla toplam masraf yaklaşık 8.000 sterlin eder). Ayrıca iyi avcı olmanın da bir ederi vardı. Engels'in James Wood Lomax adındaki, muhtemelen atlarını satın aldığı komisyoncuya yazdığı not şöyle başlıyor: "Cumartesi at tüccarı Murray'ı gördüm ve ... elinde, tazılarla beraber 90 kiloyu taşı-

77 Bkz. W.O Handersen, "Friends in Exile", *The Life of Friedrich Engels* (Londra, 1976).

78 MECW, 40. cilt, s. 490.

79 Bkz. Ralph Greaves, *Foxhunting in Cheshire* (Kent, 1964); Gordon Fergusson, *The Green Collars: The Tarpoley Hunt Club and Cheshire Hunting History* (Londra, 1993).

yabilecek güçte, 70 sterlinlik bir şey olup olmadığını sordum. Bulabileceğini söyledi..."[80] Çok şükür, avcılık gibi saygın etkinliklerin finansmanı sözkonusu olduğunda, Engels kaynak için her zaman babasına güvenebiliyordu. 1857'de Marx'a düşüncesizce "Babam Noel hediyesi olarak at almam için para verdi ve hazır iyi bir at da bulmuşken geçen hafta satın aldım," diye yazmıştı. "Ama Londra'da sen ve ailenin şansı yaver gitmezken, bir ata sahip olmak canımı çok sıkıyor."[81]

Engels'i Cheshire avlarıyla ilk kimin tanıştırdığı net değildir. Açık olan, İngiltere'nin en köklü asilzadeleriyle birlikte araziye çıkan müdavimlerden biri olduğudur. Engels ava çıkmaya "Müşkülat-ı Cheshire" olarak bilinen dönemde başlamıştı: Avcıbaşı (*Master of Foxhounds*) Yüzbaşı Mainwaring'in evli bir kadınla ilişkiye girmesinden tiksinti duyan Cheshire'in önde gelen toprak sahipleri avları boykot ettiler. Avların tekrar başlaması Grosvenor Kontu (ve müstakbel Westminster Dükü) Hugh Lupus'un aristokrat dostları Cholmondeley ve Crewe Kontlarıyla el ele vererek avcıbaşı unvanını üstlendiği 1858 yılını buldu. Prusya'daki Junker sınıfının başına bela olan Engels, İngiliz aristokrasisinin en kaymak tabakasıyla at koşturuyordu. Marx'ın damadı Paul Lafargue'ın hatırladığı üzere: "Çok iyi bir biniciydi ve tilki avı için kendi tazısı vardı; eşraf ve aristokrasi, eski feodal âdetlere uygun olarak civardaki binicilere av için davetiye gönderdiğinde istisnasız katılırdı."[82] 2004 yılında İşçi Partisi modası geçmiş bir züppe sporu olarak tilki avını yasaklamayı gündemine aldığında, imdada Engels'in Cheshire Avları'na üyeliği yetişmişti. Craigmillarlı Lord Gilmour av yasağının tartışıldığı Lordlar Kamarası'na, "Her iki konuda da uzman olan Friedrich Engels'in gayet güzel göstermiş olduğu gibi, tilki avı üzerinden sınıf savaşı yürütmek hazin ve bir o kadar da alçakça," diye seslenmiş ve eklemişti: "Bence bu durum en azından bazı konularda eski komünizmin, yeni İşçi Partisi'nden daha makul olduğunu gösteriyor."[83] Victoria döneminde eyere düşkün tek solcu Engels değildi: Fabrika Reformu Hareketi'nin lideri Michael Sadler, çiftlik işçilerinin lideri Joseph Arch, Marangozlar ve Doğramacılar Sendikası Genel Sekreteri Robert Applegarth, hepsi de at üstünde ava çıkıyordu.[84]

Engels bu hobisine, savaşa hazırlık için "okulların en iyisi" diyerek devrimci bir mazeret bulmaya da çalıştı. Gerçekten de Engels'e göre İngiliz süvarisinin az sayıdaki iyi özelliklerinden biri tilki peşindeki sürek avı deneyi-

80 Marx-Engels Archives, International Institute of Social History, Amsterdam (R49).

81 MECW, 40. cilt, s. 97.

82 *Reminiscences*, s. 88.

83 Hansard, 665. cilt, no. 133 (12 Ekim 2004), 174. Sütun.

84 Bu bilgileri ve Ulusal Denizciler Birliği'nin 1940 gibi daha geç bir dönemde, savaş zamanı karargâh olarak kullanılan mekânlarını Sussex'teki Leconfield Avları'na açtığı bilgisini benimle paylaşan Nick Mansfield'e müteşekkirim.

miydi. Britanya askerî strateji dergilerinden birine, "Tutkulu avcılar oldukları için, kuşkusuz avcılık taliminin de etkisiyle, çoğunda arazinin avantajını içgüdüsel ve hızlı bir şekilde değerlendirme becerisi var," diye yazmıştı.[85] Ama ne kadar allayıp pullasa da, Engels için asıl uyarıcı olan sürek avının heyecanıydı: "Bu türden bir uğraş beni günler boyunca şeytani bir heyecan içerisinde tutuyor; bildiğim en büyük fiziksel haz bu."[86] Ve arazideyken en önde olmaktan da hiç korkmuyordu. Lafargue'ın dediğine göre, "Daima hendekleri, çitleri ve diğer engelleri temizleyen liderler arasındaydı."[87] Britanya Müzesi'nde dirsek çürüten hımbıl Marx'a "Dün atımla bir buçuk metreden daha uzun bir çit ve tümsek üzerinden atladığımı söylememe izin ver; bugüne kadar ki en yüksek atlayışımdı," diye böbürlenmişti. Berbat bir basur nöbeti geçirirken bile, Engels, avının peşinde seve seve 45 kilometre ata binebilirdi. Nitekim, yıllar geçtikçe bariz bir kana susamışlık hali hâsıl oldu. "Dün tazıların tavşan peşine düştüğü bir av buluşmasına katılmak için beni ikna etmelerine izin verdim ve yedi saatimi eyerin üstünde geçirdim. Beni işimi yapmaktan alıkoyduysa da, nihayetinde çok iyi geldi..."[88]

Engels'in diğer meşgaleleri bariz daha az vahşiydi. 1857 yazında Trafford Park'ta ünlü Sanat Hazineleri Sergisi'ni görüp, Titian'ın Ariosto portresine vurulduktan sonra Marx'a, "Burada şimdi herkes bir sanatsever ve sadece sergideki resimlerden konuşuluyor," diye yazmıştı. "Mümkünse karın ve sen bu yaz buraya gelip bunu görmelisiniz."[89] Manchester'ın önde gelen tüccarlarından biri olarak, Thorncliffe Grove ile Dover Sokağı'ndaki her iki evine de yakın olan saygın Alman mahallesini merkez alan, galeriler, akşam yemekleri, kulüpler, hayır işleri ve çevre yapmakla geçen sofistike bir yüksek burjuva yaşam tarzı da vardı. Manchester 1780'lerden itibaren Prusyalı tüccarların Mekke'si olmuştu. 1780'de Almanlara ait 150 civarında işyeri faaliyet gösteriyordu. 1851 nüfus sayımında Almanya doğumluların sayısı kayıtlara 1.000 olarak geçti. Bu topluluğun en seçkinleri, akşamları Oxford Caddesi'nde Schiller Enstitüsü'nde toplanıyordu.[90] Engels 1859'da Serbest Ticaret Sarayı'nda Friedrich Schiller'in 100. doğum yıldönümü anısına düzenlenen, Manchester'ın en tanınmış Alman sakini Charles Hallé'nın yönetiminde Beethoven, Mendelssohn ve Mozart'ın eserlerinin icra edildiği ve Schiller'den okumaların yapıldığı orijinal Schiller Festivali'ne katıldı. Enstitü, Alman toplumuna hem biraz anavatan sıcaklığını yaşatmak hem de sosyalleşebilecekleri bir ku-

85 MECW, 14. cilt, s. 422.

86 *A.g.e.*, 40. cilt, s. 236.

87 *Reminiscences*, s. 86.

88 MECW, 40. cilt, s. 264-265.

89 *A.g.e.*, s. 131.

90 Bkz. Alan Kidd, *Manchester* (Keele, 1996).

lüp vermek amacıyla bu konserden sonra kuruldu. 1860'ların ortalarına gelindiğinde 300 üyesi, 4.000 kitaplı kütüphanesi, bowling pisti, bilardo odası, jimnastik salonu ve iyi döşenmiş bir okuma odası bulunan mekânın, amatör tiyatro prodüksiyonlarından halka açık seminerlere ve erkek korosu konserlerine kadar yoğun bir etkinlik takvimi vardı. Engels 1861'de üye olur olmaz kütüphane görevlisinin yolladığı kitap iade uyarısı yüzünden yönetimle sürtüştü. "Mektubu okuduğumda, aniden memlekete geri yollanmış gibi oldum." Üstelik hayırlı bir sebep için de değil. "Sanki Schiller Enstitüsü'nün kütüphanecisinden bir not değil de, ağır bir ceza tehdidiyle '24 saat içinde' kabahatin telafisini emreden bir Alman polis müfettişinden celpname almış gibi oldum."[91] Defalarca karakol mağduriyeti yaşamış Engels için masum bir kütüphane cezası haddinden fazla Prusya devletini çağrıştırıyordu.

Ama kitap geciktirme uyarıları onu Enstitü'den uzun süre uzak tutmaya yetmedi ve Engels kısa süre sonra hevesle Schiller Enstitüsü çevresine dahil oldu. Önce yönetim kuruluna, en sonunda da başkanlığa seçildi. Yönetim kurulunu bira ile tanıştırarak, çok sayıda alt komiteye başkanlık ederek ve Özel Manchester Kütüphanesi'nden altı bin cildin satın alınmasına başarıyla nezaret ederek, iyi bir komiteci olduğunu kanıtladı.[92] Bu pazarlıklar Engels için büyük endişe kaynağı olmuştu: "İş dünyasında 'alacaklıyken', 'verecekli' duruma düşmek başa gelebilecek en kötü şeydir. Şimdi büyük başarı elde ettim ve bu da bana arzu ettiğim gibi onurlu bir şekilde resmî görevimden çekilme fırsatı veriyor..."[93] Ama sonraki yıl bilimi halka sevdiren Karl Vogt'un üyeliğe davet edilmesi üzerine, Engels Enstitü'den tamamen ayrıldı. Enstitü'dekiler bunu bilemezdi ama Vogt, Bonapartçı bir ajan olduğu şüphesiyle Marx ve Engels'in kara listesinde ön sıralarda yer alıyordu. Dolayısıyla Engels derhal istifa etti.

Neyse ki Engels'in patronluk taslayabileceği başka kuruluşlar da vardı. Samuel Moore ile birlikte, "yerinde bir kararla Haşmetmeap Kraliçe Hazretleri'nin kocasının adı verilen" Prens Albert Kulübü'ne üyeydi. Tütün odasıyla meşhur olan bu kulübün –"biz kesinlikle Manchester'daki örnekleri arasında en iyi oda olduğuna inanıyoruz"– en az onun kadar etkileyici bir dizi özel yemek odası, oyun odası ve bilardo masaları vardı. Schaub, Schreider, von Lindelof ve König gibi isimler kulübün üyelerinin yüzde 50'sinin Alman olduğunun göstergesidir.[94] Engels 1858'de Ermen & Engels'teki kâtip meslektaşı Charles Roesgen'i de üyeler arasına katmıştı. Ayrıca Athenaeum Brazenose Kulübü'nün, Manchester Yabancı Kütüphanesi'nin ve hatta Kraliyet

91 MECW, 19. cilt, s. 360.

92 Marx-Engels Archives, International Institute of Social History, Amsterdam (M17).

93 MECW, 42. cilt, s. 560.

94 Bkz. *The Sphinx*, II. cilt, no. 38, 1 Mayıs 1869.

Borsası'nın da üyesiydi. "Artık Borsa üyesi ve tamamen saygın biri oldun. Tebrikler," diye yazmıştı Marx, istihzayla. "İleride seni oradaki kurt sürüsünün arasında ulurken görmeyi çok isterim."[95] Seminerler, akşam yemekleri ve konserlerle dolu bu yoğun etkinlik takvimine rağmen, Engels Manchester yaşamının taşralılığından hep ıstırap duydu. "Altı ay geçti ve ben hâlâ ıstakoz salatası yapmadaki takdire şayan hünerimi gösterme fırsatı bulamadım. Ne korkunç! Bu durum insanı fena paslandırıyor," diye yakınacaktı bu esaslı şampanyacı komünist.[96]

1850'lerin ortalarına doğru iş yükü Jekyll-Hyde ikili hayatıyla birleşerek, Engels'in bile sabrını zorlamaya başlamıştı. 1856'da Marx'a, "Başa çıkabilmek için artık üç genç birden çalıştırıyorum ve sürekli denetleyip düzeltiyor, paylayıp emirler veriyorum," diye dert yanacaktı. "Buna bir de imalatçılarla kötü iplik ya da geç teslimat yüzünden kavga etmeyi ve kendi işimi de ekle." Birikmiş borçlar, işle ilgili sualler ve babası ile Gottfried Ermen'in birbirleriyle çelişen talepleri Engels'in "her akşam 8'e kadar ofiste köle gibi çalışıp, akşam yemeğinden sonra en erken saat 10'da masa başına geçmesi" anlamına geliyordu. Gazetecilikte geriliyor, Rusça öğrenme çabaları öteleniyor, sosyalist teorisyenlikten eser kalmıyordu. 1857 Mart'ında "Bu yaz işler yeniden düzene girecek," diye bildirdi.[97] Ama tam da Marx, getirisi iyi olsa da saçma bir sözleşmeyle Charles Dana'nın son yayıncılık macerası, *The New American Cyclopedia*'ya katkıda bulunmayı kabul etmişti. Engels, elbette para gelecek olmasına sevinmişti –"işte şimdi işler yine yoluna girecek"– ama ayak işleri yine ona kalmıştı. 1857 yazının başında Engels'in bedeni pes etmeye başladı. "Yüzümdeki berbat apseler geçer umuduyla suratımın sol tarafında keten tohumu lapasıyla evde oturuyorum... Geçen ay boyunca yüzümde sü-

95 MECW, 39. cilt, s. 479.

96 A.g.e., s. 249. Fakat Engels'in Mancester sivil toplumunu kucaklamasında bir ironi vardır. Eleştirel teorist Jürgen Habermas 19. yüzyıl Avrupa şehrinin gönüllü toplumlarının "burjuva dramı" olarak nitelediği durum için "teatral bir iskelet" oluşturduğunu düşünüyordu. Orta sınıflar Albert, Brazenose ve Schiller Enstitüsü gibi kulüplerin sosyal önderliği sayesinde kentin kamusal alanında, Engels'in o çok tiksindiği Victoria dönemi ortalarına özgü istikrarına zemin hazırlayan ve sınıflararası ilişkileri düzenleyen bir kültürel hegemonya kurdular. Manchester'da petek petek yayılan sayısız orta sınıf sivil dernek, işçi sınıfına usulca ama etkin bir şekilde had bildiren, tarihçi Martin Hewitt'in ifadesiyle, "ahlâki emperyalizm'in inşasına katkı sundu. Dernekler bir bütün olarak ele alındıklarında toplumu denetim altında tutma ve işçiyi proletarya kültüründen uzaklaştırma stratejisine hizmet ediyorlardı: sınıf bilincine varmak ve burjuvaziyi sınıfsal düşman olarak görmek yerine, işçi sınıfı orta sınıfın rasyonel eğlence ve faydalı bilgi ahlâkına öykünmeye başladı. Burjuvazinin –konser salonlarında, centilmen kulüplerinde, hayır faaliyetleri ve eğitim kurumlarında hâkim olan– serbest zaman ve sosyalleşme nosyonları, alttan alta Manchester proletaryasının radikal heveslerinin ayıklanmasına yardımcı oldu. Farkında olsun ya da olmasın, Engels Manchester'ı fiziksel güce sahip Chartizm'in potasından uysal salon partilerinin sahnesine dönüştüren kültürel hegemonyanın parçasıydı.

97 MECW, 40. cilt, s. 82, 104, 105.

rekli sorun yaşadım – önce diş ağrısı, sonra yanakta şişlik, sonra biraz daha diş ağrısı ve şimdi de hepsi bir kan çıbanına dönüştü." Yaz ortasına gelindiğinde aşırı yorgunluk ve öpüşme hastalığı olarak da bilinen glandüler ateşten (Victoria İngiltere'sinde endişe uyandıran bir salgın) mustaripti ve bakımını Londra'da kız kardeşi Mary üstlenmişti. "Tam senin sefil karakterlerinden biri oldum, kambur, topal, takatsiz ve –örneğin tam şu anda– kendimden geçecek kadar ağrılar içinde."[98] Peki Marx'ın dostunu elden ayaktan düşüren hastalığa tepkisi ne olmuştu? "Bilirsin, benim için hastayken sana baskı yapmaktan daha tatsız bir şey yok," ama *Cyclopaedia* makalelerine acil ihtiyacı vardı. Marx'ın talepleri Engels tam bir çöküş yaşamadan azalmayacaktı. Temmuz 1857'de mahcubane "Şu anda önceliğin doğal olarak iyileşmek. Dana'yı oyalamak için yine ne bahane bulabilirim bakacağım," diye yazmıştı.

Engels'in sağlığının Marx'ın umurunda olmadığını ima etmek yanlış olur. Nitekim yazışmalarının en ayrıntılı, en ateşli bölümlerini sıklıkla hastalıklar, ilaçlar, terapiler ve doktorlara ilişkin tartışmalar oluşturur. Her hastalık hastası gibi ikisi de marazdan zevk alıyordu. Marx Engels'in sağlığının kötülediğini öğrenince, ilk yoklayışında "'Öksürüğün' ne durumda?" diye sormuştu. Britanya Müzesi'ndeki "titiz tıbbi araştırmalar"ının ardından (*Kapital*'i yazmayı ertelemeye her zaman hevesliydi), Engels'e şöyle yazmıştı: "Demir alıyor musun, bana bildir. Seninkine benzer vakalarda ve diğer başkalarında demir ağrıya iyi geliyor."[99] Engels ikna olmamıştı; kişisel tercihinin Norveç morinası olduğunu açıklamadan önce, demir ile morina yağının faydalarını karşılaştıran uzun bir makale ile yanıt verdi. Ama bu istisnai bir durumdu: Bedenini mayın tarlasına çeviren gerçek çıbanlarla mücadelesinin yanısıra bir dizi kalıcı psikosomatik rahatsızlık (karaciğer şikayetleri, baş ağrıları, kronik uykusuzluk) için, tıbbi tavsiyeden aslan payını almak isteyen çoğu zaman Marx'tı. Marx'ın geçirdiği hastalıklar konusunda, kasıklarını çıbanlar sardığı zaman Engels'e yazdığı 1866 tarihli mektup fikir verebilir: "Bu son iki buçuk yılı aşkın süredir hayalarımla kıçım arasındaki kaşınma ve müteakip deri dökülmesi kadar bünyeme zarar veren bir şey olmadı." Marx'ın tercih ettiği tedavi yöntemi, çıbanların hepsini irin fışkırıp kan çıkana kadar usturadan geçirmekti. Engels ise kireç fosfatı (kalsiyum fosfat) ya da en azından arsenik gibi daha kansız bir stratejiden yanaydı. Manchester'da edindiği yeni arkadaşlarından biri olan, "bir karbonkül (şirpençe) vakası ile çok tehlikeli bir furonküloz (kan çıbanı) vakasında arsenik" kullanan "ve aşağı yukarı 3 ayda tamamen iyileşme" sağlayan doktor Edward Gumpert'in tavsiyelerini de sunmuştu.[100]

Engels'in kendi öpücük hastalığını iyileştirense tıbbi telkinlerden çok,

98 *A.g.e.*, s. 131, 149.

99 *A.g.e.*, s. 151.

100 MECW, 42. cilt, s. 231, 225.

1857'de Manchester'ı vuran ekonomik çöküş olmuştu. Pamuk fiyatları düştükçe pantolonlarına pisleyen Peter Ermen ve diğer küçük ağaç kurbağaları, ona ilaç gibi gelmişti. "Geçen hafta Borsa'nın hali gerçekten bir harikaydı. Adamlar aniden anlam veremedikleri bir şekilde keyiflenmeme çok kızdılar."[101] Ama bünyesi hâlâ zayıftı ve 1860 Mart'ında babasının ölümüyle, hastalığı yeniden nüksetti. Engels'i sarsan babasının kaybından ziyade –bir evlat olarak duygusal yakınlığı çok zayıftı– sonrasında Ermen & Engels'in mali meseleleriyle ilgili aile içinde yaşanan anlaşmazlık olmuştu. Çünkü Gottreid Ermen küçük Engels'i şirketten atma girişiminde hiç zaman kaybetmemişti. Engels çaresizce geleceğini garantiye almaya ve işini elinde tutmaya çalışınca, Southgate'teki ofiste ilişkiler kısa sürede bozuldu. Ermen'in belden aşağı taktikleri karşısında, durumunu "aklî melekelerim yerinde olmasına rağmen fiziksel olarak o kadar hastayım ki, tek bir acil karar almak için dahi sağlıklı düşünmekten acizim" sözleriyle özetleyen Engels, makul bir anlaşma yaparak ayrılmayı garanti edemeyeceğini biliyordu. Anlaşmayı bağlaması için, küçük düşmeyi göze alarak kardeşi –"gözü pek, azmi sağlam ve konuya bütünüyle hâkim"– Emil'i çağırdı.[102]

İngiltere'deki ekonomik çıkarlarını güvenceye aldıysa da, kardeşleri Rudolf ve Hermann annelerinin tifo şüphesiyle hastalanmasını fırsat bilerek, en büyük kardeş ve varis olan Engels'i Engelskirchen'deki daha fazla kazanç getiren aile işletmesinden çıkardılar. Engels 1860 Mayıs'ında Marx'a, "Yedi haftadır, şu anda zirvesine varmış bulunan sürekli bir gerginlik ve galeyan halinde yaşıyorum – hiç bu kadar kötü olmamıştı," diye yazacaktı.[103] Öz kardeşleri tarafından köşeye sıkıştırılan Engels, hiç de adil olmayan –bütün hakları Ermen & Engels'in Alman bileşenine devretmeye zorlandığı– bir anlaşmaya, sırf hasta annesini memnun etmek için razı oldu. "Sevgili Anne, bütün bunları ve daha fazlasını senin için yuttum. Bu dünyada, ömrünün akşamında aile içi miras kavgalarıyla canını sıkmaya ufacık katkım olmasına değecek hiçbir şey yok," diye yazmıştı sevgiyle. "Yüzlerce başka iş bulabilirim ama ikinci bir anne asla." Ama aynı zamanda annesinin, "aile işlerinden bu şekilde çekilmek zorunda bırakılmaktan son derece rahatsız olduğunu" bilmesini de istiyordu.[104] Engels'in bu işten kazancı, kardeşlerinin Manchester'daki firmaya 10.000 sterlin yatırması karşılığında, Ermen & Engels'teki ortaklığını 1864'e kadar sürdürmek olmuştu. Mecalsizliği düşünüldüğünde, umabileceğinin en iyisi de buydu.

*

101 *A.g.e.*, 40. cilt, s. 202.
102 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 229.
103 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 138.
104 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 260, 267, 266.

İnanılması güç ama, Burns kardeşlere konut sağlamak, Ermen & Engels'te kâtiplik yapmak ve at sırtında Cheshire Avları'na katılmak gibi işlerinin arasında, Engels başta "tarihsel materyalizm" olmak üzere Marksist kanona önemli katkılar da yapabilmiştir. Engels'e göre, ilk kez *Alman İdeolojisi*'nde beliren, üretim tarzlarının mülkiyet ilişkilerini belirlediği, bu yolla da toplumsal yaşamın bütününü şekillendirdiği bir tarih okuması Marx'ın en ufuk açıcı başarılarından biriydi. Marx, Engels'in ifadesiyle "tarihin büyük hareket yasalarını" keşfetmişti: "Tüm toplumların bugüne kadarki tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihidir. Bütün muhtelif ve karmaşık siyasi mücadelelerin altında yatan esas mesele sınıfların toplumu siyasi ve sosyal olarak yönetmesidir." Bunun sonucu olarak da, "her tarihsel dönemin görüş ve fikriyatı, en basit şekliyle yine o dönemin ekonomik koşullarının belirlediği siyasi ve sosyal ilişkilere ve gündelik yaşamın ekonomik koşullarına bakılarak anlaşılabilir."[105] Veya bizzat Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Bir Katkı* adlı eserinin önsözünde ortaya koyduğu gibi, "Maddi hayattaki üretim tarzı, genel olarak sosyal, politik ve entelektüel hayat süreçlerini belirler... İnsanların varoluşlarını belirleyen bilinçleri değil, bilakis insanların bilinçlerini belirleyen sosyal varoluşlarıdır."[106] İşte bunların hepsi, –Reformasyon ya da Romantizm gibi– tarihsel bir siyasi ya da entelektüel değişimin altında yatan hakiki, maddi nedenleri, sosyo-ekonomik güçlerin geri döndürülemez bir sonucu olarak değil, hatalı bir şekilde din ya da fikirlerin özerk rolleriyle ilişkilendiren yanlış bilinç (sahte bir bilinç) olgusunu açıklamaya yardım etmiştir. Benzer şekilde ekonomi politiği, Adam Smith ve David Ricardo'nun yaptığı gibi, sömürünün gerçek doğasını açığa çıkarmadan analiz etmek, bugünü eksik anlamaya, fikirlerin politik üstyapısından daha aşağıya, toplumun maddi temeline kadar inmeme hatasından kaynaklı bir yanlış bilince karşılık geliyordu.

Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde, kapitalist toplumu materyalist bir mercekle incelemişlerdi. Şimdi de dikkatlerini, yasalarını, ideolojilerini, dinini ve hatta sanat ve bilimini (üstyapı), dönemin ekonomik koşullarının –teknoloji düzeyi, işbölümü, üretim araçları, vs.– belirlediğini savundukları geçmişe vermişlerdi. Tarihî aktörler, elbette, tek başına bireyler olarak özgür iradeye sahiptiler ve yine seçim yapabileceklerdi. Ama Marx ve Engels'in ilgilerinin odağında yapısal ekonomik koşulların belirlediği çok sayıda bireysel kararın ürünü olan kitlesel fenomenler ve toplumsal değişim vardı. "İradeyi tutku ya da düşünüp taşınma belirler. Ancak tutkuyu ya da düşünüp taşınmayı doğrudan belirleyen vasıtaların çok değişik türleri vardır." Marx her zamanki gibi, daha canlı tasvir etmişti. *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire*'i'nde şöyle yazmıştı: "İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama ser-

105 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 192.

106 *A.g.e.*, 29. cilt, s. 263.

bestçe kendi seçtikleri parçaları bir araya getirerek değil, dolaysızca önlerinde buldukları, geçmişten devreden verili koşullarda yaparlar. Tüm göçüp gitmiş kuşakların oluşturduğu gelenek, yaşayanların beyinlerine bir kâbus gibi çöker."[107] Marx ve Engels, Carlyle'ın "büyük adam"ı esas alan tarih görüşünü de bertaraf ettiler: "Belirli bir adamın ve sadece o adamın, belli bir zamanda, belli bir ülkede ortaya çıkması, kuşkusuz tamamen raslantısaldır."[108] Napoleon'un yokluğunda yerini bir başkası ikame edecekti. Bunun yerine, Marksist tarih yazımının alâmet-i farikası –üretim tarzlarının gelişimindeki tarihsel aşamaların ürünleri olan– sınıf ve sınıf savaşı oldu (efendi/köle, toprak ağası/serf, kapitalist/işçi). Hegel'in Tin'in yolculuğunu tarih sayfaları boyunca izlemesi gibi, şimdi de Marx ve Engels aynı ölçüde teleolojik bir çerçeveden sınıf mücadelesinin iniş ve çıkışlarını tespit ediyorlardı. Tarih hem esaretin hem özgürlüğün, sınıf savaşlarının bitmesi ve proletaryanın zaferiyle kurtuluşu müjdeleyen son noktaya kadar ilerlemeci yoksullaşmanın ve esasen tarihin sona ermesinin hikâyesiydi.

Engels bu disiplinin ilk uygulayıcılarından biriydi. Yöntem zaten, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'ndaki öncü iktisat tarihi anlatısından büyük ölçüde etkilenmişti. Ama Engels son yıllarında, her şeyi mahdut ekonomik sebeplere indirgeyen kıt akıllılar yüzünden bu stratejinin değersizleşmesinden endişe edecekti. 1890'da Berlinli öğrenci Joseph Bloc von Boegnik'e "Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte belirleyici etken, *son tahlilde*, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir," diye yazacaktı. "Marx'ın da benim de bundan öte bir savımız asla olmadı. Dolayısıyla herhangi biri şimdi çıkıp, yegâne belirleyici etken ekonomik durumdur, diyerek bunu çarpıtırsa, bu önermeyi anlamsız, soyut, saçma bir söze dönüştürmüş olur." Engels aynı mektupta, üstyapının yasa, felsefe ve din gibi çeşitli öğelerinin, bir şekilde ekonomik yapı ile 'karşılıklı etkileşim' içinde olduğunu ve bu yolla tarihsel gelişmeye de etki ettiklerini savunarak, tarihsel materyalizm şablonuna yeni bir değişken katmıştı: "Bütün bu faktörler, büyük ölçüde formunu belirledikleri tarihsel mücadelelerin akışına da etki ederler. Bu faktörlerin etkileşimi içinde ve sonsuz tesadüfler kalabalığının ortasında... ekonomik eğilim, son kertede kaçınılmaz bir şey olarak kendini dayatır." Marksist tarihyazımı düşüncesini dikkate şayan bir yeniden değerlendirmeye tâbi tutan En-

107 *A.g.e.*, 11. cilt, s. 103. Marx'ın *On Sekiz Brumaire*'i'ne yazdığı meşhur önsözün –"Hegel, bir yerde, şöyle bir gözlemde bulunur: Bütün büyük tarihî olaylar ve kişiler, hemen hemen iki kez yinelenir. Hegel eklemeyi unutmuş: ilkinde trajedi, ikincisinde komedi olarak"– büyük ihtimalle Aralık 1851'de yeni bir çalışma tasarlarken Engels'ten aldığı mektuptan esinlendiğini not düşmekte fayda var. Bonaparte'ın darbesine Engels'in tepkisi, "Fakat dün gördüklerimizden sonra, halka güven olmaz. Gerçekten de sanki Dünya Tini kisvesi altında Hegel mezarından tarihi yönetiyormuş ve büyük bir sorumluluk duygusuyla, ilkinde trajedi, ikincisinde berbat bir komedi olarak her şeyin iki kere yinelenmesine yol açıyormuş gibi." Bkz. 38. cilt, s. 505.

108 MECW, 50. cilt, s. 266.

gels, şimdi, tarihin, materyalist klişenin ilk varsaydığından çok daha akışkan olduğunu savunuyordu. Çünkü diyalektik süreç basit bir neden sonuç ilişkisi değil, karşıtların karşılıklı etkileşimiydi: Dolayısıyla, "nihai belirleyici" ekonomik bağlam olsa da, Engels artık bir insanın kararlarını ve tarihini şekillendirmede, siyasetin, kültürün, hatta "geleneğin" de rol oynayabileceğini düşünüyordu. Geçmiş "öyle bir şekilde meydana geliyor ki, nihai sonuç değişmez bir şekilde, her biri kendi oluşunu yaşam koşullarının geniş bir çeşitlemesine borçlu olan, çok sayıda tekil iradenin birbiriyle çatışmasından üretiliyor." Böylece, tarihsel materyalizm mefhumuna o kadar çok şerh düşülmüş oluyordu ki, bırakın siyasi bir araç olmayı, güvenilir bir entelektüel araç olma kapasitesini bile neredeyse hepten yitiriyordu. O sıralarda 70 yaşında ve Avrupa'nın önde gelen komünist kâhini olarak iyice yer etmiş olan Engels, tarihin idealist yorumuna karşı savaşın Marx'la kendisini materyalist bileşeni gereğinden fazla vurgulamaya itmiş olabileceğini teslim ederek, tefekküre dalmıştı. Kuşkusuz, tarih yorumlarının banal bir mütearife haline gelmesi (dönemin ekonomik bağlamını da biraz dikkate almak gerekir, gibisinden) ya da iktisadi indirgemeciliğin nahoş bir türüne dönüşmesi tehlikesinin farkındaydı: "Eğer bazı genç yazarlar ekonomik boyuta hak ettiğinden fazla önem atfediyorlarsa, bunda belli ölçüde Marx'la benim de suçumuz var. Bu temel prensibin altını, onu inkâr eden rakipler karşısında çizmek zorundaydık ve birbirleriyle etkileşim halindeki diğer faktörlerin hakkını verecek zaman, mekân ya da fırsatı her zaman bulamadık."[109]

1850'lerin Manchester'ında Engels henüz bu tür ince ayrıntılara kafa yormuyordu. Onun yerine, tokat gibi çarpan tarihsel materyalizm çalışması *Almanya'da Köylü Savaşı*'nı (1850) yazdı.[110] Kendi ifadesiyle amacı, "Dönemin Almanyası'nın mevcut siyasi düzenini, bu düzene karşı isyanları ve çağın siyasi ve dinî teorilerini, bu ülkenin tarımda, sanayide, kara ve su yollarında (ulaşımda), meta ve para ticaretinde eriştiği gelişme aşamasının nedenleri olarak değil, sonuçları olarak" göstermekti. Güncel siyasi mücadelelere destek olmak için –bu kitap özelinde 1848-1849'daki bozgunlardan sonra cesaretleri kırılan Alman radikallere, 1520'lerin köylü isyanlarını ilham kaynağı olarak göstermek suretiyle– eski moda tarih yazınının (tarihçi Wilhelm Zimmerman'ın yakın tarihli çalışması da dahil) altından çıkıp üstünden girmeye niyet etmişti. "İki yıllık mücadeleden sonra her yerde baş gösteren gevşeme karşısında, Alman halkına Büyük Köylü Savaşı'nın kaba ama güçlü ve dayanıklı çehrelerini hatırlatmanın tam zamanı."[111] Birinci sınıf bir materyalistin tüm acımasızlığıyla dediğini yaptı.

109 *A.g.e.*, 49. cilt, s. 34-36.

110 *A.g.e.*, 21. cilt, s. 94.

111 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 399.

Kaderin bir cilvesi olarak, Engels'in yazdığı tarih kitabının kahramanı Carlyle-sever bir "büyük adam", Protestan radikal ve "muhteşem şahsiyet" Thomas Müntzer'di. Alman Mesihçi geleneğinden gelme gezgin bir mistik olan Müntzer, 1520'lerin başında Reformasyon'un radikal kanadı ile geleneksel köylü ayaklanmasını, tanrı-tanımazlara karşı bir Hıristiyan ittifakı oluşturmak üzere birleştirmeye çalıştı. Tanrı'nın çektiği acıyı vurgulaması, uhrevi eşitliğin yanında dünyevi/sosyal eşitliğin önemine dikkat çekmesi ve Martin Luther'in "kentli reformasyon"una saldırması, ruhban sınıfının topladığı yüksek vergilere kızan, toprak reformundan mustarip yoksul köylüleri galeyana getirdi. Müntzer Wittenberg'de papazlık eğitimi almış ve Allstedt, Prag ve Zwickau'da uzun yıllar vaizlik yapmıştı; siyaset ve sosyal reform vizyonu birbiriyle iç içe geçmiş halde Protestan teolojisinden besleniyordu. Ama Engels'in bunlarla işi yoktu. Elbette, "o günlerin sınıf mücadeleleri dinî sloganlarla süslenmiş"ti, fakat salt bu yönüyle mücadelenin materyalist dayanağı ihmal edilmiş oluyordu.[112] Engels, erken 16. yüzyıl Alman toplumunun iktisadi temelleri ile –feodal soylular, Protestan reformcu burjuvazi ve köylüler arasındaki– sınıf ayrımının, devrimi nasıl çağırdığını kılı kırk yaran bir titizlikte anlatmaya koyuldu. Fakat ayak takımını sınıf bilincine vardırmayı bir tek Müntzer becerebilmişti. Hakkıyla anlaşıldığında, Müntzer köylüler arasında en gelişmiş olanları sınıf savaşına doğru başarıyla yönlendirmiş olan embriyonik bir Marksist ajitatördü. "Müntzer'in dinî felsefesi ateizme yaklaştıkça, siyasi programı da komünizme yaklaşıyordu... Müntzer (yeryüzünde) Tanrı Krallığı fikriyle, sınıf farkının, özel mülkiyetin ve toplumun üyelerinden bağımsız ya da onlara yabancı bir devlet otoritesinin bulunmadığı bir toplum düzenini kastetmişti."[113] Ama, ne yazık ki, Müntzer, içine doğduğu çağın üretim tarzının ilerisine geçmişti: "Aşırı bir partinin lideri için, başa gelebilecek en kötü şey, hareket henüz olgunlaşmadan iktidarı ele almak zorunda kalmaktır."[114] Hamasi retoriği ve siyasi teşkilatına rağmen, erken 16. yüzyıl Almanyası'nda ne feodal sosyal düzen, ne de tarıma dayalı ekonomi devrimci komünizme hazırdı. Ve Müntzer'in düzensiz köylüler ordusu, 1515'te doğu Almanya'nın Frankenhausen tarlalarında Luther'in müttefikleri tarafından kılıçtan geçirildi. Engels'in hep kaçındığı meşhur burjuvazinin "arkadan hançerlemesi" tezi bu olayda ziyadesiyle gerçek olmuştu.

1525 ve 1848-1849'daki bozgunların sebebi salt ekonomik temelin ve siyasi üstyapının uygun olmayışıyla alakalı değildi; aynı zamanda askerî açıdan büyük hataların da ürünüydüler. Bu nedenle harp çalışmaları Engels için ikinci

112 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 412.
113 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 422.
114 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 469.

bir akademik ilgi alanı haline geldi. Manchester'a taşındıktan birkaç ay sonra, bazı askerî tarih kitapları istemek üzere (bu meseleyi daha sonra Prusyalı emekli bir subayın kütüphanesini satın alarak halledecekti), Frankfurt'taki Joseph Weydemeyer'e şöyle yazmıştı: "Kendimi fazla gülünç duruma düşürmeden [askerî bilimde] teorik tartışmalara katılmama yetecek kadar ilerleyebilmeliyim."[115] Harp, Engels'in "özel uzmanlık konusu" haline geldi ve tipik bir titizlikle kendini liderliğin işlevi, stratejinin doğası ile topografi, teknoloji ve ordunun moralinin rolü konularına kaptırdı. Teorik açıdan "büyük insanlar"dan hiç hazzetmemesine rağmen, Engels büyük generallerden kendini alamıyordu. Napier ve Garibaldi'ye bir öğrenci şevkiyle hayranlık duydu ama onu asıl büyüleyen Napoleon ile Wellington arasındaki manişeist çatışma olmuştu. Bütün materyalist eğilimlerine aykırı olsa da, Engels Waterloo'nun kahramanına hayrandı –"sağduyu dehanın zirvesine çıkmaktan aciz olmasa, dahi olurdu"– ve Britanya'nın en gerici generalinin ardından alenen ağıt yakmıştı.[116]

Askerî tarih çalışarak geçirilen yıllar, 1850'lerin ortasında Kırım Yarımadası Rus, İngiliz ve Fransız orduları için berbat bir bataklığa dönüştüğünde karşılığını verdi ve Engels İngiltere'nin önde gelen masabaşı generallerinden biri olarak başarıyla ikinci kariyerine başladı. Askerî konulardaki birikiminin ona Manchester'dan çıkış yolu sunacağını bile ummuştu. 1854'te savaş patlak verince derhal *Daily News* gazetesinin editörüne iş başvurusu yaptı. "Şu sıralarda gazetenizin askerî konular departmanına katkı yapma önerisinin memnuniyetle karşılanacağını varsayarken, yanılmadığımı umuyorum..." Engels, "Güney Almanya'daki ihtilal boyunca bulunduğu aktif hizmetin" ayrıntılarına geçmeden önce, Prusya topçu birliğindeki görevinden başlayarak kısa bir askerî özgeçmiş sunmuştu. Rusların sıkı bir yenilgiye uğramasını umduğunu söylemekle birlikte, siyasi tahlillerine "askerî eleştirilerinde mümkün olduğunca az" yer vermeyi vaat etmişti. Ama bütün bu taahhütlerine rağmen işi alamadı. Ermen & Engels'ten kurtulmak için iyi bir fırsatın daha elinden kayıp gitmekte olduğunun farkındayken, hışımla Marx'a, "*Daily News*'la her şey bitti," diye yazacaktı. Her konuda –ücret, düzeltmeler, sözleşme şartları– anlaşma sağlanmış görünürken, "birden bugün, makalelerin fazla profesyonel olduğunu belirten" ve askerî konularda uzmanlaşmış bir dergiye yazmasını salık verdikleri bir mektup almıştı. Eşine az rastlanacak bir öfke patlaması yaşayan Engels, askerî deneyimin küçümsenip işinin baltalanmasından Londra'daki göçmen dedikodusunu sorumlu tuttu; "Engels'i, bu askerî şahsiyeti, salt bir yıllık deneyimi olan eski bir gönüllü, bir komünist ve çekirdekten yetişme bir kâtip olarak tanıtmaktan ve her şe-

115 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 370.

116 *A.g.e.*, 10. cilt, s. 332.

ye bir nokta koymaktan daha kolayı yok."[117] Daha da beteri, bezirgânlığının onur kırıcılığı aklına geldikçe kan beynine sıçrıyordu. Oysa aleyhinde bir dedikodu kampanyası yürütüldüğünü söylemek zor. Buna karşılık (hayalet yazarlığa dönmek zorunda kaldığı *Daily Tribune*'de) askerî muharrirliğinin kuru, olgu yüklü ve ziyadesiyle analitik diline dair çok sayıda delil mevcut. Savaşın en kanlı ve en dramatik muharebelerinden biri olan Hafif Süvari Alayı'nın saldırısına ilişkin anlatısı, iyi bir örnek olabilir. Engels, Cardigan Kontu'nun "hafif süvari alayını vadinin bir yamacından diğerine geçirmek üzere," askerlerine nasıl komuta ettiğini anlattıktan sonra, alayın dört bir yandan ateş altında kalıp topyekûn imha edilişini kuru bir olgusallıkla betimler. "Hücuma katılan 700 kişiden savaşabilir durumda geri dönenlerin sayısı 200'ü geçmezdi. Hafif süvari alayı, takviyelerle toparlanana dek etkisizleştirilmiş sayılabilir."[118] *Daily News*'un bu kurşun gibi ağır betimlemeler olmadan da idare edebilmesine şaşmamalı.

Neyse ki, Engels'in üslubu gelişip olgunlaştı ve 1850'lerin sonlarında İtalya'nın birleşmesi meselesinden ötürü Prusya, Avusturya ve Fransa arasında artan gerilim, *Po ve Ren* isimli anonim bir risale ile yeniden sahaya dönmesine olanak tanıdı. Siyasi istihbaratın, Alpler coğrafyasının ve savaşa hazırlık düzeyinin ustalıklı bir değerlendirmesiyle Engels, Fransız-Avusturya savaşının doğuracağı olası askerî senaryolar karşısında Prusya'nın nasıl bir tutum takınması gerektiğini ana hatlarıyla çiziyordu. "Hepsini okudum," demişti Marx, metni aldıktan sonra. "Son derece zekice; siyasi boyutu da harika bir şekilde aktarılıyor ve bunu yapabilmek gerçekten çok güç. Risale büyük başarı kazanacak."[119] Öyle de oldu; Alman ve Avusturya basınında methiyeler düzülen eseri General Guiseppe Garibaldi'nin topluca satın aldığı söylentileri yayıldı. Gerçekten de *Po ve Ren* öylesine malumatfuruştu ki, pek çok karargâhta anonim yazarın kim olduğunu tahmin etmek oyun haline gelmişti. Marx, "En üst düzey askerî çevrelerde (Prens Charles Frederick'inki de dahil), risalenin kendini gizleyen bir Prusyalı general tarafından yazıldığı düşünülüyor," diye haber vermişti Engels'e, memnuniyetle.[120] Sinir bozucu olan, Manchesterlı kâtibin de hâlâ gizleniyor oluşuydu.

Fransa ile Avusturya arasında süregiden düşmanlık Bonaparte'ın iktidara gelmesinin yol açtığı dramatik diplomatik sonuçlardan sadece bir tanesiydi. III. Napoleon, hükümdarlığının başından itibaren Fransız imparatorluğunun hâkimiyet alanını genişletmeye kararlıydı; 1850'lerin sonlarına doğru (müphem bir İngiliz bağlantısı bulunan başarısız suikast girişimi ardından)

117 *A.g.e.*, 39. cilt, s. 423-425, 434-436.

118 *A.g.e.*, 13. cilt, s. 524.

119 *A.g.e.*, 40. cilt, s. 400.

120 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 280.

ordu içinde Bonaparte'ın ihtirasları arasında İngiltere'nin işgalinin de bulunabileceği konuşuluyordu. Son derece şoven bir basın kampanyası ardından, 12 Mayıs 1859'da, İngiltere'nin yerel gönüllü birlikleri bir kez daha Fransız tehdidine karşı –en son 1804'te amca I. Napoleon'a karşı toplanmışlardı– bir araya geldiler. Gönüllü yazılan on binlerce kişi, "İrlandalılar Birliği", "Zanaatkârlar Birliği", "Belediye Birliği", hatta bir tane de "Basın Birliği" ile seferberliğe başlayan İngiliz halkının spontane askerî örgütlenmesine dair kayda değer bir örnek teşkil ediyordu.[121] Lord Palmerston işgalci bir deniz filosuna karşı Solent kıyısı boyunca (tarihe gösterişli fakat 'akılsız' binalar olarak geçen) kaleler inşa ederken, Britanya'nın parklarında ve tören alanlarında gönüllü birliklerin düzensiz adımlarla yürüyüşleri ve Fransız karşıtı şarkıları yankılanıyordu. Engels'in Britanya halkının militarist ruhuna güveni daima tamdı –"başka hiçbir yerde bu kadar çok avcı ile kaçak avcı, yani yarı eğitimli hafif piyade ile keskin nişancı yoktur"– ve hevesle, bu gerici Bonapartist rejime karşı tabandan gelen direniş hareketini onayladı.[122] Özellikle de gönüllülerin eğitimden geçirilmesini destekliyordu. Baden gazisinin çıkardığı bir ders varsa, o da lojistik desteğin, iyi işleyen bir emir komuta zincirinin ve temel askerlik becerilerinin hayatî önemiydi.

Engels, *Daily Tribune* için kaleme aldığı "Fransızlar Londra'yı Talan Edebilir mi?" başlıklı melodramatik makalesinde, "Deneyimle sabittir ki, kitlelerin vatanseverlik duyguları ne kadar güçlü olursa olsun, silahları yoksa, yahut olsa bile nasıl kullanacaklarını bilmiyorlarsa, bu duyguların acil durumlara faydası olmuyor," diye yazacaktı.[123] Ancak yetkililer son derece etkili bir teftiş ve tatbikat programıyla böyle bir olasılığa karşı çoktan harekete geçmişlerdi bile. 1862'de Engels'in kanaati olumluydu: "Üç yılın sonunda, kesinlikle her açıdan başarılı bir deney olarak değerlendirilmeli... İngiltere, hükümete neredeyse hiçbir maliyeti olmadan, ülkeyi savunmak üzere 163.000 kişilik düzenli ordu yaratmış oldu."[124] Bu coşkusu sadece bir kez, Londra'dan Manchester'a dönerken yaptığı bir tren seyahatinde azalır gibi olmuştu: "Camı kırıp göğsümü sadece 30 cm ile sıyırıp geçerek vagona giren tüfek kurşunuyla müşerref oldum: muhtemelen gönüllülerden biri kendisinin henüz ateşli silah teslim edilmeye hazır olmadığını göstermek istiyordu."[125]

Engels, saplantılı Bonapartizm karşıtlığı komünist ideolojisine galebe çaldığı için gönüllüleri destekliyordu ama bu da onun zaman zaman yaşadığı sınıfsal çelişkilerin bir başka örneğiydi. Gönüllü birlikler gerçekten de

121 Bkz. W. O. Handerson ve W. H. Chaloner (der.), *Engels as Military Critic* (Manchester, 1959).
122 MECW, 11. cilt, s. 204.
123 *A.g.e.*, 17. cilt, s. 437.
124 *A.g.e.*, 18. cilt, s. 540.
125 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 399.

Fransız işgaline karşı ilk direniş hattını oluştursalar da, doğaları gereği gerici güçlerdi. Çünkü kitlesel olarak gönüllü yazılanlar işçiler değildi; sadece kendi silahlarını temin edebilecek, "bütün masrafları karşılayabilecek" ve yılda 24 güne kadar eğitimlere katılabilecek durumda olanlardı. Rochdale ve Oldham'daki işçi sınıfının radikalleri tarafından, dikkatleri siyasi reform taleplerinden uzaklaştırmak için kurulmuş "Muhafazakâr Parti icatları" olarak nitelenen bu birlikler, yerel aristokrasi ve sanayicilerin başını çektiği zenginlerin ordusuydu. Preston Gönüllü Birliği, "tek bir işçi sınıfı unsurunun dahi" bulunmamasıyla öne çıkarken, 40. Tüfekli (Manchester) Lancashire Gönüllüleri "centilmen", tüccar, kâtip ve zanaatkâr ağırlıklıydı.[126] Gönüllü birlikler, Victoria dönemi ortalarında Britanya burjuvazisinin hegemonyasının bir başka bileşeniydi aslında: katmanlı bir sınıf yapısının yerleşmesine sinsice yardım eden gönüllü bir orta sınıf örgütlenmesi. İçgüdüsel bir şekilde orduevinin bakış açısını benimseyen Engels ise, Bonapartçı düşmana karşı askerî hazırlığa odaklı kaldığı için, dipten gelen bu sese sağırdı.[127]

Manş Denizi'ni geçmek Bonaparte'ın oyun planında yer almayınca, gönüllülerin büyük bir hayal kırıklığı yaşadığına şüphe yok. Bonaparte bunun yerine Avrupa'nın diğer yayılmacı gücü olan Bismarck'ın Prusyası'yla ihtilafa girmeyi seçti. Kuzey Almanya Konfederasyonu Başbakanı, çetrefil Shleswig-Holstein sorunu üzerinden 1866'da Avusturya'ya savaş açmıştı bile ve daha 1870'e gelmeden Fransa'yla da sıcak çatışma kaçınılmaz görünüyordu. Demir Başbakan iktidara geldiği sırada, Engels Bismarck'ın karakterini korkunç yanlış değerlendirmişti ve kayda değer bir muhakeme hatası yaparak Avusturya'nın 1866'daki kapışmadan galip çıkabileceğini düşünmüştü. Ama 1870 Haziran'ında artık Bismarck'ın savaşkanlığı ve stratejik hünerleri konusunda eski yanılsamalarından eser kalmamıştı. Fransa-Prusya savaşı Engels'in askerî uzmanlık kariyerinde parlak bir dönem olarak yer etti ve kendisine Marx ailesinin yakıştırdığı "Genelkurmay" ya da daha yalın haliyle "General" lakabını kazandırdı.

Marx'ın onu *Pall Mall Gazette*'e askerî yorumcu olarak aldırması sayesinde, bu kez görüşlerini aktarabileceği uygun bir mecra bulabilmişti. *Daily News* bozgununun acısını hâlâ hissetmekte olan Engels, bu kez iş teklifini "Sanırım iyi bir nakit ücret karşılığında *Pall Mall Gazette*'e savaşa dair haftada iki makale yazmam uygun olacaktır," diyerek yanıtlamıştı. Böylelikle cepheden gelen haberler ve Avrupa gazetelerinden kesitlerle, Manchester'da oturduğu yerden Prusyalıların Bonaparte'ın güçlerine karşı nasıl

126 Bkz. Stephen Bull, *"Volunteer!" The Lancashire Rifle Volunteers 1859-1885* (Lancashire, 1993).

127 Gönüllü birliklere dair daha farklı, çağdaş bir yaklaşım için bkz. *The Sack; or, Volunteers' Testimonial to the Militia* (Londra, 1862).

bir güzergâh çizerek ilerlediğini anlatmaya koyuldu. Temmuz sonunda da, arkadaşı Edward Gumpert'in "77. Alay'da bölük komutanı" olan bir kuzeni vesilesiyle haber atlatmayı başardı ve alayın konuşlandırıldığı mevziye bakarak, Fransızlarla Prusya güçleri arasındaki ilk büyük muharebelerden birinin Saarbrucken yakınlarında yaşanacağını doğru tahmin etti. Özel haberinin yayımlanması için yanıp tutuşan serbest çaylak yazar Engels, Marx'a talimat yollamıştı: "İlişikte Prusya harekatının planını bulacaksın. Lütfen hemen bir taksi tut ve derhal *Pall Mall Gazette*'e götür, ki pazartesi akşamı yayımlanabilsin. Bu yazı beni de, *Pall Mall Gazette*'i de çok meşhur edecek." *The Times*'tan *Spectator*'a Londra'nın tüm gazeteleri bu makalenin takip haberlerini yapınca haklı da çıkmış oldu. Marx da gurur duymuştu: "Savaş biraz daha sürerse, Londra'nın en önde gelen askerî otoritesi olarak ün yapacaksın."[128] Gerçekten de 1870 Ağustos'unda Fransız birliklerinin Sedan'da yenileceğini ve Bonaparte'ın yakalanacağını da öngörünce, Engels'in otoritesi daha da sağlamlaştı.

Engels'in analizinde ateş gücü ve strateji hesabından fazlası vardı. Lenin'in *New York Daily Tribune*'daki ayaklanmalarla ilgili makalelerini tekrar yayımlaması sayesinde, Engels bugün gerilla savaşının öncü teorisyenlerinden sayılıyor. Engels ayaklanmayı, çeşitli müphem kuralları olan, "bir savaş olduğu kadar bir sanat" şeklinde tanımlamıştır: Bir kez kalkışınca "büyük bir kararlılıkla davranmalı ve sürekli taarruzda olmalısınız. Savunma bütün silahlı ayaklanmaların ölümüdür ... rakiplerinizi güçleri dağılırken şaşırtmalı, küçük de olsa her gün yeni başarılar hazırlamalısınız ... düşmanlarınızı, size karşı yeniden güç kazanmalarına izin vermeden geri çekilmeye zorlayın; devrimci siyasetin bugüne kadar bilinen en büyük ustası Danton'un deyişiyle, cesaret, cesaret, daha fazla cesaret [*de l'audace, de l'audace, encore de l'audace*]!"[129] Fakat kısmen Baden'deki mutsuz deneyimi yüzünden, ama daha çok askerlik bilimine materyalist açıdan bakmayı tercih ettiği için, Engels gerilla mücadelesine dair hep derin kuşkular taşıdı.

Britanya'nın Kırım'daki beceriksizliğinin ve Bonaparte'ın Bismarck tarafından ezilmesinin sebebi, sosyo-ekonomik temellerdeki köhneleşmenin askerî kurumlara da yansımış oluşuydu. Materyalist düşünen Engels'e göre, harp –din, siyaset ya da kültür gibi– üstyapının unsurlarından biriydi ve ekonomik koşullar tarafından belirleniyordu: "Silahlı kuvvetler, sosyal kompozisyon, organizasyon, taktikler ve strateji, her şeyden önce, ulaşılmış olan üretim ve iletişim düzeyine bağlıdır." Savaş modern biçimine, Fransız Devrimi'ni izleyen yıllarda, yükselen burjuvazi ve özgürleşen köylülerin 19. yüzyılın devasa savaş makineleri için para ve insan üretmeye başlaması ardın-

128 MECW, 44. cilt, s. 7, 17, 32.

129 *A.g.e.*, 11. cilt, s. 85-86.

dan kavuşmuştu. Bu itibarla, çeşitli Avrupa ordularının gelişiminin ardında, ulusların sosyo-ekonomik gelişimlerinin –sınıf sistemlerinin, teknolojik donanımlarının, mülkiyet ilişkilerinin– tarihi vardı. O denli ki, "deha sahibi büyük komutanların oynadıkları rol, en iyi durumda savaş metotlarını yeni silahlara ve savaşçılara uyarlamakla sınırlıdır."[130] "Geniş ölçekli modern sanayinin bir ürünü olmakla kalmayıp, ayrı zamanda onun bir numunesi, yüzen bir fabrika olan"[131] modern savaş gemisi, buna en bariz örnekti.

Mamafih, İngiliz ordusu özelinde, birliklerin durumu ayrı zamanda, gudubet bir şıklık içinde köhnemiş bir siyasi sistemi gözler önüne seriyordu. Kırım'daki birlikler için, "Her yere yayılmış bir istismar yığını olan İngiltere'nin ordu teşkilatı da kendisi gibi dibine kadar çürümüş durumda," diye yazmıştı.[132] Ardından da majestelerinin alaylarında ziyadesiyle yaygın olan para ile mevki satın alma, gayri profesyonellik, subay ve erler arasındaki sınıf ayrımı ve dayak cezası gibi örnekleri sıralamıştı. Hafif Süvari Alayı'nın saldırısı, materyalist açıdan bakıldığında, Cardigan'ın cephedeki bireysel hatalarından ziyade, modern sanayi dönemine uyum sağlayamayan İngiliz seçkinlerinin yapısal hatalarıyla alakalıydı. Yetersizlik, gereksiz yere verilmiş kayıplar ve "İngiliz ordusunun zavallı liderliği, köhnemiş bir oligarşinin kaçınılmaz sonucu"ydu.[133]

Hakkında yazı yazdığı 19. yüzyıl ortası savaşlarının çoğunun kökeninde imparatorlukların olması, Engels'i sömürgeciliğin doğası üzerine daha geniş düşünmeye itti. 20. yüzyılda Mao'dan Ho Chi Minh'e ve Castro'ya kadar birçok "özgürlük savaşçısı" anti-emperyalist mücadelenin temel unsuru olarak Marksizmi kucakladıkça, bu bahis de Marx ve Engels'in en çarpıcı siyasi mirası haline gelecekti. Ama komünizme geçişlerinde olduğu gibi, Marx ve Engels bu fikirlerle de geç tanıştılar. Emperyalizmin barbarlığı ve vurgunculuğu eleştirisi Thomas Paine ve William Cobbett'ten beri İngiliz radikalizminin asli unsurlarından biriyken, Engels'in emperyalizme direnen 'tarihsiz' halkları –1848 devrimleri karşısında Slavların yaptığı gibi, tarihin akışına direnen etnisite kalıntılarını– küstahça reddetmesi dikkat çekicidir. 1848'de Fransızlar Afrika'ya saldırınca, "Cezayir'in fethi uygarlığın ilerlemesi için önemli ve hayırlı bir vakıadır," diye yazmıştı. "Eğer çöl Bedevilerinin özgürlüğü ortadan kalktı diye üzüleceksek, aynı Bedevilerin hırsızlar milleti olduğunu da unutmamalıyız." Ve devam eder Engels: "Modern burjuvazi, uygarlığıyla, sanayisiyle, kamu düzeni ve beraberinde gelen görece aydınlanmayla,

130 *A.g.e.*, 25. cilt, s. 154-155.

131 Friedrich Engels, *Anti-Dühring* (Pekin, 1976), s. 221.

132 MECW, 14. cilt, s. 416.

133 *A.g.e.*, 14. cilt, s. 545.

feodal toprak ağasına da, yağmacı hırsıza da yeğdir."[134] Kapitalist emperyalizmin sağladığı faydalar –geri kalmış halkların zorla da olsa tarihin akışına katılarak sınıf bilinci edinmeleri, sınıf mücadelesine ve diğer her şeye dahil olmaları– işgalci güçlerin talihsiz edimlerinden daha mühimdi. Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da yazdıkları gibi, "(burjuva kapitalizminin) mallarının ucuz fiyatları, tekmil Çin Seddi'ni yerle bir edecek, barbarların yabancılara karşı inatla beslediği nefreti dize getirecek, ağır toplardır."

Güney Asya bağlamında gerçekten böyle düşünüyorlardı. Alt kıtanın halklarını, değişime direnen, tarihsiz ve zorla özgürleştirilmesi gereken insanlar olarak sınıflandırabilmek için, siyasal iktisatçılar James Mill ve Jean-Baptiste Say ile Hegel'in düşüncelerinden yararlandığı bir makalesinde, Marx, "Hint toplumunun bir tarihi, en azından bilinen bir tarihi yok," diye yazacaktı. "Onun tarihi dediğimiz şey, imparatorluklarını bu direnmeyen ve değişmeyen toplumun edilgin temeli üzerine kurmuş bulunan, birbirinin peşi sıra gelmiş davetsiz misafirlerin tarihinden başka bir şey değildir." Bu durumda, Britanya İmparatorluğu'na Hindistan'da çifte görev düşüyordu: "Biri yıkıcı, diğeri yeniden yaratıcı – eski Asya tipi toplumun ortadan kaldırılması ve Asya'da Batı toplumunun maddi temellerinin atılması."[135] Benzer şekilde, sanayici Engels de Hindistan'ın "yerli el sanatlarının ... İngiliz rekabeti karşısında nihai ezilişinden"[136] duyduğu memnuniyeti dile getiriyordu. 1857'deki Hint Ayaklanması (ya da ilk bağımsızlık savaşı) başladığında, Marx katliamları sömürgeciliğin on yıllarca süren kötü uygulamaları bağlamına yerleştirmekte gecikmedi. "Sepoyların cürümleri ne kadar alçakça olursa olsun, bu sadece İngiltere'nin Hindistan'da kendi yapıp ettiklerinin birikmiş bir karşılığı..."[137] Ama, ekonomik ilerleme ve emperyalist modernitenin gerekleri, dar görüşlü Hintlerin kendi kendilerini yönetme hakkından öncelikli olduğu için, ne Marx ne de Engels bağımsızlık mücadelesine tam destek verdi.

Buna mukabil her ikisi de on yılı aşkın bir süre boyunca, Almanya ve Rusya'nın Polonya'ya yönelik baskılarını, hem demokratik kendi kaderini tayin hakkının reddiyesi hem de proleter duyarlığı zayıflatan çirkin bir şovenizm örneği olduğu için kınamışlardı. "Başka ulusları ezen bir halk kendisini özgürleştiremez. Başkalarını ezmek için ihtiyaç duyulan kudret eninde sonunda döner kendini vurur."[138] Polonya'nın davası Alman işçi sınıfının davasıdır, diye ilan etmişlerdi. Alman işçiler sömürgeci zihniyetlerinden sıyrılıp,

134 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 472.

135 Karl Marx ve Friedrich Engels, *On Colonialism* (Moskova, 1961), s. 81-82.

136 MECW, 24. cilt, s. 11.

137 Karl Marx ve Friedrich Engels, *On Colonialism*, s. 152.

138 MECW, 24. cilt, s. 11.

davalarının Polonya halkı ile müşterek olduğunu idrak etmedikçe, Polonya asla feodalizmin zincirlerinden silkinip kurtulamayacaktı. 1850'lerin sonlarına doğru, işçi sınıfı dayanışması ile ulusal kurtuluş mücadelelerinin kader ortaklığı düşüncesi, "Batı'nın eski, kültürlü ulusları"ndan Avrupalı olmayan halklara doğru cömertçe menzil büyüttü. Marx ve Engels, sömürgeciliğin ekonomisini de yeniden yorumladılar: Sömürgecilik artık sadece ilkel kapitalist sermaye birikiminin yardımcısı değil, aynı zamanda metropolün egemenlerini hammadde ve korumasız pazarlarla payandalayan, küresel kapitalizmin insafsız bir bileşeni olarak görülüyordu. Modernleştirici bir güç olmaktan ziyade, burjuva egemenliğinin aracıydı. Ne de olsa, 1857'deki büyük ekonomik çöküşün devrime dönüşmesini engelleyen, Britanya'nın bakir sömürge pazarlarını ticaretle istilası olmuştu.

Engels tarihsiz halklar fikrinden uzaklaştıkça, sömürgeciliğe karşı direniş ilkesini sahiplenmeye başladı. Eskiden olsa Avrupa uygarlığının ilerlemesini alkışlayacakken, 1860'taki İkinci Afyon Savaşı sırasında Çinlilerin İngilizlere karşı mücadelesini destekledi. Aynı şekilde, Morant Körfezi ayaklanması sırasında Vali Eyre'in askerlerinin uyguladığı vahşet karşısında şoke oldu ("Her mektupta Jamaika'daki korkunç katliamlara dair bir haber var. İngiliz subayların silahsız zencilere karşı kahramanlıklarını anlattıkları mektuplar üzerine söyleyecek söz bulmak imkânsız") ve "Belçika'nın insani, uygarlaştırıcı Uluslararası Afrika Derneği'nin" Kongo'daki grotesk katliamlarını istihzayla karşıladı.[139] Engels, 180 derece dönüşle, Fransa'nın "insanlığın, uygarlığın ve Hıristiyanlığın tüm öğretilerine karşı ... barbar savaş sistemi"ni kınarken, Cezayir'deki "Arap ve Kabiliye aşiretleri"nin (geri kalmış Bedeviler değil miydi eskiden bunlar?) direnişini dahi kutluyordu.[140] "Düpedüz boyunduruk altına alınmış olan, yerli halkların barındığı ülkelerde, Hindistan, Cezayir ve Hollanda, Portekiz, İspanya müstemlekelerinde", Engels artık "mümkün olduğunca hızlı bir şekilde bağımsızlığa" götürecek bir devrimci işçi sınıfı ayaklanması programını savunuyordu. U dönüşü tamamlanmış, 20. yüzyılda büyük ilham kaynağı olacak olan, Marksizmin çığır açan sömürgeciliğe karşı proletarya öncülüğünde direniş tahayyülü ortaya çıkmıştı.[141]

Engels profesyonel yaşamı ile siyasi yaşamını birbirinden ayırmak için ne kadar gayret ederse etsin, sömürgeciliğe karşı bu yeni radikal tutumunda bariz bir çelişki vardı: Geçimini Ermen & Engels'ten sağlıyor oluşu, onu ticari-emperyalist kompleksin taammüden işbirlikçisi yapıyordu. Victoria döneminin ortalarına doğru, Engels'in kişisel servetini de artıran Manchester

139 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 205; 47. cilt, s. 192.

140 *A.g.e.*, 18. cilt, s. 67.

141 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 322.

merkezli pamuk ticaretindeki canlanma, sömürgelerin çevresinde oluşan yabancı ihracat pazarından besleniyordu. Birleşik Devletler'in güney eyaletlerinde kölelerin çalıştığı plantasyonlardan gelen ucuz ham pamuk, işlenmiş ürünler olarak İmparatorluğun en uç noktalarına yeniden ihraç ediliyordu. 1858-1859'lar civarında, Britanya'nın pamuklu ihracatının yüzde 25,8'inin alıcısı olan Hindistan (onu Amerika, Türkiye ve Çin izliyordu), kârları artırıyor ve mutat konjonktürel durgunluğa karşı hayatî bir denge unsuru olarak işlev görüyordu. Bu arada, Asya pazarları İngiliz pamuklu kumaşını ithal etmeye zorlanırken, Hint basmasının Avrupa uluslarına satılması cezalandırıcı gümrük vergileriyle yasaklanmıştı. 1857'deki Hint Ayaklanması'nın ertesinde, Hindistan'daki özerk pamuk üretiminin son kalıntıları da yok edilmişti. Pamuk endüstrisi tarihçisi D. A. Farnie'ye göre, "Hindistan ile ticaretteki müthiş büyüme, pamuk endüstrisini, [Richard] Cobden'in anti-emperyalizmini reddetmeye ve Hindistan'ın pahalı askerî bütçesinin yanısıra Çin'le afyon ticaretini de desteklemeye zorlamıştır."[142] Engels'in içinde yaşadığı fabrikalar ve tüccarlar dünyası, bu siyasi uzlaşmanın bir parçasıydı. Engels çaresiz, emperyalist akçeleri ceplerine indirdikleri için yolunu şaşırmış İngiliz proletaryasını suçladı –"İşçiler şen şakrak, İngiltere'nin dünya pazarındaki tekel ve sömürge şölenine katılıyor"– ama çuvaldızı kendine batırmakta ısrarcı olmadı.[143]

1863'ün berbat kışında, bu türden bir riya Engels'in öncelikleri arasında değildi.

> Sevgili Mağribi,
> Mary öldü. Dün gece erken yatmıştı ve gece yarısından hemen önce Lizzy de yatmak istediğinde, onu ölmüş buldu. Birdenbire. Kalp krizi ya da beyin kanamasına bağlı felç. Bu sabah bana söylenmedi; pazartesi akşamı gayet iyiydi. Nasıl hissettiğimi anlatmama imkân yok. Zavallı kız beni bütün kalbiyle sevmişti.

1860'ta geçirdiği depresyonu henüz atlatamamışken, Mary'nin ölümü korkunç bir darbe vurdu. Dışarıdan bakıldığındaki hovardalığına, sefa düşkünlüğüne rağmen, Mary'ye sadık bir eş olmuştu. Henüz sakalları terlememiş genç bir Hegelci olarak, Salford'daki fabrikada çalışmak üzere Manchester'a ilk geldiğinden beri –bir küs, bir barışık– yirmi yıldır beraberlerdi. Pamukkent'in yeraltı dünyasına girmesini sağlayan ve yanındayken kendini en rahat hissettiği insan, Mary idi. Ölümünün Engels'te uyandırdığı his

142 D. A. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market 1815-1896* (Oxford, 1979), s. 105.

143 MECW, 46. cilt, s. 322.

şuydu: "Gençliğimin son izlerini de gömüyordum." Ama Mary'nin vefatına Marx'ın verdiği tepki de aynı ölçüde rahatsız ediciydi. Taziye mektubuna münasip bir giriş yapmıştı yapmasına: "Mary'nin ölüm haberi beni şaşırttığı kadar dehşete de düşürdü. İyi huylu, nüktedan ve sana çok bağlı biriydi." Ama sonra boğazını temizleyip, son derece anlayışsız, mızmız bir tonda, olağanüstü bencilce, kendi bahtsızlığını sayıp döktüğü –pahalı okul harçları, kira talepleri– bir tirat atmıştı. Neşeli bir "*Salut!*" ile bitirmeden önce de "Böyle bir zamanda sana bu dehşetli şeylerden bahsetmem büyük bencillik. Ama homeopatik tedavi gibi. Çivi çiviyi söker..." diye yazmıştı. Belki de Marx ailesinin onu en başından beri sosyal açıdan eşit görmemesinden ya da General'e layık olmadığını düşünmesinden ötürü, Marx Mary'nin ölümünü önemsememişti. Bu saygısızlık ve duygusuzluk karşısında Engels afalladı ve dostluklarının en büyük kırılması yaşandı. Beş günlük bir aradan sonra, "Takdir edersin ki, bu kez, başıma gelen felaket ve senin bu konudaki soğuk yaklaşımın, daha erken yanıt vermemi imkânsız kıldı," diye cevap verdi. Engels'in –yıllarca Mary'yi onlardan gizlemek için uğraş verdiği– "incelikten yoksun" tanıdıkları bile, en yakın dostundan daha fazla sempati ve şefkat göstermişlerdi. "'Duygulardan arınmış düşünce tarzınla' üstünlük taslamak için tam zamanı diye düşünmüş olmalısın. *Soit!*"

Marx utanmıştı. Bir hafta sonra kaleme aldığı yanıtta, önceki mektubun yazılma koşullarını ve ev ahalisinin içler acısı durumunu açıklamaya koyulmadan önce, "O mektubu yazmakla hata ettim ve postaya verir vermez pişman oldum. Ama bu kalpsizliğimden kaynaklanmıyor," diye yazacaktı. Üstü kapalı ve bağlam bildirerek de olsa, Marx'ın nadir dilediği özürlerden biriydi ve incinmiş Engels derhal kabul etti. "Dürüst davrandığın için teşekkür ederim," diye yanıtladı. "Hiç kimse ölümünden korkunç derece müteessir olmayacağı bir kadınla yıllarca beraber yaşamaz... Mektubun ulaştığında daha toprağa verilmemişti bile... Son mektubun telafi etti ve Mary'yle beraber, en eski ve en iyi dostumu da kaybetmediğime sevindim." Tartışma kapanmıştı ve Engels dostluklarını tazelemek üzere Marx'ın borçlarını kapamak için şirketin hesabından 100 sterlin aşırdı.[144]

Engels geçmişe takılıp kalan biri değildi: Marx'ı affetti ve yavaş yavaş Mary'nin yokluğunun üstesinden geldi. 1864 sonbaharına gelindiğinde, Marx mektuplarında Madame Lizzy'nin sağlığını ve mutluluğunu daha çok sorar hale gelmişti bile. Victoria döneminde bir erkeğin ölen karısının evde kalmış kız kardeşiyle avunması yeterince yaygındı ve Engels de, aradan geçen on sekiz aylık dönemde Lizzy Burns'ü evin kâhyalığından sevgililiğe terfi ettirerek aynen böyle yapmıştı. Tussy'nin onunla kurduğu "güvenilir dostluk" sayesinde, Lizzy hakkında Mary hakkında bildiklerimizden fazlasını bi-

144 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 441-447.

liyoruz. Tussy Karl Kautsky'ye mektubunda, "Mektep görmemişti. Ne okuyabiliyor ne de yazabiliyordu," diye bahsedecekti ondan, "ama harbi, dürüst ve bazı açılardan karşılaşabileceğiniz en iyi ruhlu kadın ... Mary'yle birlikte yıllar içinde aşırı derecede içki içtikleri doğru ama ebeveynlerim daima, bunun, bu iki kadının olduğu kadar Engels'in de kusuru olduğunu söylemişlerdir."[145] Bu arada, Engels ise "saf kan İrlanda proleteri" dediği Lizzy'nin Marksist özelliklerini öne çıkarmayı tercih ediyordu. Okur yazar olmayışının dokunaklı bir itirafında yazdığı gibi: "Sınıfına olan tutkusu, bu doğuştan gelen duygu, benim için, burjuvazinin "eğitimli" ve "duyarlı" kızlarının kibir ve safsatalarıyla becerebileceklerinden çok daha kıymetli."[146] Bu tasvirler, 1860'ların ortalarından itibaren Lizzy'nin Engels üzerinde teskin edici ve zenginlik katan bir etkisi olduğuna işaret ediyor.

Lizzy'nin, daha huysuz mizaçlı Mary'nin yerini almasının kayda değer ilk sonucu Marx ve Engels hane halkları arasındaki ilişkilerin iyileşmesi oldu. Mary'in varlığını genellikle görmezden gelmiş olan Marx'ın mektupları artık, "Bayan Burns'e selam"lardan ve diğer bilumum iltifattan geçilmiyordu. Engels de, Lizzy'yle yoldaşlığı konusunda çok daha açık bir tutum almıştı; mektuplarında ondan "sevgili eşim" diye bahsediyor ve Bayan Marx ile kızlara saygıyla –ve kendine mahsus üç yoncasıyla– mukabele ettiğini ekliyordu. Çiçek açan bu dostluğun anahtarı Marx kardeşlerdi: Laura, Jenny ve Tussy. Tussy küçük yaştan beri "Angel [Melek] Amca'sına hayrandı: "Onu iyilik bahşeden ikinci bir baba olarak görüyor. Çocukluğu boyunca ondan hep şarap, pullar ve neşeli mektuplar aktı durdu."[147] Ve şimdi de kollarının arasına "Lizzy Teyzeciği" katmıştı. 1869 yazında, Tussy, Engels ve Lizzy'yle alışveriş yaptığı, tiyatroya gittiği ve Manchester çevresinde turladığı keyifli birkaç hafta geçirmişti. Engels'in Jenny Marx'a anlattığına göre, "Tussy ve ailenin bizimle gelmeye ikna edebildiğim, insan ve hayvan bütün fertleriyle epey yürüyüş" yapmışlardı. "Tussy, Lizzy, Mary Ellen [ya da Lizzy'nin kuzeni 'Pumps'], ben ve iki köpek. Bu arada bu iki cana yakın hanımefendinin ikişer bardak bira içtiklerini de size özellikle bildirmem istendi."[148] Sonradan Lizzy'nin alkolizmine dair olumsuz çıkışları olsa da, Tussy'nin de bir iki kadeh içmeye itirazı yoktu ve Engels'lerin evinde, kuralların sıkı tutulduğu Marx rezidansında bulamayacağı özgürlüğün tadını çıkardı. O yaz hava bir gün o kadar sıcaktı ki, Tussy'nin dediğine bakılırsa, evin hanımları "bütün gün yere uzanıp, bira, şarap vs. içmişler"di ve Engels de eve döndüğünde onları yerde yatarken bulmuştu: "Teyzecik [Lizzy Burns], Sarah [Parker, hizmetçi], ben ve El-

145 Karl Kautsky Papers (Amsterdam), DXVI, s. 489.

146 MECW, 49. cilt, s. 378.

147 Kapp, *Eleanor Marx*, I. cilt, s. 107.

148 MECW, 43. cilt, s. 311.

len [Pumps] ... hepimiz, balensiz, botsuz, üzerimizde hepi topu birer içlik ve birer basma elbiseyle, yere boylu boyunca uzanmış haldeydik."[149] Engels bu düşkün, bohem, kadın-egemen atmosfere bayılıyordu ve genellikle en mutlu olduğu anlar, Marx kız kardeşlerle olduğu zamanlardı: düğünlerinde görev almak, gazeteciliklerini cesaretlendirmek, felsefi-entelektüel kelime oyunlarının tadını çıkarmak ve portrelerine şöminesinin üstündeki onur köşesinde yer vermek. Jenny Marx'ın Victoria döneminin en popüler salon oyunlarından "İtiraflar" sayesinde, Engels'in gizli sırlarını açığa çıkarabilmiş olmasını, ancak böylesi bir muhabbetli düşkünlük açıklayabilir. Sonuçta ortaya, bir biyografi yazarı için paha biçilmez bir zihin haritası çıkmıştı:

En sevdiği erdem:	şen olmak
Erkekte:	kendi işine bakması
Kadında:	neyi nereye koyduğunu hatırlaması
Başlıca özelliği:	Her şeyi yarım bilmek
Mutluluk deyince:	Chateau Margaux 1848
Mutsuzluk deyince:	Dişçiye gitmek
Affedilebileceği kötülük:	Her tür aşırılık
En nefret ettiği kötülük:	İki yüzlülük
En antipatik bulduğu:	Gösterişli, yapmacık kadınlar
En sevmediği karakterler:	[Charles Haddon] Spurgeon [Nüfuzlu bir Baptist vaiz]
En sevdiği uğraş:	Şaka yapmak ve şaka yapılmak
En sevdiği erkek kahraman:	"yok"
En sevdiği kadın kahraman:	isimlerini sayamayacak kadar çok
En sevdiği şairler:	Renard the Fox, Shakespeare, Ariosto
En sevdiği yazarlar:	Goethe, Lessing, Dr. Samuelson
En sevdiği çiçek:	Mor sümbül
En sevdiği renkler:	Anilin [tekstil boyası] dışında herhangi biri
En sevdiği yemekler:	soğuk: salata; sıcak: İrlanda yahnisi
En sevdiği ilke:	hiç olmaması
Hayat şiarı:	rahat ol[150]

Engels için olduğu gibi, Marx'ın kızları için de Lizzy'nin cazibesi kısmen İrlandalı proleter kanı taşıyor olmasından geliyordu. Engels'e göre, Tussy ve Lizzy, Manchester akşamlarını, "çaylarını hazır edip ... sonra, arada bir 'sabıkalı ulus' bahsiyle bölünmemişse, neredeyse yatma saatine kadar İrlanda romanları okuyarak" geçirmekten hoşlanıyorlardı."[151] Engels'in bu melan-

149 *Daughters of Karl Marx: Family Correspondonce, 1866-1898* (Londra, 1982), s. 51.

150 MECW, 43. cilt, s. 541.

151 *A.g.e.*, s. 311.

kolik Zümrüt Ada romantizmini tiye aldığına bakmayın; İrlanda yahnisine duyduğu sevgiyle, onun da en az Marx kızları kulübünün herhangi bir üyesi kadar bu 'karanlık ada' muhabbetine zaafı vardı. Çünkü Burns kardeşlerle geçirdiği 20 yılda, İrlanda sorunu üzerine düşünceleri çok daha sofistike bir hal almıştı. İrlandalılara dair *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda çizdiği –çoğu Thomas Carlyle'dan alınma– acımasız, ırksal karikatür, İngiltere-İrlanda ilişkilerine dair, sömürgecilik kuramlarıyla zenginleşmiş çok daha materyalist bir okumaya dönüşmüştü.

Hepsinden önemlisi, Engels iki kez adayı ziyaret etmişti: 1856'da Mary Burns ile Dublin'den Galway'e seyahat etmiş, 1869'da ise Lizzy ve Tussy ile Wicklow dağları, Killarney ve Cork'u gezmişti. Âlim yanı her zaman ağır basan Engels, İrlanda tarihini yazmayı planlamış ve ülkenin hukuku, coğrafyası, jeolojisi, ekonomisi ve folk şarkılarına ilişkin notlarla, on beş adet not defterini doldurmadan önce İrlandacasına (Gaelik) çalışmıştı. Topoğrafyasıyla, kültürüyle, ekonomisiyle beklenmedik bir empati geliştirdiği bu halkın mücadelesi destansı bir şekilde anlatılmalıydı. Yarım kalan tarih çalışmasının afili pasajlarından birinde olduğu gibi: "İklimi, yerlisi gibi daha şiddetli bir karakter taşıyor, daha keskin ve daha hızlı değişiyor; gökyüzü İrlandalı bir kadın yüzü gibi; yağmur ve güneş aniden ve beklenmedik şekilde birbirini izliyor ve İngiltere'nin gri kasvetinden eser yok."[152]

Belki henüz onu hayal kırıklığına uğratmamış olduklarından, Engels, İngiliz işçi sınıfındansa sömürülen İrlanda köylüsünün yaşam koşullarına daha büyük bir tutku besliyordu. 1856'daki yolculuğu sırasında, "kıtlığın bu kadar elle tutulur bir gerçekliği olduğunu hiç düşünmemiştim," diye yazmıştı. "Köyler tümüyle boşalmış; [harabeye dönmüş binaların] arasında çoğu avukat olan, hâlâ burada yaşayan tek insan grubu, küçük toprak sahiplerinin muhteşem bahçeleri uzanıyor. Kıtlık, göç ve bu ikisinin arasında temizlik bu hale getirmiş." Westminster'in yol açtığı patates kıtlığı ve onu izleyen "temizlik" –"İrlandalıların kitlesel olarak yerlerini yurtlarını terk etmeye zorlanmaları"– tarım proletaryasını kırıp geçiren bir mera ekonomisine yol açtı. Açıklanmayan gerekçelerle, Engels bu kez bu durumu, (Meksika ve Amerika, Cezayir ve Fransa örneklerinde olduğu gibi) büyük bir ulusun geri kalmış, tarihsiz bir halka karşı ilerici, modernleştirici müdahalesi olarak değil, haksız bir tahakküm olarak değerlendirecekti. Nitekim Engels, Norman işgalinden bu yana devam eden sistematik İngiliz yağmacılığının İrlanda'yı "tamamen acınası bir ulus" haline getirdiğini savundu.[153] Daha önce bu tür-

152 Karl Marx ve Friedrich Engels, *On Ireland* (Londra, 1971), s. 14. Engels'in "İrlanda'nın Yayınlanmamış Tarihi"nden alıntılar *The Irish Democrat* gazetesi tarafından sonradan tefrika edildi. Bkz. *The Irish Democrat*, New Series, no. 71 ve 72, (Kasım-Aralık 1950).

153 MECW, 40. cilt, s. 49-59.

den bir saldırganlık Macarlar ve Slavlar, Amerikalılar ve Meksikalılar söz konusu olduğunda onaylanırken, Gaeller için durum farklıydı. Esasen İrlandalıları kahraman bir halk yapan da, İngiliz emperyalizmine karşı bocalayarak da olsa süregiden direnişleriydi.

Marx, İrlanda ve İngiliz radikalizmine ilişkin düşüncelerini yazmaya başlamadan çok önce, Engels İngiltere'nin sınıflı toplum yapısının İrlanda denizinin karşı kıyısına uzanan emperyalist egemenlikle ilişkisini kurmuştu. "İrlanda en eski İngiliz sömürgesi olarak değerlendirilebilir" ve "İngiliz vatandaşlarının sözüm ona özgürlüğü sömürgelerin baskı altında tutulması üzerine kuruludur."[154] Kraliçe I. Elizabeth'in plantasyonlarından, Victoria dönemindeki toprak sahiplerinin uçsuz bucaksız arazilerine, İrlanda'nın sunduğu zenginlik ve güç, emperyalist yönetici sınıfının elini ölçüsüz bir şekilde güçlendirmişti; İngiltere'nin önde gelen soyluları servetlerini İrlanda'da büyüttü; bu, sanayileşme için hayatî bir hızlı başlangıç sağladı. Marx'ın sonradan söylediği gibi, "İrlanda, toprak sahibi İngiliz aristokrasisinin kalesi"ydi. "Bu ülkenin sömürülmesi, sadece maddi zenginliklerinin temel kaynağını oluşturmuyor; en büyük manevi gücü de buradan alıyorlar. Dolayısıyla İrlanda, İngiliz aristokrasisinin İngiltere'deki egemenliğini sürdürmesini sağlayan büyük bir araçtır." Dahası İrlanda ekonomisinin talanı, yüz binlerce göçmenin İngiltere'nin sanayi kentlerine akın etmesiyle, ücretlerin düşmesine, işçi sınıfının yoksullaşmasına ve devrimci proleter ruhun şovenizmin ara sokaklarında yitip gitmesine yol açmıştı. "[İngiliz işçi] İrlandalı işçi ile ilişkisinde kendisini egemen ulusun bir bireyi olarak hisseder ve böylelikle, aristokratların ve kapitalistlerin İrlanda'ya karşı bir aleti durumuna düşerek, onların kendisi üzerindeki tahakkümünü güçlendirir."[155] Alman işçi sınıfının ilerlemesinin Polonya'nın özgürleşmesine bağlı oluşu gibi, İngiltere'de de devrim İrlanda'nın bağımsızlığına bağlıydı. İrlanda, İngiltere'nin en zayıf halkasıydı; kaybedilmesi Britanya İmparatorluğu'nun çözülmesini tetikleyecek ve İngiltere'de sınıf savaşını başlatacaktı.

Ama her zamanki gibi siyasi koşullar elverişli değildi. 1858 Martı'nda kurulan İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşliği ya da (Fionn Mac Cumhaill'in Ortaçağ destanı Fianna'ya atıfla) "Fenian'lar, İngiliz iktidarını şiddete başvurarak devirmeyi ve demokratik ve bağımsız bir İrlanda Cumhuriyeti kurmayı hedefleyen gizli bir İrlandalı-Amerikan topluluğuydu. Liderleri orta gelirli çiftçilerin, esnafın ve küçük şehir burjuvalarının çocuklarıydı ve "temel motivasyonları, İngiltere'nin yeryüzünde şeytani bir güç olduğu görüşü, İrlanda'ya mistik bir adanmışlık ve insanların kalplerinde 'fiiliyat'a kavuşan bağımsız İrlanda cumhuriyetinin moral üstünlüğü inancı etrafında

154 *A.g.e.*, 40. cilt, s. 49.

155 *A.g.e.*, 43. cilt, s. 473-474.

şekillenmişti."[156] Teorideki bu terkibin pratikteki karşılığı, İngiliz yönetiminin kolayca bastırabildiği bir dizi başarısız "ayaklanma" sonrasında, bu kez İngiltere'de düzenlenen terör saldırıları, kundaklama ve sabotaj eylemleri oldu. On iki masum insanın öldüğü Clerkenwell Hapishanesi'nin havaya uçurulması ile Eylül 1867'de Fenian üyeleri Thomas Kelly ile Timothy Deasy'nin Manchester'da bir polis aracından gün ortasında cüretkârca kaçırılmaları en çok ses getiren eylemleriydi. Manchester'daki olay sırasında komiser muavini Charles Brett'in öldürülmesi üzerine, izleyen günlerdeki polis baskınlarında Fenian üyesi 5 zanlı yakalanmış ve alelacele cinayetten hüküm giydirilmişti.

Diğer her şey bir yana, bunlar tam da Marx ve Engels'in nefret ettiği, binilen dalı kesmekten farksız terör eylemleriydi: ihtilalci öncünün maddi koşulların ilerisine geçerek daha geniş bir sosyal devrimi tehlikeye atması. Ama meseleyi burada bırakırsak, Lizzy'nin Engels üzerindeki etkisini hafife almış oluruz. Lizzy Engels'in tarihsizlik meselesiyle ilgili düşüncelerini çoktan değiştirmişti ve Engels'in tabiriyle "devrimci bir İrlandalı kadın" olarak Fenian hareketinin aktif destekçisiydi. Marx'ın damadı Paul Lafargue, "Manchester'daki İrlandalılarla sürekli temas halinde ve kumpaslarından daima haberdar" olduğunu söyler. Hatta, "Engels'in evinde pek çok Fenian misafir edilmiş ve Sinn Fein hükümlülerini (Kelly ve Deasy) darağacı yolundan kaçıran grubun lideri, polisten paçayı [Engels'in] eşi sayesinde kurtarmıştı."[157] Aynı hikâyeyi, Engels'in evini, "Fenian kaçaklarının adaletten kaçıp sığındıkları en güvenli yer; polisin bu barınaktan haberi yoktu" diye tasvir eden Max Beer de anlatır.[158] 1867'deki cezaevi aracından mahkûm kaçırma olayına Lizzy'nin de karıştığını destekleyen kanıt yok, ama çiftin Hyde Caddesi'ndeki evleri, Engels'in deyişiyle "büyük Fenian özgürlük muharebesi"nin geçtiği trenyolu köprüsüne kışkırtıcı derecede yakındı. Belki, ama belki, kırk kişilik Fenian çetesinden birkaçının kaçmasına Lizzy ve Engels yardım etmişti.

Romantik milliyetçilik fikirleriyle donatılmış bahtsız bir tedhiş ekibi olarak İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşliği'nin, her şeyden çok şehitlik menkıbelerine ihtiyacı vardı ve hüküm giyen beş Fenian üyesinden üçünün –William Allen, Michael Larkin ve Michael O'Brien'ın– idamları tam da buna yaradı. Engels, "Kelly ve Deasy'nin [hapisten] kurtarılmasının İrlanda, İngiltere ve Amerika'da bütün İrlandalı çocukların beşikten itibaren dinleyeceği bir kahramanlık türküsüne" dönüşeceği yönünde isabetli bir tahminde bulunmuştu: "Polonya halkının kadınları gibi, İrlandalı kadınlar da bu işin icabı-

156 R. F. Foster, *Modern Ireland* (Londra, 1989), s. 391.

157 *Reminiscences*, s. 88.

158 Max Beer, *Fifty Years of International Socialism* (Londra, 1935), s. 78.

na bakacaktır."[159] Davayı kendinden menkul bir azizlik halesiyle taçlandırmış olsa da, "Manchester şehitleri"nin asılması Lizzy, Tussy ve Jenny'yi müşterek bir yasa boğmuştu. Marx, "Manchester infazlarından beri Jenny karalar giyiyor ve yeşil bir kurdele üstünde Leh haçı takıyor" diye not düşerken, Engels de onu, hafif bir bıkkınlıkla, "siyah ve yeşilin benim evimde de ana renkler olduğunu söylememe hacet yok" diye yanıtlayacaktı.[160]

Manchesterlı işçi sınıfının İrlanda'nın kurtuluşu davasına tepkisi, duygusal Marx kardeşlerinkinden epey farklı olmuştu. Egemen sınıfın sömürüsüne karşı davalarının müşterek olduğunun bilincine vararak İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşliği ile bir olmak yerine, Manchesterlı proleterler Fenian "mezalimi"ne, İrlandalıların Lancashire'e göç etmeye başlamasından bu yana biriken ve 1860'ların başında zirvesine ulaşan bir İrlandalı düşmanlığı dalgasıyla karşılık verdiler. Bu dalga, pamuk kıtlığı sırasındaki tamahkâr tutumları nedeniyle kentin liberal fabrikatör sınıfına duyulan daha büyük bir hoşnutsuzlukla birleşince, oy hakkına yeni kavuşan işçi sınıfı 1868 seçimlerinde muhafazakâr Tory'lere olağanüstü bir başarı bahşetti. Engels için bundan öte haysiyetsizlik yoktu: Proleter devriminin başkenti Manchester'a beslediği ümidi sonsuza dek yitirmişti. Öfkeyle, "Fabrika bölgelerindeki seçim sonuçlarına ne diyorsun?" diye sormuştu Marx'a. "Proletarya yine kendisini aptal durumuna düşürdü. Manchester ve Salford'tan, 2 Liberal'e karşı 3 Tory [milletvekili] çıktı... Her yerde düzen partilerinin ayakçılığını proletarya yapıyor ve eğer yeni seçmenlerden güç devşirmeyi başaran bir parti varsa, o da Tory'ler..." Durumun seçim bilimi açısından kabaca özeti korkunçtu: "İşçi sınıfı oylarının artmasının, Tory'leri geleneksel oy yüzdelerinin üzerine çıkardığı ve konumlarını görece iyileştirdiği yadsınamaz." İrlanda ve İrlanda sorunu, İngiliz sınıf yapısını çözeceğine, daha da sağlamlaştırmıştı.[161]

Fırtınalı, stres dolu ve melun tüccarlık yıllarının semeresi nihayet 1868'de alınacağı için, bu türden bir yenilgiyi hazmetmek zor olmadı. Engels 1865'te Marx'a söz vermişti: "El yazmaları postaya verildiği gün, öbür dünyalık olana dek içeceğim!"[162] Maalesef *Kapital*'in –"bu ekonomi boku"nun– ilk cildinin baskıya hazır hale gelmesi daha birkaç yıl alacaktı. Ama kitap çıktığında, yol açtığı rahatlama gözle görülebilir ölçüdeydi. Manchester yıllarının beyhude hüsranlarına, onca fedakârlık ve sıkıntıya değmişti. Engels Marx'a içtenlik dolu bir mektup yazdı: "Olayların bu şekilde cereyan etmiş olmasından büyük haz duyuyorum; öncelikle olup bitenin kendisi güzel; ikinci ola-

159 MECW, 42. cilt, s. 474.
160 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 483.
161 *A.g.e.*, 43. cilt, s. 163.
162 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 178.

rak, karın ve özellikle de senin adına seviniyorum ve üçüncü olarak da gerçekten işlerin iyiye gitme vakti artık geldi. Moralimi tamamen altüst eden ve bana müthiş zaman kaybettiren bu aşağılık ticaret boyunduruğundan kurtulmak kadar gözümde tüten bir şey yok. Çünkü bu işin içindeyken, başka hiçbir şeye benden hayır yok..." Marx da 1867 Mayıs'ında, bu sebatkâr finansörüne, yarı suçluluk duyarak, "Sen olmasan bu kitabı asla bitiremezdim" diye yanıt verecekti. "İnan bana, sırf benim hatırım için o muhteşem yeteneklerini ticarette harcamanı ve üstelik benim bütün küçük sıkıntılarımı çekmeye mecbur kalmanı asla unutamam."[163] Yine de Marx, eserini Engels'e ithaf etmedi. Onun yerine, bu onuru 1864'te, kendisine 843 sterlin gelir bırakarak ölen Wilhelm Wolff'a bahşetti.

Engels'in Marx'ın başyapıtına katkısı maddi desteğin çok ötesindeydi. Kitabın ana felsefesinin yanısıra, (Marx'ın bolca resmî rapor ve istatistikle [Mavi Kitap] donattığı) sermaye ve emek analizlerine ilişkin temel fikirlerin pek çoğunu Engels temin etmişti. Ve şimdi de Engels, elinde mavi kalemi, 1867 yazında kendisine ulaşan devasa Almanca metin üzerinde çalışmaya başlayacaktı. Bir sürü düzeltme, açıklama ve yeniden yazım önerisinde bulundu. Haklı olarak Marx'ın henüz oturmamış üslubunu, "Düşünce silsilesi örneklerle sürekli akamete uğruyor ve verilen örneğin sonunda, anlatılmak istenen asla açıklığa kavuşmuyor; öyle ki insan sürekli bir örnekten dosdoğru bir başka konuya sıçrıyor. Fazlasıyla yorucu ve hatta çok büyük dikkatle okunmazsa, kafa karıştırıcı" bulmuştu.[164] Kimi zaman fazla aceleye gelmiş hissi uyandırıyordu ("İrlanda konusunda eklediğin bölüm ürkek bir telaşla yazılmış ve malzeme hiç şekil alacak şekilde yoğrulmamış"),[165] kimi zaman da fazla öfkeli ("Özellikle ikinci sayfada kan çıbanlarının izi kalmış..."),[166] Neyse ki Engels, Marx'ın, eleştirilerine katlanabildiği nadir insanlardan biriydi.

Mamafih sonuç bir zaferdi: Bilimsel sosyalizmin kurucu metni ve Batı siyasi düşüncesinin klasiklerinden biri çıkmıştı ortaya. Robert Skidelsky'nin yerinde özetiyle Marx *Kapital*'de, işte şunların hepsini bir araya getirmişti:

> Tarihî aşamaların diyalektik kuramı, insanlığın ilerlemesi sürecinde, sınıf savaşlarının Hegel'in fikir savaşlarını ikame ettiği tarihsel materyalizm kuramı, sömürü ve yabancılaşma tezlerinde ifade edilen kapitalist uygarlığın ekonomik ve ahlâkî eleştirisi, kapitalizmin barındırdığı çelişkiler nedeniyle çöküşe mahkûm oluşunun iktisadi açıdan ispatı, devrimci pratik çağrısı ve bir son-

163 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 371.
164 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 406.
165 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 160.
166 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 381.

raki –ve nihai– tarihî aşamanın komünizm olduğu öngörüsü (ya da daha ziyade güvencesi).[167]

Düşünsel açıdan *Kapital*'in can alıcı noktası, kapitalist ekonomide sınıf sömürüsünün tam olarak nasıl gerçekleştiğini açıklamak için kullandığı bir simyager denklemi olan (Engels'in tarihsel materyalizmden sonra Marx'ın ikinci anıtsal keşfi olarak nitelediği) artı değer kuramıdır. Marx için, işçinin emek gücünü, emek gücüyle ürettiği metaların mübadele değerinden ucuza satmaya zorlanması, burjuvaziyi gittikçe zenginleştiren, proletaryayı da muntazaman kendi emeğine ve insanlığına yabancılaştıran çarkın mandalıdır. Marx özünde şunu savunur: Günde 12 saat çalışan bir işçi eğer ilk altı saatte temel ihtiyaçlarını mübadele edebileceği çıktıyı üretebiliyorsa, kalan altı saatte ürettiği çıktıya kâr amacıyla kapitalist el koyar. Sömürüye dayalı – özel mülkiyet sistemlerinin zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkan– bu üretim modeli doğaya aykırıdır, evrensel değil tarihseldir ve şedit bir adaletsizliktir. *Kapital*'in vaat ettiği büyük kurtuluş ümidi, bu kapitalist eşitsizlik biçiminin, sınıf bilincine varmış proletarya tarafından yok edilecek olmasıdır.

> Bu dönüşüm sürecinin bütün avantajlarını gasp edip, tekellerine alan büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü de artar; ama gene bununla birlikte, sayıca sürekli artan ve kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının isyanı da büyür. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi gözetiminde fışkırıp boy atan üretim tarzına köstek olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, öyle bir noktaya ulaşır ki, kapitalist kabuğuyla uyuşamaz hale gelir. Kabuk çatlayıp parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin sonu gelmiştir. El koyanlara el konulmuştur.

Ama kuru bir artı değer kuramı, komünizm davasını popülerleştirmeye yetmeyecekti. Bu sebeple Marx kitabını, Engels'in aktardığı Victoria dönemi fabrika yaşamının cehennemvarî detayları ile süslemişti. Marx, endüstriyel "Kapitalist Birikim" sürecini, "emekçiyi budayarak bir insan parçası haline getiriyor, bir makinenin uzantısı haline indirgiyorlar, işiyle ilgili bütün hoşlukları yok ederek nefret edilen bir eziyete dönüştürüyorlar" sözleriyle anlatıyordu; "tüm yaşamını iş yaşamına dönüştürüyor, karısıyla çocuklarını sermayenin dev tekerlekleri altına sürüklüyorlar."[168] Yine de insan, *Kapital*'in uzun yazınsal oluşum dönemi boyunca Marx'ı ayakta tutan finansmanın, bu ithamkâr yazına güç veren paranın, tam da sermayenin dev tekerlekleri al-

167 Robert Skidelsky, "What's left of Marx", *New York Review of Books* (47), 18 (2000).

168 Karl Marx, *Kapital*, (Moskova, 1954), s. 645.

tında ezilip sömürülen emek gücünden –Ermen & Engels işçilerinden– geldiğini hatırda tutmalıydı.

İlk basıldığı günden bu yana, bu engin kitap, sayısız kere, farklı okuyucular tarafından farklı yorumlandı – iktisat çalışması, siyaset bilimi kitabı, hiciv, edebi Gotik, sosyoloji, bunların hepsi veya hiçbiri. Çoklu yorum geleneği, Engels ile başlar. Hayatının on yedi yılını bu eser için harcamış biri olarak, alışılagelmiş sessizlik komplosuna yenik düşmemesini garantiye almak istedi. 1867'de Marx'a, "Kitap çıkar çıkmaz gerçek bir sansasyon yaratacağından eminim," diye yazdı; "ama yine de mutlaka, kasabanın bilimselliğe meyilli ahalisinin iştahlarını kabartmak ve ufak tefek savaş hilelerini es geçmemek gerekiyor." Engels ufak tefek savaş hileleri konusunda her zaman hevesli olmuştu ve deneyimli bir halkla ilişkiler gurusunun tüm kurnazlığıyla, kitap hakkında düzgün yazılar çıkması için adres defterini açtı. O sıralarda Amerika'daki komünist harekette yer alan 1848 gazilerinden Herman Meyer'e, "Karl Marx'ın kitabını Alman-Amerikan basınıyla, işçilerin dikkatine sunabileceğini umuyorum," diye yazdı. Hanover'deki Ludwig Kugelmann'a, "Alman basınından *Kapital* hakkında hâlâ çıt çıkmadı ve bir şeyler yazılması fevkalade önemli," diye yakındı. "Bu makalelerin, gerici olanlar dahil tüm gazetelerde, özellikle de Avrupa gazetelerinde ve mümkün olduğunca eşzamanlı olarak yayınlanması, bize düşen ahlâkî bir sorumluluktur."[169]

Ama sonunda bu işi bizzat kendisinin yapması gerektiğini anladı. "Sence tartışmayı başlatmak için kitaba burjuva bakış açısıyla mı saldırsam?" diye soracaktı Marx'a. İki dost, dikkat çekmenin en iyi yolunun, kitabı "yerden yere vurdurmak" ve gazeteciler arasında bir tartışma başlatmak olduğu hususunda anlaşmıştı.[170] Bir yandan Engels, İngiliz, Amerikan ve Avrupa basınına yazı üstüne yazı gönderirken, Marx'ın en yetenekli yayıncısı da modern medya manipülasyonu ve edebiyat tüccarlığını tam teçhizat yürürlüğe soktu. Engels *Die Zukunft* için kibirli bir akademik dilde karar kıldı ("yeni dolaşıma sokulan artı-değer kategorisini bir ilerleme olarak değerlendirdiğimizi teslim ediyoruz"); *Staats-Anzeiger für Württemberg* için daha ticari bir yaklaşım benimsedi ("Alman işadamları ... burada verimli bir talimat kaynağı bulacak ve bu kaynağı dikkatlerine sunduğumuz için bize müteşekkir kalacaktır"; *Beobachter*'e yazdığı ise, gazeteye uygun yurtsever bir bakış açısıydı ("Alman ruhunu onurlandıracak başarılardan biri olduğunu söyleyebiliriz") ve *Demokratisches Wochenblatt* için de, kendi gerçek sesiyle yazdı – "Kapitalistler ve işçilerin yeryüzündeki varoluşlarından bu yana, işçiler için şu önümüzdekinden daha önemli bir kitap karşımıza çıkmadı. Mevcut toplum sis-

169 MECW, 42. cilt, s. 363, 451, 467-468.

170 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 426.

teminin üzerinde cereyan ettiği eksen, sermaye ile emek arasındaki ilişki, ilk kez bilimsel açıdan burada inceleniyor."[171]

Engels'in Gottfried Ermen'le sözleşmesi 1869 Haziran'ında sona eriyordu. Her ikisi de bu rahatsızlık verici ortaklığın bir an evvel sona ermesini istiyordu. Sorun, bedelinin ne olacağıydı. Engels, tipik olarak, ilk önce Marx'ın aile bütçesini ve kendi mevcut borç durumunu düşündü. Ermenlerle pazarlıklara başlamadan önce, dostuna, "Her zamanki düzenli ihtiyaçlar için yıllık 350 sterlin ile idare edebilir misin?" diye sordu. Hedefi hem kendisine hem de Marx'a sağlıklı bir şekilde destek olabilmesini sağlayacak bir rantiye gelirinde anlaşmaktı. Açıkgöz Gottfried Ermen'i sıkıştırmak, stresliydi, "çetrefil işti" ve Engels sonunda münasip olanın azına razı oldu. Kardeşi Herman'a, "G. Ermen'le işi yokuşa sürmek isteseydim, yani sözleşmeyi ihlal etme riskini göze alsaydım ve yeni bir şirket kuracak olsaydım, sanırım 750 sterlin daha fazla koparabilecektim," diye açıklamıştı durumu. "Ama kendimi bir on yıl daha bu harika işe bağlamak hiç işime gelmezdi doğrusu."[172] Gönülsüz ortağının asla rakip şirket kurmayacağını bilen Ermen sıkı pazarlık yapmış, nihayetinde Engels, tek seferlik 12.500 sterlin (bugünün parasıyla yaklaşık 1 milyon 200 bin sterlin) ödemeyle masadan ayrılmıştı. Bu kadar başarılı ve çokuluslu bir işin ortaklığı için miktar büyük sayılmazdı. Ama Gottfried, biçtiği bu fiyata Engels'in razı geleceğini görmüştü. Engels'in işteki son günü için, Tussy, "Zorunlu emeğinin sonuna geldiği gün, Engels'le birlikteydim. Bunca yıldır neler çekmiş olduğunu daha iyi anladım," diye yazacaktı,

> Sabah, bürosuna gitmek üzere çizmelerini giydiği sırada, heyecanla "son kez!" deyişindeki muzaffer edayı asla unutmayacağım. Birkaç saat sonra kapıda onu bekliyorduk. Yaşadığı evin karşısındaki küçük tarladan gelişini izledik. Bastonunu havada sallıyor ve şarkı söylüyordu. Yüzü âdeta ışık saçıyordu. Sonra, bir kutlama yapmak için sofrayı kurduk ve şampanya içtik. Mutluyduk.[173]

Gerçekten de Engels'in keyfine diyecek yoktu. "Yaşasın! Bugün *doux commerce* [tatlı ticaret] sona erdi ve artık özgür bir adamım... Özgürlüğümün ilk gününü bu sabah Tussy ile çayırlarda dolaşarak kutladım."[174]

Ticaret hayatının ıstırabından –ve beraberinde getirdiği tüm kişisel ve ideolojik tavizlerden– kurtulan Engels, kırk dokuz yaşında yeniden doğmuş gi-

171 *A.g.e.*, 20. cilt, s. 208, 227, 224, 231.
172 *A.g.e.*, 38. cilt, s. 170, 187, 194.
173 *Reminiscences*, s. 185.
174 MECW, 43. cilt, s. 299.

biydi. Vazifesine sadık bir evlat olarak, annesine, "Bugün özgürlüğümün ilk günü," diye yazdı. "Bu sabah kasvetli şehre inmek yerine, bu güzel havada birkaç saat yürüyüş yaptım. Açtığında dumanın içeri dolup her yerde kara lekeler bırakmadığı pencereleri, çiçeklerle dolu pervazları ve bahçesinde ağaçlarıyla, konforlu döşenmiş odamdaki masamda, bir deponun içinde, birahanenin avlusuna bakan kasvetli odamdakine nazaran çok daha farklı çalışabiliyor insan."[175] Yeni kazandığı özgürlükle, çalışma odasının tadını çıkaran, kulüpte gazeteleri karıştıran, Lizzy ve köpeklerle birlikte Cheshire kırlarında dolaşan Engels, Manchester'daki hayatını sevmeye bile başlamıştı. Gerçi, Gottfried Ermen olmasa da, Engels'in işten ayrılmasına üzülen meslektaşları da vardı. Amsterdam'daki arşivlerde bulunan, Ermen & Engels'in kâtiplerinden Henry Bayley imzalı bir not, Engels'in ofistekilere dayılanan bir canavar olmadığını ortaya koyuyor. Eski işverenine, "İncelikli şahsınızın aramızda olmayışından ve sizi ne kadar takdir ettiğimi ifade edememiş olmaktan dolayı içtenlikle üzüntü duyuyorum," diye yazmıştı. "Himayenizde çalışırken bana defalarca göstermiş olduğunuz nezaketten ötürü size karşı kendimi ne kadar borçlu hissettiğimi dile getirmekten kendi alıkoyamıyorum."[176]

Emekli fabrikatörün Manchester taşrasında aylaklıkla iştigali, Engels'i oyalamaya yetmeyecek, fazla uzun sürmeyecekti. 1870 yazının sonuna doğru, Lizzy'nin ailesinin kalan fertleriyle sıklıkla kavgaya tutuşmasının ertesinde, çift Londra'ya taşınmaya karar verdi. Engels bir keresinde, "48 gazisi arkadaşlarından Friedrich Lessner'in affına sığınırken şöyle yazmıştı: "Son on sekiz yılda davamız yararına, *doğrudan* pek az şey yapabildim ve zamanımın çoğunu burjuva aktivitelerine hasretmek zorunda kaldım." Ama bütün bunlar artık geride kalmıştı. Siyasetten uzak kaldığı onca yıldan sonra Engels, ideolojik barikatta Marx'ın yanına dönmek için sabırsızlanıyordu. Zaten Lessner'e de sözü vardı: "Senin gibi eski bir yoldaşla beraber aynı cephede aynı düşmana karşı vuruşmak benim için daima zevk olacak."[177] Siyasetin sokak dövüşçüsü Engels bir kez daha eylem için hazırdı.

175 *A.g.e.*, s. 299, 302-303.

176 Marx-Engels Archives, International Institute of Social History, Amsterdam (L 167).

177 MECW, 43. cilt, s. 252.

"Regent's Park Caddesi'nin Dalai Laması"

Londra'nın iklimine adapte olmak Engels için kolay olmadı. "Kasvetli atmosferine, ekseri hüzünlü insanlarına, yalnızlığa, sosyal konulardaki sınıf ayrımcılığına, havanın vazettiği dört duvar arasındaki hayata, insan ancak güçlükle alışıyor." Dahası, "burada kendinizi artık evinizde hissetmeye başlayana kadar Kıta Avrupa'sından getirdiğiniz yaşam sevincinizi epey bir yatıştırmanız ve hayattan haz alma barometresinin 760'tan 750 milimetreye kadar düşmesine izin vermeniz gerekiyor". Ama bu gökyüzü basık, havası da bezelye çorbası kıvamında olan başkentin istifade edilecek yanları da vardı:

> İnsan yavaş yavaş kendini uyum sağlamış buluyor; iyi yönlerini, insanlarının başka yerlerdekilere göre genellikle daha açık sözlü ve güvenilir olduğunu, akademik çalışmalar için Londra'dan daha uygun bir kent olamayacağını keşfediyorsunuz; polis tacizinin olmayışı da zaten birçok şeyi telafi ediyor.[1]

Engels'in çok sevdiği Marx'ın danışmanlığını ve her işe koşan propagandacı rolünü yeniden üstlenmesiyle birlikte, Londra onun için gerçekten mükemmel bir ev oldu. Derhal (ekseri Birinci Enternasyonal olarak bilinen) Uluslararası Emekçiler Birliği Genel Konseyi'ne seçilen Engels, *Kapital*'in öğretilerini uygulamak ve ideolojik sapmalara engel olmak için perde arkasından çalışmalara başladı. Enternasyonal'in önce Belçika, daha sonra İtalya, İspanya, Portekiz ve Danimarka ile yazışmalarından sorumlu genel sekreteri olarak, Engels proletaryanın Avrupa'daki mücadelesinin koordinasyonunu *de facto* üstlendi. Ekonomik ve sosyal politikalara tutkusu, örgütlenme konusundaki karanlık becerileri ve hızla can yakıcı polemikler üretmekteki

1 MECW, 47. cilt, s. 355.

ustalığı, onu Avrupa solunun birbiriyle kavgalı fraksiyonlarını hizaya getirmek için ideal aday yapıyordu. Avusturyalı komünist Victor Adler'in ifadesiyle, Engels, Sosyalist Enternasyonal'in "en büyük taktisyeni" olarak kendini ispatlayacaktı.

Dahası, bu dallı budaklı operasyonu, Kuzey Londra'nın şimdilerde olağanüstü pahalı Primrose Hill semtinde, Regent's Park Caddesi 122 Numara'daki çalışma odasından yönetecekti. Engels için her şeyi Jenny Marx ayarlamıştı. Bayan Marx, Manchester'daki Engels'e 1870 yazında, Margaret Schlegel'in Howards End'i ilk görüşü gibi heyecanla, "Az önce, her tarafı harikulade açıklık olduğu için hepimizi cezbeden bir ev buldum," diye yazmıştı. Engels'in güneye taşınırken nelere ihtiyacı olacağını çok iyi biliyordu: en az dört, ideal olarak beş yatak odası; bir çalışma odası; iki oturma odası; bir mutfak ve Lizzy'nin astımı nedeniyle dik yokuşta olmayan bir yer. "Hemen Primrose Hill'in yanı başında, dolayısıyla ön cephedeki odaların hepsi manzaradan da, havadan da ziyadesiyle istifade ediyor. Ve hemen yakınında, yan sokaklarda çeşit çeşit dükkân var, dolayısıyla karın her tür alışverişini kendisi yapabilir." Evin etkileyici mutfağı ve "küveti büyük geniş banyo"su da övünç kaynağıydı. Belli ki Jenny henüz mülk konusunda burjuva zevklerinden vazgeçmemişti; "karın hemen gelip kendisi görürse, çok iyi olur. Biliyorsun, onu ağırlamak bizim için mutluluk."[2]

Regent's Park Caddesi'ne yerleşen Engels hep olmak istediği yere dönmüştü; (artık Manchester burjuvazisinin sosyal âdetlerine uyması gerekmediğinden) Marx ailesine –ne çok uzak ne çok yakın– on dakikalık yürüyüş mesafesinde, saklanıp gizlenmeden Lizzy ile beraber yaşıyordu. Her şeyden önemlisi Engels, komünizm uğruna mücadele ederken ömür boyu ortaklık edeceği kişiyle omuz omuza, siyaset kubbesinin altına geri dönüyordu. Fikirleri Avrupa'nın hızla sanayileşen bölgelerine ve yetkililerin izin verdiği yerlerde kurulan sosyalist partilere yayıldıkça, "eski Londralılar" ya da "manevi babalar" olarak anılmaya başlayacak olan ikilinin düşünceleri daha geniş kitleleri etkilemeye başlayacaktı.

"Bu eve gelen her postadan, her gün, Avrupa'nın her dilinde yazılmış mektup ve gazeteler çıkardı," diye hatırlar Paul Lafargue; "ve bütün diğer işlerinin arasında, hepsini okuyup tasnif etmeye, hepsinde başlıca ne yazılmış aklında tutmaya zaman bulabilmesi şaşırtıcıydı." Engels olağanüstü dil yetisi sayesinde Enternasyonal'in yazışmalardan sorumlu genel sekreteri olarak gelen her mektuba yazıldığı dilde –Rusçadan Portekizceye ve Romenceye kadar (Katalanca ve Provençal gibi yöresel lehçeler dahil)– cevap verebildiği için gurur duyuyordu. Buna ek olarak Engels, Marx'ın kanonunun düzeltmeni ve basımı için onay makamıydı. "Kendisinin ya da Marx'ın yaz-

2 *A.g.e.*, 43. cilt, s. 561; 44. cilt, s. 142.

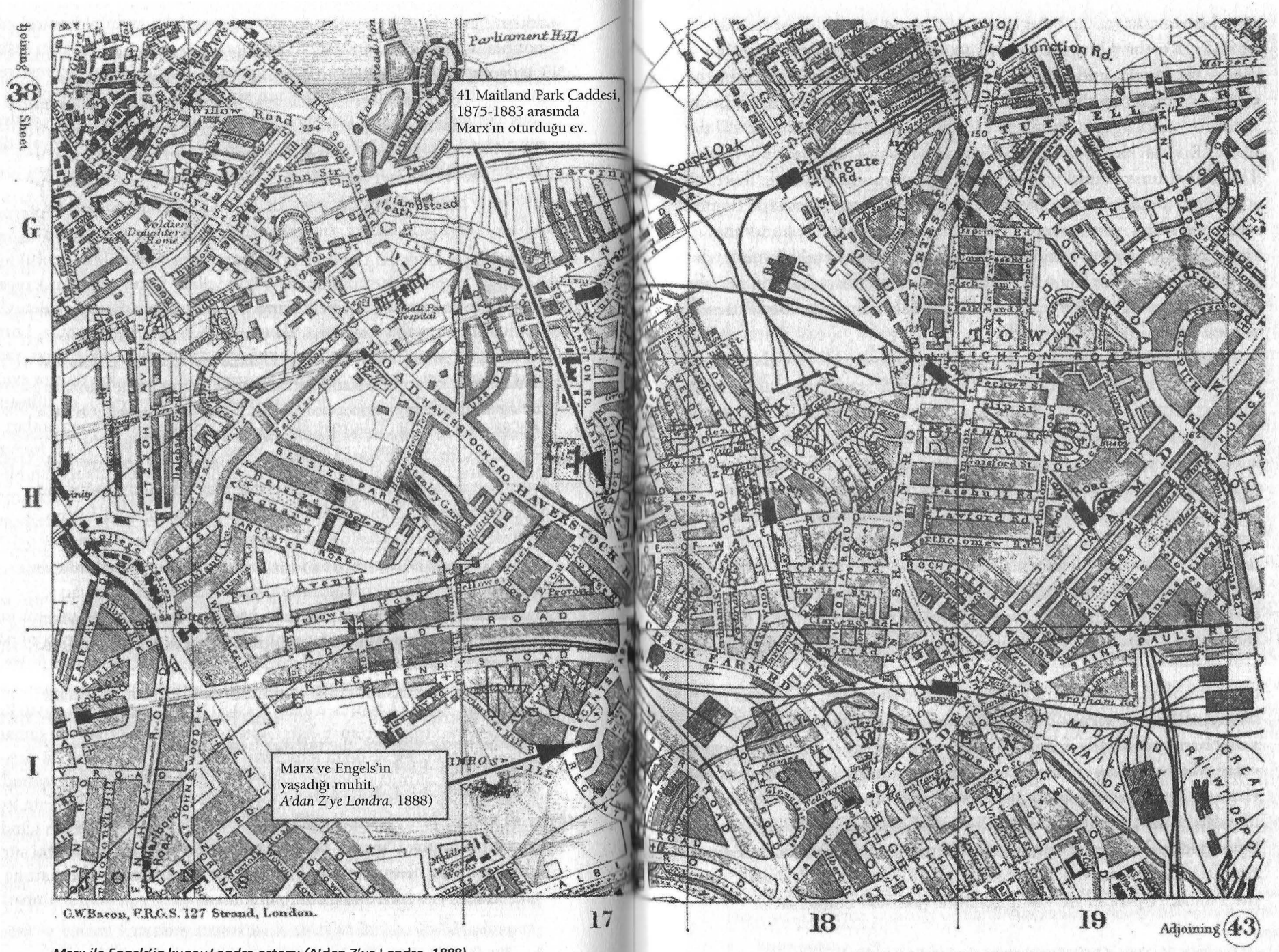
dıkları başka bir dile çevrilirse, çevirmen mutlaka metnini kontrol edip düzeltmesi için Engels'e yollardı..." Yazışmaların yanısıra Engels'in şaşmaz biçimde kapılarını açtığı teklifsiz bir göçmen, sürgün, maceraperest ve mürit güruhu da eksik olmazdı. Tussy'nin sevgilisi Edward Aveling'e göre burası "küçük bir Babil Kulesi işletmesi gibi"ydi. "122 Regent's Park Caddesi, esasen aileden sayılan bizlerin yanısıra, diğer ülkelerden gelen sosyalistlerin de Mekke'si olmuştu."[3]

Primrose Hill otuz yıl boyunca Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda anlattığına tıpatıp benzeyen sınıf temelli bir kentsel dönüşüme maruz kalmıştı. Önceleri Londra'nın dış çeperinde, köy evleriyle çiftliklerin bulunduğu mahfuz bir semtken, ağır içki içilen, fuhuş yapılan, kavgalarıyla meşhur bir mekân olan Chalk Farm Tavernası'na yakınlığı nedeniyle belalı, tekinsiz bir mahalle olarak ünlendi. Ama 19. yüzyıl ortasında, Lord Southampton ve Eton Koleji gayrimenkul departmanının, açık araziyi, yamaçtan aşağı doğru müstakil ve yarı müstakil villalarla, ardından da sıra evlerle bezeli sokaklarla doldurarak örnek yerleşime dönüştürmesi, soylulaştırmanın da başlangıcı oldu. Primrose Hill'in zirvesine inşaat yapma planları ise ancak, Kraliyet Gayrimenkul Yatırım Şirketi'nin kamuya açık bir hayvan otlağı olan araziyi satın alıp, orta sınıfın saygın mensuplarına uygun bir peyzaj düzenlemesiyle parka dönüştürmesi üzerine engellenebildi. Piyasanın en iyi müteahhitlerinin müdahalesi ve (tepeye adını veren çuha çiçeklerinin açmaya devam ettiği) bakımlı parkıyla, bölgenin çarçabuk "yeşillikler içinde, müreffeh ama gösterişli olmayan bir orta sınıf semti"[4] haline gelmesine şaşmamalı.

Müteahhitlerin yanısıra trenyolu hattı inşaatı da Engels'in yeni muhitini şekillendiriyordu. Manchester şehrinin sınırlarını Leeds-Liverpool hattı için gereken toprak istimlâkı belirlemişti; Primrose Hill'in sınırlarını ise, Londra-Birmingham hattı belirledi. (Adını Lord Southampton'ın arazilerinden birindeki bir Suffolk köyünden alan) Euston İstasyonu'ndan başlayıp Birmingham'da New Street'e uzanan hat, Güney'de Regent's Kanalı'nın tamamlamasıyla, şehrin kuzey ve doğu sınırlarını oluşturdu. Bu son moda neo-Regency kisvesinin altında sanayileşmenin kirli ve bozuk güçleri tarafından balyoz ve çekiçle düzeltilmiş bir Londra varoşu vardı. Sanayileşmenin işgücünü oluşturan kadın ve erkekler, bu rayların arasında ve mahallenin içinde, tıpkı Midlands trenlerini peşi sıra takip eden buhar ve kirli duman gibi sürükleniyorlardı. Sıra evlerin dizildiği sokakların ucunda, demir yolu hattına bitişik, yakıt ikmali ve trenlerin bakımı için kullanılan büyük kömür ambarları var-

3 *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova, 1958), s. 310-311.

4 Bkz. Donald J. Olsen, *The Growth of Victorian London*, (Londra, 1976), s. 246.

Marx ile Engels'in kuzey Londra ortamı (A'dan Z'ye Londra, 1888)

dı. Hemen yanına başlıca mühendislik işlerinin yapıldığı, Chalk Farm'daki anıtsal Yuvarlak Ev inşa edilmişti. Burası "çoğu 2-2,5 santim çapında siyah örümcek ağlarına benzeyen is parçalarının sürekli havada uçuşup, her yere dağıldığı" gürültülü, kötü kokan ve dumanıyla gözleri yaşartan bir ortamdı. Trenlerle birlikte, yüzlerce mühendis, sinyal memuru, ışıkçı, hamal, makasçı ve temizlikçi, her biri kendi içinde ayrıca dairelere bölünmüş evlere kiracı ve (Engels'in şişe pilsen birasına düşkünlüğü nedeniyle genellikle gitmekten kaçındığı) çok sayıdaki pub'a susamış müşteri olarak geldiler.[5]

Primrose Hill'in girişinin çaprazında, Queens Pub'ın karşısındaki dört katlı sıra evlerden biri olan Engels'in Regent's Caddesi'ndeki 122 numaralı evi bugün hâlâ duruyor. Mahalle sakinlerinden (Komünist Partisi aktivistlerinden Allen Hutt'ın kızı) Jenny Hutt'ın çabaları sayesinde, Büyük Londra Belediyesi'nin 1971'de binaya astığı mavi plakada, Engels teskin edici bir şekilde "siyaset felsefecisi" olarak anılıyor. Evin kendisi 1960'lı yıllarda dairelere bölünmüş; ama çevresinde turlanırsa, zemin katta mutfağı ve banyosu, giriş katında çift kanatlı bir kapıyla ayrılmış oturma ve yemek odası ile, 1870'lerde nasıl olduğunu tahayyül etmek mümkün. Birinci katta Engels'in –Victoria döneminde çoğunluğun misafir odası olarak kullanmayı tercih ettiği– geniş çalışma odası vardı: zemini cilalı Norveç çamından rabıta ile kaplı, kitaplıkları yerden tavana kadar yükselen, devasa bir şöminesi ve gürültülü Regent's Park Caddesi'nin üzerinden Primrose Hill'in ilerisine doğru bakan Fransız tarzı yüksek pencereleri bulunan, havadar ve iyi ışık alan bir stüdyo. Engels, tahmin edileceği üzere, çalışma odası konusunda titizdi. Ziyaretçilerinden birine bakılırsa, "Bir âlimin çalışma mekânından çok, kabul salonuna benziyor" idi.[6] Diğer katlardaki odalar, kendisine, Lizzy'ye, hizmetçilere, kuzen Pumps'a ve yatıya kalan misafirlere tahsis edilmişti. Yatılı misafirlerden biri, 1880'lerde Regent's Park Caddesi'nin müdavimleri arasına katılacak olan Alman Sosyal Demokrat Eduard Bernstein'dı. Bernstein, 122 Numara'da neşeli bir akşamı, "Yukarıda derhal siyaset konuşmaya başladık, sohbet sık sık hararetleniyordu," diye hatırlayacaktı. "Engels'in, altında gerçek bir yüce gönüllülük ve pek çok iyilik yatan taşkın mizacı kadar, Rheinland'a özgü coşkulu yaşam sevgisi de fütursuzca kendini açığa vurmaktaydı. Tartışmanın en şiddetli anında, 'İçiniz, delikanlı!' diye bağırarak, evden hiç eksik etmediği Bordeaux şarabıyla kadehimi dolduruyordu."[7]

Bohem eğilimlerine rağmen, Engels Kalvinist çalışma ahlâkından asla sıyrılamamıştı. Kahvaltıdan sonra, günün en önemli bölümüne geçmeden, ya-

5 Bkz. A. D. Webster, *The Regent's Park and Primrose Hill* (Londra, 1911); Friends of Chalk Farın Library, *Primrose Hill Remembered* (Londra, 2001).

6 *Reminiscences,* s. 94.

7 Eduard Bernstein, *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist* (Londra, 1921), s. 153.

ni Maitland Villaları'nda Marx'ı ziyaret etmeden önce, mutlaka bir iki saat okur ve yazışmalarını yapardı. "Engels babamı her gün görmeye gelirdi," diye anlatıyor Tussy. "Bazen beraber dışarıda yürüyüşe de çıkarlardı ama daha çok babamın odasında kalırlar ve odanın bir köşesinde biri, diğerinde öteki, bir uçtan diğerine, dönerken topuklarıyla yerde iz bırakarak, karşılıklı volta atarlardı... Çoğunlukla yan yana sessizlik içinde yürürlerdi. Ya da yüz yüze gelip de, son yarım saattir birbirine zıt planlar düşündüklerini itiraf ederek kahkahayı basana kadar, o sıralarda zihinlerini meşgul eden meseleyi birbirlerine anlatırlardı."[8] Dışarı çıkarlarsa, Rheindlandlıların "bütün Hannover'dekinden daha fazla temiz hava" soluyabildikleri Hampstead Heath ve çevresinde, seri adımlarla "bir buçuk Alman mili" uzunluğunda, gelişigüzel bir yürüyüş yaparlardı. Engels sonra kalan mektupları öğleden sonra 5:30 postasına yetiştirmek için eve döner; saat 7'de Lizzy ile erken bir akşam yemeğinin ardından, geç saatte bir kez daha yemeğe oturmadan önce, biraz daha okur, içki içip sohbet eder ve sabaha karşı 2 gibi yatardı.

Hafta içindeki bu şaşmaz düzen pazar günleri değişirdi. "Engels pazarları evinin kapılarını ardına kadar açardı. Şen insanlar için Londra'da hayatın katlanılmaz olduğu bu bağnaz günde, Engels evini herkese açardı ve kimse sabaha karşı 2'den 3'ten önce ayrılmazdı," diye hatırlar sürgündeki komünistlerden August Bebel. Hemen herkes –"sosyalistler, eleştirmenler ve yazarlar; Engels'i görmek isteyen herkes gidebilirdi"– midelerini "epey 'cömertçe' ikram edilen et ve salata"yla doldurup, "şarabın hararetlendirdiği akşamüstü tartışmalarına katılmak için" 122 numaraya buyur edilirdi. Evin spesiyali ilkbahara özgü –Mayıs ayında üretilen orman iplikçiği aromalı bir şarap olan– *Maitrank*'tı. İngiliz Marksist Henry Gyndman'ın "Regent's Park Caddesi'nin Dalai Laması" adını taktığı Engels, bir yandan Avrupa sosyalistlerinin kaymak tabakasının –Karl Kautsky'den William Morris, Wilhelm Liebknecht ve Keir Hardie'ye– ilgisine mazhar olurken, bir yandan da piyano başında Alman folk şarkıları söylenir ya da Engels (daha sonra sosyal demokrat şarkılar kitabı *Vorwarts* için Almancaya da çevirdiği) en sevdiği şarkıyı, *The Vicar of Bray*'i okurdu. Ortamı zihninizde canlandırırken pejmürde göçmen imajını unutup Joseph Conrad'ın *Gizli Ajan* romanında tasvir ettiği –pespaye publar, gizli buluşmalar, Soho'nun porno dükkânları– anarşist nihilizmini düşünün. Işıklar açık, kepenkler kapalı ve pilsen birası akıyor. Alman parlamentosunda seçim olduğu geceler özellikle cümbüşlü geçerdi. "O zaman Engels en yakınlarını davet eder, koca bir fıçı özel Alman birası ve özel bir akşam yemeği sunardı. Sonra, gecenin ilerleyen saatlerinde Almanya'nın dört bir yanından telgraflar yağmaya başladığında, her biri âdeta yırtılarak açılır, içinde yazanlar General tarafından yüksek sesle okunurdu ve so-

8 *Reminiscences*, s. 186.

nuç zaferse içerdik, sonuç mağlubiyetse yine içerdik."[9] Ama sosyal açıdan yılın zirvesi, ünlü ateist Engels'in Prens Albert'inkini aratmayan bir heyecanla kutladığı Noel'di. Bernstein'ın anılarına bakılırsa, "Engels Noel'i, İngilizler gibi, Charles Dickens'ın *Mister Pickwick'in Serüvenleri*'nde pek hoş anlattığı şekliyle kutluyordu."

> Odanın her tarafı, aralarındaki uygun boşluklardan hain ökse otlarının fırladığı yeşil ağaç dallarıyla süslenirdi ve süslemelerin altında oturan ya da altından geçerken yakalayabildiğiniz karşı cinsten herkesi öpme hakkınız vardı. Sofrada ana yemek olarak muazzam bir hindi ve eğer para yetmişse yanında da büyük bir domuz budu olurdu. Bazı ek hoşluklardan –biri de brendi ya da şeri ile hazırlanan, çakırkeyif kek olarak bilinen ismiyle müsemma bir tatlıydı– sonra, sıra, odanın ışıklarını kapatıp romu yakarak servis ettikleri şeref tatlısı erik pudingine gelirdi. Her misafir, bol alkolle vaftiz edilmiş pudingden, alev sönene dek yiyebildiği kadar yemek zorundaydı. Bu da yemekle beraber tükettiği şarap miktarını gözetmeyenler için tehlikeli olabilecek, kaygan bir zemin hazırlıyordu.[10]

Komünist misafir kadrosu bu kadar geniş olunca, Engels'in evinin çeşitli güvenlik birimleri tarafından izlenmiş olmasına şaşmamak lazım. Paris Emniyet Müdürlüğü'nün Ocak 1874 tarihli raporu Engels'i "Karl Marx'ın dostu ve çırağı" ve "yazar" olarak tanımlıyor. 122 numaranın tam karşısına yerleştirilmiş olan "Blatford" kod adlı hafiye belli ki Engels'in faaliyetlerinden şüphelenmiş ve Ağustos'ta "Engels bir hayli meşgul" ve zamanını "bir sürü yabancıyla" geçiriyor, diye rapor geçmiş. Dosyalara bakılırsa, müteakip yıllarda "Blatford"un yerini Engels'in posta kutusunda devrimci *Le Socialiste* dergisine rastlayan "Jack" almış ve Engels Fransız hükümetini ara sıra endişelendirmeyi sürdürmüş.[11] Parisli ajanlarla beraber kuytularda gizlenen Londra Emniyeti de, Engels'e bigâne kalmamış. İngiliz devletinin mütecaviz olmayışına kıymet veren Engels için bu bedbaht görevliler, canını sıkmak bir yana eğlence kaynağıydı. 1883'te Carl Schorlemmer'le beraber gölgeliklerin arkasından kıkırdayarak dışarı bakıp, "Her akşam evin önünde bir aynasız geziyor," diye not düşecekti. "Embesiller, belli ki dinamit imal ettiğimizi sanıyorlar, oysa biz viskiden konuşuyoruz."[12]

1916'da Somme'daki top sesleri için, Primrose Hill'den duyulur, denirmiş. 1871'de Otto von Bismarck'ın Paris bombardımanı bu tarafta pek ses getir-

9 *A.g.e.*, s. 335, 316.

10 Bernstein, *My Years of Exile*, s. 197.

11 Marx-Engels Archives, International Institute of Social History, Amsterdam (M33).

12 MECW, 47. cilt, s. 5.

memişti ama Paris Komünü'nün geniş yankısı kesinlikle Regent's Park Caddesi'nden duyulmuştu. Fransa-Prusya savaşının patlak vermesiyle, Marx ve Engels, "Bismarck biraz bizim işimizi de yapıyor, *kendi üslubunca* ve niyeti bu olmadığı halde ama yine de yapıyor," diyerek gizliden gizliye Prusya'yı desteklediler. Bonaparte'tan o kadar nefret ediyorlardı ki, onu iktidarından edecek her yöntem desteklenmeyi hak ediyordu. Ama sonra düşmanınızın düşmanının pekâlâ sizin de düşmanınız haline gelebileceğini keşfettiler. 1870 Eylül'ünde Bismarck, Sedan'da Fransız ordusunu bozguna uğrattığında, Engels "Beklenmedik zaferler, şovenizmi cahil cühela Almanların kafasına fena halde soktu," diye yazacaktı. Bonapartçı İmparatorluk yıkılıp, yerine barışa meyilli Fransız Ulusal Savunma Hükümeti geldikten sonra da, Prusya ordusu Primrose komünistlerinin umduğu gibi kışlaya dönmedi. Aksine Bismarck (Birinci Dünya Savaşı öncesindeki hıncı neredeyse birebir yansıtır şekilde) çok ağır bir tazminatla birlikte Alsace-Lorraine'i Alman egemenliği altına almak ve ordularını Champs-Elysées'ye kadar sürmek istedi. Engels, Engelskirchen'deki aşırı milliyetçi kardeşi Rudolf'e, "Sorun şu ki burnunuzun ucunu göremiyorsunuz," diye yazmıştı: "(Nihayetinde sınır komşunuz olan) Fransa'nın uzun yıllar boyunca düşmanınız kalmasını garantilediniz."[13] Bismarck'ın savaş sonrası ceza talepleri, on binlerce Fransızı kitlesel bir başkaldırıya ve Prusya'ya karşı savaşa yazılmaya kışkırttı. Ama güçleri iyi eğitimli, iyi donanımlı Prusya ordusuna denk değildi; nitekim Paris Ulusal Muhafızları'nın sıkı direniş göstereceği başkentteki nihai muharebeye kadar, Fransız yurtseverler sürekli kaybedecekti. Fakat Prusyalılar doğrudan saldırmak yerine, 2,2 milyonluk nüfusu açlığa mahkûm etmenin teslimiyet getireceğini umarak kenti kuşatmayı tercih ettiler. Haftalar, derken aylar süren kuşatma boyunca metanetini yitirmeyen Parisliler, fareleri, atları, köpekleri, kedileri ve nihayet hayvanat bahçesinde kangurulardan tutun da ne kadar hayvan varsa hepsini diyetlerine katarak dayandılar. Prusyalılar baskıyı artırdıkça, Paris'teki ılımlı cumhuriyetçilerle devrimciler arasında siyaseten bir uçurum oluştu; cumhuriyetçiler ateşkes, devrimcilerse ya istiklâl ya ölüm diyerek karşı taarruza geçilmesini istiyordu. Kıtlığın etkisi ağırlaşınca ve Prusyalılar sivil asker ayrımı gözetmeden Paris'i bombalamaya başlayınca, ılımlı kanattan Adolphe Tiers teslimiyet müzakerelerini başlattı. Prusyalılar 1 Mart 1871'de –yeni Alman İmparatorluğu'nun Versailles Sarayı Aynalı Salon'da kuruluş ilanından iki ay sonra– kibirle kente girdiler ve güçten düşmüş, aç ve öfkeli Paris'i, kendi kendini kanlı bir şekilde yiyip bitirsin diye, kendi haline terk ettiler.

18 Mart 1871'de Fransız hükümetine bağlı bir birlik, Paris Ulusal Muhafızları'nın elindeki topları geri almak için Montmartre Tepesi'ne çıktı. Thi-

13 *A.g.e.*, 44. cilt, s. 47, 66, 120.

ers ve Ulusal Meclis'teki ılımlı mevkidaşları –artık Versailles'daydılar– Parisli askerleri ve onları temsil eden Cumhuriyetçi Ulusal Muhafızlar Federasyonu'nu ("Federeler") etkisi altına alan radikalleşmeden giderek daha fazla rahatsızlık duyuyor ve Prusyalılar kenti terk eder etmez derhal silahsızlanmalarını istiyorlardı. Montmartre'a çıktıklarında Federeleri bu işçi sınıfı semtinin kadın ve çocuklarıyla bir arada karşılarında bulunca, birliktekiler, silahlarını indirip cumhuriyetçi askerlerle güç birliği yapmayı seçtiler. Askerlerin bu sembolik saygı gösterisi Paris'in ihtiyaç duyduğu kıvılcımı çakmaya yetmişti. Baron Haussmann tarafından on yıllar öncesinden, barikat kurmayı zorlaştıran geniş bulvarlar, işçi sınıfı mahallelerinin dağıtılması, askerî sevkiyatı kolaylaştıran ulaşım altyapısı ile soylulaştırılmış olmasına rağmen, Paris hâlâ devrim şehriydi: Barikatlar dikildi, kalan hükümet birlikleri Versailles'a kaçtı ve 1792'deki devrimci komüne bilinçli bir atıfla "Paris Komünü" adıyla yeni bir şehir konseyi kuruldu. "Nasıl bir direnç bu, nasıl da tarihî bir girişim, bu Parislilerdeki nasıl da bir özveri," diye coşmuştu Marx. "Ne olursa olsun, Paris'teki bu ihtilal –eski toplumun kurtları, domuzları ve alçak köpekleri tarafından bastırılsa bile– [1848] Haziran ayaklanmasından bu yana Partimizin en şanlı icraatı."[14] Başlangıçta olaylar iyimserliğini haklı çıkaracak gibiydi. Komün 19 Nisan'da "Fransız Halkına Deklarasyon"u hazırladı: Fransız vatandaşlarına komünün işleyişine daimi katılım hakkı veriliyor, (maaşları düşürülen) yöneticilerle yargı mensupları için hesap verirlik ilkesi düzenleniyor, asker ve polisin görevi Ulusal Muhafızlar'a devrediliyor, zorunlu askerlik kaldırılıyor ve terk edilmiş fabrika ve imalâthanelerin, "çalışanlarının oluşturacağı kooperatif birlikleri"[15] tarafından işletilmesinin yolu açılıyordu. "Komünde hemen hemen sadece işçiler ve işçilerin tanınmış temsilcileri yer aldığından, alınan kararlar da bariz proleter nitelik taşıyor," diyordu Engels hayranlıkla.[16] Gerçekten de bu şanlı birkaç hafta, (20. yüzyıl Kıta Avrupası'ndaki değil, klasik Roma'daki manasıyla) ibretlik bir "proletarya diktatörlüğü" timsaliydi ve haliyle, şevkli sosyal devrimciler için model teşkil etti.

Ama Hôtel de Ville'in içinde, Komün'deki bilinçli proleter unsurlar, güçlü bir beyaz yakalılar ve vasıflı işçi grubuyla dengelenmiş olduğundan, saf bir sınıf anlayışından söz etmek mümkün değildi. 1871'in melez terkibini, siyaset felsefesinin tabanda karşılık bulmuş çeşitliliğiyle beraber düşünmek lazım. Paris'in zanaatkârlarıyla küçük esnaf çevreleri Proudhoncu hassasiyetlere sıcak bir ilgiyle yaklaşıyordu. İşçi kooperatifleri planı ise, mevcudiyetini aşikâr biçimde sosyalist bileşenlere borçluydu. Komünün en militan dev-

14 *A.g.e.*, s. 131.

15 Bkz. Robert Tombs, *The Paris Commune*, (Londra, 1999).

16 MECW, 27. cilt, s. 185.

rimcilerini de Marksistlerden ziyade –çoğu aynı zamanda Enternasyonal'in de üyesi olan– Jakobenler ve Blanquistler oluşturuyordu. Bunlara ek olarak, Komün üyelerinin fikriyatında güçlü bir cumhuriyetçi yurttaşlık damarı da vardı: Geçmişte şehirlerinin yozlaşmasından sorumlu olan dış siyasi güçlerin müdahalesi olmaksızın, Paris'te Parisliler için "demokratik ve sosyal" bir cumhuriyet kurma idealine samimi bir adanmışlık sözkonusuydu.

Doğrusu, bu düşünce bolluğu Marx ve Engels'in işine gelmişti: İşler ters gittiğinde, suçlu aramak için başkaları vardı. Doğru dürüst örgütlenmiş bir devrimci işçi partisinin olmayışı yüzünden –sonradan böyle değerlendireceklerdi– Komün üyeleri Versailles'daki gerici hükümet güçlerine saldırmadılar ve Fransız Merkez Bankası'na el koyma konusunda ümitsizce suskun kaldılar. Bunları yapmak yerine, yeni bir kuşatmaya karşı, hükümet birlikleri kentin üzerine yürümeden önce en fazla bir ay dayanmalarını sağlayacak barikatlarına geri çekildiler. 120 bin kişilik bir güç karşısında, Komün'dekilerin –barikatlara ve gerilla taktiklerine rağmen– hiç şansı yoktu ve 21 Mayıs 1871, Komün üyesi 10 bin kişinin öldürüldüğü kanlı haftanın başlangıç günü oldu. Engels'in dramatik anlatımıyla, "doldurmalı tüfekler artık yeterince hızlı öldürmüyordu; bozguna uğrayanlar, yüzlercesi birden, mitralyöz ateşiyle vuruldu. Son kitlesel katliamın yapıldığı Père Lachaise Mezarlığı'ndaki 'Federeler Duvarı', işçi sınıfı kendi hakkı için ayaklanmaya cüret eder etmez, yönetici sınıfın nasıl bir cinnet getirdiğinin dilsiz ama beliğ tanığı olarak bugün hâlâ ayaktadır."[17] Bu katliamın beklenmedik sonuçlarından biri, Engels'in, Komün'ün bastırılması konusunda tabiatıyla Ulusal Hükümet tarafını tutan muhafazakâr annesiyle arasının az rastlanır biçimde açılması oldu. Engels annesini, "insanlar silahlarını bıraktıktan sonra, Versailles ordusu tarafından makineli tüfeklerle katledilen 40.000 erkek, kadın ve çocuğu" unutmakla itham etmeden önce, mektubuna nazik bir girizgâh yapmıştı: "Sana uzun bir süredir yazmadıysam, nedeni, siyasi etkinliğim konusundaki son yorumlarına, seni gücendirmeyecek bir yanıt vermek isteyişimdi." Tarihî açıdan asıl kayda değer olan, Engels'in ölü sayısını abartmasındansa, annesinin bütün bu korkunç hadiseden açıkça Marx'ı sorumlu tutması ve güzel ve masum oğlunu da peşi sıra bu işin içine sürüklediği için ona çok kızmasıdır. Dostları daima ailesinden önce gelen Engels, Marx'ı (Komün'ün varlığından değilse bile) katliamların sorumluluğundan aklamıştı. "Marx burada olmasa ya da hiç var olmasaydı bile, durumda değişen bir şey olmazdı. Dolayısıyla bunun için onu suçlamak büyük haksızlık. Keyifle hatırlıyorum ki, uzun zaman önce Marx'ın ailesi asıl benim onu yoldan çıkardığımı iddia etmişti."[18] Yine de mektubun sonlarına doğru Engels, Ramsga-

17 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 186.

18 *A.g.e.*, 44. cilt, s. 228-229.

te tatili hikâyelerini, Strand'daki Avusturya birahanesi turlarını anlatarak ve kavgalı biraderleriyle onu bir araya getirme çabalarına dair destekleyici sözler sarf ederek, Elise için sevgi dolu evlat haline geri dönüyordu. Bu, 1873 yazında aniden ölen ve ölümüyle Engels'in Avrupa'daki ailesiyle arasındaki son gerçek şefkat bağını ortadan kaldıran annesine yazdığı son mektuplardan biri olacaktı.

1871'deki kanlı olaylarda Marx'ın sorumluluğu olduğunu düşünen tek kişi Elise Engels değildi. Marx'ın Komün üyeleri üzerinde fiilen etkisi yoktu ve Enternasyonal'in mücadeledeki rolü de görece taliydi ama, 1871'de Komün'ü savunmak için yazdığı çok tartışılan *Fransa'da İç Savaş* vesilesiyle, Komün ile yakından ilişkilendirilmeye başlanmıştı. Kıtanın dört bir yanında, farklı dillerde basılan risalesi, bütün dünyadaki işçi sınıfı hareketini fesat, sinsi ve düzenbaz Enternasyonal'in yönettiği zannını pekiştirmişti. Muhafazakâr *Fraser* dergisi, "'Enternasyonal'in etkisini ne gördük ne de açıkça duyduk, ama gizli eliyle ve esrarengiz ve kötücül bir güçle, Devrim makinesini yönlendiren asıl itici güç o," diye yazmıştı. Katoliklerin haftalık dergisi *The Tablet*, Enternasyonal'i "Moskova'dan Madrid'e emirlerine binlercesinin, sayısız kişinin uyduğu, eskisi gibi yeni dünyada da müritlerinin devlete savaş açtığı, bildirilerinde de bütün yönetenlere karşı savaş açma sözü veren bir topluluk"[19] olarak tanımlıyordu. Söylemeye gerek yok, Marx bu gecikmiş şöhretten ziyadesiyle memnundu. Ludwig Kugelmann'a, "halihazırda Londra'nın en çok iftiraya uğrayan ve en çok tehdit edilen kişisi olma şerefi bana ait," diyecekti. "Yirmi yıllık sıkıcı taşra huzurundan sonra, doğrusu insana çok iyi geliyor."[20]

Peki neydi bu Enternasyonal, bu iktidarları alaşağı edebilen gizli güç? Marx, "Uygar dünyanın çeşitli ülkelerindeki en ilerici emekçileri birleştiren uluslararası bir birlikten başka bir şey değil,"[21] sözleriyle, atfedilen komploculuğu genellikle kulak ardı ederdi. 1864'te, Polonya'daki ayaklanmanın ertesinde ve İngiliz sendika liderleri arasında yükselen uluslararası dayanışma ruhuyla, Londra'nın merkezindeki Aziz Martin Salonu'nda kurulan Uluslararası Emekçiler Birliği, Proudhonculari, sendikacıları, devrimci Blanquistleri, ütopyacı sosyalistleri ve daha geniş bir sınıf mücadelesi taraftarı olan az sayıda Marksist'i bir araya getiren, Avrupalıların ağırlıkta olduğu bir işçi hareketiydi. Başlangıçta örgütte, Londra'da, milliyetçi İtalyan lider Mazzini'nin yanısıra Londra'daki inşaat işçilerinin ağırlığı vardı. Marx ilk toplantıya, gözlemci olarak, gönülsüz gitmişti ama gecenin sonunda Genel Konsey'de bir

19 Francis Wheen'in *Karl Marx*'ında alıntı olarak yer almıştır (Londra, 1999), s. 333.

20 MECW, 44. cilt, s. 157.

21 *A.g.e.*, 22. cilt, s. 355.

sandalye sahibi ve kuruluş bildirgesini hazırlama sorumluluğu almış olarak ayrılacaktı. Engels de başlangıçta, Marx'ı *Kapital* için çalışmaktan alıkoyabileceğini düşünerek ve solun müzmin hastalığı, verimsiz fraksiyon çatışmalarına uygun bir ortam oluşu nedeniyle, bu münazara kulübüne kuşkuyla yaklaşmıştı. "Korkarım çok yakında, mevzular muayyenleştikçe, birlik içinde, burjuva düşüncesine sahip olanlarla proleterler arasında bir kopuş yaşanacak." Manchester'da şube açmaya da hiç sıcak bakmamıştı. "Uluslararası Birliğin Manchester şubesini açmam konusundaki teklife gelince, kesinlikle olmaz."[22] Yöredeki radikallerle bir olup siyasi etkinlik örgütlemek, Cheshire Tazı Avı'nın bir sonraki buluşması bir yana, esas olarak Engels'in Ermen & Engels'teki konumuna çok ciddi zarar verebilirdi.

Enternasyonal –1860'ların sonunda tahmini 800.000 daimi üyesi ve çeşitli sendikalar arasında stratejik ittifaklarla– büyüdükçe, Engels'in de muhalefeti, bilhassa proletarya davasının enternasyonalliğini daima tutkuyla savunmuş olduğundan, zayıfladı. "İngiltere'de –hatta Fransa'da da– hiçbir işçi bana yabancı muamelesi yapmadı," diye yazmıştı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun önsözüne. "Topyekûn bir bencillikten başka anlamı olmayan o lanet olası millî önyargı ve millî kibirden [İngiltere'nin emekçileri olarak sizlerin] azade olduğunuzu keyifle gözlemledim..."[23] Daha da mühimi, Marx'ın fena halde siyasi desteğe ihtiyacı vardı: 1860'ların sonları boyunca, güçlü bir Proudhoncu fraksiyona karşı Marksizmi Enternasyonal'in resmî öğretisi yapmak için yorucu bir çete savaşı yürütmüştü. Ama şimdiki rakibi daha dirençliydi.

Michael Bakunin âdeta Marx ve Engels'i çıldırtmak için özel tasarlanmış bir genetik mühendislik ürünü gibiydi: Asil bir aileden gelme, hovarda karizmasına sahip, romantik, tez canlı ve en kötüsü de Rus olan, örgütsel becerileri keskin, ağır sıklet bir entelektüeldi. Hepsi de onun masalsı hayat hikâyesiyle büyülenmiş olan 20. yüzyıl tarihçi ve entelektüellerinin –E. H. Carr'dan Isaiah Berlin'e ve *Ütopya Kıyısı* üçlemesinde Bakunin'e ve Rus sürgünü Alexander Herzen'e yönelik dikkat çekici bir cömertlik sergileyen Tom Stoppard'a kadar– sevgisini kazanmış olmasına şaşmamalı. Engels, Bakunin ile en son Berlin'deki seminer salonlarından birinde karşılaşmış, başka Genç Hegelcilerin de bulunduğu bir grupla oturup, zavallı ihtiyar Schelling hakkında atıp tutmuşlardı. Bakunin 1848'de Paris'te, 1849'da da Dresden'de Richard Wagner'le beraber devrimci bir yönetim kurmak için barikatlara adam toplamıştı. Fakat Saksonyalı askerler ayaklanmayı bastırmak üzere saldırıya geçtiğinde, zamanında kaçmayı başaramamıştı: İlk önce Chemnitz'de tutuklandı, ardından da (Çekleri kışkırttığı gerekçesiyle) onu Olmütz Kalesi'nin

22 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 20, 157.

23 Friedrich Engels, *The Condition of the Working Class in England* (Londra, 1987), s. 28.

duvarına zincirleyecek olan Avusturyalı yetkililere teslim edilene kadar hapis yattı. Sonra Avusturyalılar tarafından Rusya'ya iade edildi. Bir sonraki istirahatgâhı ise, sağlık durumunun hızla kötüye gittiği, St. Petersburg'daki işkenceleriyle ünlü Peter ve Paul Kalesi oldu – ta ki Çar değişip de güçlü bağlantıları olan ailesi Sibirya'ya sürgüne gönderilmesini sağlayabilsin. Sibirya'daki uyuşuk memuriyet Bakunin'e göre değildi: 1861 baharında Amur Nehri'nin ağzına varmıştı bile, oradan da gemiden gemiye geçerek, Yokohama ve San Fransisco'ya ulaştı. Bir İngiliz rahipten aldığı 300 sterlinle, Amerika'dan da güvenli bir şekilde çıkan Bakunin, Aralık 1861'de Londra'ya geri dönüp Herzen'in kapısını çalacaktı.[24]

Bakunin'in uzun mahpusluk dönemi, 1848 sonrası siyasete egemen olan gerici dalgayı atlatıp, siyaset yaşamına devrimci coşkusundan hiçbir şey kaybetmeden dönmesini sağladı. Tabii artık, 1848-1849'a damgasını vuran milliyetçi burjuva devrimlerine karşı daha mesafeliydi ve komünist çevrelerdeki pek çok kişi gibi, mücadelenin bir sonraki aşamasının enternasyonal olması gerektiğine kanaat getirmişti. İlk önce Barış ve Özgürlük Cemiyeti'ni, sonra da kendi Sosyalist Demokrasi İttifakı'nı kurdu ama aklında hep Uluslararası Emekçiler Birliği'ne sızmak vardı. Bakunin salt çekici bir kişilik olsaydı, işini bitirmek kolaydı; ama asıl iş bitirici olan fikirlerinin gücüydü. Anarşizm öğretisi, son derece cazip (Stirner'in egoizmine benzemeyen) topyekûn bir bireysel özgürlük mefhumuna dayanıyordu: "Bakuninci anlamıyla 'hayat', her birey, her toplum ve tüm insan ırkı için özgürlüğe doğru, bıkmadan yorulmadan, bitmek bilmez bir çabalamaydı."[25] Bakunin, Marx ve Engels'in komünizminde, burjuvazinin mevcut adaletsizlikleri kadar boğucu ve tahakkümcü bir otoriter devlet ihtimali görmüştü. "Komünist değilim çünkü komünizm, toplumun tüm gücünü devlet yararına kendinde toplayarak yutar," diye yazmıştı; "[komünist değilim] çünkü [komünizm] kaçınılmaz bir şekilde mülkiyetin devlet elinde toplanmasına yol açar, oysa ben insanları daha ahlâklı kılma ve uygarlaştırma bahanesiyle, aslında onları köleleştiren, onlara zulmeden, sömüren ve yozlaştıran devletin feshedilmesini, devlete has otorite ve vesayet ilkesinin ilanihaye ortadan kaldırılmasını istiyorum."[26] Muhipleri, ihtiyaçları bilimsel sosyalizmin merkeziyetçi mantığıyla karşılanamayacak olan, endüstri çağının bakiyeleriydi: yoksullar, köylüler ve lumpenproletarya. Bakunin'in anarşizm tasavvurunda her üyesi mutlak özgürlük sahibi, küçük otonom komünler halinde örgütlenmiş bir toplum vardı. Bu yolda ilk hedef kapitalist devlet otoritesinin derhal ortadan kaldırılmasıydı, ama Marx ve Engels, devletin sosyalist devrim ve geçici "proletar-

24 Bkz. Edmund Wilson, *To the Finland Station* (Londra, 1991), s. 264-268.

25 Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism* (Londra, 2005), s. 205.

26 Alıntı için bkz. E. H. Carr, *Michael Bakunin* (Londra, 1975), s. 341.

ya diktatörlüğü"nü *müteakiben* kendi kendini feshedeceğini ("sönümleneceğini") düşünüyorlardı. Bakunin ise, onlara göre, tipik Rus kabadayılığıyla, maddi ve sosyo-ekonomik koşullar henüz olgunlaşmadan nafile bir siyasi değişim isteyerek, darbecilerle aynı çuvala giriyordu.

Mamafih, Bakunin'in hülyalı –Engels'e inat bütün Slav halklarını da kapsayan– özgür insan vaadini takdir edenlerin sayısı az değildi. Sosyalist Demokrasi Birliği İsviçre, İspanya ve İtalya'da taraftar toplayınca, Bakunin şaşaayla çok daha güçlü olan Enternasyonal'e birleşme teklif etti. Parti örgütçüsü Engels, döndürülmek istenen dolabı derhal ifşa edecekti: "Enternasyonal'in bu sahtekârlığa bulaşmaması gerektiği, gün gibi aşikâr. Çifte Genel Konsey ve hatta çifte Kongre olacak: Bu, devlet içinde devlet demek; daha baştan ihtilaf çıkaracaktır..." Ama Marx'ı da elini dikkatli oynaması için uyardı, zira, "eğer bu Rus entrikasına şiddetle muhalefet edersen –özellikle İsviçre'deki– çok sayıda siyaset bilmez yoldaşı yok yere ayaklandırır, Enternasyonal'e zarar verirsin. Bir Rus karşısında ... itidali asla kaybetmemek gerekir." "O Bakunin şişkosu" diye söz ettiği bu zata karşı, Engels'in de alttan alan bir tutum takındığı sanılmasın. "Eğer bu kahrolası Rus, gerçekten de entrikalarıyla işçi hareketinin tepesine gelebileceğini sanıyorsa, hak ettiği dersi ilk ve son kez vermenin zamanı gelmiş demektir."[27]

Londra'ya taşınmasından sonra ve Genel Konsey'e seçilmesinden itibaren –avlara liderlik etmeyi her daim sevmiş biri olarak– Engels, Bakuninciliğe ve Bakunincilerin Enternasyonal'in tepeden inmeci merkeziyetçi yapısını zayıflatma çabalarına karşı mücadelede hep ön saflarda yer aldı. Anarşistlerin amacı, Enternasyonal'in "basit bir yazışma ve istatistik bürosu" gibi ve özellikle otorite karşıtı bir çizgide çalışmasını sağlamaktı. Kişisel disiplin anlayışını, sezdirmeden parti meselelerine de taşımış biri olarak, asker kafalı Engels için bireye önem atfeden bu idealizm, bütün bir komünizm davasına yönelik bir tehditti. Dahası, Bakunin'in rakip vizyonunu Marx'ın otoritesine hakaret sayıyor ve daha doğmadan boğulması gereken alternatif bir iktidar odağı olarak görüyordu. Dolayısıyla, evin hemen karşısında bir posta kutusu bulunmasının da konforuyla, Engels'in 122 numaradaki mermer ve çam karışımı zarif çalışma odası, anarşistlere karşı her çeşit Makyavelci hile yöntemine başvurulan küresel bir merkeze dönüştü. İspanya ve İtalya'daki Bakuninci ayaklanmaya karşı, Paris Komünist Birliği'nde öğrendiği bütün dalavereleri devreye soktu. İtalyan gazetesi *Almanacco Republicano* için kaleme aldığı ünlü "Otorite Üzerine" adlı (Lenin'in de çok beğendiği) makalesinde, yönetici elitlere karşı verilecek sınıf mücadelesinin sıkı disiplin ve örgütlülük gerektiren, çetin ve acımasız bir görev olduğuna dair, ilk kez Marx'la beraber *Alman İdeolojisi*'nde ortaya koydukları ilkeleri okuyucularına hatırlata-

27 MECW, 43. cilt, s. 191, 193, 336.

rak, anarşist safsataya meydan okuyordu. Devrim, diye bildiriyordu, "elbette en otoriter olan şeydir; nüfusun bir bölümünün kendi iradesini, diğer bölümüne topla, tüfekle, süngüyle–akla gelebilecek her tür otoriter yöntemle– dayattığı bir eylemdir."[28] Madrid'de İspanyol Enternasyonali'nde çıraklık yapan Marx'ın damadı Paul Lafargue'a mektubunda, "Gerçekten merak ediyorum, acaba pek muhterem Bakunin, yönetmeliklerin yetkisine itaati tercih etmedikçe, kimsenin görev başında olmasını zorunlu kılmayan bir idare şeklini benimsemiş demiryolu işletmesinin vagonuna, o şişko bedenini emanet eder miydi... Bir gemide, denizciler arasında 'rızayla da olsa tüm yetkiyi' feshetmeye kalkın da, görün bakalım, neler oluyor!"[29] Örgütlü bir işçi partisinin yokluğu yüzünden devrimin korkunç bir bozguna mahkûm olduğu Komün deneyimi ertesinde, anarşizmin bireye düşkünlüğü basiretsizlik olduğu kadar siyaseten de tehlikeliydi: "Elimizin altındaki bütün araçlarla kendimizi savunmamız gereken böyle bir zamanda, proletaryadan, her gün, her saat sürdürmek zorunda olduğu mücadelenin gereklerine uygun bir şekilde değil de, bazı hayalperestlerin gelecekteki muğlak bir toplum düşüncesine göre örgütlenmeleri isteniyor."[30]

Husumet, Marx ve Engels'in Bakunin ve İsviçreli yoldaşlarını her tür hileye başvurarak tasfiye ettikleri 1872 Lahey Kongresi'nde zirvesine ulaştı. Engels, Paul Lafargue'ın desteğiyle, Bakunin'in, hem Rus gangsterlerin kullandığı yöntemlere başvurmaktan çekinmeyen bir terörist *provokatör*, hem de daha büyük bir siyasi komplonun parçası, "proletarya hareketine engel olmak üzere örgütlenmiş" bir hizibin üyesi olarak infazında başı çekti. Kongre'nin son gününde oylama yapıldı. "Sonra Engels'i gördüm," diye yazacaktı, Alman sosyal demokrat Theodor Cuno. "Oturum başkanının soluna oturmuş, sigarasını içiyor, not alıyor ve hevesle konuşmacıları dinliyordu. Ona kendimi takdim ettiğimde, kâğıttan kafasını kaldırdı ve keyifle, 'Her şey yolunda, büyük çoğunluğa sahibiz,' dedi."[31] Yirmi yediye karşı yedi oyla Bakunin ihraç edilmişti. Ama bu aslında Enternasyonal'in Genel Kurulu'nu (dört yıl sonra miadını dolduracağı) New York'a taşıyacaklarını duyurarak şok etkisi yaratan Marx ve Engels için, bir Pirus zaferiydi. Marx Avrupa'daki bitmek tükenmek bilmeyen partizanlıktan yorulduğunu ileri sürerken, Engels proleter vaatlerle dolu bâkir bir siyaset sahnesinde yeni bir başlangıca vurgu yapıyordu. Gerçekte olan, beklemedikleri bir siyasi yenilginin kabulüydü: Anarşizm kanseri Enternasyonal'in bünyesine bir kere girmişti artık ve örgütün tümüyle dağıtılıp başlangıçtaki ilkeler etrafında bir kez daha kurul-

28 *A.g.e.*, 23. cilt, s. 425.

29 *A.g.e.*, 44. cilt, s. 295, 286.

30 *A.g.e.*, 23. cilt, s. 66.

31 *Reminiscences*, s. 209.

ması gerekiyordu. Marx ve Engels politik müteşebbislikte asla sandıkları kadar usta değillerdi.

Şişko Bakunin, Marx ve Engels'in saf dışı bırakacağı tek karizmatik ideolog değildi: Avrupa emekçi hareketinin kalp ve zihinlerini kazanma yolunda Ferdinand Lassalle'ın egzotik şahsiyeti de karşılarına rakip olarak çıktı. Berlin'deki Genç Hegelciler grubunun bir başka üyesi olan Lasalle, hem bir felsefeci, hem de kendini –on yıla yakın süren Kontes von Hatzfeldt'in boşanma davasının avukatlığını üstlenmesi gibi– anlı şanlı şövalyelik gösterilerine hasretmiş bir aktivistti. Yahudi bir terzinin oğlu olan Lassalle, Engels'in aksine, "Genç Alman" romantizmini bünyesinden hiç atamamış gibiydi. 1848 bozgununu müteakiben, 1863'te Almanya Genel İşçiler Birliği'ni (*Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein*) kurana kadar Lassalle, Berlin operasındaki locasından, çeşitli proleter partilerle ilişkiler kurdu. Güven buhranlarını kendine dert etmeyen Lassalle'ın siyaset çadırını kurduğu yerden, zimmetine para geçirdiğine ve meslektaşlarına diktatörce davrandığına dair suçlamalar eksik olmadı. 1856'da Düsseldorflu komünistler mütehakkim tavırlarını şikâyet ettiği zaman, Engels Marx'a, "yeteneklerinden ötürü adama yazık ama bunlar nahoş olaylar" diye yazmıştı. "Daima bir gözünüzün pür dikkat üzerinde olması gereken biriydi ve gerçek bir Slav sınırboyu Yahudisi olarak, hemen herkesi partiyi bahane ederek her an kişisel çıkarlarına alet etmeye [istekliydi]."[32] *Kapital* için yayıncı bulmasına yardım ettiğinden, Marx, Lassalle'a müsamaha gösterme eğilimindeydi ama Engels'in arası, 1859'da Fransa-Avusturya savaşı nedeniyle hepten bozuldu: Engels önceliğin Bonaparte'a karşı mücadele olması gerektiğini savunurken, Lassalle Avusturya'nın zaferinin Almanya'da gerici bir milliyetçiliği tetiklemesinden korkuyordu.

Lassalle'ın Marx'ın da gözünden düşmesi fazla uzun sürmedi. 1861'de, vatandaşlığını geri almak için Prusya'ya giden Marx (olumsuz) kararı beklerken, Lasalle ve hızlı yaşayan Berlinli arkadaşlarıyla beraber yüksek sosyete tarzı bir yaz geçirdi. Ertesi sene Lassalle iade-i ziyaret için geldiği Londra'da yoksul Marxlarda üç hafta boyunca kalınca, nazik aile bütçesinde büyük bir gedik açıldı. Bu kendini beğenmiş, müsrif züppe, büyük filozofu çileden çıkarmıştı; kişisel ilişkilerinin bozulmasıyla siyasi görüş ayrılıkları da topyekûn su yüzüne çıktı: Lassalle'ın Malthus'un nüfus teorisinden etkilenerek geliştirdiği (işçi sınıfından çok sayıda çocuğun emek piyasasına girmesiyle doğal olarak düşük kalan) "ücretlerin demir kanunu" mefhumu, onu Proudhoncuların, devlet tarafından işletilmesi öngörülen üretici kooperatifler fikrini savunmaya yöneltmişti. İnsan örgütlenmesinin en üst formu ve dolayısıyla, işçi sınıfının olası en iyi özgürleşme aracı olarak devlete karşı neredey-

32 MECW, 40. cilt, s. 27.

se Hegelci bir inanç besleyen Lassalle, gerçekten de romantizminden hiçbir şey kaybetmemişti. İdeal devletini, (Başbakan Bismarck'ın da nefret ettiği) sömürgen burjuvaziye karşı işçi sınıfı ile Junker aristokrasisi arasında kurulacak bir büyük seçim ittifakına dayandırabileceği umuduyla, Bismarck ile gizli görüşmeler bile yapmıştı. Ama Lassalle, bu büyük siyasi planını hayata geçiremeden, kur yaptığı genç bir kadının nişanlısı tarafından karnına sıkılacak bir kurşunla, 1864'te Don Juanlık eğilimlerine yenik düştü. Engels'te ise, birden ona karşı bir hayranlık uyandı. Garip ölümü ardından, "Kişiliği, yazarlığı ya da akademisyenliği bakımından nasıl biri olursa olsun, bir siyasetçi olarak Lassalle, hiç kuşkusuz Almanya'nın en önemli şahsiyetlerindendi," diye yazmıştı. "Fakat ne kadar olağandışı bir ölüm şekli... Böyle bir şey ancak, delişmenlikle duygusallığın, Yahudilikle şövalyeliğin eşsiz ve tuhaf karışımına sahip Lassalle'ın başına gelebilirdi."[33] Ancak Lassalle'ın Bismarck ile gizli ittifakını öğrenir öğrenmez, derhal, "Baron Izzy", "Lazarus", "kurnaz Efrahim" ve esmer tenine iğneleyici bir atıfla "Yahudi zencisi" gibi isimler takarak, yeniden hakarete başlayacaktı.

Siyasi muhaliflerinin fiziksel kusurlarını, cinsel kabahatlerini ve huylarını acımasızca alay konusu ederek kişiliklere saldırmak, Marx ve Engels'in sık yaptıkları bir şeydi. Ancak özellikle etnik kökene odaklı olanlar (Engels açısından bu durum bardaki geyik muhabbetiyle sınırlı değildi: Manchester'da Schiller Enstitüsü'ndeki Yahudilerin çokluğundan şikayetçiydi, Paul Lafargue'ın Kreol kökenine şefkatli bir takıntısı vardı ve 19. yüzyıldan itibaren önyargı göstergesi sayılan 'zenci' –*nigger*– sözcüğünü sürekli kullanmıştı), kısa süreliğine de olsa, tarihdışı bir yaklaşımla Engels'in ırkçı olup olmadığının tartışılmasına yol açtı. Elbette, döneminin insanıydı ve siyaseten proletaryanın evrensel karakterine inanıyordu, ama Slavlar ve diğer tarihsiz halklara yönelik sert eleştirileri, kişisel feveranlarıyla birlikte değerlendirildiğinde ırkçı eğilimleri olduğu inkâr edilemez. Bu tür hissiyatlar –1866'da jeoloji ve toprağın ırksal özelliklerin gelişiminde etkili olduğunu kanıtlamak üzere Pierre Tremaux tarafından yazılmış *İnsan ve Öteki Canlıların Kökeni ve Değişimi* (*The Origin and Transformation of Man and Other Beings*) adlı yeni çıkan kitabı Marx'la tartışırken olduğu gibi– ancak rastgele gün yüzüne çıkıyordu. Engels başlangıçta Tremaux ve tezini fazla ciddiye almamıştı. "Belki de adam, Devoniyen dönemin geçici masifi üzerindeki biz Rheinlandlıların ... neden aptal ya da zenci olmadığını 2. ciltte açıklayacak, yahut da aslında zenci olduğumuzu ileri sürecek." Ama Marx, Engels'i de geri adım atmaya zorlayarak Tremaux'ın çalışmasında –ırklar ve kültürler arasında dereceli bir hiyerarşinin varlığına dair temel görüşüne işaret eder şekilde– bir kıymet olduğunu düşünmeye devam ediyordu: "Ada-

33 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 558.

mın ırkların oluşumunda 'toprağın' etkili olduğuna dair vurgusu övgüyü hak ediyor."[34]

Birçok Avrupalı çağdaşı gibi Engels de kesinlikle Batı Avrupalıların, Afrikalılardan, Slavlardan, Araplardan ve Güney Amerika'nın kölelerinden daha uygar, daha gelişmiş ve daha kültürlü olduğunu düşünüyordu. Ama iş ırklar konusunda katıksız siyaset yapmaya geldiğinde, durduğu yer daima doğruydu: Amerikan İç Savaşı'nda Güney'e karşı Kuzey'i desteklemiş; daha önce değindiğimiz üzere, 1865 Morant Körfezi Ayaklanması sırasında Vali Eyre'ın Jamaikalı asilere uyguladığı katliamdan dehşete düşmüştü. Ve kültürel açıdan antisemitizm reflekslerine rağmen, 1870'lerin Almanyası'nda –hem sosyalistler hem de muhafazakârlar arasında– yeniden baş gösteren Yahudi mezalimini her defasında istisnasız kınamıştı. Hatta antisemitizmi gerici ve zehirli bir ideoloji olarak eleştirdiği bir makalesini tamamen bu konuya ayırdı – "Toplumun geri ve yozlaşmış kesimlerinin modern topluma tepkisinden başka bir şey değil ... sadece gericiliğe hizmet eder." Engels sosyalistlerin antisemitizmle mücadeleyi sahiplenmelerini istiyor ve Heine ve Börne'den başlayarak Marx, Victor Adler ve önde gelen sosyal demokrat Eduard Bernstein üzerinden, hareketin Yahudilere ne kadar borçlu olduğunu anlatıyordu. O da tıpkı Marx gibi, antisemitizmin kapitalist sistem gibi nihayetinde sona ereceğine inanıyordu.[35] Yine de Engels, Yahudiler konusunda Prusyalı reflekslerinden tam olarak hiç sıyrılamadı.

"Yahudi kurnazlığından" mıdır bilinmez ama, Lassalle'ın entelektüel mirası Alman işçi sınıfı siyaseti üzerinde kesinlikle mühim bir etki bırakmıştı. Engels ölümünden sonra "Izzy harekete kurtulması güç bir Chartist Tory karakter kattı," diye yazacaktı esefle.[36] Alman devletinin gidişatı göz önüne alındığında bu özellikle tehlikeli bir durumdu: Bismarck eski rakibi III. Napoleon'dan çok şey öğrenmiş görünüyordu ve otoriter popülizm, hileli seçim ve "askerî ve mülkî erkândan oluşma özel bir kast"ın "gerçek iktidarı" elinde tutmasına olanak tanıyan bir siyasi denge şablonunu, başarıyla uygulamaya girişmişti.[37] Bismarck'ın otoriter devlete doğru yaptığı reverans, kamuoyu algısı ve –Lassalle ve takipçilerinin dosdoğru içine yuvarlanmaktan memnun oldukları bir tuzak olan– oy verme hakkının genişlemesiyle kamufle olmuştu.

Neyse ki Marx ve Engels, kendi partilerinin Lassalle'ın Bismarck'a verdiği

34 *A.g.e.*, 42. cilt, s. 320, 323. Ayrıca bkz. Diane Paul, "'In the Interest of Civilization': Marxist Views of Race and Culture in the Nineteenth Century", *Journal of the History of Ideas* (42), 1 (1981).

35 MECW, 27. cilt, s. 51. Ayrıca bkz. Mario Kessler, "Engels' Position on Anti-Semitism in the Context of Contemporary Socialist Discussions", *Science & Society* (62), 1 (1998).

36 MECW, 42. cilt, s. 88.

37 *A.g.e.*, 23. cilt, s. 363.

tavizi dengeleyeceğini düşünüyorlardı. Almanya, Sanayi Devrimi'ne geç katılmıştı, ama 19. yüzyılın ikinci yarısında, artık birleşik olan ekonomisi arayı kapatmak için elinden geleni yapmıştı. Kimya, metal ve elektrik endüstrilerindeki ilerlemenin yanısıra demiryolları, karayolları ve denizcilik için devasa altyapı projeleriyle kentli işçi sınıfında eşi görülmedik bir büyüme yaşanmıştı. Ruhr Vadisi'nin altın çağıydı bu: fabrika üretim hatlarının, engin dökümhanelerin, kartellerin ve dört büyük bankanın –Deutsche, Dresdner, Darmstader ve Disconto-Gesellschaft– desteklediği anonim ortaklıkların çağı. Kitlesel sanayileşme ve şehirleşmeyle birlikte, radikal siyaset de Berlin, Münih, Hamburg ve Frankfurt'un tıklım tıkış emekçi mahallelerinden yeni bir destek buluyordu. 1869'da August Bebel ve Wilhelm Liebknecht'in Eisenach'ta kurduğu Sosyal Demokrat İşçi Partisi, bu yerleşimlerin sesi oldu. Yurtseverliklerinden hâlâ hiçbir şey kaybetmemiş olan Marx ve Engels, Enternasyonal fikrinin pratiğe dökülmüş en özgün örneği olarak Eisenach partisiyle müthiş gurur duyuyorlardı. İngiliz işçi sınıfı hareketinin ataletinden, Fransızlarla Belçikalıların Proudhoncu kafa karışıklığından ve İspanya'yla İtalya'ya bulaşan Bakuninci salgından farklı olarak, Almanlar bilimsel sosyalizme sadık kalmışlardı. Yine de bilimsel sosyalizmin kurucu babaları, hata yapıldığını düşündükleri anda Eisenachçılan eleştirmekten geri durmadılar; özellikle de demokrat bir partiyi yönetirken kaçınılmaz olan tavizler konusunda Liebknecht'i çok sıkıştırdılar. Eleştirileri 1875'te Liebknecht'in Gotha'daki bir toplantıda, Eisenachçıları Almanya Sosyalist İşçi Partisi (Sozialistiche Arbeiterpartei Deutschland) bayrağı altında Lassalle'ın Alman Genel İşçi Derneği ile ittifaka sokması üzerine doruğa ulaştı.

Regent's Park Caddesi'ndeki Engels kulaklarına inanamıyordu. Marx, Eisenachçıların düştüğü bütün Lassallecı hataların altını tek tek çizdiği, ağır tenkit içeren *Gotha Programının Eleştirisi*'ni kaleme alırken, Engels de hatalı bir tez olan "ücretlerin demir yasası"nı kabul ettiği, sosyo-politik eşitsizliğin ortadan kalkacağına dair ütopyacı saçmalıklara kapıldığı ve sendikacılığa bağlılığını yitirdiği için Bebel'i fırçalıyordu. Yüksek hayat standardına düşkün bohem Engels, asla bir Düzleyici (*Leveller*) değildi: "Yaşam koşulları arasında her zaman belli bir miktar eşitsizlik ortaya çıkacaktır; asgariye indirilebilir ama tamamen ortadan kaldırılamaz. Alpler'de yaşayanların koşulları ovadakilerden daima farklı olacaktır. Sosyalist toplumu eşitlik diyarı olarak düşünmek Fransızların taraflı yargısıdır..." Liebknecht, Lasalle'ın öğretisi önünde acınası bir şekilde diz çökerek ideolojik serbestî sinyalleri vermişti. Engels sert bir dille Bebel'i uyardı: "Ne Marx'ın ne de benim böyle bir temel üzerine kurulmuş bir partiyi tanıması asla mümkün olamaz ve böyle bir partiye karşı –hem kamusal alanda hem de özelde– nasıl bir tutum takınacağımızı ciddi bir biçimde mütalaa etmemiz gerekecektir. Şunu unutma-

yınız ki, yurtdışında Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin her beyanından, her eyleminden biz sorumlu tutulmaktayız."[38] Liebknecht bir kez daha, adım atmadan önce danışmadığı için ve "bedeli ne olursa olsun ödemeye hazır" halde, umutsuzca "birlik sağlama endişesi"[39] yüzünden şimşekleri üzerine çekmişti.

Bu örgütlü ve birleşik sosyalizm heyulası, Bismarck için daha da büyük endişe kaynağıydı. 1878'de İmparator I. Wilhelm'e yönelik iki başarısız suikast girişimi, "Sosyal Demokrat, Sosyalist ya da Komünist faaliyetler yoluyla mevcut siyasi ve sosyal düzeni devirmeyi" hedefleyen her tür örgütlenmeyi yasaklayan ve özgürlükleri kısıtlayan kanunu, *Sozialistengesetz*'i yürürlüğe koyması için mükemmel bir bahane oldu. Sosyal demokrat bireylerin seçimlere bağımsız olarak katılmasına izin veriliyordu, ama sosyalistleri hedef alan bu yasa uyarınca, her tür toplantı ve yayın yasaklandı, parti üyeleri gerekçesiz ihbarsız işlerinden atıldı ve sendikalarla Almanya Sosyal Demokrat Partisi (SAPD) yasadışı ilan edildi. Bu önlemler kaçınılmaz olarak parti üyelerinin radikalleşmesine ve hayli etkin bir yeraltı örgütlenmesinin doğmasına yol açtı. Partinin hapisteki liderleri ve (madden destek olduğu) ailelerinin üzüntüsünü paylaşmakla beraber, Engels bir yandan da artık Gotha'da verilen ödünlerden daha sola doğru meyil edileceğini umarak, bu geniş kapsamlı operasyonların siyasi sonuçlarına seviniyordu. Rus muhatabı Pyotr Lavrov'a, "Yedi senedir âdeta maaşlı elemanımız gibi, bize çalışan Bay Bismarck, sosyalizmin ilerleyişine hizmet etmekten kendini daha fazla alıkoyamayacak gibi görünüyor,"[40] diye yazacaktı. Engels'e göre Bismarck *Zugzwang*'a (satrançta bir oyuncunun yapabileceği başka hamle olmadığından, yenilmesine yol açacak hamleyi mecburen yapmak durumunda kalması) düşmüştü. "Çok şükür, Almanya'da hasımlarımızın attığı her adımın bize avantaj sağladığı bir aşamaya ulaştık," diye yazmıştı Bebel'e; "tarihsel güçlerin hepsi bizden yana, bir şekilde avantaj elde edemeyeceğimiz hiçbir şey, kesinlikle hiçbir şey olamaz... Bismarck bizim için tam bir Truva atı işlevi görüyor." İlk meyveleri de Ekim 1881 seçimlerinde sosyalistler Reichstag'da 12 sandalyeye karşılık gelen, çoğu şehirlerden olmak üzere 312.000 oy alınca toplamış oldular. "Proletaryanın bundan daha muhteşem davrandığı görülmedi," diye ilan etti Engels. "Almanya'da kamuya açık herhangi bir etkinlik düzenlemenin, hatta her tür iletişimin tamamen imkânsız olduğu, eşi görülmedik zulüm ve amansız baskılarla geçen üç yılın sonunda, arkadaşlarımız eski güçlerine kavuşmakla kalmadılar, eskisinden daha güçlü çıktılar."[41] Ne mut-

38 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 71.

39 *A.g.e.*, 45. cilt, s. 64, 94.

40 *A.g.e.*, 45. cilt, s. 317.

41 A.g.e, 24. cilt, s. 267, 269.

lu ki, Alman işçi sınıfı proletaryanın liderliğini nihayet Fransız ve İngilizlerden geri alıyordu.

Ama seçim başarısı politik gücün yukarı doğru el değiştirmesine, militan tabandan, meclisteki, sıklıkla orta sınıf mensubu ve tehlikeli biçimde reformcu fikirlere açık, meşru liderliğe kaymasına imkân tanıdığından, bu harikulade ilerlemede bile riskler mevcuttu. "Almanya'da kitlelerin onları temsil etme iddiasındaki liderlerden daha iyi olduğunu" savunan Engels, artık Reichstag'daki parti grubunun her beyanında irade zafiyetinden kaynaklı oportünizm işaretleri arıyordu. Gümrük vergilerinden –Engels'in dokuz metre derinliği çok sığ bulduğu– Schleswig-Holstein Kanalı gibi daha tâli konulara kadar, hangi yasa için nasıl oy kullanılacak, hangi tartışmada ne pozisyon alınacak, Regent's Park Caddesi Prezidyumu'ndan her gün talimat gidiyordu. Engels'in "devrimci durumu nedeniyle proletaryanın 'fazla ileri gitmesinden' korkan, küçük burjuvazi temsilcilerinin sesi"ne karşı daima tetikte beklediği, aşırı müdahaleci bir yönetimdi söz konusu olan. Kendi burjuvalığını görmezden gelen Engels, sınıf mücadelesinin hareketin odağında kalması gerektiğinde ısrarlıydı: "Emekçi sınıfların kurtuluşu emekçi sınıfların kendi eseri olacaktır."[42] Dolayısıyla, 1880'de İsviçre'deki Wyden Şatosu'nda gizlice toplanan parti kongresi, Reichstag reformizminden çark ederek, "bütün araçlarla" yeniden devrimci mücadeleye bağlılık ilan ettiğinde, Marx ve Engels rahat bir nefes aldılar.

Engels 1870'li yılların büyük bölümünü, diğer maddi imkânlarıyla, Ermen & Engels'ten emekli olurken aldığı likit nakit ve stok sermaye ile meşgul olarak geçirdi. Süreç içinde, vulgar Marksizm'in en beylik kötü karakterine, bir *rantiye*ye dönüştü. Tam zamanıydı aslında, çünkü Londra'nın finans merkezi City ile finansal hizmetler sektörünün sanayileşmenin kanatları altından öne çıkmaya başlamasıyla, İngiltere ekonomisinin ağırlığı Engels'in taşındığı yöne, kuzeyden güneye kayıyordu. İktisat tarihçileri, 19. yüzyılın son çeyreğindeki, tarımdaki gerileme ve ürün fiyatlarındaki düşüşe bağlı krizi "Büyük Depresyon" olarak adlandırıyor. Oysa düzenli geliri olanlar için tam bir refah dönemiydi. Engels 1871 yılında *Der Volkstaat*'a "Şu sıralar burada ekonomik canlanma ve zenginleşmenin zirvesindeyiz," diye yazmıştı. "Piyasada sermaye fazlası var ve kâr peşinde, kendine uygun ev arıyor; her yerden mantar gibi, insanlığın mutluluğu ve müteşebbislerin zenginleşmesi için kurulmuş sahte şirket fışkırıyor. Madenler, asfalt ocakları, atlı tramvaylar ve demir işçiliği şu sıralar en gözde olanları..."[43] Engels Trollope'un *The Way We Live Now (Şimdiki Yaşam Biçimimiz)* isimli parlak romanının karanlık

42 A.g.e, 23. cilt, s. 34.

43 *A.g.e.*, 23. cilt, s. 34.

Londrası'nda yaşıyordu: şirket kapitalizminin Londrası, çılgın bir mübadele ortamı, Mansion House ve rüküş düzenbaz Augustus Melmotte karakterinde pek güzel temsil edilen, "hisse alıp satarak istediği şirketi su yüzüne çıkarıp istediğini batırabilen, paranın değerini canı isterse düşürüp isterse yükseltebilen" uluslararası sermayedarlar. Bankacılık, gemicilik, sigortacılık ve gayrimenkul şirketlerinin ofislerini dolduran siyah paltolu kâtipler ordusunun Londrası'ydı burası. Marksist ifadesiyle, İngiltere ekonomisi [sermayesi] daha yoğunlaşmış bir tekelci kapitalizme doğru yol almaktaydı. "Gündem, on yılı aşkın süredir 'Halka arz' – şahıs işletmelerini limited şirketlere dönüştürme," diye bildirecekti 1881'de Engels. "City'deki büyük Manchester toptancılarından, Kuzey'in ve Galler'in demirhane ve kömür ocaklarına ve Lancashire'ın fabrikalarına kadar her şey halka arz edildi, ediliyor."[44] Bu sermaye fazlası, kısa süre sonra tüm dünyada yatırımlar yapacaktı. Emperyalist Londra, Peru'da demiryollarını, Lisbon'da tramvayları, Yeni Güney Galler'de madenleri ve Hindistan'da çay tarlalarını fonlayacaktı. 1870-1914 yılları arasında, küresel ölçekteki yabancı yatırımların yüzde 44'ü, giderek artan bir oranı imparatorluktaki büyük altyapı projeleri ve madencilik sektörüne ayrılmak üzere, Bileşik Krallık çıkışlıydı (aynı dönemde küresel yatırımlarda Fransa'nın payı %19, Almanya'nınki ise %12,8'di). Eric Hobsbawm'ın ifadesiyle, "Britanya rekabet edebilen bir ekonomi olmaktan çok, dünya üzerindeki tekel konumunun kalıntıları, az gelişmiş dünya, geçmişte biriktirdiği zenginlikler ve rakiplerinin ilerlemesi üzerinden beslenen bir parazit ekonomisi haline" gelmişti ve "kahinler artık isli taşra kasabalarının sert yüzlü insanlarıyla değil, Surrey ve Sussex'te borsacıların sayfiye evlerinden oluşan kuşakla ifade edilen bir ekonominin gerileyeceği ve çökeceği yolunda tahminlerde bulunmaya –bunlar yanlış değildi– çoktan başlamışlardı."[45]

Primrose Hill, Surrey'den epey uzaktaydı ama Engels bu emperyalist-kapitalist borsa simsarlığı rabıtasının parçasıydı. Çelişkileri pamuk fabrikasından ayrılmasıyla bitmemişti. Engels Eduard Bernstein'la, Alman sosyal demokratların sürgündeki gazetesi *Der Sozialdemokrat*'ın bir finans sayfası olmalı mı, diye âdeta sürreal bir tartışmaya başlarken, "Benim de tahvillerim, hisse senetlerim var, zaman zaman alım satım yapıyorum" diyecekti. Marx gibi Engels de *Economist* okuruydu. "Bu tür operasyonlar konusunda sosyalist basından tavsiye alacak kadar budala değilim. Kim almaya kalkarsa da hak ettiğini bulur ve başını yakar!" Engels'inki çok kazandıran geniş bir portföydü: demiryolu (London and Northern Railway Company), enerji (South Metropolitan Gas Company), ulaşım altyapısı (Channel Tunnel Corporati-

44 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 417.

45 Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (Londra, 1990), s. 192-193 [Türkçesi: *Sanayi ve İmparatorluk*, Dost Yayınları].

on Ltd.) şirketlerinin hisse senetleri, hatta bir miktar emperyal yatırımların (Foreign and Colonial Government Trust Company/Yurtdışı ve Sömürgeler Devlet Yatırım Şirketi) dikkate şayan değeri, veraset ilâmına 22.600 sterlin (bugünün parasıyla 2,2 milyon sterlin) olarak yansımıştı.[46] Neyse ki borsaya yatırım yapmak ideolojik açıdan da makbuldü. Papalık fermanlarını aratmayan bir dille, Bebels'e "Borsaya itirazları küçük burjuvalık olarak nitelemekte haklısın," diyecekti. "Borsa sadece, işçilerden halihazırda çalınmış olan artı değerin yeniden bölüştürülmesini düzenliyor..." Hatta borsanın, sermayenin merkezileşmesine ve yoğunlaşmasına aracılık etmesi sebebiyle, esasen devrimci amaca hizmet ettiği bile söylenebilirdi, "dolayısıyla en aptal kişi bile bugünkü ekonominin onu nereye götürmekte olduğunu görebilir." Başkalarının sömürülmesinden dolaylı kazanç sağlamakta utanılacak bir şey olmadığını anlamak için, işin bariz çakallık boyutundan ötesini görmek gerekiyordu: "Bir insan aynı zamanda hem borsacı hem de sosyalist olabilir ve bundan ötürü borsacı sınıfına mensup insanları küçümseyip onlardan nefret edebilir." Bildiğiniz gibi, Engels bu çelişkili varoluşa çoktandır aşinaydı. "Bir imalat şirketinin eskiden ortaklığını yaptım diye özür dilemek hiç aklımdan geçti mi? Bana böyle bir şeyle gelmeye kalkanın vay haline!"[47]

Her zamanki gibi mesele, vergiler düştükten sonra (Hazine kesintisinden sonra, bir keresinde "biz zavallı *rantiyelerin* kanını emiyorlar" diye yakınmıştı) elde kalan kârı nereye harcadığınızdı. İster parti meselesi olsun ister özel mesele, Engels'in cömertliği kusursuzdu. Marx'a yolladığı yıllık asgari 350 sterlinin yanısıra, Manchesterlı bir ustabaşı olan Eugene Dupont'un çocuklarının eğitim giderlerini, çeşitli yoksul Soho sosyalistlerinin cenaze masraflarını karşılamış; parti yayınlarına ve göçmenlerin hayır kuruluşlarına düzenli olarak destek çıkmıştı. Ne yazık ki, Engels'in yardımsever ruhunu en çok suistimal edenler, en sevdikleriydi. Marx'ın kızlarına büyük zaafı vardı, onların asi sevgilileri de bunun gayet iyi farkındaydılar. İçlerinde en istismarcı olanıysa, doktorluktan Proudhonculuğa, oradan da Enternasyonal Genel Konseyi üyeliğine savrulan Paul Lafargue'dı. Engels'in Bakuninciliğe karşı mücadelesine İspanya'da destek verip Londra'ya döndükten sonra, ileride yazacağı aylaklığın el kitabı "Tembellik Hakkı"nda savunduğu ne varsa pratiğe dökmüştü. Yarım gönül giriştiği fotolitografi kursu açma işi yatırımcı yokluğundan yatınca, doğal olarak Engels amcasına koşmuştu. 1875 yazında, gayet buyurgan bir üslupla, "Bana defalarca kez yüklü miktarda avans vermiş olmanıza rağmen sizi bir kez daha sıkboğaz etmek zorunda kaldığım için hicap duyuyorum, fakat borçlarımı kapatabilmek ve icadım üzerinde çalışabilmek için 60 sterlinlik yekûnu mutlak surette temin etmem gerekiyor,"

46 "Engels, Friedrick" (IR 59/166), The National Archives, Kew.

47 MECW, 46. cilt, s. 434, 435, 448-449.

diye yazmıştı Engels'e. Lafargue şanslıydı, çünkü Engels bu inatçı, duygusal ve ukala gence şefkat beslemenin yanında, zekâsını ve davaya taraftar kazanma becerilerini takdir de ediyordu. Kayınpederinin tenkitçiliğini dengeleyen edepsizliğe teşne amcasıyla ahbaplık etmekten Lafargue da memnundu. Lafargue'ın nükteli mektuplarının tipik bir açılış cümlesine bakalım: "Şampanya şişelerinin büyük kelle uçurucusu, bira fıçıları ve bilumum saçma kokteylleri yutan dipsiz kuyu, İspanyolların sekreteri: Selam olsun, bezm-i mey tanrısı sizi korusun!" Ve devamında da eğlenceliydi mektupları: "Bordeaux'dan bağırsaklarındaki yangını söndürmene yardımcı olmasını umarak getirdiğim *'baignoire'*da [küvette], Bayan Burns banyosunu yaptı mı?"

Ama hemen her defasında bu mektupların sonunda, "Ev sahibime ödemek için 50 sterline daha ihtiyacım olacak" gibisinden bir ibare ve kira, faiz borcu, elektrik, su, yakıt ve hatta iç çamaşırı giderlerine dair talepler olurdu. Lafargue 1882'de sosyalist siyasete döndüğü Paris'ten (Karl Marx'ınkine benzer bir üslupla), "Gönderdiğin banknot çölün ortasında vaha gibi yetişti" diye yazmıştı; "ama maalesef sonsuza kadar idare edemedik; Laura'ya iç çamaşırı almam gerektiğinden, biraz daha para göndermen için yalvarıyorum." 1888'de, "Şarap yüzünden oluşan açığı kapatmak için 15 sterlinlik bir çek yollamanı istemeyi unutmuşum,"[48] diye yazdığında şansını fazla zorlamıştı. Yine de Engels, Marx'ın kızları söz konusu olduğunda nadiren hayır diyordu: Tussy'nin başarısız sahne maceralarını izlemeye bile gitmişti. Marx'a gururla, "Kızcağız sahnede büyük vakar gösterdi ve çok da alımlıydı," diye rapor etmişti. "Eğer gerçekten umûma damgasını vurmak istiyorsa, kuşkusuz kendi yolundan gitmeli ve bunu çok da iyi yapacaktır."[49] Ama Engels en çok Marx klanı ve Lizzy'yle beraber İngiltere sahillerinde çıktıkları tatiller için para harcamayı seviyordu. Engels için cennet demek, Ramsgate, Eastbourne, New Brighton, Bridlington Quay, Great Yarmouth, Worthing ya da Wright Adası'nda bolca pilsen birası stoklanmış bir yazlık tutmaktı. 1876 yazında Ramsgate'te olan biteni, onlara katılamayan Marx'a şöyle rapor edecekti: "Şahsım tarafından istasyonda bir kadeh port şarabıyla karşılandıktan sonra, [Jenny Marx] ve Lizzy kumların üzerinde aylaklık edip, benim gibi mektup yazmak zorunda olmamanın tadını çıkarıyorlar."[50]

Deniz havası sağlığa iyi geldiği gibi, tatil rehaveti için de gerekliydi. Lizzy'nin bünyesi en iyi olduğu zamanlarda bile zayıftı ve 1870'lerin sonunda elli yıllık bedeni astım, siyatik ve agresif bir mesane tümöründen muzdaripti. 1878 yazında Engels onu deniz kıyısına dahi götüremeyeceğinden kaygı-

48 *Friedrich Engels, Paul and Laura Lafargue Correspondence* (Londra, 1959), I. cilt, s. 21, 51, 54, 110, II. cilt, s. 91.

49 MECW, 46. cilt, s. 104.

50 *A.g.e.*, 45. cilt, s. 139.

lanmıştı. "Geçen hafta yataktan neredeyse hiç çıkmadı. Durumu aşırı ciddi ve daha da kötüleşmesi ihtimal dahilinde."[51] Karanlığın çökmekte olduğu, yaşının ilerlediği bu yıllarda, efsanevi çapkın Engels, Lizzy'nin mütevazı ihtiyaçlarını gören, ev işlerine yardımcı olan, şaşırtıcı derecede ihtimamlı biri olmuştu. Ama savaştığı mukadder olandı ve 11 Eylül 1878 akşamı Lizzy için ecel gelip çattı. Tam o sırada hiç beklenmedik, dokunaklı bir durum –Victoria döneminin özüne uygun bir ölüm döşeği melodramı– ortaya çıktı. Burjuva aile değerlerinin baş düşmanı, büyük materyalist, ateist Engels, evin köşesindeki Regent's Park St. Mark Kilisesi'ne koşup Rahip W. B. Galloway'ı eve getirdi. Yıllarca herkes tarafından "Bayan Engels" olarak bilinse de, İrlandalı Katolik Lizzy'nin, yaratıcısına kavuşmadan önceki son arzusu on beş yıllık ilişkisinin Tanrı'nın nezdinde kutsanması olmuştu. Lizzy ile Engels, Regent's Park Caddesi'ndeki evlerinin üst katında, Lizzy'nin ölüm döşeğinde, İngiltere Kilisesi'nin özel izniyle evlendiler. Engels'in Lizzy'nin ihtiyaçlarını ideolojinin şartlarından önde tuttuğu, çok nadir rastlanan sevgi dolu anlardan biriydi. O gece daha sonra, sabaha karşı 1:30'da çok sevgili eşi vefat etti ve kuzeybatı Londra'da Kensal Green'in hemen yanıbaşındaki Aziz Mary Katolik Mezarlığı'na –mezartaşına Kelt haçı da işlenmiş olarak– "Lydia" ismiyle defnedildi. Lizzy'nin ölümü Mary'ninki kadar ani olmamıştı. Engels durumu daha bir metanetle karşılamış görünüyordu. Belki sonunda resmî olarak da evlendikleri için ya da belki münekkit annesi artık hayatta olmadığından, Mary'nin ölümünden sonra yapmayı ihmal ettiği vefat duyurusunu bu kez resmen yapabilmişti. "Almanya'daki dostlarıma, ecelin dün gece eşim *Lydia*, kızlık soyadıyla *Burns*'ü benden almış olduğunu bildiririm."[52]

Bu kez Marx da arkadaşının acısını, en azından başkalarının huzurunda, paylaşmış göründü. Ama husûsiyatta, Lizzy'nin ölümünden birkaç gün sonra Jenny'ye yazdığı mektupta, Engels ve okuma yazması olmayan İrlandalı aşkıyla, küçümseyici bir tonda dalga geçecekti:

> Tussy, Bayan Renshaw ve Pumps ... ölen kadının öteberisini tasnif ederken, [hem Lizzy'nin hem Engels'in arkadaşı] Bayan Renshaw, diğer eşyalarının arasından küçük bir paket içinde mektuplar bulmuş ve bu işlem sırasında başlarında bulunan Bay Banknot'a [Engels] uzatacak gibi olmuş. "Hayır," demiş, "Yak onları! Mektuplarını görmem gerekmiyor. Bana ihanet edemeyeceğini biliyorum." Figaro (gerçek olanı, Beaumarchais'ninkini kastediyorum) bulabilmiş miydi? Bayan Renshaw'ın daha sonra Tussy'e izah ettiği gibi: "Tabii, [Lizzy'nin] mektuplarını yazmaya ve [Lizzy'ye] gelen mektupları da ona okumaya mecbur olduğu için, [Engels] bu mektuplarda saklı kal-

51 *A.g.e.*, 45. cilt, s. 315.

52 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 567.

mış bir sır olmadığından emindi – ama onun [Lizzy] için bazı şeyler sır kalmış olabilir."[53]

Mamafih, Marx'ın asıl alay konusu Pumps'tı. Mary Ellen Burns sahneyi boş bulunca Shakepeare'in oyunlarından bir soytarı –Macbeth'teki kapıcı ya da Hamlet'teki mezar kazıcıları– gibi, görünüşte küçük bir rahatlama sağlayarak, ama gerçekte çevresindeki herkes için büyük rahatsızlık kaynağı olarak Engels'in hayatına girmişti. Hegel'in tarihe ilişkin gözleminde Engels'in trajedi ve komedi olarak düşündüğü her şey, "ayyaş büyücü", "sokulgan akşamcı" Pumps karakterinde vücut bulmuştu. On yoksul kardeşin en büyüğü olan Pumps'ı, 1860'ların ortalarında esas olarak ev işlerine yardım etmesi için Burns kardeşlerden Lizzy yanına almıştı. 1875'te okulunu bitirsin diye (Engels'in cebinden) Heidelberg'e gönderilmeden önce, bu lâtif, işveli ve huysuz yaratık güneye taşınmaları sırasında da onlara eşlik etmişti. İşler bu şekliyle, Pumps'ın 1877 yılında Londra'ya fazlasıyla bilinçlenmiş olarak dönüp, Lizzy'ye ev işlerinde yardım etmeyi reddedişine ve burnundan soluyarak ailesinin yanına dönüşüne kadar, yolunda gitmişti. Ama erkek kardeşinin balıkçı dükkânındaki işin terli ve kokulu hakikati, Pumps'ın kısa süre içinde seçeneklerini yeniden gözden geçirmesine ve 1878 baharında oradan sıvışıp gerisin geri güneye dönmesine yetti.[54]

Ne yapıp edip zengin olmayı aklına koymuş genç bir kadın olan Pumps'a, Lizzy'nin ölümü Regent's Park Caddesi'nin kontrolünü ele geçirme fırsatı vermişti. Lizzy'nin vefatından dört gün sonra Marx, "Daha şimdiden 'hükümdar prenses' havalarına girmiş bile, hatta tavırları da öyle; bir de beş ginelik bir sabahlığa bürünmüş," diye sinirle not düşecekti; "yalnız, sonuncusu, sadece 'neşe'sinin münasebetsizliğini artırmaya yaramış."[55] Artık *yerini bulmuş* bir kâhya olarak Pumps, Marx için daima göz önünde olan, bezdirici bir varlıktı. Gelgelelim, etine dolgun cazibesine 122 Numara'ya gidip gelen sosyalistlerin pek çoğu kapıldığından, sağladığı düzenli dedikodu akışı için ona minnettardı. Marx 1881'de kızı Jenny Longuet'ye, "'Bizim camiada' pek bir şey olduğu yok," diye yazacaktı: "Pumps 'hâlâ' [Köln İşçi Birliği'nden Friedrich] Beust'tan haber bekliyor; bu arada her nasılsa henüz [aşkını] 'ilân' etmeyen [Karl] Kautsky'ye de göz koydu. [Carl] Hirsh'e ise, gerçekten 'ilân' etmekle kalmayıp, bir kez reddedildikten sonra, Paris yolculuğuna çıkmadan önce 'ilânını' yinelediği için daima minnet duyacak." İki ay sonra yeni bir tâlip çıkacaktı. Marx, "Hartmann [sosyalist bir göçmen] Cuma günü New York'a gitti, tehlikeyi atlattığı için seviniyorum," diyerek Jenny'yi

53 *A.g.e.*, 45. cilt, s. 324.

54 Bkz. Gemkov. "Fünf Frauen an Engels' Seite", *Beitrage zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, (37), no. 4 (1995); Yvonne Kapp, *Eleanor Marx* (Londra, 1976), I. cilt.

55 MECW, 45. cilt, s. 321.

bu yeni gelişmeden haberdar ediyordu. "Ama, yola çıkmadan birkaç gün önce, sersemlik edip Pumps'ı Engels'ten istedi ve bu talebini, bu konuda hata yapmadığına ve Pumps tarafından kabul edileceğine inandığını söyleyerek, yazılı olarak bildirdi. Kız gerçekten onunla flört etmişti ama sırf Kautsky'yi kıskandırabilsin diye."[56]

Bıktırıcı evlilik teklifleri ve yaptığı artistliklere rağmen, Pumps güzel bir genç kadındı ve muhtemelen kadınsı çekiciliği, aksi olsa Engels'in katlanmakta zorlanacağı saçmalıklarına kıyasla ağır basıyordu. Sayesinde Burns kardeşlerle ve Manchester'daki geçmişiyle bağını da korumuş oluyordu. Ne yazık ki, sevgi konusunda Pumps da ziyadesiyle verici biriydi ve Percy Roscher adında City'li bir üçkâğıtçının kendisini baştan çıkarmasına izin verdi. Burjuvazinin evlilik riyâsına duyduğu yere göğe sığmaz nefretine rağmen, pragmatik Engels, Roscher'i adaba uyarak kızcağızla evlenmeye ikna etti. Fakat müteakip yıllarda faturasını ödemek yine kendisine düşecekti. Başarısız bir serbest muhasebeci olan Rosher de, tıpkı Marx ve Engels'in etrafındaki diğer bedbaht damatlar gibi, geçimini aile büyüklerinin sağlaması gerektiğine şiddetle inanmış umutsuz bir vakaydı. 1881'de Pumps'ı Engels'ten isteyip aldı, ama sürekli atışan çift pazar günlerinin müdavimi ve çıkılan tatillerin daimi refakatçisi (en azından bu vesileyle Engels genişleyen ailenin büyükbabası rolünü üstlenme fırsatı buluyordu) olmaya devam etti. Çifti ziyaretlerini uzatarak yatıya kaldıkları Regent's Park Caddesi'nde sıkça görmek mümkündü. Her şeye rağmen Pumps'ın gençlik dolu ve taşkın davranışları Engels'in Lizzy'nin ölümünden sonra girdiği depresyonu atlatmasına yardımcı olmuştu. 1879 yazına gelindiğinde, hovarda Engels formuna kavuşmuş, imalı bir şekilde Marx'a, "bir kez olsun Ebedî Kadınlardan kurtulup, bekârlar olarak bir iki haftalığına bir yerlere gitme" fikrine sıcak bakıp bakmadığını sormuştu bile.[57]

Engels sağlığına kavuşur kavuşmaz Lassalle ve Bakunin'den feyzalan sapkınlıkların son mevzilerini dağıtarak ve Liebknecht ile Bebel'in icraatına nezâret ederek komünizm komiseri rolüne geri dönecek ve Marksizmin daha ziyâde pratiğe ilişkin açmazlarından biri üzerine kafa yormaya başlayacaktı. Marx ve Engels, Paris'te birlikte teorinin temellerini attıkları 1840'lı yıllardan beri, proletarya devriminin, beraberinde sınıf bilinci, sınıf mücadelesi ve değişimin habercisi olan diğer her şeyi de getirecek belli bir sınai ve ekonomik ilerleme düzeyine bağlı olduğunu düşünmüşlerdi. Ancak Marksizm üzerine yazıp çizen hemen herkesin işaret ettiği gibi, rejim değiştirmeyi başaran bir tür proletarya devrimi ilk kez az gelişmiş Çarlık Rusyası'nda –Marx ve En-

56 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 89-90, 95.

57 *A.g.e.*, 45. cilt, s. 379.

gels'in kişisel olarak ve ebediyen nefret ettikleri o gerici ve feodal otarşide– hâsıl olacaktı.[58] Buradan, 1917'deki olaylar Marx ve Engels'i şaşırtırdı anlamı çıkmasın. Sonsuz iyimser Engels, 1874'te Rus devrimini "yüzeysel bir bakışla sanıldığından çok daha yakın", bir yıl sonra "eli kulağında" ve 1885'te ise "patlak vermesi an meselesi, önümüzdeki birkaç gün içinde bile patlak verebilir" gibi tespitlerle tahmin etmişti.[59] Hem onları hem de bütün bir Rus Marksist hareketini meşgul eden mesele, nasıl devrim yapılacağıydı. 19. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde iki düşünce ekolü hâkimdi: ilki, Georgi Plehanov liderliğindeki Emeğin Kurtuluşu Grubu'nun savunduğu, Rusya'da (köylüden de kitlesel destek alacağını öngördükleri) proletaryanın devrim yapması için, Batı Avrupa'daki ilerlemeci sanayileşme, işçi sınıfının yoksullaştırılması ve sınıf bilincinin gelişmesi yolunun izlenmesi gerektiğine dair ortodoks Marksizm anlayışıydı. İkincisi ise, *narodniki* ya da "popülistler"ce Çernişevski'nin eserlerinden esinlenerek gündeme getirilen, Rusya'nın kendine has ilkel köy toplulukları nedeniyle sosyalizme farklı bir yoldan ulaşması gerektiği teziydi. Buna göre Rusya, kolektif toprak mülkiyeti (*obşina*), komünal üretim ilişkileri ve tarıma dayalı ilkel sosyalizm mirasından yararlanarak, Batı tarzı kapitalist geçiş sürecinin dehşetini tecrübe etmeden de komünist geleceğe –biraz terör salarak– hızlandırılmış bir şekilde ulaşabilirdi. Alexander Herzen ve Peter Tkaçov da işi, Rus köylüsünü mendebur Avrupaların beceremediğini yapmaya yazgılı, doğuştan komünist, sosyalizmin seçilmiş insanları olarak ilan etmeye vardırmıştı.

Marx ve Engels daha önce komünal yaşamın ilkel biçimlerini epey küçümsemişlerdi. Hindistan, Asya ve hatta İrlanda'ya dair yazılarında, köylü toplumunu "oryantal despotizm"in gerici yanaşması ve sosyalizme doğru küresel yürüyüşün çağdışı ayakbağı olarak lanetlemişlerdi. Ama 1870'lerde Avrupa'da devrim beklentisi gitgide azaldıkça ve her ikisi de insanlığın erken tarihiyle (Lewis H. Morgan'ın 1877 tarihli *Eski Toplum ya da Yabanıllıktan, Barbarlığa ve Uygarlığa İnsanlığın İlerleme Çizgisine dair Araştırmalar* adlı etkileyici çalışmasında okudukları *klanlar*, kabileler ve komünal yaşam döne-

58 Örneğin bkz. Tom Nairn, "History's Postman", *London Review of Books*, 28. cilt, no. 2 (Ocak 2006): "[Askerî] yenilginin ortaya çıkardığı kestirme yol stratejisi, gerçeküstü fikirler ve hareketlere, süpermenlerin önderlik ettiği partizan ordulara ihtiyaç duyuyordu. Bir büyücü ile ancak devler ve melekler başa çıkabilir, tarihin kapitalist akışına yön vermeyi ancak onlar başarabilirdi. Bu tür eğilimler geleneksel hâkim sınıfların yıkıldığı ya da itibarsızlaştığı, sanayileşmenin merkezinden dışlanmış, çevre (ya da 'gerici') ülkelerinde karşılık buldu. Artık Lenin ve Mao gibi otantik canavarlara iktidar yolu açılmıştı: içi boş irade gösterileri; demokrasinin tecellisi olarak değil, ikamesi olarak siyaset. Demokrasi ve ekonomik büyümeyle olmayan, devlet gücüyle olabilir göründü. Dolayısıyla bu liderler tarihin postacısının yolunu kesip hatasını düzelttiklerini, hem kendi proleterleri adına hem de artık kusur bulunamaz manevi babalar olan Marx ve Engels'in anti-milliyetçi amaçları uğruna, yanlış adrese giden mektubu alıkoyduklarını iddia ettiler."

59 MECW, 24. cilt, s. 11, 43; 47. cilt, s. 280.

miyle) giderek daha fazla alakadar olmaya başladıkça, ilkel komünizmin siyasi imkânlarını yeniden değerlendirdiler. Engels, tabiatındaki Slav karşıtı önyargıları bir kenara bırakarak, birdenbire Rus modelinin artık göz ardı edilemeyeceğini düşünmeye başlamıştı: 1875 tarihli "Rusya'da Sosyal İlişkiler Üzerine" adlı makalesinde "Rus köylüsünün burjuva küçük mülkiyeti ara aşamasından geçmesine gerek kalmaksızın, bu toplum biçimini daha üst biçime ulaştırma olasılığı kuşkusuz vardır," diye yazacaktı. Ama, aması da vardı: "Ama bu, ancak, ortak mülkiyet tamamen parçalanmadan önce, Batı Avrupa'da, Rus köylüsüne böyle bir geçiş için gerekli önkoşulları yaratacak bir proleterya devrimi başarılırsa mümkün olacaktır."[60] Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'nun Rusça ikinci baskısına önsözde de bu düşünceyi dile getirmişlerdi: "Eğer Rus Devrimi, Batı'daki proletarya devriminin işaret fişeği olur, bunlar böylelikle birbirlerini tamamlarsa, Rusya'daki mevcut ortak toprak mülkiyeti komünist bir gelişmenin başlangıç noktası olabilir." Marx, bu noktaya, Rus sosyalist Vera Zasuliç'e yazdığı, defalarca düzeltmesine rağmen yine de yollamadığı mektupta bir kez daha değinmişti:

> Rus "kırsal komünü", temelinde yatan toprağın ortak mülkiyetini geliştirerek ve bu durumun ima ettiği gibi özel mülkiyet prensibini ortadan kaldırarak kendine özgü yapısını korumayı başarabilirse, o zaman teorik olarak, modern toplumun meylettiği ekonomik sistemden doğrudan bir kopuşu temsil edebilir; intihar etmeye başlamaksızın yepyeni bir sayfa açabilir; bakış açısı toplum yaşamının değil, kendi kendisinin sürekliliği olan bir rejim, kapitalist rejim aşamasından geçmeden, kapitalist üretim tarzının insanlığı zenginleştiren meyvelerini toplayabilir.[61]

Bu mektupla, Marx'ın yaşamının sonlarına doğru, bütün uluslar için tektip bir sosyo-ekonomik kapitalist ilerleme modeli fikrinden feragat ettiği açıkça görülüyor: İmayla da olsa, Rusya'nın artık, Avrupa proletaryasının yardımıyla, sosyalizme kendi ilkel yolunu izleyerek ulaşabileceğini teslim ediyordu.

Buna mukabil Engels, bu tashihten pişmandı ve ikili arasındaki felsefi fikir ayrılıklarının az sayıdaki bariz örneklerinden biri olarak, orijinal Marksist paradigmaya geri döndü. Oysa bir zamanlar *narodniki*'nin karizmasına kapılıp, aksine, Çarlık Rusyası'nı devrimi başlatmak için Blanquist terörün bile mazur görülebileceği kadar gerici bir despotizm olarak görmüştü. 1890'lara gelindiğinde Marx'la anlaşmazlığı iyiden iyiye su yüzüne çıkmıştı: İstikrarlı bir şekilde endüstrileşmekte olan Rusya'nın artık İngiltere, Almanya ya da Amerika'dan farkı kalmadığını ve onlarla aynı iğrenç ekonomik kalkınma

60 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 48.

61 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 354.

merhalesinden geçmesi gerektiğini savunacaktı. *Kapital*'in Rusça çevirmeni Nikolai Danielson'a, "Korkarım, [komünü] geçmişte kalmış bir rüya olarak görmemiz ve kapitalist bir Rusya'yı hesaba katmamız gerekecek," diyecekti üzüntüyle.[62] Rusya'da yüzyıldır varolan komün pratiği pek az olumlu gelişme emaresi gösteriyor ve artık gerçekten de köylülerin ilerlemesine "köstek" oluyordu. Dahası, komünist devrimin "batı Avrupa proletaryasının mücadelelerinden değil, Rus köylüsünün kalbinden" doğabileceği görüşünü artık "çocukça" buluyordu. Marksist şablon öyle bir çizilmişti ki, "daha alt düzeydeki bir ekonomik gelişme aşamasının, henüz ortaya çıkmamış, daha üst düzeye varmadan da çıkması mümkün olmayan muamma ve sorunları çözmesi, tarihsel olarak imkânsız"dı.[63]

Rus Marksistlerin tarihî açmazlarını daha iyi anlayabilmelerini sağlamak için, Engels erken dönem ütopyacı sosyalist Robert Owen'ın deneyimiyle paralellik kurdu. 1820'li yıllarda Owen'ın New Lanark'taki fabrikasında çalışan işçiler, Rusya'nın *obşina* köylüleri gibi, "Keltik-İskoç klanının çözülme sürecindeki komünizm benzeri kurum ve âdetlere uygun yetiştirilmiş" olmalarına rağmen sosyalist prensipler konusunda en ufak bir şuur sahibi değillerdi.[64] Rusya'nın kabul etmek zorunda olduğu rahatsız edici gerçek, tarihin yavaş ve acılı ilerleyişini komün ile kısaltmanın mümkün olmadığı ve tarihin yavaş ve acılı ilerleyişine teslim olmak gerektiğiydi. Engels insanı ürkütecek kadar isabetli öngörülerinden birinde, Rusya'da, "500.000 toprak sahibi ile 80 milyon civarında köylünün yerini, mülk ve toprak sahibi yeni bir burjuvazi sınıfının alması sürecinin korkunç acılara ve kargaşaya mahal vermeden" gerçekleştirilemeyeceğini öngörmüştü; "ama tarih, bütün tanrıçaların aşağı yukarı en zalim olanıdır; yalnızca savaşta değil, 'barışçı' ekonomik kalkınma dönemlerinde de zafer arabasını, arkasında ceset yığınları bırakarak sürer."[65]

Ne Marx ne de Engels Rusya'nın 1917 ve sonrasındaki vahşi kargaşasına tanık olacak kadar uzun yaşadı. 70'li yaşlarına geldiklerinde, ölüm eski Londralıların peşine düşmüştü bile. 1881 yazında Jenny Marx muzdarip olduğu kanserin ağırlığıyla iyiden iyiye zayıf düştü ve 2 Aralık'ta artık pes etti. Marx'ın geçirmekte olduğu bronşit ve zatülcenp bulaşmasın diye, hayatının son üç haftasını "vahşi kara yabandomuzu", "hınzır serseri", "Mağribi"sinden ayrı geçirmek zorunda kalmıştı. Marx kuzey Londra'daki Highgate Mezarlığı'nın kutsanmamış bir köşesindeki cenaze törenine bile katılama-

62 *A.g.e.*, 49. cilt, s. 384.

63 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 422, 426.

64 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 426.

65 *A.g.e.*, 50. cilt, s. 112.

dı. "Ateist materyalizm"e olan "adanmışlığı"nı metheden ve onun "cesaretli ve basiretli, cesaretli ama kibirden azade, basiretli ama şereften taviz vermeyen fikirlerinin daima özleneceğini"[66] bildiren bir veda konuşması yapmak da Engels'e düştü.

Marx, Jenny'nin peşisıra mezara gitmekte çok gecikmedi. 1870'lerin ikinci yarısında başağrısından kan çıbanlarına, kronik uykusuzluktan böbrek ve karaciğer rahatsızlıklarına, en sonunda da hiç iyileşmeyecek bir soğuk algınlığına kadar çeşitli hastalıklarla, sağlığı iyiden iyiye kötüledi. Elbette hepsi ciddi fiziksel rahatsızlıklardı ama bunlara psikosomatik sorunların da eşlik etmiş olması muhtemeldir. Marx *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerini bitiremedi ve geçmişte de başına geldiği üzere, yazı yazmayı azalttıkça, dikkati de o kadar çok başka meselelere kaydı (ilkel Asya komününü araştırmaya harcadığı yıllar gibi) ve sağlığı da aynı ölçüde geriledi. *Kapital*'in iktisadi mülahazalarını eskisi kadar inandırıcı bulmadığından mı, yoksa komünizmi artık siyaseten pek mümkün görmediği için mi bilinmez ama Marx felsefi *büyük projes*inden gizliden gizliye kaçıyor gibiydi. Ciğerlerindeki suyu aldırmak için Karlsbad'a, iyottan yana zengin deniz havası almak için Wight Adası'nda Ventnor'a ziyaretler yapıldı. Jenny'nin ölümünden sonra, bronşlarını yatıştırmak için ılıman, kuru bir iklimde sağlıklı bir yer arayışı daha elzem oldu. Hasta olduğunun mutlak bir işareti, artık Engels'in refakatinde kendini rahat hissetmeyişiydi. Kızı Jenny'ye, "Doğrusu Engels'in heyecanı sinirlerime dokunuyor," diye yazacaktı. "Daha fazla dayanabileceğimi sanmıyorum; dolayısıyla her şartta Londra'dan ayrılmak istiyorum!"[67] Cezayir'den Monte Carlo'ya, oradan Fransa ve İsviçre'ye dolaştı durdu – gittiği her yere de kötü havayı beraberinde götürdü. Bronşiti kronikleşti ve Ocak 1883'te, bu kez kızı Jenny Longuet'nin mesane kanserinden ölmesiyle bir başka darbe daha aldı. Marx evine, ölmek için dönüyordu.

1883'ün ıstıraplı kışı boyunca, Engels her gün öğleden sonra arkadaşını ziyaret etmek için Regent's Park Caddesi'nden Maitland Park Caddesi'ne kısa yürüyüşler yaptı. 14 Mart 1883'te öğleden sonra 2:30'da eve vardığında, evdekileri "gözyaşlarına boğulmuş halde" bulmuştu.

> Anlaşılan son yakındı. Etrafı rahatlatmak için ne olduğunu sordum, sorunu öğrenmeye çalıştım. Hafif bir kanama olmuş ama birdenbire hızla kötüleşmeye başlamıştı. Ona herhangi bir annenin çocuğuna bakabileceğinden çok daha iyi bakan sevgili emektarımız Lenchen yukarı yanına çıktı ve yeniden aşağı indi. Yarı uyur yarı uyanık halde, dedi ve kendisiyle beraber gelebileceğimi söyledi. Odasına girdiğimizde yatağında uzanmış, bir daha hiç uyanmamak

66 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 420.

67 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 224.

üzere uyuyordu. Nabzı ve nefesi durmuştu. O iki dakika zarfında, acı çekmeden, huzur içinde ölmüştü.[68]

Marx beraberinde Batı felsefesinin en büyük entelektüel dostluğunu ve Engels'in en sevgili arkadaşını da götürmüştü. Engels'in Chartist müttefiki Julian Harney, "Seninki herhangi bir kayıp ya da bir aile ferdinin kaybı gibi bile değil," diye yazmıştı. "Senin dostluğun ve bağlılığın, onun şefkat ve güveni, Karl Marx ve Fredrich Engels arasındaki kardeşlik bağını tanıdığım herkesinkinden çok ötede bir yere taşımıştı. Aranızda, "karşı cinse duyulan aşktan da aşkın" bir bağ olduğu doğrudur. Yasına iştirakimi ve kederin karşısında hissettiğim derin duygudaşlığı ifade edecek sözleri nafile arıyorum."[69]

Kaybı ile perişan Engels, her şeye rağmen Marx'ın böylesi büyük bir şahsiyete yakışan bir sonla öldüğünü düşünüyordu. Amerikalı ortak arkadaşları Friedrich Sorge'ye yazdığı mektupta, Marx'ın kişisel cesaretine övgü vardı: "Tıbbi maharetle –doktorluk sanatının galibiyet hanesine yazılmak üzere– bir kaç yıl daha hayatta tutulması, bitki gibi, biçare bir hayat yaşaması, aniden değil de, azar azar ölmesi mümkün olabilirdi. Ama bizim Marx'ımız böyle bir şeye asla tahammül edemezdi."[70] Dostunun "ölümle keskinleşmiş" hatlarına son kez baktıktan sadece birkaç saat sonra, derhal, onun muhteşem dehâsını vurgulamaya girişti. Liebknecht'e, "Bizler hepimiz bugün olduğumuz kişiyi ona borçluyuz ve hareketimiz bugün geldiği yeri, onun teorik ve pratik çalışmalarına borçlu; ama onun nezdinde hâlâ kafa karışıklığı içinde yüzüyor olmalıyız,"[71] diye yazacaktı alicenaplıkla. Marx'ın yokluğunda onlara düşen, tamamına erdirmekti. "Başka ne için burada olabiliriz ki?" Ömrünün büyük bölümünü müşterek felsefî mücadelelerine adamış biri olarak Engels, Marx'ın fikirlerinin onunla beraber ölmesine izin vermeyecekti.

68 *A.g.e.*, s. 426.

69 F. G. Black ve R. M. Black (der.), *Harney Papers* (Assen, 1969), s. 296.

70 MECW, 46. cilt, s. 462.

71 *A.g.e.*, s. 458.

Marx'ın Bulldogu

"Hem Avrupa ile Amerika'nın militan proletaryası, hem de tarih bilimi, bu adamın ölümüyle büyüklüğü ölçülemez bir kayıp yaşamıştır." Engels'in, 17 Mart 1883 sabahı Marx'ın soğuk naaşı başında kederle dile getirdiği hükmü buydu. Marx, eşi Jenny'nin yanına ebedî istirahatgâhına uğurlanırken, Highgate'in yokuşu dik doğu mezarlığında sadece 11 kişi vardı. Bugün ise bu "Victoria dönemi Valhallası"nın Gotik mezarları ve ağaçlarla çevrelenmiş dolambaçlı patikaları, Marx'ın 1950'lerde yapılan gösterişli türbesini görmeye gelen turist ve ideologların oluşturduğu düzenli bir ziyaretçi trafiğine mazhar oluyor. Arkasında çirkin bir hastane binası yükselen mezarlığın bu köşesi, hepsi de ilk peygamberlerinin gölgesindeki kabirlerinde yatan Iraklı, Güney Afrikalı ve Yahudi sosyalistlerin tahkim ettiği komünist bir mevziye dönüşmüş durumda. 1883'te, Tussy, damatlar Paul Lafargue ve Charles Longuet, bilim insanları E. Ray Lankester ve Carl Schorlemmer ile komünist tayfadan emektar Wilhelm Liebknecht ve Friedrich Lessner mezar başında toplaştığında, çok daha ıssız bir yerdi. *Der Sozialdemokrat* ve Komünist Emekçilerin Eğitim Topluluğu'ndan çelenklerin yanısıra Fransa, İspanya ve Rusya'dan telgraflar da gelmişti. Ama törene damga vuran Engels'in kısa, seküler naatı oldu.

Marx'ın evliliğinden, çocuklarından ve hatta kırk yıllık dostluklarından bahsetmekle zaman kaybetmeden, hızla Marksizmin tam olarak ne anlama geldiğini anlatmaya koyuldu. Bu, yanında bulunanlardan ziyade Avrupalı komünist diasporaya hitaben yazılmış bir konuşmaydı ve ideolojik bir efsaneye veda ederken duygusallığa yer yoktu. "Nasıl ki Darwin organik doğanın gelişme yasasını bulduysa, Marx da insanlık tarihinin gelişme yasası-

nı buldu... Ama hepsi bu kadar değil. Marx günümüz kapitalist üretim tarzı ile onun sonucu olan burjuva toplumunun özel hareket yasasını da keşfetti." Engels söylevine devam etti: "İşte böyle bir bilim adamıydı." Onu çok özleyecekti. "Sibirya madenlerinden California'ya kadar, Avrupa ve Amerika'nın her köşesindeki milyonlarca devrimci emekçi tarafından sevilip, sayılmış olarak ve arkasından yası tutularak öldü. Ve cüretkârca şunu söylemek isterim ki, hasmı çok olmakla beraber tek bir kişisel düşmanı bile yoktu. Adı yüzyıllar boyunca yaşayacak, eserleri de!"[1]

Marx'ın mirasının ölümü ardından kutsallaştırılması, Highgate Mezarlığı'nın patikalarında son bulmadı. Engels birkaç hafta sonra, çok sert bir dille İtalyan komünist Achille Loria'yı, Marx'ın eserini yanlış yorumlayıp itibarını zedelemekle itham edecekti. "Artık aramızda olmayan dostumu itibarsızlaştırmaya hakkın olmadığı gibi, ne senin ne de başkasının böyle bir şeye kalkışmasına izin veririm." Engels, mektubu "Layık olduğun duygularla" diyerek bitirecekti.[2] Harold Laski'nin ifadesiyle, "Marx'ın vefatı ardından Engels'in en büyük kaygısı hatırasına sahip çıkmak olmuştu... Meslektaşının büyüklüğünü ortaya koyabilmek için, kendi saygınlığı pahasına bu kadar gayret gösteren pek az insan olmuştur."[3]

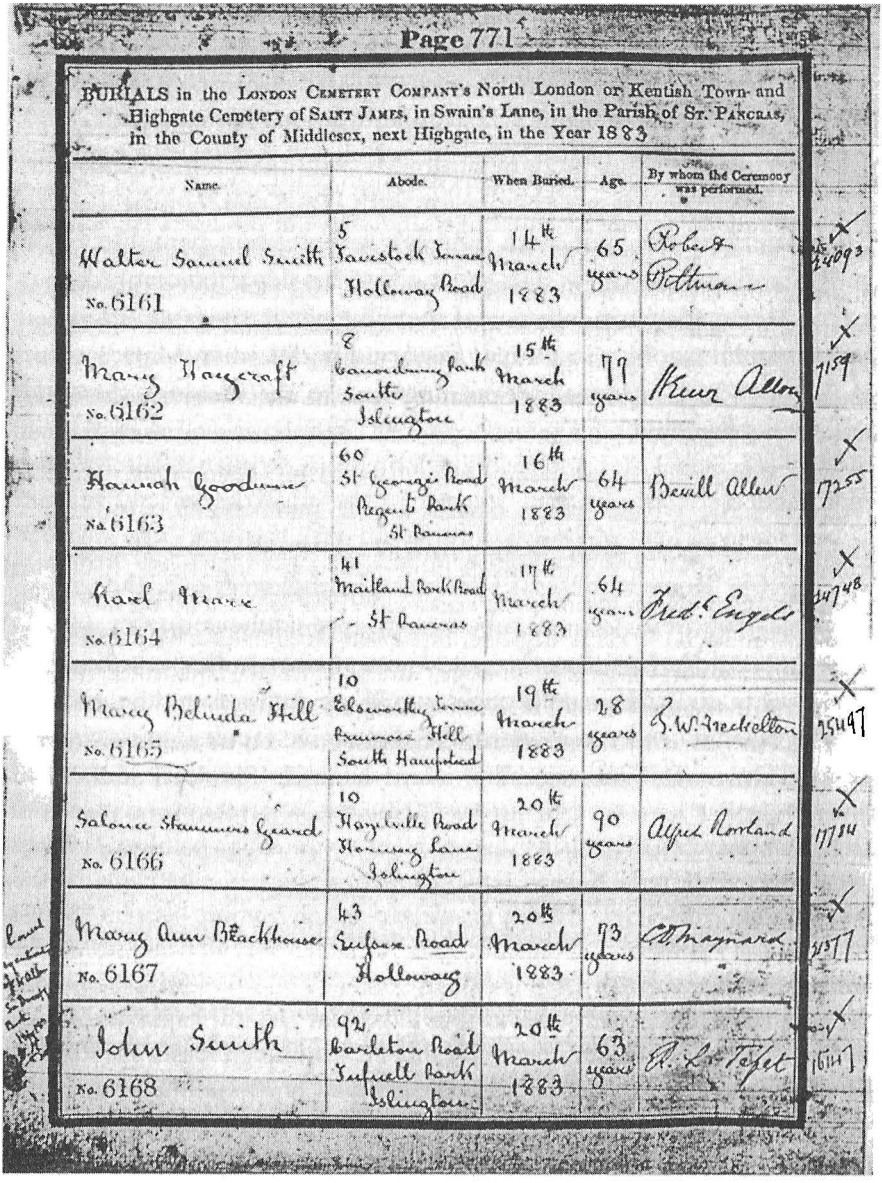
Ne pahasına olursa olsun dostunun vasiyetini gözetmekte kararlı olan Engels, hayattayken olduğu gibi ölümünden sonra da Marx'ın bulldogu rolünü üstlenmişti. Mamafih 20. yüzyılda, çalışma arkadaşının külliyatının manasını kasten değiştirdiği imasıyla, cenazeyi izleyen yıllardan itibaren Engels hakkında soru işaretleri oluşmaya başlamıştı. Mezarı başında Darwin'in evrimci biyolojisi ve Newton'un hareket yasalarıyla yaptığı karşılaştırma, Engels'in direksiyonu Marx'ı sarıp sarmaya çalıştığı bilimselliğe doğru kırdığına işaret ediyor. Sonuç olarak Engels, Marksizmi yanlış biçimlendirmekle suçlanacaktı: Marx'ın özgün ve otantik eserlerindeki insancıl saiki bilimsellik hevesi yüzünden etkisiz hale getirmekle ve onun yerine, arkadaşının yokluğunda, sosyalizmin ilham veren, doyurucu vaadinden yoksun bir mekanik siyaset anlayışı koymakla suçlanacaktı.

Böylelikle, Stalin'in Sovyet Rusyası'ndaki resmî ideolojiden ve Marksist Leninizmin yol açtığı felaketlerden, üstü kapalı bir şekilde Engels sorumlu tutulmuş oluyor. Bunun Marx'ı Marksizmin "günahları"ndan aklamaya yarayan elverişli bir suçlama olduğu kesin. Fakat bu durum, Marx ve Engels'in işbirliğini doğru tahlil etmemekten kaynaklanıyor. Doğruluğu şüphe götürmez olansa, döneminin öğrenme açlığı en doymaz entelektüellerinden biri olan Engels'in, 19. yüzyılın bilimsel ilerlemeleri ile büyülenmiş ol-

1 MECW, 24. cilt, s. 467, 468.

2 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 25.

3 *Manchester Guardian*, 4 Ağustos 1945.

Page 771

BURIALS in the London Cemetery Company's North London or Kentish Town and Highgate Cemetery of Saint James, in Swain's Lane, in the Parish of St. Pancras, in the County of Middlesex, next Highgate, in the Year 1883

Name.	Abode.	When Buried.	Age.	By whom the Ceremony was performed.
Walter Samuel Smith No. 6161	5 Faversham Terrace Holloway Road	14th March 1883	65 years	Robert Pittman
Mary Haycraft No. 6162	8 Carnarvon Park South Islington	15th March 1883	77 years	Henry Allen
Hannah Goodman No. 6163	60 St George's Road Regent's Park St Pancras	16th March 1883	64 years	Bevill Allen
Karl Marx No. 6164	41 Maitland Park Road St Pancras	17th March 1883	64 years	Fred'c Engels
Mary Belinda Hill No. 6165	10 Elsworthy Terrace Primrose Hill South Hampstead	19th March 1883	28 years	G. W. Hazelton
Salome Stammers Eyeard No. 6166	10 Hazelville Road Manning Lane Islington	20th March 1883	90 years	Alfred Rowland
Mary Ann Blackhouse No. 6167	43 Eufaula Road Holloway	20th March 1883	73 years	C. T. Maynard
John Smith No. 6168	92 Barleton Road Tufnell Park Islington	20th March 1883	63 years	R. L. Tefet

Karl Marx'ın ölümünü belgeleyen Highgate Mezarlığı mezar kaydı (Engels'in adı töreni düzenleyen kişi olarak kayıtta görülebiliyor) (Camden Mahallesi, Londra, Local Studies And Archives Centre - Yerel Çalışmalar ve Arşivler Merkezi).

duğu ve sosyalizmi, Marx'la beraber, bu bilimsel değişim çağının içinde konumlandırmaya çalıştığıdır. Engels arkadaşının ideolojik kanonunu, Avrupa sosyal demokrasisinin Marksizme doğru kökten değişmesini sağlayan popüler ve yazılı bir öğreti olarak sistematikleştirmesine yardım etmişti. Marksizm siyasi bir hareket olarak kitlesellik kazanmaya *Kapital*'le ya da bahtsız I. Enternasyonal'le değil, Engels'in 1880'lerde yazdığı sayısız risale ve yaptığı propaganda sayesinde başladı. Engels'in müteveffa yoldaşına en büyük armağanı, Marksizmi insanlık tarihinin en etkili, en inandırıcı siyaset felsefelerinden birine dönüştürmek olmuştur. Bunu da Marx adına, Marx'ın onayıyla ve birlikte geliştirdikleri ideolojiye sonuna kadar sadık kalarak yapmıştır.

Benjamin Disraeli 1844 tarihli *Coningsby* romanında, "Hayali insanın hafızasında yaşayan büyük bir şehir, büyük bir fikrin remzidir," diye yazmıştı. "Roma Fetih demektir; Kudüs'teki kulelerin üzerinde İman dolaşır ve Atina, antik çağın eşsiz vasfını, Sanatı simgeler." Ama dünya değişiyordu ve Disraeli yeni bir uygarlığın yaklaşmakta olduğunu düşünüyordu. "Eski çağda Sanat ne idiyse, modern zamanlarda da Bilim odur: ayırt edici hassa. İnsanların zihninde güzel olanın yerini faydalı olan aldı. Lancashire'daki bir köy büyüdükçe, Mor Taçlı bir kente değil de, muazzam bir fabrikalar ve depolar bölgesine dönüşüyor. Lâkin mesele doğru anlaşıldığında, Manchester'ın da insanlığın Atina kadar büyük bir başarısı olduğu görülür."[4]

Engels'in gençlik yılları romantiklerin duygusal etkisi altında geçmişti. Orta yaşlarında ise, bilim, teknoloji ve faydalı bilgiler ağırlık kazandı. Bu konulara çalışmak için, Disraeli'nin "ayırt edici hassa"sı bilimin ön planda olduğu Manchester'dan daha uygun pek az yer vardı. Aslına bakılırsa, 19. yüzyılda kuzey Avrupa'da, doğa ve fizik bilimlerinde bir dizi paradigma kayması yaşanmaktaydı. Kimya dalında Fransız aristokrat Antoine Laurent Lavoisier, sonradan Justus von Liebig'in organik bileşikler düzeyine taşıyacağı nicel kimya alanını açmıştı. Biyolojide Alman botanikçi Matthias Schleiden, fizyolog arkadaşı Theodor Schwann'ın tüm hayvanlar alemini kapsayacak şekilde genişleteceği hücre kuramında bir dizi ilerleme elde etmişti. Fizikte William Robert Grove ilk yakıt hücresini geliştirerek ve enerjinin korunumu genel teorisini öngörerek; James Clerk Maxwell ise, Faraday'in elektrik alanındaki çalışmalarını elektromanyetikte ortak bir kurama doğru geliştirerek öncü çalışmalar yapıyorlardı.

Bu bilimsel devrimlerin çoğu Manchester'da yapılıyordu. Lavoisier'nin nicel çalışmasını, modern atom teorisi ile kimyasal elementlerin periyodik tablosuna öncülük edecek şekilde geliştiren kişi, Manchester New College hocalarından ve kentin (deneylerinin çoğunu yaptığı) Edebiyat ve Felsefe Top-

4 Benjamin Disraeli, *Coningsby* (Londra, 1963), s. 127.

luluğu'nun vefakâr üyelerinden kimyager John Dalton'du. Dalton kentin kahramanıydı; öldüğünde belediye sarayında katafalka konan naaşını bir günde 40.000 Manchesterlı ziyaret etmişti. Öğrencisi James Joule da en az onun kadar müstesnaydı. Biracılıkla uğraşan varlıklı bir ailenin çocuğu olan Joule, Grove'un üzerinde uğraştığı, enerjinin korunabilir olup olmadığı sorusunu, titizlikle yürüttüğü deneylerle araştırmıştı. Bira yapımında kullanılan teknolojiden yararlanarak yaptığı deneylerle, toplam "enerji" miktarının bir kaynaktan [yapılan iş ya da kaybedilen mekanik enerji] diğerine [ısı artışı ya da suyun termal enerjisi] transfer edilirken aynı kaldığını göstermişti. Geleceğin Lord Kelvin'i William Thomson ve Alman bilim insanı Rudolf Clausius, enerjiyi tanımlayarak ve enerji ile nihayetinde enformasyonun nasıl dönüşüm geçirdiğini göstererek, Joule'un deney sonuçlarını termodinamiğin ikinci yasasını belirlemek için kullandılar. Manchester belediyesinin önde gelenleri anlaşılır biçimde Joule'un bilime yaptığı katkılardan gurur duyuyorlardı ve düşüncelere dalmış haldeki bir heykelini, Dalton'unkinin karşısına, belediye sarayının mozaikli kemerlerinin altına koyarak yaşamını kent kimliğiyle özdeşleştirdiler. Bundan daha sarih anlatılamazdı: Manchester'da bilim ve ticaret el ele ilerliyordu.

Bilimin demokratikleşmesi, sıradan teknisyenler ve işadamları tarafından meşgale edinilmesi Manchester'ın taşralı, nonkonformist kendilik imajının olmazsa olmaz parçasıydı. Kentin Edebiyat ve Felsefe Topluluğu, Jeoloji Topluluğu ve Doğal Tarih Topluluğu çevrelerinde, bilim, Manchester'ın itibar edilmeyen vasat insanlarının da Londra'nın ve Oxbridge'in seçkinleri kadar başarılı olabileceği bir disiplin olarak yüceltiliyordu. Hatta daha fazlası da vardı: Kentteki teknoloji, sanayi ve uygulamalı ticaret terkibi, fildişi kuleli üniversite şehirlerinde olmayan bir entelektüel avantaj sağlıyordu. Bunun sonucu olarak, sanayileşmiş iki bölge, kuzeybatı İngiltere ve Almanya'nın Rheinland bölgesi arasında bilimsel ve teknolojik uzmanlık konularında zengin bir entelektüel alışveriş –özellikle de Alman kimyagerlere talep– vardı. (Bu durum Lancashire ve Cheshire'ın kimya endüstrisinde –sonradan ICI'ın [Imperial Chemical Industries] en büyük fabrikasını Northwich'e kurmasının da sebebi olan– bölgesel bir üstünlük elde etmelerine yaramıştır.) Bilimsel tartışmalar ve keşiflere ilişkin sohbetler, sadece kentin bilim ve edebiyat topluluklarında, konferanslarda ya da münazara kulüplerinde değil, fabrikalarda, atölyelerde ve laboratuvarlarda da canlı bir şekilde yapılıyordu. Elisabeth Gaskell'in *Mary Barton* (1848) adlı romanındaki hüzünlü tasvirinde olduğu gibi: "Oldham mahallesinde dokumacılar var, hiç kesilmeyen mekik sesleri eşliğinde el tezgâhında dokuma yapan avam; fakat Newton'un 'Principia'sı, iş saatlerinde göz atmak için, ama asıl öğle yemeğinde ya da akşamları tadını çıkarmak üzere tezgâhlarında açık." Gaskell, "doğal sınıflan-

dırmayı da Linnaeus sınıflandırmasını da eşit derecede bilen" ve "ellerinde kaba görünümlü bir ağ ile uçan her şeyi yakalamaya hazır"[5] bekleyen, Manchester'ın fabrika işçisi botanikçileriyle böcekbilimcilerini de anlatır romanında. Bilime ilginin artmasıyla, 1860'larda giriş ücreti bir peni olduğu için "Penny Science Lectures" adıyla anılan bilim konferansları düzenlenmeye başlandı ve binlerce Manchesterlı usta ve zanaatkâr, T. H. Huxley'den "Kan Dolaşımı"nı, W. B. Carpenter'dan "Beynin Bilinçdışı Faaliyeti"ni, John Tyndall'den "Moleküler Kristal Kuvvetleri"ni ve William Spottiswoode'den "Işığın Polarizasyonu"nu dinlemek üzere belediye sarayındaki salonu doldurdu.

Salford'da Owenci Bilim Yurdu'nda halka açık gerçekleştirilen deneylere katıldığı günlerden beri, Engels bu bilimsever ortamı kucaklamıştı. 1865'te Marx'a, "Şimdi gidip Schiller Enstitüsü'nde komiteye başkanlık etmem lazım," diye yazmıştı. "Bu arada, komite üyelerinden biri geçenlerde bana [John] Tyndall'ın güneş ışığı deneyini anlattı. Hakikaten mühim."[6] Bilim dünyasına en bariz adımını, ona temel kimya ve bilimsel metot dersleri veren kimya profesörü ve sosyalist arkadaşı –Marx-Engels argosunda "Jollymeier" olarak anılan– Carl Schorlemmer sayesinde atmıştı. *Organik Kimyanın Yükselişi ve Gelişimi*'nin yazarı Schorlemmer hidrokarbonlar ve alkil kökleri konusunda uzmandı. Otuz yıl boyunca Owens Koleji laboratuvarlarında, bilimsel çalışmalarını kendi finanse eden politikacı Sir Henry Roscoe'nun özel asistanı olarak çalışmıştı. Roscoe, Schorlemmer'in "kimyanın her iki dalında da geniş ve sahih bir bilgi birikimine sahip olduğunu; ister yazınsal ister deneysel alanda olsun, kesintisiz iş yapabilme gücünün ise, tam anlamıyla Tötonik"[7] olduğunu düşünüyordu. Engels'in bilimci çevresinin diğer üyeleri arasında İngiliz jeolog John Roche Dakyns ile St. Helens'de bir alkali fabrikasında çalışan ve okulunu bitirmek için Rheinau'da kaldığı dönemde Pumps'ı ağırlayan bir başka Alman kimyacı Philipp Pauli de vardı. Engels, Ermen & Engels'teki ofis yaşamının sıkıcılığına merhem olsun diye güncel bilimsel tartışmaların içine dalmıştı. Jeolog Charles Lyell'in, evrim kuramcısı T. H. Huxley'in ("ikisi de bayağı ilginç ve çok iyi"), fizikte Grove'un ve kimyada von Liebig'in öğrencisi August Wilhelm von Hofmann'ın ("Bütün kusurlarına rağmen son kimya teorisi eski atom teorisinde büyük bir ilerlemeyi temsil ediyor") çalışmalarını takip ediyordu. Sinirlerin işlevlerini öğrenebilmenin yolu olarak görülen ve Fransızların başvurduğu bir yöntem olan hayvanlar üzerinde dirike-

5 Elizabeth Gaskell, *Mary Barton* (1848) (Harmondsworth, 1996), s. 39. Manchester'ın bilimsel kültürüne ilişkin daha detaylı bir açıklama için bkz. Robert H. Kargon, *Science in Victorian Manchester* (Manchester, 1977); Arnold Thackray, "Natural Knowledge in Cultural Context: The Manchester Model", *American Historical Review*, 69 (1974).

6 MECW, 42. cilt, s. 117.

7 Henry Roscoe, *The Life and Experiences of Sir Henry Enfield Roscoe Written by Himself* (Londra, 1906), s. 107.

sim yapılmasını ilk savunanlardan biriydi.[8] Rasyonelliği elden hiç bırakmayan Engels, arkadaşlarının ölümcül hastalıkları konusunda da ürkütücü bir bilimsel merak geliştirmişti. Adolph Sorge'ye Marx'ın ölmeden iki gün önceki durumu hakkında, "akciğer dokusunu mikroskop altında incelemiş olan herkes bilir; akciğerde iltihap varsa yırtılmış bir kan damarı çok tehlikelidir" diye yazmıştı.[9] Carl Shorlemmer, namıdiğer Jollymeier ölüm döşeğinde son saatlerini geçirirken, onun kardeşine yazdığı mektupta da aynı klinik dil vardı: "... Geçen bir hafta içinde sağ akciğerinde, şüpheye yer bırakmayacak şekilde organın neredeyse üst üçte birlik bölümünü kaplayacak büyüklükte kanserojen bir tümör geliştiği anlaşılıyor."[10]

Victoria döneminde yaşayan pek çok insan gibi Engels de Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni*'nden (1859) ve doğal seçilime dayalı evrim teorisinden âdeta büyülenmişti. Aralık 1859'da, "Bu arada, şu sırada kitabını okuduğum Darwin tek kelimeyle muhteşem," diye yazmıştı Marx'a. "Bugüne dek, doğadaki tarihsel evrimi bu kadar görkemli bir şekilde ve bu kadar etkili bir sonuç yaratarak göstermeye kalkışan hiç kimse olmamıştı. Ama tabii metottaki İngiliz çiğliğine katlanmak gerekiyor."[11] Eserin Victoria dönemi ortalarının vahşi kapitalizmini başarıyla aksettirdiğini düşünen ve Darwin'in çatışma ve mücadeleye dayalı evrimci ilerleme tasavvuruyla özdeşlik kuran Marx'ın teşviğe ihtiyacı yoktu. Birkaç yıl sonra, *Kapital*'in yazım sürecinde Ricardo ve Darwin'in çalışmalarını yeniden incelerken, "Darwin'in hayvanlarla bitkiler arasında, işbölümüyle, rekabetiyle, yeni pazarlar açmasıyla, 'icatlarıyla' ve Malthusçu 'varolma mücadelesi' ile İngiliz toplumunu bulup çıkarması kayda değer," diye yazacaktı.[12] Gerçekten de Marx, Darwin'in eserine öylesine vurulmuştu ki, daha sonra *Kapital*'ın baskılarından birini bu büyük evrimcinin evine, Downe House'a göndermişti, ama ne yazık ki kitap, sayfalarının çoğu hiç açılmamış olarak kalacaktı. Darwin, "Sosyalizm ve Evrim arasında doğa bilimleri üzerinden" bir bağlantı olduğuna dair Alman düşüncesini, en basit tabiriyle "aptalca bir fikir" olarak değerlendiriyordu.[13]

Engels'in Darwin'e dair kuşkularıysa daha öncesinde belirmişti. Daha doğrusu, felsefeci Herbert Spencer etrafında oluşan "sosyal Darwincilik" okulunun öğretisi ona pek ikna edici gelmiyordu. Marx'ın aksine, insan toplumlarıyla hayvanlar alemi arasında indirgemeci bir mantıkla kurulacak paralellikler konusunda daha şüpheciydi. Manchester proletaryasının hayvanlaştı-

8 MECW, 41. cilt, s. 465; 42. cilt, s. 383.

9 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 461.

10 *A.g.e.*, 49. cilt, s. 433.

11 *A.g.e.*, 40. cilt, s. 551.

12 *A.g.e.*, 41. cilt, s. 381.

13 Alıntı için bkz. David Stack, *The First Darwinian Left* (Cheltenham, 2003), s. 2.

rılmasını iç paralayıcı bir şekilde anlattığı *Emekçi Sınıfların Durumu*'nu yazdığı dönemden beri, Engels kapitalizmin en büyük suçunun insanları hayvanların düzeyine indirgemesi olduğunu savunmuştu. "Darwinci var olma mücadelesi teorisi, Hobbes'un *bellum omnium contra omnes* [herkesin herkese karşı savaşı] teorisinin, burjuvazinin ekonomik rekabet doktrininin ve Malthus'un nüfus teorisinin toplum yerine doğaya uyarlanmasından ibaret." Engels'e göre sosyal Darwinciler insan toplumlarının var olma mücadelesinin sonucunda ortaya çıkanın, "en güçlü olan bireyin hayatta kalması" değil, tüm bir sınıfın doğal tahakkümü olduğunu idrak edemiyorlardı: "Üreten sınıf [proletarya], üretimin ve bölüşümün idaresini şimdiye dek bu işi üstlenmiş, ama artık yapamaz hale gelmiş olan sınıftan [burjuvazi] devralır; işte sosyalist devrim budur."[14] Engels'in en önemli bilimsel katkısı, Darwinci teoriye kaba bir komünizm öğretisiyle çatmanın çok ötesindeydi. Esasen en mühim katkısı, Marx ve Engels'i komünist aydınlanmaya götüren yolun başındaki kişinin felsefesi ile 19. yüzyıl ortasının olağanüstü bilimsel ilerlemelerini –atom teorisi, hücre biyolojisi ve fizikte enerji– ilişkilendirmesidir.

1858 Temmuz'unda can sıkıntısından muzdarip Engels, Marx'tan Hegel'in *Doğa Felsefesi* kitabını ödünç ister. "Şu sıralar biraz fizyolojiyle ilgileniyorum, karşılaştırmalı anatomiyle birleştireceğim," diye bahseder bu müfredat dışı meşgalesinden Marx'a. Marx ise, "fizyolojiyi Mary üzerinde mi, yoksa başka bir yerde mi" çalıştığını merak etmektedir. Engels, "epey spekülatif şeyler çıkıyor insanın karşısına, gelgelelim hepsi henüz çok yeni keşifler; acaba bizim ihtiyarda bu tür şeylere dair ipucu var mıdır, çok merak ediyorum," diye devam eder sözlerine. Engels en çok fizik ve kimya alanındaki son büyük buluşlar konusunda Hegel'in felsefi yazılarında herhangi bir öngörü bulunup bulunmadığını merak ediyordu. Çünkü hakkıyla anlaşıldığında "hücre, Hegel'in 'kendinde şey'idir ve sonunda 'İdea'nın –yani her bir tamamlanmış organizmanın– ortaya çıkışına kadarki gelişim süreci de Hegel'in diyalektik yöntemini adım adım izler."[15] Elinde bir kadeh punch'la Barmen'deki odasında Hegel okuduğu günlerden beri Engels diyalektiğin –düşüncenin her çelişme ve gelişme aşaması aracılığıyla, sonunda Tin'in kendini gerçekleştirdiği eleştirel sürecin– metodolojisine hayrandı. Marx ve Engels, Hegel'in diyalektik yöntemini daha önce tarih, ekonomi ve devlet alanlarına uyarlamışlardı. Marx, *Felsefenin Sefaleti*'nde, Proudhon'u modern kapitalizmin köklerinin daha önceki iktisadi sistemlerde yattığını –"rekabetin feodal tekel tarafından yaratıldığını"– kavrayamadığı için eleştirmiş ve açıklamak için Hegel'in yöntemini kullanmıştı.

14 MECW, 45. cilt, s. 107, 108.

15 *A.g.e.*, 40. cilt, s. 326.

Tez: Rekabetten önceki feodal tekel.

Antitez: Rekabet.

Sentez: Rekabet sistemini barındırdığı ölçüde feodal tekelin olumsuzlanması ve tekel olduğu ölçüde rekabetin olumsuzlanması olan modern tekel.

Demek ki, modern tekel, yani burjuva tekeli, olumsuzlamanın olumsuzlanması, karşıtların birliği, sentetik tekeldir...[16]

Benzer şekilde, sosyal yapının –feodalizmden burjuvaziye ve oradan proletarya devrimine– tarihsel dönüşümünü açıklarken de diyalektik yöntem yardımcı olmuştu. Engels şimdi de fizik ve doğa bilimlerinde ortaya çıkan yeni süreçlerde Hegelci metodun işaretlerini keşfettiğini düşünüyordu. Materyalist ve ateist biri olarak Engels bilimsel çıkış noktasını, insan bilincinden önce ve ondan bağımsız var olan madde olarak belirledi. 18. yüzyılın (doğa ve insanlığı değişmez, sabit kabul eden) mekanik materyalistlerinden farklı olarak, Engels Hegelci bir bakışla maddeyi sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde tasavvur ediyordu. Doğa felsefesine ilişkin bir makalesinde, "Maddenin varoluş biçimi harekettir," diye yazmıştı. "Hareket halinde olmayan madde yoktur, olması da mümkün değildir."[17] Hegel'in diyalektik yönteminin yaratıcılığı da tam buradaydı işte: Diyalektik yöntemin çelişme-gelişme ritmi, 19. yüzyıl bilimsel devriminin açığa çıkarmaya başladığı –ısıdan enerji, maymundan insan, mütekerrir hücre bölünmesi– "kendinde şeyler"in dönüşümü için mükemmel bir entelektüel açıklamaydı. 1865'te Alman filozof Friedrich Lange'ye, fizikteki ilerlemeleri açıkça Hegel'in felsefesiyle ilişkilendirerek, "Doğa kuvvetleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi açıklayan modern doğa bilim teorisi (Grove'un, sanırım 1838'de yayımlanan *Kuvvetlerin Korelasyonu*), Hegel'in neden, sonuç, karşılıklı etki ve kuvvet gibi savlarının [gelişme kategorilerinin] bir başka ifadesi ya da doğrulaması," diye yazmıştı.[18] Teorileriyle farkına varmadan, yeni evrimsel biyoloji ve atom kuramı alanlarını öngörmüş bir eski zaman kâhini olan "ihtiyar Hegel"e tekrar tekrar müracaat edecekti. 1874'te John Tyndall ve Darwin'i popülerleştiren T. H. Huxley'nin bazı son konuşmalarını okuduktan sonra Marx'a, "Kendimi öz öğretisine iyice kaptırdım," diye yazacaktı. "Bu da beni yine ... diyalektik temasına geri götürdü." Engels'e göre diyalektik yöntem insanı, her şeye ampirik açıdan bakmaya meyilli İngiliz bilim camiasının anlayabileceğinden çok daha fazla "meselenin özüne yaklaştırıyordu."[19]

---

16 *A.g.e.*, 6. cilt, s. 195.

17 Friedrich Engels, *Anti-Dühring* (Pekin, 1976), s. 74.

18 MECW, 42. cilt, s. 138.

19 *A.g.e.*, 45. cilt, s. 123.

Bütün bunlardan kesinlikle bir kitap çıkardı. Engels 1873'te Marx'a, "Bu sabah yatakta doğa bilim hakkında şu diyalektik düşünceler geçti aklımdan," diye yazmış ve ardından Newton'un hareket halindeki cisimlerine, yörünge matematiğine, canlı ve cansız varlıkların kimyasal doğasına dair bir şeyler sıralamıştı.[20] Aklı kızlarının iyi gitmeyen evlilik ihtimalleriyle meşgul olan Marx, belirttiği hususların çoğunu yanıtsız bıraktı. Yılmayan Engels çalışmalarına devam etti. Temel bilimlerin bu sorularıyla Primrose Hill'deki emeklilik günlerinde ilgilenebileceği için memnundu. Sonraları şöyle yazacaktı: "İşten emekli olup evimi Londra'ya taşıdıktan sonra, olanak ölçüsünde, sekiz yıl boyunca zamanımın büyük bölümünü matematik ve doğa bilimlerine vererek, [Justus von] Liebig'in deyişiyle tam bir 'deri değişimi'nden geçtim."[21]

Bu tahkikatten, sembolik bir isimlendirmeyle *Doğanın Diyalektiği* olarak derlenecek, karışık tutulmuş bolca not ve kısa makaleler çıktı. İşin doğrusu, 1927 yılında Moskova'daki Marx-Engels Enstitüsü yayımlayana kadar da ortaya çıkmamışlardı: Engels'in metinlerini derleyenlerden Eduard Bernstein, el yazmalarını Albert Einstein'a gösterecek, Einstein metni bilimsel açıdan (özellikle matematik ve fizikte) sorunlu bulmakla birlikte, tarihselliğine binaen daha geniş bir okur kitlesiyle tanıştırmaya değer bulacak ve işte ancak bundan sonra eser yayımlanacaktı.[22] 1872-1883 yılları arasında yazılan *Diyalektik,* dönemin bilimsel ve teknolojik gelişmelerine dair Almanca, Fransızca ve İngilizce notlardan oluşan, melez bir dille yazılmış bir metindi. İşte tipik bir örnek cümle: "Coulomb, aralarındaki mesafeyi arttıracak şekilde birbirlerini ters yönde iten elektrik partiküllerinden bahsettiğinde, Thomson bunu rahatlıkla kanıtlanmış bir şey olarak kabul eder." Daha önce askerî tarih yazımında da denediği üzere, Engels sanayileşmiş ülkeler olan İngiltere, Fransa ve Almanya'da ortaya çıkan bilimsel ilerlemelerin, üretim tarzındaki değişikliklerle ilişkili olduğunu göstermeye çalışmıştı. Ömrü pamuk sanayisinin içinde geçtiğinden, boyama, dokuma, metalurji ve fabrikasyon gibi alanlardaki teknik ilerlemelerle ekonomik ihtiyaçlar arasındaki simbiyotik ilişkiyi çok iyi biliyordu.

Doğanın Diyalektiği'nin daha iddialı olan bir diğer hedefi ise, 19. yüzyılın apayrı gibi görünen bilimsel keşiflerini, mantıksal ve somut biçimde Hegelci diyalektiğin tecessümü olarak açıklamaktı. Hegel'in felsefesi Tin'in metafizik dünyasıyla mahduttu. Engels'in derdi ise, teoriyle pratiği birleştirmekti (praxis). Tıpkı daha önce Marx'la beraber, Hegel'in idealist diyalektiğini başaşağı, diyalektik materyalizme çevirdikleri gibi. Laboratuvardaki olayla-

20 *A.g.e.*, 44. cilt, s. 500.

21 Friedrich Engels, *Anti-Dühring* (Pekin, 1976), s. 11.

22 Bkz. *The Philosophical Quarterly*, II (6) (1952), s. 89.

rın görünürdeki raslantısallığını açıklamak için, Hegel'in tarih felsefesindeki "aklın kurnazlığı" kavramından yararlanan Engels, "Tarihte olayların görünürdeki raslantısallığını yöneten diyalektik hareket yasalarının aynısı, doğada da, sayısız değişimin karmaşası arasında, kendisini dayatır," diye yazmıştı.[23] Engels Hegelci sistemin en büyük meziyetini şöyle açıklayacaktı: "Tüm dünya, doğa, tarih, zihin, ilk defa bir süreç olarak temsil edilmiştir –yani kesintisiz hareket, değişim, dönüşüm ve gelişme içinde– ve bütün bu hareketi ve gelişmeyi mütemadi bir bütün yapan içsel bağlantıların şemasını çıkarmak için teşebbüste bulunulmuştur."[24] Hegel'i ters çevirip ayakları üzerine oturtarak –düşünceyi, doğanın ve tarihin ürünü telakki ederek– doğada ve fiziksel dünyada raslantısal görüneni izah etmek pekala mümkündü. "Ters çevirirsek, o zaman her şey basitleşir ve idealist felsefede son derece muammalı görünen her şey, derhal basit ve gün gibi açık hale gelir."[25]

Enerjinin korunumu, hücre yapısı ve Darwinci evrim konularındaki yeni keşifleri, tezlerine dayanak yapan Engels, Newton'un yolundan giderek, sonradan diyalektik materyalizm olarak anılacak (gerçi Engels'in kendisi sadece "materyalist diyalektik" ifadesini kullanacaktı) üç yasa ileri sürdü. İlki, "niceliğin niteliğe dönüşmesi ve tersi yasası", doğadaki *niteliksel* değişimin kuvvetlerin birikimiyle tetiklenen *niceliksel* değişim sonucu olduğunu ileri sürer. Örneğin, bir molekülün atom sayısındaki artış tözel, niceliksel bir değişime yol açar (mesela oksijenin ozona dönüşümü); sıcaklıktaki değişim H_2O'yu katı, sıvı ya da gaza (buz, su, buhar) dönüştürür. İkinci yasa, Hegel'e vefa ile "karşıtların iç içe geçmesi yasası"dır ve buna göre, "bir antitezin iki kutbu, artı ve eksi uçlar gibi, birbirlerine karşıt oldukları kadar, birbirlerinden ayrılmazdırlar ve aralarındaki karşıtlığa rağmen karşılıklı iç içe geçmişlerdir."[26] Bir başka şekilde ifade edersek, doğa fenomenlerinin kendi iç çelişkileri gelişme için esastır. Bu iddia Engels'in üçüncü ve son diyalektiği olan "olumsuzlamanın olumsuzlanması yasası"yla desteklenir: Fenomenin kendi iç çelişkileri, gelişmeye götüren teleolojik sürecin parçası olarak kendisi de olumsuzlanacak olan bir başka sistemi, kendi karşıtını doğurur. Engels *Doğanın Diyalektiği*'nde, Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'nde kullandığı tez-antitez-sentez formatının aynısından yararlanarak, doğaya ve fiziksel dünyaya bütünleyici bir bakış açısı sunar ve sonra bu bakış açısını bir dizi örnekle açıklar. "Örneğin kelebekler, yumurtanın olumsuzlanması ile yumurtadan çıkarlar, cinsel olgunluğa erişinceye kadar belli dönüşümlerden geçerler, çiftleşirler ve çiftleşme süreci tamamlanıp dişi çok sayıdaki yumurta-

23 Engels, Anti-Dühring, s. 11.

24 MECW, 24. cilt, s. 302.

25 *A.g.e.*, 25. cilt, s. 356.

26 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 300-301.

yı yumurtlar yumurtlamaz ölmeleriyle de, kendileri de olumsuzlanmış olurlar." Benzer şekilde, "jeolojinin bütünü de, eski kaya oluşumlarının birbiri ardına yok olduğu ve yerlerini yeni çöküntülerin aldığı, bir olumsuzlanan olumsuzlamalar dizisidir."[27]

Engels Darwin'in gölgesinde, insanın erken dönemlerdeki evrimini materyalist bakış açısıyla açıkladığı –müteveffa evrimci biyolog Stephan Jay Gould'un Darwinci düşüncenin 19. yüzyıldaki en etkileyici yan ürünlerinden biri olarak nitelediği– "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü" adlı makalesinde diyalektik yöntemini sınamıştı.[28] Her zamanki gibi hedef tahtasında –bu kez de Homo Sapiens'in ayırt edici özelliği olarak beyninin gücünü esas almakla hataya düşen– idealist gelenek vardı. Bu genç Hegelcinin mantrası hâlâ zihin değil, maddeydi. İnsan evriminin üç temel özelliğine – konuşma, büyük beyin ve iki ayak üzerinde dik duruş– odaklanan Engels, nasıl olup da "bizzat insanı emeğin yarattığını" kanıtlamaya girişti. Bu yaklaşım, beynin büyümesini ve zihinsel faaliyetlerin gelişmesini iki ayak üzerinde yürüme aşamasından *önce* varsayan Darwin'in zihne odaklı şablonuna tersti. Emek insanı hayvandan ayıran, "münhasıran insana özgü bir vasıf" olduğundan, Engels'in hayvanlar aleminden insan toplumlarına her tür intikal düşüncesine karşı husumeti de bu çalışmada bir kez daha teyit ediliyordu.

Engels'e göre, insan ağaçtan inip "daha dik bir duruş edindiğinde", elleri de alet kullanmak için serbest kalmıştı. "Doğa üzerindeki egemenlik, elin gelişmesiyle, emek ile başladı ve her yeni ilerlemede, insanın ufkunu genişletti." Emeğin gerekleri yavaş yavaş toplulukları bir araya getirdi, karşılıklı yardımlaşma sistemlerini besledi ve konuşma ve diğer entelektüel faaliyetlerin ortaya çıkmasını sağlayacak bağlamı yarattı. İnsan evriminin uzun kronolojisi içinde, önce emek ve emeğin maddi gereklilikleri, ondan sonra ve onun yanısıra konuşma geliyordu; dolayısıyla önce, bitkiyle beslenmeden et yemeye geçiş, ondan sonra ve onun yanısıra beynin büyüyüp gelişmesi ile birlikte ateşin kullanılması ve hayvanların evcilleştirilmesi geliyordu.[29] Bu merak uyandırıcı ama aynı zamanda fazla dağınık yazılmış makalenin ortasında, Engels hayvanlar alemi ile insan topluluklarını birbirinden ayıran ilk farklardan biri olarak, insanın doğal çevresini kendi yararı için değiştirebilmesini gözlemler.[30] Hayvanların becerileri ise, doğal çevrelerine ilişkin duyusal

27 Engels, *Anti-Dühring*, s. 173.

28 Bkz. Stephen Jay Gould, *Ever Since Darwin* (Londra, 1978), s. 201-211.

29 MECW, 25. cilt, s. 452-465.

30 Peter Singer Engels'in doğal çevre üzerinde hâkimiyete dayalı insan-hayvan ayrımına, kendi faaliyetleri olmaksızın var olmayacak özel bir mantar türü yetiştirip yiyen karıncalar örneğiyle itiraz eder. Bkz. Peter Singer, *A Darwinian Left*, (Londra, 1999), s. 21-24.

bilgi birikimlerini besine erişmek ve güvenlik amacıyla kullanmakla sınırlıdır. Bunu yazmakla beraber Engels, Cheshire avları sırasında defalarca işleyişine tanık olduğu hayvan içgüdüsünün etkileyici bir doğal yetenek olduğunu da teslim eder: "İngiltere'deki tilki avında, tilkinin kendisini kovalayanlardan kaçmak için, yerlisi olduğu bölgeye dair mükemmel bilgisinden nasıl hiç hata yapmadan yararlandığını, sahanın özelliklerini ne kadar iyi bildiğini ve bu özellikleri kokusunu gizlemek için nasıl kendi lehine kullandığını her gün gözlemlemek mümkündür."[31] İşte at sırtında ava çıkmak için sosyalist bir neden daha.

Engels matematik teorisine bu kadar mühim bir katkıda bulunmamıştır. Aritmetiği daima güçlü olan Engels, 1870'lerden itibaren kalkülüs, geometri, uygulamalı matematik ve teorik fiziğe ilgi duymaya başladı. Çünkü 19. yüzyılda matematik de Marx ve Engels'in yakından izlediği önemli bir entelektüel evrim sürecine girmişti. Kalkülüs Karl Weierstrass ile yeniden doğmuş, Richard Dedekind yeni bir cebirsel integral anlayışı geliştirmiş, diferansiyel denklemler ile doğrusal cebirde ilerlemeler sağlanmıştı. Biyoloji, fizik ve kimya alanlarında olduğu gibi, Engels matematik için de diyalektik bir yöntem tasarladı ve matematik alanındaki tüm gelişmeleri materyalizmin temel ilkeleriyle değerlendirdi. Büyük bir özgüvenle, "Saf matematikte zihnin salt kendi yarattığı ve hayal ettiği şeyle uğraştığı tamamen doğru değildir," diye yazdı. "Sayı ve şekil kavramları gerçeklik dışından bir yerden türetilmemiştir."[32] Engels'e göre matematikte halihazırda doğada olmayan hiçbir şey yoktu; matematik fiziksel dünyanın açıklayıcı bir yansımasından ibaretti. Sonuç olarak, her tür matematiksel modeli üçlü diyalektik sistemine zorla da olsa yerleştirmeyi denedi. "Herhangi bir cebirsel büyüklüğü, örneğin a'yı alalım," diye başlar, *Doğanın Diyalektiği*'ndeki paragraflardan biri. "Bunu olumsuzlarsak, -a'yı (eksi a) elde ederiz. Bu olumsuzlamayı, -a'yı -a ile çarparak olumsuzlayalım, $+a^2$'yi (artı a'nın karesi), yani ilk pozitif büyüklüğü elde ederiz; ama daha yüksek bir derecede, ikinci derecede."[33] Troçkist matematik tarihçisi Jean Van Heijenoort'un da dikkat çektiği üzere, Engels için "olumsuzlama", sonuca ulaşmak için istediğiniz sıklıkta başvurabileceğiniz farklı matematiksel işlemler anlamına gelebildiğinden, bu felaket bir örnekti.[34] Daha da kötüsü, indirgemeci cahili oynayan Engels, karmaşık sayıları ve teorik matematiği –teorik bilimlerin doğal fenomenlerin yansıması olmayan kısımlarını– neredeyse büyücülük sayarak reddetti. "Eksi bi-

31 MECW, 25. cilt, s. 460.

32 Engels, *Anti-Dühring*, s. 47.

33 MECW, 25. cilt, s. 127.

34 Jean Van Heijenoort, "Friedrich Engels and Mathematics", *Selected Essays* (Napoli, 1985), s. 123-151.

rin (-1) kareköküne ya da dördüncü boyuta kendi kafalarımızın dışında herhangi bir gerçeklik atfetmeye bir kez alıştıktan sonra, kişinin bir adım daha ileriye giderek medyumların ruhlar dünyasını kabul etmesi mühim bir hadise olmaktan çıkar."[35]

Engels'in bilimsel modellemesi, bariz yetersizliğine rağmen, 20. yüzyıla bıraktığı en kalıcı ve en tahripkâr miraslarından biri oldu. Engels'in fizik ve doğa bilimlerine dair yazıları kuşaklar boyunca komünistlerin laboratuvar içinde ve dışında araştırmalarına rehberlik etti. Eric Hobsbawm 1930'larda bilim insanlarının, çalışmalarının Engels'in şablonuna uymasını içtenlikle arzuladıklarını hatırlıyor.[36] Resmî bilim pratiğinin diyalektik materyalizm paradigmasına harfiyen uydurulduğu, öznelcilik ya da idealizm içerdiğinden kuşkulanılan her tür araştırmanın "burjuva bilimi" olarak dışlandığı Sovyetler Birliği ve komünist blokta bu arzu hükümet politikası haline geldi. Örneğin, 1931 yılına ait ünlü bir yazısında, Sovyet fizikçi Boris Hessen, Isaac Newton'un yerçekimine dair çalışmalarının feodalizm çürürken yükselen tüccar, kapitalist toplumun kaçınılmaz ürünü olduğunu savunmuştu. Benzer şekilde, Engels'in 1972 yılında Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde yayımlanan bir biyografisinde, 20. yüzyılın bilimsel ilerlemeleri, gayet ciddi bir şekilde tamamen *Doğanın Diyalektiği* ışığında açıklanabilecekti: "Kuantum alan teorisindeki keşifler, maddenin sürekliliği ile süreksizliğinin birliğini varsayan diyalektik teoriyi doğruladı; fizik alanında Einstein'ın görelilik kuramı Engels'in madde, hareket, uzay ve zaman hakkındaki felsefi fikirlerini somutlaştırırken, temel parçacıklar teorisi de Engels ve Lenin'in atomlarla elektronların yok edilemezliğine dair görüşlerini teyit etti."[37]

Engels'in sistemi Britanyalı komünistlerin bilimsel araştırmaları için de arkaplan sağlıyordu. *Doğanın Diyalektiği*'nin 1940 tarihli İngilizce baskısı, Britanyalı genetikçi ve komünist J. B. S. Haldane'in, diyalektik yöntemin nasıl "sosyal bilimlerin yanısıra 'saf' [kuramsal] bilimler alanına da uyarlanabileceği"ne dair kullanışlı sunuş yazısı ile yayımlanmıştı.[38] Filozof Maurice Cornforth (*Diyalektik Materyalizm: Giriş Dersi* adlı kitabın yazarı) ile Komünist Parti üyesi küçük bir grup bilim insanının Engels Topluluğu'nu kurmasıyla tarikat genişledi. "Bilimsel sorulara ve sorunlara Marksist-Leninist

35 MECW, 25. cilt, s. 354.

36 Özel sohbet, Kasım 2007. Bu hadise için İngiltere'den bir örnek olarak, "Harcadığınız emek bakımından bilim, komünizmdir," diyen x-ışını kristalografisinin öncülerinden J. D. Bernal (1901-1971) gösterilebilir.

37 Heinrich Gemkow ve diğerleri, *Friedrich Engels: A Biography* (Dresden, 1972), s. 414. Engels'in bilimsel pratik ve teoriye ilişkin vukufunun daha güncel bir savunusu için bkz. Paul McGarr, "Engels and Natural Science", *International Socialism*, 65, 2 (1994). Ayrıca bkz. <http://www.marxists.de/science/mcgareng/index.htm>

38 J. B. S. Haldane, "Preface", Friedrich Engels, *Dialectics of Nature* (Londra, 1940), s. vii.

bakış açısıyla yaklaşmakla ilgilenen bütün bilim emekçilerine" açık bir platform olma niyetiyle yola çıkan topluluğun amacı, bilimdeki gerici eğilimlerle mücadele etmek, bilimsel bilginin Batı tarafından "yanlış kullanılmasını" engellemek, "çağdaş pratik sorunları dikkate almayan, çok uzun vadeli hedeflere" karşı çıkmak ve "çürümekte olan kapitalizmin özellikleri olan bilinemezcilik ve güçsüzlüğe" muhalefet etmekti. Londra, Birmingham, Manchester ve Merseyside'da kimya, fizik, psikoloji, hatta astronomi alt gruplarının yanısıra tartışma grupları oluşturuldu. "İdealist Kozmolojiye Karşı" başlıklı bir gazete çıkaran Engels Topluluğu'nun 1950 tarihli "Faaliyet Raporu", yürütülen tartışmaların içeriğine dair fikir veriyor: Yazarlar, "modern burjuva astronomisinin" nasıl da "kronik ideolojik kriz"e düştüğünü, buna karşılık Sovyet astronomisinin "materyalist evrenin sonsuzluğu anlayışına sıkı sıkıya bağlı oluşu sayesinde" ne kadar iyi durumda olduğunu keyifle rapor ederler.

Engels Topluluğu, Londra'da SSCB ile Kültürel İlişkiler Cemiyeti'nin Müzik Odası'nda, Kensington Meydanı 14 numarada toplanmak durumunda olduğundan, üyeleri de "yoldaş bilimadamı" Stalin ve onun emrindeki megaloman bilim çarı Akademisyen Trofim Denisoviç Lisenko'nun akademiye yönelik baskı kampanyasının sonuçlarından kaçınamamışlardı. Hayatının ileriki yıllarında Marx'ı körü körüne, dinî öğretiymişçesine okumanın tehlikelerine karşı uyarıda bulunan Engels, o dönemde, entelektüel özgürlüğe yönelik en korkunç saldırıları meşrulaştırmak için yardıma çağrılır olmuştu. Stalin felsefe, dilbilim, fizyoloji, fizik ve özellikle de biyolojide, bilimsel incelemelerin "doğru" parti çizgisiyle hizalanmasını isterken, yeni keşiflerin salt ideolojik gerekçelerle saf dışı edilmesi sözkonusuydu. Biyolojide bunun sonucu, genetik biliminde (Nazilerin öjenik uygulamalarına bariz yakınlığı ile bir burjuva icadı olarak nitelenen) kalıtımın topyekûn inkâr edilmesi ve yerine, Lisenko tarafından, tarımcı İvan Miçurin'in, Lamarck'tan ilham alan fikirleri ile kalıtsal özelliklerin çevre tarafından belirlendiğine dair (çevreci determinizm) görüşünün yerleştirilmesi oldu. 1948'de Tüm-Sendikalar Tarım Bilimleri Akademisi Kongresi'nde Mendel ve Morgan'ın genetik kuramı "bilim dışı" ve "gerici" olarak yaftalanıp yasaklandı (ikilinin önde gelen destekçilerinden genetik bilimci Nikolay Vavilov, gönderildiği çalışma kampında çoktan ölmüştü) ve alınan bu karara uymayacak olanın vay haline dendi. Engels Topluluğu arşivlerinde, fikri hür, dili hür Sovyet akademisyen Yuri Jdanov'un tam da bu nedenle başına gelenler ürkütücü bir örnek olarak duruyor. Jdanov'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevikler) [C.P.S.U (B)] Merkez Komitesi'ne –bir kopyasını da Yoldaş Stalin'e– gönderdiği, korku içinde kendi kendisini ihbar eden mektubu, üzerinde "çok önemli" olduğuna dair bir ibareyle baştan sona yeniden basılmıştı:

> Öğretim Üyeleri Eğitim Semineri'nde tartışmalı modern Darwincilik meselesine ilişkin tartışmaya katkıda bulunurken, kuşkusuz bir dizi büyük hata yapmış bulunuyorum... Bunda, çeşitli bilimsel tartışmalar üzerine düşünmeden kendi görüşümü dile getirmedeki "üniversite alışkanlığım" etkili oldu... Miçurin'in inanmış bir takipçisi olduğuma ve öyle kalacağıma dair siz Yoldaş Stalin'i ve sizin kanalınızla SBKP'nin Merkez Komitesi'ni temin etmeyi görev bilirim. Hatam, meselenin tarihi boyutunu, Miçurinizmi savunmak üzere mücadele örgütlemeye imkân tanıyacak ölçüde çalışmamış olmamdan kaynaklanmıştır. Bütün bunlar yeterince olgun olmayışımın ve deneyimsizliğimin sonucudur. Hatalarımı eylemlerimle telafi edeceğim.[39]

Yine de Engels Topluluğu, Lisenko'nun tasfiyelerini eleştirmeyi seçtiği, entelektüel çoğulculuk için ilkeli bir çağrı yaptığı ve süreç içinde bilimsel tartışma ve araştırmalarda Politbüro'nun akademik eşkıyalığına uymayıp Engels'in orijinal görüşlerine sadık kaldığı için takdiri hak ediyor.

Doğanın Diyalektiği'nin ölümünden sonra yayımlanmasının sebeplerinden biri, Engels'in çalışmalarını Marx'la en sevdikleri hobileri olan ideolojik kavgalar için aksatmasıydı. 1876'da sahte bir öfke ile, "Senin için söylemesi kolay tabii," diye yazmıştı Marx'a; "sen sıcak yatağına uzanabilir ve hiç rahatsız edilmeden genel olarak rant sorununu, özel olarak da Rusya'da tarımın koşullarını araştırabilirsin. Bense sert tahta sıranın üstünde, soğuk şarapla otururken, yine birden her şeyi yarım bırakıp şu sıkıcı Dühring'in hakkından gelmeye çalışacağım."[40]

Öfkelerinin nesnesi Eugen Dühring, sosyalizme dair görüşleri Alman sosyal demokrasisinde ciddi yer tutmaya başlamış, Berlin Üniversitesi'nde çalışan kör bir felsefe hocasıydı. Erken dönem yandaşları arasında Eduard Bernstein da vardı. Kendisinden önce Bakunin'in ve Proudhon'un da yapmış olduğu gibi, Dühring Marx ve Engels'in merkeziyetçiliğini ve ekonomik determinizmini eleştiriyordu ve emekçi sınıf için bir an önce daha fazla maddi kazanım sağlayacak aşamalı bir siyasi programı savunuyordu. Dühring'in "kuvvet teorisi" proletaryanın kendi savunduğu ideal toplumsal düzene, emekçilerin özerk komünlerine (*Wirtschaftscommunen*) ulaşabilmesi için, grevlerin, kolektif eylemlerin ve hatta şiddetin etkili olacağına vurgu yapıyordu.[41] Bu, Marx'ın anlaşılması da hayata geçirilmesi de zor felsefesi ye-

39 Bkz. "Report on Engels Society - June 1949"; "Transactions of the Physics Group"; "Transactions of the Engels Society, no. 4, Spring 1950"; "To the Central Commitee of the C.P.S.U (B), to Comrade Stalin. Youri Zhdanov." Archives of the People's History Museum, Manchester, CP/CENT/CULT/5/9.

40 MECW, 45. cilt, s. 131.

41 Bkz. Richard Adamiak, "Marx, Engels and Dühring", *Journal of the History of Ideas*, 35, I (1974).

rine birçok Alman sosyalistin kucaklamaya daha hevesli olduğu pragmatik bir siyasi manifestoydu. Bütün bunlar da Engels'i çileden çıkarıyordu tabii. "Bugüne dek bu kadar katıksız saçmalayan olmamıştı." 25 Temmuz 1876'da Engels Ramsgate'teki yazlığından Marx'a yazıyordu: "Beylik sözlerle laf ebeliği yapmış. Oraya buraya serpiştirilmiş zırvalıklardan başka hiçbir şey yok ama yazarın gayet aşina olduğu bir kamuoyu –dilenci çorbasıyla ve mümkün olan en az çabayla her şeyin yasasının yazılmasını bekleyen bir kamuoyu– için, [kitabın] bütünü iyi süslenmiş."[42] Daha da endişe verici olansa, Dühring'in ideolojik savaşta en az Marx ve Engels kadar saldırgan oluşuydu. Marx'ı "bilimin maskarası" diye küçümserken, asıl yüklendiği kişi, "Siyam İkizi" lakabını taktığı, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda çizilen, işçileri sömüren fabrikatör portresi için "yalnızca kendisine bakmasının" yeteceğini söylediği Engels'ti. Dühring doğrudan Engels'in Aşil topuğuna nişan alıyordu. "Sermaye bakımından zengin, ama sermaye meselesini anlayacak vukuftan yoksun; bir zamanlar Kudüs'te resmiyet kazanan saygın teoriyle uyumlu bir şekilde [Matta İncili: halatın ya da devenin iğne deliğinden geçmesi zengin kişinin Tanrı'nın hükümranlığına girmesinden daha kolaydır], genellikle iğne deliğinden geçmeyen halat ya da deveye benzeyen insanlardan biri."[43]

Wilhelm Liebknecht'in de cesaretlendirmesiyle kör bir adama saldırmak konusunda başlangıçtaki çekincelerini bir yana bırakan Engels ("adamın muazzam kibri, durumunu göz önüne almama engel oluyor"), Almanya'nın önde gelen sosyalist gazetesi *Vorwarts*'ta Dühring ve onun bütün çalışmalarına karşı sistematik bir karalama kampanyası başlattı.[44] Dühring'in savlarını "megalomaniye bağlı zihinsel yetersizlik" sözleriyle küçümseyip ciddiye almasa da Engels'in kaleme aldığı metinler her zamanki Marx-Engels tezyîfatından farklı olarak "diyalektik yöntem ile komünist dünya görüşü"nün geniş tanımı ile savunusunu da içeriyordu.[45] Engels'in üzerinde harıl harıl çalıştığı diyalektik materyalizm felsefesine dair notları, artık rafineleşmiş, cilalanmış ve çoğunluğun *Anti-Dühring* (1878) adıyla bildiği *Bay Eugen Dühring'in Bilim Devrimi* adıyla bir kitap formuna girmişti. İyi bir propagandacı ve popülerleştirici olarak sahip olduğu büyük yeteneklerin tümünü sergileyen Engels, Marksizm *biliminin* bu tempolu, sürükleyici ve kolay anlaşılır anlatısında Dühring'in cezbesine karşı kontratağa geçmişti. Ne de olsa modern matematik, biyoloji, fizik ve kimyaya dalıp gittikten sonra Engels,

42 MECW, 45. cilt, s. 131.

43 E. Dühring, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus* (Leipzig, 1879), s. 547.

44 MECW, 45. cilt, s. 175.

45 Engels, *Anti-Dühring*, s. 422.

Marx'la birlikte savundukları sosyalizmi, 19. yüzyılın değişen bilimsel paradigmasıyla aynı entelektüel şablon içinde düşünmeye başlamıştı.

Engels *Anti-Dühring*'te okuyucuların bağlamı anlamalarına yardımcı olmak için, onları 1840'lara, Marksizmin kuruluş aşamasına geri götürür: Hegelci idealizmden Feuerbach'ın felsefesi vasıtasıyla Marksist materyalizme geçiş. Engels'in ilk kez 1859'daki bir makalede işaret ettiği gibi, Marx'ın dehâsı Hegel'i başaşağı çevirip, başını gökten alması ve idealizminin yerine maddi gerçekleri koymasıydı. Hegel Tin'in İdea'ya doğru yürüyüş planını çıkarırken Marx maddi koşulların yörüngesiyle ilgilenmişti. "Hegel'in mantığından, onun bu alandaki gerçek keşiflerini saklayan cevheri çıkarmayı ve diyalektik metodu, idealist ambalajından ayırıp, düşüncenin gelişmesi için tek doğru yöntem olduğu en yalın formda geliştirmeyi başarabilecek tek kişi Marx'tı ve Marx'tır."[46] *Kapital*'in 1873 baskısının sonsözünde Marx'ın kendisinin ifade etmiş olduğu gibi, "Diyalektiğin Hegel'in elinde mistifikasyona uğramış olması, diyalektiğin genel işleyiş biçimini ilk kez Hegel'in kapsamlı ve bilinçli bir şekilde tasarlayıp anlatmış olduğu gerçeğini değiştirmez. Hegel'in diyalektiği başaşağı duruyor. Mistik kabuğun içindeki akılcı cevheri keşfetmek isterseniz, tekrar ayakları üstüne oturtulması gerekir."[47] Yıllarca hafife aldıktan sonra, Engels şimdi, Marx ve kendisinin Hegelci geleneğe olan borcunu teslim ederken açık sözlüydü. *Anti-Dühring*'in önsözündeki pek zarif olmayan ifadesinde de görülebileceği gibi: "Bilinçli diyalektiği, doğanın ve tarihin materyalist anlayışı ile bütünleştirmek üzere, Alman idealist felsefesinden kurtaran sadece Marx ve ben olduk."[48] İdealist felsefenin metafizik dağınıklığı, diyalektik yöntemi bilim, tarih ve hatta modern sınıf çatışmasını açıklamaya hazır hale getirecek şekilde temizlenmişti.

Ama Engels'in *Anti-Dühring*'deki asıl başarısı, doğa bilimindeki birikimiyle diyalektik materyalizmi kapitalizme uygulamış olmasıdır. Engels'in üç yasası –niceliksel değişimin niteliksele dönüşümü, karşıtların çatışması ve olumsuzlamanın olumsuzlanması– artık sadece biyoloji, kimya ve evrimi değil, burjuva toplumu içindeki mevcut gerilimleri de izah edebiliyordu. "Modern kapitalist üretim tarzının yaratmış olduğu üretim güçleri de, malların paylaşımı sistemi de, bu üretim tarzının kendisiyle şiddetli bir çelişkiye düşmüştür," diye yazmıştı, tam bir diyalektik düşünce akışı içinde: "Öyle ki, eğer modern toplum, tümüyle yok olup gitmek istemiyorsa, üretim tarzında ve paylaşımında bir devrim, tüm sınıf ayrımlarını ortadan kaldıracak bir devrim zorunludur."[49] Karşıtlar çatışmalı, olumsuzlama olumsuzlanmalı ve ke-

46 MECW, 16. cilt, s. 474.

47 *A.g.e.*, 35. cilt, s. 19.

48 Friedrich Engels, "Preface to Second Edition" (1885), *Anti-Dühring*, s. 11.

49 *A.g.e.*, s. 201.

lebeğin kozasından çıktığı gibi, eskisinin çelişkilerinden ortaya yeni bir toplum çıkmalıydı. Marx'ın Batı'nın düşünce geleneğine en net katkısı, toplumun sürekli değişen çelişkilerini okuyabilmek ve devrime hazırlıklı olabilmek için eleştirel bir araç geliştirmiş olmasıydı.

Felsefenin amacı, daima, dünyayı anlamak kadar, onu değiştirmek de olmuştu. Ve diyalektik materyalizmin *Anti-Dühring*'de ortaya konan siyasi sonuçları, Engels tarafından yeniden yazılarak *Ütopyadan Bilime Sosyalizm* (1880; 1882) adıyla ayrıca yayımlanmıştı. Bu bilimsel sosyalizme giriş kitapçığı için fikir, Marksizmi sosyalizmin hâkim inancı haline getirmek konusunda Paris'te Liebknecht'e karşı benzer sorunlar yaşayan Marx'ın damadı Paul Lafargue'tan gelmişti. Fransız komünist hareketi, (Jules Guesde ve Lafargue'ın merkezinde olduğu) "Kolektivistler" ile İngiltere'de bazı kentlerde gelişmekte olan ademimerkeziyetçi sosyalizm anlayışına yakın reformist bir gündemi savunan (Benoît Malon'un liderliğindeki) "Possibilistler" arasında bölünmüştü. Marx ve Engels, Guesde'in –Marx'ın istihzayla söylediği, meşhur, "Kesin olan bir şey varsa o da benim Marksist olmadığımdır" sözüne zemin hazırlayan– "devrimci jargon tüccarlığı"nı eleştirseler de, Kolektivistlerin felsefî duruşunu destekliyorlardı ve Engels'in kitapçığı onların ideolojik omurgasını desteklemek üzere tasarlanmıştı.

Engels'in doğa bilimlerindeki çalışmalarının etkileri, Marksizmin bilimsel kesinliğini, (Possibilistlerin hâlâ düşkün olduğu) erken dönem Ütopyacıların afili reçetelerinden ayırdığı *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*'i oluşturan üç bölümde açıkça görülür. İlk sayfalarda Saint Simon, Robert Owen ve Charles Fourier'nin Ütopya düşleri ve "katıksız fantezileri" soğukkanlılıkla lime lime edilir. Ama kullanılan dil, örneğin 1840'larda yazılmış olsa karşımıza çıkabilecek olandan daha az serttir. Zira artık olgunluk çağındaki Engels, Fourier'nin burjuva toplumundaki cinsel münasebetlere yönelik eleştirisine kıymet atfetmekte; (kendisi de eski bir fabrikatör olarak) Owen'in sanayici babacanlığını takdir etmekte ve Saint Simon'un ekonomik gerçeklerin siyaset biçimlerini dayattığına dair analizine şapka çıkarmaktadır. Yine de, sosyalizmi, hayata geçirilmesi için sadece keşfedilmesi ve taleplerinin anlatılması yeterli olacak bir tür ebedî hakikat sayan vizyonları Ütopyacıların temel hatası olarak sabitti. Oysa Engels sosyalizmi, "önce gerçek bir temel üzerine oturtulması gereken" bir bilim olarak sunuyordu.[50] Nitekim Marx'ın (artı değer teorisiyle) kapitalist üretimi ve (tarihin materyalist yorumuyla) sınıf mücadelesinin gerçeklerini açıklayarak yaptığı tam olarak buydu. Marx'ın yöntemi burjuva toplumunun sınıf ayrımına dayalı kapitalist doğasını gözler önüne sererken, Marksist sistemin özgünlüğü gelecek için de yol çizmesiydi.

Gerilimlerin birikmesi sonucunda, diye açıklıyordu Engels, niceliksel de-

50 MECW, 24. cilt, s. 297.

değişimler niteliksel dönüşüm getirir. Sudan buharın çıkma ya da tırtılın kelebeğe dönüşme anı gibi, "kapitalist ilişki henüz defedilmemiş, daha ziyade tepe noktasına gelmiştir."[51] Sosyalist toplumun kendi iç gerilimleri, yani ekonomik temel ve siyasi üstyapı arasındaki ayrılık kopma noktasına gelir ve bunu işçilerin devrimi izler. Ya sonra? Engels bildirir; proletarya siyasi iktidara el koymalı ve üretim araçlarını kamu mülkiyetine geçirmelidir. "Ama bunu yapmakla, proletarya kendisini, tüm sınıf farklılıklarını ve karşıtlıklarını ve hatta devleti ortadan kaldırır."[52] İşte komünizmin, en az enerjinin korunumu ya da hücre biyolojisi kadar şaşırtıcı olan büyük siyasi mucizesi buradadır. "Devletin toplumsal ilişkilere müdahalesi, birbiri ardına tüm alanlarda gereksiz hale gelir ve kendi kendine sona erer; kişilerin yönetilmesinin yerini, şeylerin idaresi ve üretim süreçlerinin işleyişi alır." Tıpkı Saint Simon'un öngördüğü gibi, geleceğin sosyalist iktidarı, geleneksel siyaseti sona erdirecek ve rasyonel bir teknokratik yönetim sorununa dönüşecektir. Ya da Engels'in bariz biyolojiden ödünç aldığı ifadesiyle, "Devlet ortadan kaldırılmaz. Kendiliğinden sararıp solar."[53] Nihayet sömürü bitmiş, "üretimdeki toplumsal anarşi yerini sistemli ve kesin bir düzene" bıraktığından Darwinci hayatta kalma mücadelesi sona ermiştir. Proletaryanın liderliğinde, insanlık hayvansı içgüdülerinden kurtulup hakiki özgürlüğe kavuşur. "Bu, insanın zorunluluk aleminden özgürlük alemine yükselişidir."[54] Engels'in Hegelci idealizme, atom teorisine, Darwinci evrime ve olumsuzlamanın olumsuzlanmasına dair bütün afili nazariyelerinin Marx'ın diyalektik materyalizmi vasıtasıyla vardığı destansı siyasi son burasıydı. Burjuva toplumunun kozasından doğan proletarya devrimi ve yaklaşmakta olan komünist şafak.

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu'ndan ya da *Almanya'da Köylü Savaşı*'ndan, hatta askerlik üzerine makalelerinden bile daha fazla, *Ütopyadan Bilime Sosyalizm* Engels'in en çok satan eseri olmuştu. Gururla, eserinin "düzenli devrim" yaptığını, Fransa'da "muazzam bir tesir" bıraktığını söylüyordu. Amerikalı dostu Friedrich Sorge'ye de, "İnsanların çoğu *Kapital*'in kalın ciltlerini okumak için fazla tembel, dolayısıyla bunun gibi ince bir kitapçığın etkisi çok daha hızlı yayılıyor," diye böbürlenmişti.[55] Kitabı sipariş eden Lafargue da "sosyalist hareket üzerinde başlangıç aşamasından itibaren tayin edici bir etkisi" olmasından ötürü en az onun kadar memnundu.[56] İkisi de abartmıyordu. Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya ve İngiltere'de sosyal demokratlar niha-

51 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 319.

52 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 320.

53 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 321.

54 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 323.

55 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 300, 369.

56 *Friedrich Engels, Paul and Laura Lafargue Correspondence* (Londra, 1959), cilt III, s. 335.

yet kapsamlı bir Marksizm rehberine kavuştuklarından, *Anti-Dühring*'le beraber *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*, Kıta Avrupası komünizminin yönünü şekillendirmede etkili olmuştu. Sovyet kuramcı ve Marx-Engels Enstitüsü'nün ilk direktörü David Riazanov'a göre *Anti-Dühring*, "Marksizm tarihinde çığır açmıştır. 1870'lerin ikinci yarısında aktif olmaya başlayan genç kuşak, bilimsel sosyalizmi, felsefi önermelerini, yöntemini bu kitaptan öğrenmişti... Özel bir yöntem ve özel bir sistem olarak Marksizmin yayılmasında, *Kapital*'in kendisi dışında hiçbir kitap *Anti-Dühring* kadar etkili olmamıştır. 1880'lerin başında kamusal alanda görünür olmaya başlayan bütün genç Marksistler bu kitapla yetişmişti."[57] Karl Kautsky de, August Bebel, Georgi Plehanov, Victor Adler ve (*Anti-Dühring*'i okuduktan sonra Marksist olan) Eduard Bernstein gibi birçok kişiyle beraber kamusal alanda isim yapmaya başlayan sözkonusu kuşağın üyelerinden biriydi ve bilimsel sosyalizmi ancak Engels'in öğrencisi olduktan sonra tam anlamıyla kavrayabilmişti. Hayatının sonlarına doğru şöyle yazmıştı: "*Anti-Dühring*'in bende bıraktığı tesirle kıyasladığımda başka hiçbir kitap Marksizmin anlaşılmasına bu kadar büyük katkı yapmış olamaz. Elbette Marx'ın *Kapital*'i daha güçlü bir kitap. Ama biz *Kapital*'i doğru dürüst okumayı ve anlamayı ancak *Anti-Dühring* sayesinde öğrendik."[58]

Ancak Engels'in 1880'lerde kodifiye ettiği öğretinin gerçek Marksizm olmadığına dair eleştiriler Batılı Marksist kuramcı György Lukács'tan başlayarak, Jean Paul Sartre ve Louis Althusser üzerinden bugüne dek devam etmiştir. Bu, Engels'in materyalizmi, Engels'in diyalektiği, Engels'in bilimciliği, Engels'in Marx ile Hegel'e yakıştırdığı sahte birliktelikti. Lukács'a göre, "Engels'in diyalektik yorumundan kaynaklanan yanılgı, aslında Engels'in –Hegel'in yanlışını tekrarlayarak– yöntemi doğaya da uygulayacak şekilde genişletmesinden kaynaklanıyor"du. "Ne var ki, diyalektiğin can alıcı öğeleri –özne ile nesnenin etkileşimi, teori ile pratiğin birliği, düşüncedeki değişimin temel nedeninin kategorilerin altında yatan gerçeklikteki tarihsel değişim olduğu, vb.– doğa bilgimizde yoktur."[59] Dolayısıyla *Anti-Dühring* ve *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*'de yer aldığı biçimiyle Marksizm, Marx'ın düşüncesinin grotesk bir yanlış yorumu, bir "Engelsci çarpıtma" ya da "Engelsci yanıltmaca"dır. Norman Levine'in sert tenkitindeki şekliyle, "Marksizmden ilk sapan Engels'tir. Ve dolayısıyla, gelecekteki dogmatizmin, gelecekteki Stalin'in materyalist idealizminin temelleri Engelscilikle atılmıştır."[60] Bu

57 David Riazonov, *Marx and Engels* (Londra, 1927), s. 210.

58 F. *Engels' Briefwechsel mit K. Kautsky* (Viyana, 1955), s. 4.

59 G. Lukács, *History and Class Consciousness* (Londra, 1971), s. 24.

60 Norman Levine, "Marxism and Engelsism", *Journal of the History of the Behavioural Science*, II, 3 (1973), s. 239. Aynı iddianın daha incelikli bir savunusu için ayrıca bkz., Terrel Carver, *Marx and Engels: The Intellectual Relationship* (Brighton, 1983).

"gerçek Marksistler", iddialarına kanıt olarak, Marx'ın, Engels'in ileriki yıllarda yazdıklarına asla katılmadığını ve arkadaşının duygularını incitmeden usulca kendini geri çekmeye çalıştığını düşündüren, Marx-Engels yazışmalarındaki bir dizi sessizliğe işaret ediyorlar.

20. yüzyılda Marksizm ne tür mekanik revizyonlardan geçerse geçsin, Engels'in Marksist teoriyi bilerek yozlaştırdığını ya da ikilinin arasında Marx'ın (Karl Marx'ın!) ihtilafını dile getirmeyi göze alamadığı kadar kırılgan bir ilişki olduğunu ima etmek, Marx-Engels ilişkisini yanlış okumak olur. Marx'ın Engels'in Marksizmi popülerleştirme şeklinden rahatsız ya da rencide olduğuna dair hiçbir kanıt yok. Aksine, *Anti-Dühring*'in arkasındaki bir numaralı itici güç Marx'tı. El yazmalarını baştan aşağı okudu, ekonomiyle ilgili kısa bir bölüme katkı verdi ve eseri, 1878'de "Alman sosyalizminin gerçek takdiri açısından çok önemli"[61] bir kitap olarak tavsiye etti. Gerçek şu ki, Marx da tıpkı Engels gibi günün bilimsel ilerlemeleriyle aşka geliyordu. Wilhelm Liebknecht'in hatırladığı üzere,

> Özellikle fizik ve kimya dahil olmak üzere doğa bilimleri ve tarih alanındaki her yeni fikri, her ilerlemeyi Marx yakından takip ederdi. Bizim çevrelerde "Halk Seminerleri"ne şevkle katıldığımız Moleschott, Liebig, Huxley'nin isimleri, Ricardo, Adam Smith, McCulloch ile İskoç ve İrlandalı ekonomistler kadar sık anılırdı. Darwin'in tetkiklerinin sonuçlarını kaleme alıp da kamuoyuyla paylaşmasıyla birlikte, aylarca sadece Darwin'den ve bilimsel fetihlerinin devrimci gücünden konuştuk.[62]

Aynı şekilde Marx da 1870'lerde Hegel'in çalışmasına geri dönmüştü ve diyalektik yasaların hem doğaya hem de topluma uygulanabilirliğini ilk ileri süren kişi olmuştu. Beğenin ya da beğenmeyin, *Anti-Dühring*'in büyük kuramsal sistemi, özgün ve kâmil Marksist düşüncenin ifadesiydi. Önceki otuz yıl boyunca kendini "birinci keman"ının eserlerini açıklamaya ve popülerleştirmeye vermiş olan Engels'in, birdenbire 1870'lerde, hem de Marx'ın gözetiminde, ustasının sesini çarpıtmaya, yanıltmaya ve saptırmaya başlaması için pek neden yok.[63] İlerleyen yıllarda, hep beraber göreceğimiz üzere, Engels'in yorumunu yorumlayan başkaları oldu, ama bu entelektüel olarak Engels'in sorumlu tutulamayacağı bir kabahattir.

Bu arada, Herkül kuvveti gerektiren Marx'ın külliyatını düzene sokma işi yüzünden, Engels bilimsel çalışmalarından kopmak zorunda kalacaktı. Ma-

61 MECW, 45. cilt, s. 334.

62 Wilhelm Leibknecht, *Karl Marx: Biographical Memoirs* (1896) (New York, 1968), s. 91-92.

63 Yönteme dair bugüne kadarki en ikna edici ve kapsamlı açıklama S. H. Rigby'nin *Engels and the Formation of Marxism* (Manchester, 1992) adlı çalışmasıdır.

itland Park Caddesi'nde arşivleme işine girişen Engels, çaresizlikle August Bebel'e, "Alıntılar için kullanılacak kaynaklar hiç düzenlenmemiş, gelecekte aralarından seçim yapmak üzere onlarcası karmakarışık halde üst üste yığılmış. Ayrıca benden başka kimsenin çözmesi mümkün olmayan el yazısı meselesi de var, ki ben de ancak güçlükle okuyabiliyorum," diye yazacaktı.[64] Engels'in ömür boyu Marx'a düşkünlüğünü ve onsuz kalınca hissedeceği kaçınılmaz yalnızlığı bilen Bebel, Kautsky ve Liebknecht, cenazeden sonra Londra'dan ayrılmasını ve Avrupa'da onlara katılmasını istemişlerdi. Londra'nın alçak basınçlı yaşamına alışmanın ötesinde büyük bir sevgi de besleyen Engels bu teklifi hemen reddetmişti. Müritlerine, "Sınır dışı edilebileceğim hiçbir ülkeye gitmem. Bundan korunabileceğim sadece İngiltere ve Amerika var," diyen Engels için dahası da vardı. "Kuramsal çalışmalara devam etmek isteyen biri için gereken süküt sadece burada var."[65] Primrose Hill küresel komünizmin örgütsel merkezi haline gelmişti ve Engels, arkadaşının anısına hürmeten, "dünyanın dört bir yanından Marx'ın çalışmasında birleşen çizgileri" bir arada tutmaya kararlıydı.[66]

Engels artık hem uluslararası Marksist harekete hem de reislerini yitiren Marx ailesine babalık yapma görevini üstlenmişti. Marx ailesinin hizmetlisi Helene Demuth ya da Nim'i Regent's Park Caddesi 122 numaraya kâhya olarak işe almak büyük zevkti (beraber oturup nostaljiyle Marx'ın yazışmalarını elden geçirecekler ve kuşluk vakti birlikte kadeh parlatacaklardı), ama iş babalarının yasını tutan, birbiriyle kavgalı kız kardeşlerle ilgilenmeye geldiğinde aynı keyfi aldığı söylenemezdi. 1883 Haziran'ında, Marx'ın entelektüel mirasından dışlanmış olmaktan korkan Laura Lafargue, Paris'ten öfkeyle, "Geçen gün, Mağribi *sana* eserlerine Tussy'nin yedieminlik yapmasını istediğini söyledi mi diye, beni bilgilendirmeni istemiştim (buna hakkım olduğunu herkesin içinde duyurmuştun)," diye yazar.[67] *Kapital*'i [İngilizceye] çevirme işinin, Samuel Moore'a değil kendisine verileceğini varsaymış ve Londra'daki Engels ve Tussy'nin babasının vasiyetine âdeta el koymalarına çok sinirlenmişti. Engels yatıştırıcı bir dille, "Çok iyi biliyorsun ki senin isteklerini mümkün olduğunca ve her yönüyle yerine getirmekten başka bir arzum yok," diye yanıtlamıştı mektubunu. "Hepimiz Mağribi'nin anısına yakışır bir eserin ortaya çıktığını görmekten başka bir şey istemiyoruz. Bunun da ilk adımı, öldükten sonraki eserlerin yayımlanması olmalı ve öyle olacak."[68]

---

64 MECW, 47. cilt, s. 53.

65 *A.g.e.*, s. 16.

66 *A.g.e.*, s. 17.

67 *Lafargue Correspondence*, I. cilt, s. 142.

68 MECW, 47. cilt, s. 41.

Ama bu o kadar basit bir mesele değildi. "Bilseydim," diye yakınmıştı Engels Bebel'e, "hepsini bitirtip yayımlatana kadar gece gündüz peşini bırakmazdım."[69] Engels Marx'ın çalışma odasına girip de yazdığı sayfaları karıştırmaya başlayınca, dehşet ve şaşkınlıkla, sabırsızlıkla beklediği *Kapital*'in II. cildinin, Marx'ın meseleleri dolandırma zaafı, her şeyi kanıtlara dayandırma tutkusu ve tali konulara dalıp gitmesi yüzünden büyük ölçüde tamamlanmamış olduğunu keşfetmişti. Kasten ya da değil, Marx başyapıtını yarı yolda bırakmıştı. "Amerika ve Rusya malzemeleri bu kadar yığılmasaydı (sadece Rusya'daki istatistiklerle ilgili iki metre küpten fazla kitap var), II. cilt çoktan basılmış olurdu. Bu ayrıntılı çalışmalar onu yıllarca alıkoydu."[70] Böylece Engels, Marx'ın eserlerinin İngilizceye, İtalyancaya, Dancaya ve Fransızcaya çevrilmesine nezaret etmenin yanısıra (*Felsefenin Sefaleti*'yle boğuşan Lafargue'ı, "Orijinale daha sadık kalmaya çalış," diye paylamıştı, "Marx, serbest çeviriye gelecek biri değil"), *Kapital'in* II. ve III. ciltlerinin Almanca yayıma hazırlanması işine de girişti.[71]

Engels 1883 yazından başlayarak, 1885 baharına kadar Regent's Park Caddesi'ndeki çalışma odasında, *Kapital*'in II. cildi "Sermayenin Dolaşım Süreci"nin ilk Almanca baskısı haline gelecek olan sayısız düzeltmeyi, istatistik tablolarını, yarım kalmış düşünce silsilelerini ve anlaşılmaz karalamaları, hararetle okuyup çözmeye ve tasnif etmeye uğraştı. Çetin ve meşakkatli bir işti bu, ama Engels şu duygunun da tadını çıkarıyordu: "Samimiyetle söyleyebilirim ki, bu kitaba çalışırken kendimi onunla [Marx'la] komünde yaşıyor gibi hissediyorum."[72] Eski yoldaşıyla sohbet edermiş gibi keyifle yapıyordu işini ama, Marx'ın kargacık burgacık, içine girilmez el yazısını satır satır tashih etmek Engels'in sağlığını tehdit ediyordu. Paul Lafargue'ın dediğine bakılırsa el yazmaları çok kötü durumdaydı: "Tahmin edilmesi gereken kısaltmalar, çözülmesi gereken karalamalar ve sayısız tashih var; defalarca yıkanıp yeniden kullanılmış ligatürlü eski Yunan parşömenlerini okumak kadar güç."[73] 1880'lerin ortalarına doğru konjonktivit ve miyop belirtileriyle Engels'in gözleri zayıflamaya başlamıştı. Üzerindeki yükü hafifletmek için Marx'ın hiyeroglifi andıran el yazısının sırlarını çözmek üzere yeni bir kuşağı –"iki becerikli centilmen" Karl Kautsky ve Eduard Bernstein'ı– yetiştirmesi gerekti; sonra da dikte edilenleri daktiloya çekmek üzere Alman sosyalist Oskar Eisengarten'i işe aldı. Ama Engels'in yine de Marx'ın el yazmalarını tekrar tekrar kontrol etmesi gerekiyordu ve 1887'ye gelindiğinde artık

69 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 53.
70 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 43.
71 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 117.
72 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 265.
73 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 521.

gün ışığında hariç okumasını güçleştiren kronik göz iltihabı başgöstermişti. Neyse ki, bilimsel düşünmeye yatkın Engels çeşitli deneme ve yanılmalardan sonrasında derdine çare buldu. Fizikçi arkadaşı Ludwig Kugelmann'a, "Geçen sene ve bu Ağustos'a kadar kokain kullandım, (alışkanlığa bağlı olarak) etkisini yitirmeye başlayınca $ZnCl_2$'ye geçtim, gayet iyi işi görüyor," diye yazacaktı.[74] Ama giderek yaşlanan bedeniyle ilgili asıl üzüntüsü, bir doktorun uyarısı ardından geldi: "Bir daha ata binebilme şansım yok gibi. Bundan böyle aktif göreve uygun değilim. Kahretsin!"[75]

Vazifeşinas kişiliğine yakışır şekilde Engels, *Kapital*'in II. cildini Mayıs 1885'te, Marx'ın ölümünden iki yıl sonra yayımladı. Bu da ona –başta Marx'ı intihalle suçlayan Alman ekonomist Johann Karl Rodbertus olmak üzere– her zamanki burjuva eleştirmenler sınıfı ile savaşa devam etme fırsatı vermiş oldu ve Engels bir kez daha Marksizmi ve artı değer teorisini 19. yüzyılın bilimsel paradigma değişimi içinde bir yere konumlandırdı. II. cildin önsözüne, kimyadaki favori benzetmelerinden birinden yararlanarak, "Marx'ın artı değer teorisi konusunda selefleriyle ilişkisi bakımından yeri, Lavoisier'in Priestley ve Scheele ile ilişkisindeki konumuyla aynıdır," diye yazacaktı. "Bizim şimdi artı değer olarak adlandırdığımız ürünlerin değeriyle ilgili kısmın varlığı Marx'tan çok önce tespit edilmişti... Ama oradan daha ötesine geçen olmamıştı... O [Marx] bunun filojistondan arınmış hava ya da ateş hava olmadığını, bunun oksijen olduğunu gördü..."[76] Bununla birlikte Engels'in ilk kez 1867'de teşhis ettiği ve Marx'ın daha ileriki bir aşamada yanıtlayacağını söylediği problem II. ciltte çözülmüyordu: Sabit sermaye (makine) artı değer aracılığı ile kâr üretebilir mi ve değişken sermayenin sabit sermayeye (emeğin makineye) oranının farklı olduğu durumlarda, ayrı sermayeler nasıl aynı kâr oranlarına sahip olabilirler? Bir başka deyişle, Meghnad Desai'nin formülleştirdiği gibi söylersek, "(emek dışı) sermaye kârlılıkla ilişkili miydi, değil miydi?" Engels muammayı çözmek yerine zayıf bir hamleyle topu Marx'ın eleştirmenlerine atacaktı: "Eğer değer yasasını ihlal etmeden ve bilakis onu temel alarak eşit ortalama kâr oranının nasıl meydana geldiğini ve gelmesi gerektiğini gösterebilirlerse, konuyu onlarla daha fazla tartışmaya hazırız."[77]

1894'te *Kapital*'in üçüncü ve son cildi yayımlandıktan sonra da problemler çözülmemişti. Bu durum Engels'i fazla kaygılandırmıyordu. Marx'ın başyapıtının üçüncü cildinin ilkinden bile daha etkili ve daha önemli olduğunu düşünüyordu. Kendinden emin, August Bebel'e, "Teorimiz, bu saye-

74 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 428.

75 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 301.

76 *A.g.e.*, 36. cilt, s. 20.

77 *A.g.e.*, 36. cilt, s. 23.

de, ilk kez çürütülemez bir dayanak sahibi oldu; bizlere de bütün cepheleri başarıyla tutma olanağı verdi," diye yazacaktı. "Bu [cilt] basılır basılmaz üzerine düşünmeleri gereken bir şey vererek, partinin cahillerine yine darbe vuracak."[78] Fakat malzemeyi birbirine karışmış notların, denklemlerin, özetlerin ve taslakların arasında iz sürerek elde etmek gerektiğinden, iş önceki ciltlere nazaran daha zordu. Yine de ilk cildi yayına hazırlarken yaşadığı düş kırıklıklarının aksine, Marx'ın yokluğunda Engels nihayet illüstrasyonlarla süsleyerek ve yazınsal sorunları çözerek, metne uygun gördüğü gibi şekil verebiliyordu. Nikolai Danielson'a, "Diğer ikisini taçlandıracak olan bu cilt o kadar muhteşem ve baştan sona argümanların çürütülmesi öyle imkânsız ki, bütün akıl yürütmenin açıkça görülüp anlaşılmasını sağlamaya mecburum," diye yazmıştı.[79]

Ancak 1993 yılında Marx'ın 1864-1865 tarihli II. cilt el yazmalarının yayımlanmasından sonra, editoryal açıdan fazlasıyla serbest bir tutum benimsenmiş olduğu ortaya çıktı. Akıl yürütmeyi açıkça ortaya çıkarmak için Engels, dipnotları metne yedirerek, bölümleri birleştirerek, alt bölümler ekleyip araya kendi görüşlerini sokarak Marx'ın özgün niyetini birçok yerde önemli ölçüde değiştirmişti. Bu tutum, Marx'ın kapitalist sistemde kârların düşme eğilimini, istihdamdan tasarruf ettiren teknoloji kullanımının zamanla canlı emekten elde edilen artı değeri azaltması ile izah ettiği, çok tartışılan "Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası" başlıklı III. Bölüm'de özellikle çok belirgindi. Sonrasında Marx şirketlerin kârlılık oranlarındaki bu düşme eğilimini, bizzat kapitalizmin varlığını sürdürme olasılığıyla ilişkilendiriyordu.[80] Esas soru, kapitalizmin ne kadar ömrünün kaldığıydı. Marx'ın orijinal el yazmalarında kapitalist üretimin "sarsıntı"sından bahsedilirken, belki de *Anti-Dühring*'de incelediği nicelik-nitelik dönüşümlerinin de etkisiyle Engels –gençlik döneminin *Komünist Manifesto*'sunun tarzını hatırlatan şekilde– daha kesin bir ifade ile kapitalizmin "çöküşü"nden söz etmişti. Bu küçük olmakla birlikte, komünizmin şafağını müjdelemek için durmadan kapitalizmde sistemik "kriz" ya da "çöküntü" aramış olan 20. yüzyıl Marksistleri için çok büyük sonuçları olan bir değişiklikti. Bir anlığına, ama sadece davanın iyiliği adına, Marx'ın bulldogu tasmasından kurtulmuştu. Yeni bir çalışmadan aktarırsak, "Engels sadece editör olmak değil, Marx'ın mirasının hem editörü hem de küratörü olmak istiyordu... Engels, teoriyi bilen emekçilerden ilgisi filolojiyle sınırlı akademisyenlere kadar geniş bir hedef okur kitlesine Marx'ın el yazmalarının okunması kolay bir uyarlaması-

78 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 271.

79 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 347.

80 Bkz. Meghnad Desai, *Marx's Revenge: The Resurgence of Capitalism and the Death of Statist Socialism* (Londra, 2002), s. 74-83.

nı üretmişti."[81] Ve nihayet III. cildin yayımlanmasıyla, Engels vazifesini yerine getirmiş, Marx'ın hatırasını onurlandırmış hissedecekti. Eski Chartist arkadaşı Julian Harney 1893 tarihli bir mektubunda, "Marx'ın *Kapital*'iyle yolculuğunda sona yaklaşmış olduğuna sevindim," diye yazmıştı. "Marx'ın sende bulmuş olduğu sadık ve özverili dostluğu ve müdafiliği, bugüne kadar, en azından modern zamanlarda, hiç kimsenin bulabilmiş olduğunu sanmıyorum."[82]

Marx'ın çalışmalarının ivedilikle yayımlanmasına tek engel Engels'in kırılgan sağlığı değildi. Sülük gibi yapışkan, trajikomik Rosher'ların süregiden varlığı da Engels'in duygusal enerjisini tüketen nedenlerden biriydi. Pumps'ın anlayışı kıt ve gittikçe sağırlaşan kocası Percy Rosher, şaşırtıcı olmayan bir şekilde serbest muhasebecilikte başarılı olamamıştı. Bu yüzden Engels diyalektik materyalizm ve *Kapital*'in yeni baskıları ile boğuşup, enternasyonal sosyalizmin güçlerini hizaya dizerken, bir yandan da Rosher ailesinin mali sorunlarıyla ilgilenmek zorunda kalıyordu. Engels Aralık 1888'de bir başka sabıkalı otlakçısı Paul Lafargue'ı, Percy'nin işlerinin "kötüye gittiği" ve mali açıdan sıkıntılı bir yıl olacağı konusunda uyaracaktı. Nitekim ertesi sonbahar korkulan oldu ve bahtsız Percy "hepten dibe vurdu". İflas etmesin diye babası ve erkek kardeşiyle Percy adına pazarlık etmek Engels'e kaldı. Engels başına geleceği öngörebiliyordu: "Sonuç ne olursa olsun bu iş bana pahalıya patlayacak."[83] Nitekim öyle de oldu; Pumps ve Percy –Lafargue'ları bir hayli kızdırarak– nakit için iyi kalpli Engels amcalarının başına iyiden iyiye musallat oldular. Engels'in kaynaklarının yön değiştirmesinden tedirgin olan Lafargue, 1889 Kasım'ında Engels'e, "Percy'nin işleri yüzünden bunca sıkıntı ve endişe yaşadığın bir sırada seni sıkıştırdığım için çok üzgünüm, ama buna mecbur kaldım, çünkü hiç paramız kalmadı," diye yazmıştı.[84]

Döneminin en saygın Marksist kuramcısı ve komünist stratejisti Engels, ilerleyen beş yıl içinde, Rosher'ların evlere şenlik dünyasına ve para kazanmak için icat ettikleri – "Gökkuşağı Mühendislik Şirketi"nden "Yüzme Havuzları için Rosher Sistemi"ne– türlü projenin içine çekildikçe çekildi. En kötüsü de Percy'nin babası Charles Rosher ve onun bir dizi küstah mektupla dile getirdiği çeşitli projeler için borç ve "yatırım" talepleriyle muhatap olmaktı. Saçma mektuplarından biri, "Percy'ye göstermiş olduğunuz iyiliğin

81 Carl-Erich Vollgraf ve Jürgen Jungnickel, "Marx in Marx's Words?", *International Journal of Political Economy*, 32, I (2002), s. 67.

82 F. G. Black ve R. M. Black (der.), *The Harney Papers* (Assen, 1969), s. 351.

83 MECW, 48. cilt, s. 398.

84 *Lafargue Correspondence*, III. cilt, s. 344.

ve cömertliğin kıymetini Percy'nin çevresindekilerden hiç kimse benim kadar iyi takdir edemez," diye başlıyordu. "Şahsen iki yakamı bir araya getirebilmek için ... aşırı dikkat etmek zorundayım... Sizden aldığı harçlık, üstüne de maaşla [Percy'nin] gelirinin benden fazla olduğunu söylemeye cüret ediyorum." Ardından Charles Rosher, açık bir şekilde ancak Engels'in şirketi finanse etmeyi kabul etmesi halinde Percy'ye maaş vereceğini yazmıştı. Alçakgönüllülükle oğlunun müstesna beceriksizliğine de kanaat getirmişti: "Zira şimdiye dek, şirketime faydalı hale gelmesinin daha çok uzun zaman alacağını takdir etme fırsatım oldu."[85] Engels Rosher'a daha fazla kaynak sağlamaya itiraz edince, Percy derhal işten kovuldu.

Percy'nin kardeşi Howard'ın Wight Adası'ndaki çimento, inşaat ve bahçe malzemeleri şirketine çalışmaya gitmesinden sonra da durum düzelmedi. 1890'ların başında hemen her postadan kredi, nakit enjeksiyonu ve hatta ticari tavsiye talebine dair bir mektup çıkıyordu. "Sevgili Bay Engels, bize bir kez daha çek gönderme lütfunda bulunabilir misiniz diye sormak zorunda kaldığım için üzgünüm," Howard Rosher'ın klasik mektup açılışlarından biriydi.[86] Engels iyilikseverliğinin bir dizi fırsatçı tarafından suistimal edildiğinin farkındaydı ama Pumps'ın biralı sohbetleri, Burns'lerin anısı ve Ryde'daki evlerinde, deniz kıyısında Pumps ve çocuklarla geçirdiği tatillerin hürmetine, sabırla katlanıyordu. "Pumps'ı *gerçekten* seviyor," diye açıklamıştı Tussy kız kardeşine. "Pumps'a çok kızıyor, ama seviyor da."[87] Fakat sonunda 1894'te, Percy işinden olup, "(kendisine ait olmayan) bir sürü para harcadıktan" ve kredi için garantör olarak Engels'in ismini verdikten sonra, aç biilaç Primrose Hill'in kapısında bittiklerinde sabrı taştı. Laura Lafargue'a, "Onlar için yaptığımı bunca şeyden sonra, böyle davranılmayı sineye çekemem. Haliyle onları gönülden bir şekilde karşılamadım," diye yazdı. "Percy ne yapacak, bu durum nasıl son bulacak, bilemiyorum."[88] Neyse ki bu, Percy Rosher ismini son duyuşumuz olacaktı.[89]

Engels'in Marx'ın çalışma odasından Regent's Park Caddesi'ne taşıdığı mektup yığınları, tutulmuş notlar ve yarım kalmış makaleler arasında özellikle bir grup ilgisini çekmişti. Rus istatistik tablolarının keşmekeşi içinden tarih öncesi toplumların doğasına dair düşüncelerden oluşan ilham verici bir der-

85 Marx-Engels Archives, International Institute of Social History, Amsterdam (L5461).

86 *A.g.e.*, L5473.

87 *The Daughter of Karl Marx: Family Correspondence, 1866-1898* (Londra, 1982), s. 230.

88 MECW, 50. cilt, s. 331.

89 Aslında son bir cilve daha var: Percy Rosher, Engels'i (Pumps'ın çocuklarının geleceğini de güvenceye alacak şekilde) kendisi için hayat sigortası yaptırmaya ikna etmişti. Engels'in ölümünden sonra ise, gayet ciddi bir şekilde, gelecek dönemlere ait 87 sterlinlik sigorta katkı payları için mirasçılara dava açma tehdidinde bulundu.

leme çıkmıştı. Marx 1880'lerin başlarında, Amerikalı antropolog Lewis Henry Morgan'ın *Eski Toplum ya da Yabanıllıktan, Barbarlığa ve Uygarlığa İnsanlığın İlerleme Çizgisine dair Araştırmalar* (1877) isimli popüler çalışmasının ayrıntılı bir sinopsisini çıkarmıştı. Darwincilik ile materyalizmin bir karışımı olan bu kitap, sosyal örgütlenmenin ilkel evresinden modern uygarlığa, insan toplumunun evrimsel gelişiminin izini sürüyordu. New York eyaletinin kuzeyinde yaşayan Irokua kabile konfederasyonunun âdetlerini araştırmasına temel dayanak yapan Morgan, teknolojik gelişmelerle, mülkiyet haklarında değişen anlayışların kabile ilişkileri ve aile yapısı üzerindeki etkilerini tespit etmişti. Morgan'a göre aile yapısı bakımından yabanıllıktan uygarlığa doğru ilerleme, kan bağına dayalı kabile örgütlenmesinden, ataerkil temelli "tek eşli" (ya da çekirdek) aile örgütlenmesine geçişle olmuştu.

Marx'ın kapsamlı *Etnoloji Not Defterleri*'nin de ortağa koyduğu üzere, Morgan'ın kitabı, kapsamı gittikçe genişleyen bilimsel heveslerine antropolojiyi de eklemiş olan Engels ile aralarında uzun soluklu bir sohbet konusu olmuştu. 1860'ların ortasında Pierre Tremaux'nun ırkların oluşumunda jeoloji ve toprağın işlevini özensiz bir nedensellik kuramıyla anlattığı *İnsan ve Öteki Canlıların Kökeni ve Değişimi* adlı eserinin önemi konusunda anlaşamamışlardı. 1882'nin başında Wight Adası'nda akciğer enfeksiyonunu atlatmaya çalışan Marx'a yolladığı mektupta, Engels, "Tacitus'un Cermenleri ile Amerikan Kızılderilileri arasındaki paralelliği nihayet açığa kavuşturduğunu" yazmıştı.[90] Bu, erken dönem ilkel Amerikan toplumlarının şekillenmesinde kan bağlarının rolüne üretim biçimlerinden daha fazla vurgu yapan, Hubert Howe Bancroft'un *Kuzey Amerika Pasifik Eyaletlerindeki Yerli Irklar* (1875) adlı çalışmasının yayımlanmasından sonraydı.

Marx'ın ölümü arifesinde, Şubat 1883'te, Karl Kautsky'nin eski çağlarda cinsiyet ilişkilerine dair yazdığı –anakronik biçimde cinsel kıskançlık kavramını "ilkel" toplumlara uyarlayan ve eski toprak paylaşımı örnekleriyle eşlerin paylaşılması pratiklerini ilişkilendirmeyi başaramayan– bir deneme, Engels'in konuya ilgisini yeniden canlandırdı. Marx'ın Morgan'a dair notlarını da keşfedince, daha fazla ideolojik sapmaya geçit vermeden artık bir şeyler yazmak gerektiğine kani oldu. Bernstein 1884'ün başında Regent's Park Caddesi'nde kaldığı sırada, Engels ona, "geceler boyu, sabahın ilk saatlerine kadar Marx'ın el yazmalarından pasajları, yine Marx'ın Amerikalı yazar Lewis Morgan'ın *Eski Toplum* kitabından derlediği alıntılarıyla birleştiren bir kitabın sinopsisini" okumuştu.[91] Engels, Morgan'ın araştırmalarını Marx'ın materyalist tarih okumasıyla birleştirerek, ölen dostunun "bir vasiyetini yerine getirmiş" olacağını ümit ediyordu. Bu arada biyolojiye dair kelebekler ve bö-

90 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 395.

91 Eduard Bernstein, *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist* (Londra, 1921), s. 168.

cekler dünyasında öğrendiklerini de, kadınlık ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine doğru genişletme fırsatı bulacak; çapkın Engels umulmadık bir şekilde sosyalist feminizmin temellerini atan metnin yazarı olacaktı.

Lewis H. Morgan'ın Araştırmaları Işığında Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni (1884), Engels'in açıkça ilerici feminist bir ilke saydığı şu cümle ile başlar: "Materyalist anlayışa göre, tarihte belirleyici etken, son tahlilde, en dolaysız haliyle yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir."[92] Engels, kadının insan yaşamını üretimi ile –komünist kanonda en büyük erdem olan– maddi yaşam araçlarının üretimini, tek hamlede aynı kuramsal düzleme yerleştirmişti. Bir sonraki adımı, Hegelci bir tarzda, geçmiş çağlardan bugüne akışkan doğasını göstererek ve komünist yönetimde alacağı müstakbel biçime işaret ederek, aile örgütlenmesini tarihselliği içinde anlatmak oldu. Proletaryanın kapitalizmin geçici bir evre olduğunu anlaması nasıl gerekli idiyse, kadınlar da halihazırdaki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin fâni oluşuyla gönüllerini ferah tutabilirlerdi.

Engels bunu, Morgan'ın kronolojisindeki materyalist temelleri çekip çıkararak yaptı.

Irokualar arasında yaygın olan (cinsel partnerlerin ve mülklerin paylaşıldığı) kabile hayatı sisteminden, modern "iki başlı aile"ye doğru ilerleme, üretim tarzlarındaki gelişmelerle yakından ilgiliydi. Daha açık söylemek gerekirse, tüm kusurlarıyla beraber modern aile özel mülkiyetin ürettiği bir sonuçtu. Engels'in yorumunu özellikle dikkate değer kılansa, aile yaşamını kadınların bakış açısıyla irdelemesi ve beraberinde, toplumun anasoylu (matrilineal) akrabalık modelinden babasoylu (patrilineal) akrabalık modeline geçişinde kadınların yaşadığı sosyal statü kaybının tarihini anlatmasıydı. "Yaşamın ekonomik koşullarındaki gelişmelerin sonucu olarak, cinsiyetler arası geleneksel ilişkiler, saf ve ilkel özelliklerini yitirdikçe ... kadınlar için giderek daha alçaltıcı ve baskıcı görünmüş olmalı..."[93] Çünkü Morgan'ın da izah ettiği gibi, grup halinde evliliklerin ve çokeşliliğin olduğu erken dönemdeki kandaş sistem, "hayalgücü genelevle lekelenmiş" modern cahilin önyargısıyla tasavvur edebileceğinden çok daha eşitlikçi ve özerkti. "Kadın, aşağı ve orta aşamadaki, hatta kısmen daha yukarı aşamadaki bütün yabanıllar ve barbarlar arasında sadece özgür değil, aynı zamanda hayli saygın bir konuma da sahipti."[94] Yabanıl kabiledeki kadınlar liberal-burjuva toplumundakilerden çok daha özgürdü.

Statü kaybı, (klan ya da kabilelerdeki kolektif haklardan farklı olarak) her aile için özel mülkiyet hakkına geçilmesi ve akabinde, mirasın erkek soy çiz-

92 MECW, 26. cilt, s. 132.

93 *A.g.e.*, s. 162.

94 *A.g.e.*, s. 158.

gisi üzerinden aktarımıyla geldi. Bireysel sahiplik ve özel mülkiyet, analık hukukunun yıkılışının ve "kadın cinsinin büyük tarihsel yenilgisi"nin habercisiydi. Bu aşamadan itibaren, dizginleri koca eline aldı ve kadın "aşağılandı, esir alındı, erkeğin şehvetinin kölesi, salt çocuk yapmak için araç haline geldi."[95] Artık ataerkil aile biçimine geçiş kaçınılmazdı. Özel mülkiyetin modern sınıflı toplum sisteminin önünü açmasıyla, cinsiyetler arası ilişkiler de sosyal ayrım unsuru haline geldi: Kapitalist üretim tarzıyla kadınlar artık ezilenlerin saflarına katılmıştı. "Tarihteki ilk sınıf çatışması, tekeşli evlilik içinde karı ve koca arasında husumetin geliştiği, ilk sınıf baskısı da kadının erkek tarafından baskı altına alındığı zamana denk düşer," diye ilan etti Engels.[96] Aile içinde, tahmin edileceği üzere şiddet dolu ve sıklıkla ölümcül sonuçlarıyla, erkek burjuva, kadın proleterdi.

Engels'in kafasındaki esas model, Victoria dönemi ortalarının yüksek burjuva ailesiydi: Evanjelik erdem kisvesi altında riya, fuhuş ve istismar gizlenmişti. Kuzey İngiltere'nin seçkin Dissenterleri arasında yirmi yıla yakın süre yaşamış olmanın verdiği otorite ile, "Bu Protestan tekeşliliği, en iyi vakaların ortalamasına bakarsak, evlilik hayatını, aile saadeti adı altında kasvetli bir can sıkıntısından öteye taşımaz," diye yazmıştı. "... Karıyı ... alelade bir fahişeden ayıran, bedenini ücretli bir işçi gibi parça başı kiralamak yerine, bir köle gibi tek seferde bütünüyle satmasıdır."[97] Tekeşliliğin olmazsa olmaz eşlikçileri –diyalektik bakışla, bu biçimin kendi iç çelişkisi– fuhuş ve hetairizmdi. Çünkü ilkel toplumlarda cinsel serbestî ar, hayâ meselesi edilmeden iki cinsiyet için de mevcutken, özel mülkiyet sahibi ailede "eşler arasında sadakatsizlik" sadece erkeğe tanınan bir imtiyazdı. Cinsel aşk, Engels'in biçimsizce belirttiği üzere, ancak özel mülkiyetten ve Hıristiyan burjuva değerlerinden arınmış proletarya arasında mümkündü. Her ne kadar yanlış da olsa, Engels, romantik bir düşünceyle, burjuva evliliklerindeki suistimal pratiklerinin işçi sınıfı evliliklerinde olmadığına inanıyordu.

Tarihin daha önceki aşamalarında insan toplumlarının oluşturduğu çeşitli aile biçimlerinin gelip geçiciliğini ortaya koyduktan sonra, Engels cinsiyetler arasındaki ilişkiler için de ayrı bir devrimin gerektiğini savunuyordu. Bu konuya ilk kez, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda, Manchester'ın atölye ve fabrikalarındaki kadın istihdamının aile birimi üzerindeki etkilerini aktarırken temas etmişti. İşsiz erkekleri ve çalışan kadınlarıyla yeni sınai gerçeklik iki tarafı da hadım etmeye yaramıştı: "Ailenin geçimini kadın sağlar, koca evde oturur, çocuklara bakar, evi süpürür, yemek pişirir." Engels, St. Helens, Lancashire'da ziyarete gittiği eski iş arkadaşını, "oturmuş, çuval-

95 *A.g.e.*, s. 165.
96 *A.g.e.*, s. 173.
97 *A.g.e.*, s. 179.

dızla karısının çorabını diker" halde bulan bir ahbabının deneyimini de aktarmıştı: "'Hayır, bunun benim işim olmadığını biliyorum, ama zavallı karım fabrikada ... o yüzden onun için elimden gelen her şeyi yapmak zorundayım, çünkü işim yok, üç yıldan beri hiç işim olmadı, ömrümün sonuna dek de bir daha asla olmayacak', [dedi ve] sonra da hüngür hüngür ağladı."[98] 24 yaşında, yaşının ilerisinde olan Engels'in bu deneyimden (gerçekten de, sanayileşme kadınlara evin kölesi olmaktan kurtuldukları yeni bir dönem vaat ediyordu) kadınların çalışmasının engellenmesi gerektiği sonucunu çıkarmamıştı. Bilakis, "eğer fabrika sistemiyle zorunlu olarak ortaya çıkan kadının kocasına hükmetmesi durumu insani değilse, kocanın karısı üzerindeki eski hakimiyeti de insani değildi."[99] Kadınların kitlesel istihdamı neticesinde ailede yaşanan çözülme, modern aileyi bir arada tutan şeyin insan sevgisi değil, salt şahsi menfaatler olduğunu ve cinsiyetler arasında eşitliğe ulaşmak için modern ailenin asla bir temel oluşturamayacağını gayet net ortaya koymuştu. Sanayileşme ataerkilliğin "doğal" olma iddiasını söküp atmıştı ve Engels iyimser bir şekilde kadın işçiliğinin yaygınlaşmasıyla "proletaryanın evinde, belki sadece tekeşlilikle beraber yayılmaya başlayan kadına yönelik şiddet hariç, erkek egemenliğinin hiçbir türüne zemin kalmayacağına" inanmıştı.[100]

Yüzeysel olarak bakıldığında, cinsiyet eşitliği için en emin güzergâhı kapitalizm ve kadın emeğine duyduğu talep sunuyormuş gibi görünse de, modern aile yaşamının sömürülmesi komünizme geçişle çözülecek bir sorundu. Miras edinilebilir servet bir kere ortak sosyal mülkiyet havuzuna geri döndükten sonra, "iki başlı" ailenin mahdut ekonomik dayanakları da artık yıkılacaktı. Engels'in 1885 tarihli bir mektubunda söylediği gibi, "Benim inancım odur ki, erkeklerle kadınlar arasında sahici eşitlik, ancak ikisinin de sermaye tarafından sömürülmesi ortadan kalktığında ve özel alana mahsus ev işleri kamusal bir endüstriye dönüştüğü zaman gerçekleşebilir."[101] Kadınlar ataerkilliğin boyunduruğundan ancak, aile ekonomik birim olmaktan çıkıp, özel alandaki ev işleri sosyal bir etkinlik haline geldiğinde ve –hepsinden radikali de– "çocukların bakımı ve yetiştirilmesi kamunun işi"[102] olduğunda kurtulabileceklerdi. Özel mülk, servet ve hatta çocuklar ortak mal olarak toplumun tümüne aktarılmalıydı. Engels daha sonra, neredeyse Fourierci bir şevkle, bu cinsel devrimin ütopik vaatlerini de sıralıyordu: Namus ve bekaret konusunda toplumsal baskının gevşemesi ve cinsel ilişki serbes-

98 Friedrich Engels, *The Condition of the Working Class in England* (Harmondsworth, 1987), s. 167.
99 *A.g.e.*, s.168.
100 MECW, 26. cilt, s. 179.
101 MECW, 47. cilt, s. 312.
102 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 183.

tisinin aşamalı olarak artmasıyla para için değil aşk için evlenen, mülklerini kaybetme korkusuyla kocalarının sadakatsizliklerine katlanmak zorunda olmayan kadınlar ve insanların "boşanma davalarının lüzumsuz çamuruna"[103] bulaşmaktan kurtulduğu, karşılıklı sevgi ve saygıya dayalı evlilikler. Fourier'in özgür aşk falansteri kadar olmasa bile, onun çok da uzağına düşmeyen bir tasavvur.

Engels'in onaylamak istemediği tek cinsel özgürlük, eşcinsellikti. 1869'da Karl Marx, Engels'e Alman hukukçu Karl Heinrich Ulrichs'in eşcinselliğin doğuştan olduğunu savunduğu ve kadınlık ve erkekliği kesişen iki küme gibi varsayarak, kesişen kümeye bir üçüncü cinsiyet olarak "Urning" tabir ettiği eşcinselliği yerleştirdiği *Argonauticus* adlı kitabını yolladı. Engels, Prusyalı Kalvinist yetiştirilme tarzını bütünüyle afişe eder şekilde, böylesi "doğaya aykırı açıklamalar" karşısında dehşete düşmüştü. Homofobik ve mübalağalı bir tarzda, "[Eşcinsel] sübyancılar kendilerini fazla önemsemeye ve devlette bir güç olduklarını fark etmeye başladılar," diye yanıtladı Marx'ı. "Artık slogan da *Guerre aux cons, paix aux trous-de-cul* ['Amcıklara savaş, götverenlere barış'] olur. Şanslıyız ki, bu parti kazandığında, takdirlerimizi fiziksel olarak göstermek zorunda kalmaktan korkmak için, şahsen ikimiz de fazla yaşlıyız... Kuzey Almanya Ceza Hukuku *droits du cul*'u [göt haklarını] tanıyana kadar bekle; işte o zaman çok daha farklı iş görecek. İşte o zaman, kadınlara olan çocukça düşkünlüğümüzle bizim gibi zavallı ön kapı insanları için işler kötüye gidecek."[104] Oysa tezat olarak, İngiliz sosyalist Edward Carpenter, doğurganlık dışı cinsel ilişkilerin erdemini ve beraberinde daha geniş kapsamlı bir sosyalist kurtuluş sürecine eklemlediği eşcinselliğin kültürel ve hukuksal açıdan kabulünü savunarak, elden ele gizlice okunan *Homojenik Aşk* (1863) adlı denemesinde Engels'in burjuva aile eleştirisi üzerinden başka bir sonuca varmıştı.[105] Carpenter'in Platonik "Yoldaşlık" vizyonu, Engels'in doğurganlığa endeksli serbest aşk ütopyası ve komünal çocuk yetiştirme vaadinden tamamen farklı bir sosyalizm öngörüyordu.

Diyalektik materyalizm kadar geniş nüfuz etmese de, Engels'in aile üzerine yazdıkları 20. yüzyılda sosyalist kurama önemli katkılar sağladı. Doğrusu, bir kuşak Marksist feminist tamamen onun bu konudaki çalışmasıyla yetişti. Feminist aktivist Kate Millett, 1970'te yayınlanan *Cinsel Politika* adlı kitabında Engels'in evlilik ve aileyi tarihsel kurumlar olarak ele alışını, "[evlilik ve aileyi] diğer sosyal olgular ile aynı evrim sürecine tâbi tutarak ... kutsal olanı ciddi bir eleştiriye, analize ve hatta köklü bir yeniden örgütlen-

103 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 183.

104 *A.g.e.*, 43. cilt, s. 296.

105 Bkz. Sheila Rowbotham, *Edward Carpenter: A Life of Liberty and Love* (Londra, 2008).

me olasılığına açtı,"[106] sözleriyle değerlendirecekti. Benzer şekilde, Shulamith Firestone'un *Cinselliğin Diyalektiği: Kadın Özgürlüğü Davası* (1970) Engels'in yazdıklarından ilhamla, ataerkillik sonrası düzen ve komünal yaşam pratiği önerisini savunuyordu. Feministlerin Engels'in yaklaşımında beğendikleri husus, cinsiyet ayrımcılığını biyolojik determinizmle değil, ekonomik ilişkilerle açıklamasıydı: Ataerkil sistem sınıflı burjuva toplumunun bir diğer fonksiyonuydu ve her ikisinin de yıkılması gerekiyordu.[107]

Engels'in tezleri daha yakın dönemde, erkeklerin ilkel toplumlarda da kadın üzerinde egemenlik sahibi olduğunu fark edemeyişi (hatta bir noktada kabilelerin ilk gece hakkı (*ius primae noctis*) geleneğini onaylar bile görünür Engels) ve işbölümü için sosyal koşulları değil doğuştan gelen cinsiyet farkını temel alan vizyonu nedeniyle, özellikle antropologlar tarafından epey eleştirildi. Dahası, daha yeni kuşak feministler de Engels'i, kadınların üreme sürecinden bağımsız cinsel arzularını takdir edemediği, onları doğaları gereği bir yastıkta kocanacak evliliklere teşne tasvir ettiği ve daha da mühimi, "cinsellik, ideoloji, ev işleri ya da genel olarak erkekle kadın arasındaki işbölümü ve iktidar paylaşımı gibi konulara ciddiyetle eğilmek yerine indirgemeci bir tutum sergilediği"[108] için eleştirdiler. Kendi zamanı içinden değil de, bugünden bakılarak yapılan bu eleştirileri bir yana bırakırsak, daha ilginç olan –büyük çapkın, Paris'in en güzel *grisette*'lerinin kölesi ve Bayan Moses Hess'in hoyrat âşığı– Engels'in aklına bu feminist fikirlerin nereden geldiğidir. İşin aslı, altmışlı yaşlarındayken artık Engels'in görüşleri, genelevlerde ve yatak odalarında hovardalıkla geçen 1840'lı yıllarda sahip olduklarına kıyasla adamakıllı olgunlaşmıştı. Alman Parlamentosu'nun fuhuşu yasaklama planlarına destek bile vermişti – tabii İngiltere'nin Bulaşıcı Hastalıklar Yasası deneyimini referans alıp, seks işçileri bakımından sonuçları konusunda uyarılarda bulunmayı da ihmal etmeden. Artık ıslah olmuş eski bir müşteri olarak, August Bebel'e "Kanımca, bu meseleyi ele alırken, mevcut sosyal düzenin kurbanları olan bu kızların menfaatlerini her şeyin üzerinde tutmalı ve sefalete düşmemeleri için elimizden geldiğince onları korumalıyız," diye yazmıştı.[109]

Engels'in yetişkin hayatının önemli bölümünde, inandığı gibi yaşadığını savunmak için elimizde güçlü veriler var. Profesyonel hayatı Hegel'e yara-

106 Kate Millett, *Sexual Politics* (Londra, 1970), s. 120.

107 Bkz. Christopher J. Arthur (der.) *Engels Today* (Londra, 1996) içinde, Lise Vogel, "Engels's Origin: Legacy, Burden and Vision".

108 F. Engels, *The Origin of the Family, Private Property, and the State* (Harmondsworth, 1986) içinde, Michele Barrett, "Introduction", s. 28. Ayrıca bkz. *Science and Society* 62, I (1998) içinde, Josette Trat, "Engels and Emancipation of Women"; J. Sayers, M. Evans ve N. Redclift (der.), *Engels Revisited: New Feminist Essays* (Londra, 1987) içinde, Nanneke Redclift, "Rights in Women: Kinship, Culture and Materialism"; Terrell Carver, "Engels's Feminism", *History of Political Thought*, 6, 3 (1985).

109 MECW, 50. cilt, s. 67.

şır boyutlarda çelişkilerle kuşatılmış olsa da, Engels özel yaşamında burjuva değerlerine teslim olmayı reddetmişti. Lizzy ile ancak ölüm döşeğindeyken, nedamet getiren partnerini avutmak için evlenmişti. Kuşkucular bu tavrını daha ziyade miras hakları ve Ermen & Engels'teki hisselerle ilişkilendirebilirler, ama bana göre, evliliğin ikiyüzlülüğüne karşı ilkesel bir karşı koyuştu bu. Engels burjuva aile sistemi içindeki kadınların, ilişkilerinin sona ermesi mevzubahis olduğunda da, sosyal konumlarının ne denli kırılgan olduğunun tamamıyla farkındaydı. Sadece Rosherlara evliliği dayatırken değil, Ekim 1888'de Karl Kautsky Salzburg'da tanıştığı (Karl'ı süratle kardeşi Hans'la değiştirecek olan) genç bir kadın için karısı Louise'den ayrılacağını duyurduğunda da, yine bütün açık sözlülüğü ile duygularını ifade edecekti. Laura Kautsky'i daima takdir etmiş olan Engels, "bir kadına maruz kalabileceği en korkunç darbeyi" indirdiği için Karl'ı azarlamıştı. Ona, modern toplumda boşanmanın sonuçlarını uzun uzun, tane tane anlattı: Erkeğe herhangi bir sosyal yafta yapıştırılmazken, "kadın bütün statüsünü kaybediyor"du; kadının her şeye sıfırdan başlaması gerekecek, üstelik bu kez bunu çok daha zor koşullarda yapacaktı. Karl'dan iyice düşünüp taşınmasını ve eğer başka seçenek yoksa, "mümkün olan en nazik şekilde" davranmasını istedi.[110]

Ne yazık ki, Engels'in çağının kadın hareketine karşı özel hayatındaki yaklaşımı, 19. yüzyıl Avrupası'nda boşanan kadınların yaşadığı güçlükler için gösterdiği takdire şayan hassasiyeti gölgede bırakıyor. Daha önce de bahsi geçtiği üzere, Engels'in Mary'ye ve sonra da Lizzy'ye tutulmasının sebebi, kısmen "burjuvazinin 'eğitimli' ve 'duyarlı' kızlarının kibir ve safsatalarına" tezat, eğitimsiz ve harbi oluşlarıydı. Engels mektuplarında da, pek çok kez, "yapmacık, 'okumuş' Berlinli hanımlar"a karşı doğuştan nefret besliyor oluşuna gururla atıfta bulunmuştu.[111] Nitekim zeki, kendinden emin ama Marx'ın adını bilmeyen, güzel de olmayan kadınlar Engels'in içgüdüsel kadın düşmanlığının hedef tahtasındaydılar. Engels özellikle orta yaşlı entelektüel kadınlardan hoşlanmıyordu: hal böyle olunca, seküler feminist ve teosofist Annie Bessant'tan "Bessant Ana"; savaş muhabiri, gazeteci Emily Crawford'dan "Crawford Ana"; aktivist ve cinsel sağlık hakları savunucusu Gertrud Guillaume-Schack'tan da yine "Schack Ana" diye bahsediyordu. Tahmin edileceği üzere, Engels, "kadın hakları için yaygara koparan şu küçük hanımlar"dan bahisle, kadınların oy hakkı mücadelesini de önemsememiş ve bu davanın, dikkatleri arka planda serpilmekte olan sınıf egemenliğinden uzaklaştırdığını ileri sürmüştü.[112] "Schack Ana"ya mektubunda, "Kadınların da, erkekler gibi kendilerini kapitalistlere sömürtme hakkını savunan İngiliz

110 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 224, 232.

111 Örneğin bkz. *a.g.e.*, 47. cilt, s. 355.

112 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 253.

kadınlar her iki cinsiyetin sömürülmesinden doğrudan ya da dolaylı menfaat sağlıyor," diye yazıp, bugün biçimsel bir eşitlik için mücadele etmektense sonraki kuşaklara odaklanmayı tercih ettiğini bildiriyordu.[113] Tüm bunlara rağmen, 1876'da bir kadın Londra Okullar İdaresi'ne seçilmek amacıyla oy için Regent's Park Caddesi 122 numaranın kapısını çaldığında, Engels dayanamayıp yedi oyunun tamamını ona verdi. Sonuç olarak, "bu aday tek başına seçime katılan diğer yedi adaydan daha fazla oy sahibi oldu. Yeri gelmişken, okul idarelerine seçilen bu hanımların az konuşup –ortalama en az üç erkeğin işini yapacak kadar– çok çalışmaları takdiri hak ediyor."[114]

Diyalektik materyalizmle çetin geçen yılların ve Marx'ın el yazmaları ile giriştiği yumruk yumruğa dövüşün ardından, nihayet Engels kendini bir tatille ödüllendirdi. Gençken olduğu gibi yaşlılığında da yolculuk fırsatını daima sevmişti: Engels'in ruhundaki doğaüstü gençliğin sırrı yeni insanlar, yeni fikirler ve yeni yerlerde gizliydi. 1888'de Amerika Birleşik Devletleri bu üçünü de vaat ediyordu. Üstelik 1886'da *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun Amerikan baskısı yayımlanmıştı ve on yıllarca süregiden eşine az rastlanır kötülükteki sömürüden sonra nihayet Amerikalı emekçiler de sınıf bilincine doğru tekâmül ediyorlardı. Engels kitabın Amerika'daki baskısının önsözüne, "Tam şu sırada, 1886'da Pennsylvanialı 12.000 maden işçisinin Connellsville bölgesinde giriştiği büyük grevin haberini veren Amerikan gazetelerini okuyorum," diye yazmıştı "ve sanki Kuzey İngiltere kömür madeni işçilerinin 1844'teki grevine dair kendi yazdıklarımı okuyor gibiyim."[115]

Mark Twain, zenginlik ve yoksulluğun beraber büyüdüğü bu akıl sır ermez devre meşhur "Altın Yaldızlı Dönem" adını takmıştı: Açgözlü soyguncu patronlar ve artan adaletsizlik; sanayide güçlenip kudretlenen (Herbert Spencer'ın "sosyal Darwinizm"inin şampiyonları olacak olan) Vanderbiltler, Morganlar, Dukeler, Carnegieler ve işyerlerinde yükselmekte olan huzursuzluklar, sosyalizmin ilk kızıl filizleri. 1886'daki "büyük başkaldırı" yılında, ücret kesintileri, makineleşme ve vasıfsızlaştırma nedeniyle çıkan ihtilaflar sonucu 700.000'den fazla işçi ya grev yaptı, ya da işverenlerinin lokavtına maruz kaldı.[116] Chicago'daki ilk 1 Mayıs mitinginde ise, Örgütlü İş ve İşçi Sendikaları Federasyonu'nun çağrısıyla 90.000 işçi sokağa çıktı. Ne yazık ki üç gün sonra (bir anarşistin attığı bombaya polisin göstericilerin üzerine ateş

113 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 312.

114 *A.g.e.*, 45. cilt, s. 197.

115 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 402.

116 Bkz. Charles W. Calhoun, *The Gilded Age: Essays on the Origins of Modern America* (Delaware, 1996) içinde, Eric Arnesen, "American Workers and the Labour Movement in the Late Nineteenth Century".

açarak karşılık vermesiyle yaşanan) Haymarket Meydanı katliamıyla trajik bir şekilde kontrolden çıkacak olan bir güç gösterisiydi bu yürüyüş. Victoria dönemi ortalarındaki ekonomik büyümenin son kalıntılarıyla çarkı döndürmeye devam eden ve durgunluğunu koruyan İngiliz işçi sınıfına kıyasla, Birleşik Devletler'deki emekçi hareketin "Amerikan zindeliği" Engels'i yüreklendirmişti. Amerikalı çevirmeni (zamanla, kaçınılmaz olarak, "Wischnewetzky Ana"ya dönüşecek olan) Florence Kelley-Wischnewetzky'ye, "Yeryüzündeki son Burjuva Cenneti hızla Araf'a dönüşüyor ve Avrupa gibi bir Cehennem haline gelmesi ancak, tüyü yeni bitmiş Amerikan proletaryasının gelişimini tamamlayacağı bu enerjik ve girişken tempoyla önlenebilir," diye yazmış ve eklemişti: "Keşke Marx da bunu görecek kadar yaşasaydı!"[117]

Elbette Birleşik Devletler'de de sorunlar –özellikle de ideolojik açıdan şanssız bir durum olarak özensizlik– vardı. Engels bilgece gözlemini şöyle aktarmıştı: "Teori konusunda cahillik genç uluslara has bir özellik." Ama gençlik, Avrupa sosyalizminde bir tür doku sertleşmesine yol açan kültürel ve entelektüel dökün tünün memnuniyet verici yokluğu anlamına da geliyordu. Amerika, "gerek feodal kalıntılarla ya da monarşik geleneklerle mayalanmamış saf burjuva kurumlarıyla, gerek yerleşik ve kalıtımsal bir proletaryanın yokluğuyla" kıymetliydi.[118] Bu haliyle, burjuva egemenliğini hızlandırılmış bir proleter devrimin izleyeceği temiz bir sayfa sunuyordu. Bu "daha bereketli topraklar"daki örgütlü işçi sınıfı, Avrupalı yoldaşlarının yıllar içerisinde elde edebildiği siyaset ve seçim başarılarını, birkaç ayda kazanabiliyordu. Ne var ki, ilerici hareketin içindeki o çok tanıdık hizipleşmeler ve kopmalar bu gelişmeleri baltalama riski taşıyordu. 1 Mayıs isyanlarından sonra, Örgütlü İş ve İşçi Sendikaları Federasyonu, Altın Yaldızlı Dönem'in kapitalist düzenine başkaldırmak yerine, salt üyelerinin menfaatlerini gözetme gibi sığ bir yaklaşımla "sarı" sendikacılığa geriledi. Siyaseten faal olan işçiler, büyük ölçüde Alman göçmenlerin kontrolündeki Sosyalist İşçi Partisi ile Soylu ve Kutsal Emek Şövalyeleri arasında bölünmüşlerdi. 1869'da Philadelphia'da tekstil işçileri tarafından kurulan Emek Şövalyeleri, lonca örgütlenmesine benzer bir cemaat yapısı içinde, sendikacılardan sosyalistlere ve vasıfsız işçilere kadar (baro üyeleri ve avukatlar dışında) bütün "üretenler"e açıktı. Engels, hayatının daha önceki bir döneminde rastlasa, kooperatif kurma planları, işçi sınıfı iştirakleri ve kapitalizmin Darwinci kötülüklerine karşı duygusal bir emek kutsamasıyla Şövalyeleri hayalperest, Proudhoncu ve küçük burjuva bir oluşum sayarak küçümserdi, ama artık bu siyasi feraset sahibi kıdemli komünist onları Birleşik Devletler proletaryası için "kaçınılmaz bir başlangıç noktası" olarak kabul ediyordu. Sosyalist İşçi Partisi ise, tam aksi-

117 MECW, 47. cilt, s. 452.

118 *A.g.e.*

ne, üstelik Marksist felsefesi hayli ortodoks olmasına rağmen, aşırı entelektüelleşmiş göçmen çevrelerinde rastlanan tüm kusurlara sahipti: felsefi idealizmde ifrat, pratik siyasette tefrit.

Ama Engels bunları kendi gözüyle de görmek istedi. 8 Ağustos 1888'de, Carl Schorlemmer, Eleanor Marx ve Eleanor'un sevgilisi Edward Aveling'le birlikte, *City of Berlin* adlı gemiyle New York'a doğru yola çıktı. Tussy, 68 yaşındaki Engels'in buharlı gemideki keyfini şöyle tarif edecekti: "Her türlü havada güvertede yürüyüşe çıkmaya ve bir bardak bira içmeye daima hazırdı. Engellerin asla çevresinden dolaşmamak, onların mutlaka üzerine tırmanmak ya da üstünden atlamak, onun vazgeçilmez prensiplerinden biri gibi görünüyordu."[119] Ama Amerika'ya vardıklarında Engels sosyalist kongreye hitap etmek, proletarya ordusunu toplamak, Pittsburgh'un demiryollarını teftiş etmek ya da Pennsylvania'nın çelik fabrikalarında gezmek istemeyecekti. Bunların yerine, 1849'daki yaya seyahatine benzer şekilde kimliğini gizleyip sıradan bir turist gibi davranmayı seçti ve bir ay süren yolculuk planı onu New York'tan Boston'a ve Niagara Şelaleleri'ne, oradan da Kanada ve Ontario Gölü'ne götürdü.

Yolculuk güncesinde, Amerikalıların hızlı ve telaşlı yaşam tarzına dair tipik bir Avrupalı nakaratını içeren tasvire ilaveten ("bir Amerikalı sokakta birinin kendisinin önünde yürümesine asla tahammül edemez, mutlaka onu itip önüne geçmesi gerekir"), geç dönem 19. yüzyıl Amerikası'nın estetiği karşısında şaşkınlık da ifade edilir. Laura Lafargue'a, "Amerika'nın yeni bir ülke olduğuna inanamazsın; dünyanın en demode yeri burası," diye yazmıştı.[120] Güney sahili boyunca bindikleri at arabaları ve trenler 17. yüzyıldan kalma gibi görünüyor, kaldıkları ev ve otel odalarının dekorasyonları Eski Dünya modasını taklit ediyordu: "Her yer, sandalyeler, masalar, dolaplar eski kuşaklardan kalma evladiyelikler gibi görünüyor."[121]

İnsanlara yönelik hisleri ise, farklıydı. Belki kendi ticaret geçmişi nedeniyle, belki de hayatının önemli bölümünü girişken, pazarlıkçı ve girişimci Manchester'da geçirdiği için, Engels kendini, Amerikan göçmen ruhunun destursuz canlılığına ve toplumsal devingenliğine hayran olmaktan alıkoyamamıştı. Ve bu ruhu, Lancashire'dan göç edip Boston'da yeni bir hayata başlayan yeğeni, Pumps'ın kardeşi Willie Burns'ten daha iyi temsil eden biri olamazdı. Umutsuz vaka Percy'nin aksine Burns, "harika bir genç"ti; "zeki, enerjik ve tüm kalbiyle hareketin içinde. Durumu iyi, Boston & Providence (şimdiki Old Colony) Demiryolu işletmesinde çalışıyor, haftada 12 dolar kazanıyor, (Manchester'dan beraberinde getirdiği) çok hoş bir karısı ve üç ço-

119 *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova, 1958), s. 187.

120 MECW, 48. cilt, s. 210.

121 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 585.

cuğu var." Sınıfsal önyargıların ve feodalizm artıklarının yükünden sıyrıldığı bu özgürlükler diyarından, "onu hiçbir şey artık İngiltere'ye geri döndüremez," diye tahmin yürütecekti, Amerikan rüyasının beklenmedik muhibi Engels: "Tam Amerika gibi bir ülkeye yakışan bir delikanlı."[122]

Kentsever Engels için gezinin en önemli durağı, "pek latif" Cambridge, Massachusetts ya da (bir hapishane ziyareti de yaptığı) "güzel, zarif" Concord değil, "mapitalist üretim sermayesinin görebileceğiniz en ihtişamlı merkezi" New York şehri oldu. 20. yüzyıldaki birçok Marksist ardılı gibi, Engels de Amerika'da geç kapitalizmin en mükemmel biçimini, hiper gerçekliğini görmüştü. İki dünya savaşı arası dönemde Horkheimer, Adorno ve Marcuse, bunu, Los Angeles'in otobanlarında ve güney California'nın kampüslerinde bulmuştu; 1880'lerde ise, kapitalizmin geleceğini gösteren kristal küre Doğu Kıyısı'ndaydı.[123] Engels Laura Lafargue'a mektubuna, "New York'a karanlık çöktükten sonra vardık ve sanki Dante'nin *Cehennem*'inden bir bölüme girmiş gibi oldum," diye başlayıp, "Kafanızın üzerindeki yükseltilmiş tren raylarının uğultusu, yüzlerce tramvay vagonunun zillerinin tıngırtısı, her taraftan korkunç sesler yükseliyor," diye devam edecekti. 1840'ların Manchester'ında kapitalist kentleşmenin karşılığı fabrikalar, imalathaneler ve Oxford Caddesi'ndeki gecekondularken, 1880'lerin New York'unda, modern kentin teknoloji gösterisi, manipüle edilmiş bir kitle kültürü ve ses ve ışık oyunu (*son et lumière*) olarak tezahür ediyordu. Manhattan, yüksek burjuva tüketici metalaşması için, Walter Benjamin'den ödünç bir tabirle, bir rüya âlemi, bir panayırdı. Engels not düşüyordu: "Her geminin üzerinde çıplak elektrik lambaları asılı, ama sizi aydınlatmak için değil; reklam gibi sizi kendine çekmek ve sonunda sizi kör edip, önünüzdeki her şeyi birbirine karıştırmanızı sağlamak için." Özetle New York, "hepsi Monte Carlo kumarhanelerinden kovulmuş krupiyelere benzeyen, dünyanın en aşağılık bakışlı kalabalıklarına layık bir şehir" idi.[124]

New Yorkluların görgüsüzlüğüne dair bu İngilizlere yaraşır çekinceleri dışında, Engels Atlantik'in öte tarafına yaptığı bu yolculuktan olağanüstü memnun kaldı. Yüksek irtifa, girişken Yankiler, birinci sınıf yemekler, Alman birasının her yerde yaygın olarak bulunabilmesi, onun burayı tekrar ziyaret etmesi için yeterliydi. Dönüşte buharlı gemide California Riesling şarabından yaptığı yolculukları içerken, kardeşi Herman'a, "Bu seyahat bana muazzam iyi geldi," diye yazacaktı. "En az beş yaş gençleşmiş hissediyorum,

122 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 207.

123 Bkz. Mike Davis, *City of Quartz* (Londra, 2006), s. 46-54. Davis'in aktardığı, Jean Baudrillard'ın Los Angeles tasviri, hakikaten de Engels'in New York'la ilk karşılaşmasının neredeyse birebir güncellemesi gibidir: "Geceleri Los Angeles semalarında uçmanın eşi benzeri yok. Yarattığı cehennem etkisini bir tek Hieronymous Bosch'un Cehennem'i karşılayabilir."

124 MECW, 48. cilt, s. 211.

ufak tefek bütün hastalıklarım geriledi, gözlerim bile daha iyi durumda..."[125] Londra'ya fiziksel olarak zindeleşmiş, politik olarak da proletarya devrimine dair umutları canlanmış halde döndü. Yeniden Regent's Park Caddesi'nde Nim ile birlikteydi ve artık son on yıldır sürdürdüğü bilim ve felsefe çalışmalarını bir kenara kaldırıp, siyasetin kirine bulaşma ve Marx'ın fikirlerini sokağa taşıma zamanı gelmişti. Engels 1890'da, yetmiş yaşında, yeniden emekçilerin mücadelesine tam zamanlı olarak döndü. Ne mutlu ki, bu mücadeleye nihayet Britanyalı proleterler de dahil olmuştu. Devrimin kokusunun peşinden, Manş Denizi'nin karşı kıyısına geçmesinden yaklaşık elli yıl sonra, İngiltere'nin nihayet ayaklanmaya hazır hale geldiğini sezmişti.

125 *A.g.e.*, s. 219.

Birinci Keman

"4 Mayıs 1890'da, İngiliz proletaryası kırk yıllık kış uykusundan uyanarak, sınıfının saflarına katılmıştır."[1] Sonradan Sovyet askerî tören takvimi ve Kızıl Meydan donanım envanteri kapsamına alınacak olan İşçi Bayramı yürüyüşlerinin, o günkü örneğinde Londra, emekçilerin ve aktivistlerin sabahın ilk ışıklarıyla birlikte Victoria Embankment'ta toplanmaya başlamasıyla sosyalizmin maharetlerinin sergilendiği başarılı bir gövde gösterisine tanık olacaktı. Kortejin başını East End'deki limanların emekçileri ve gaz işletmelerinin çalışanları çekerken, onları Kadınlar Sendika Birliği, Bloomsbury Sosyalist Topluluğu, North Camberwell İlericiler Kulübü, East Finsbury Radikaller Kulübü, West Newington Reform Kulübü ve sayısız sendika izliyordu. Holborn'dan Oxford Caddesi ve Marble Arch'a doğru, Londra'nın ticaret merkezini kateden yürüyüşe, belediye meclisi üyeleri, parlamenterler, okul yöneticilerinin yanısıra, oyun yazarı George Bernard Shaw, sosyalist milletvekili Robert Cunninghame Graham, gaz işçilerinin önderi Will Thorne, Marx'ın damatları Paul Lafargue ve Edward Aveling, genç George Lansbury ve bizzat Engels gibi sosyalizm semalarının yıldızları da katılıyordu. Kısa, çılgın bir gün boyunca, İmparatorluğun kalbi radikal solun hâkimiyeti altında atmıştı.

Kortej Hyde Park'a girdiğinde –bir zamanlar Londra yüksek sosyetesinin en gözde mesire yeri sayılan park, 19. yüzyılda "Halkın Parkı"na dönüşmüştü– yürüyüşe katılanların sayısı, çoktan 200.000'i aşmış, ufuk çizgisi radikal afiş ve pankartlarla boyanmıştı. "4. Platform'un (ağır yük vagonlarından biri) üzerindeydim," diye hatırlar Engels, "ve ancak kalabalığın bir bölümü-

1 MECW, 27. cilt, s. 61.

nü –beş ila sekizde biri kadarını– görebiliyordum, ama çıplak gözle görebileceğiniz en uç noktaya kadar insan yüzlerinden oluşan engin bir deniz vardı." Yine her zamanki gibi, kişisel husumetler, hizip çekişmeleri mevcuttu ve sosyalist hiyerarşide kardeşlik yok denecek kadar azdı. Ama Engels için bu gösteri yürüyüşü, Victoria dönemi ortalarındaki ekonomik büyümenin çökmesiyle nihayet Chartist ve sosyalist mirasının farkına varan İngiliz işçi sınıfının, zihnini bulandıran liberalizmden sıyrılmasını simgeliyordu. August Bebel'e tutkuyla şöyle yazmıştı: "Bu topraklarda en ufak belirti için daima tetikte olan Marx'ın da bu uyanışa tanıklık edebilmesi için neler vermezdim!" Ülkenin Anglofil sakinlerinden Engels ülkeye yerleştiğinden beri, neredeyse yarım yüzyıl sonra ilk kez, İngiliz proletaryasının sesinin yeniden çınladığını duyuyordu ve bu ona çok iyi gelmişti. "Eski yük vagonundan aşağı inerken, başım birkaç santim daha dikti artık."[2]

Engels'in Hyde Park'taki varlığı da en az toplanan kalabalık kadar müstesnaydı. 1840'ların Paris'inden bu yana kamusal bir kimlik üstlenmemiş, çok uzun zaman Marx'ın gölgesinde iş görmüş olan bu çelik iradeli operatör bu kez kendi başına sahaya çıkıyordu. Wilhelm Liebknecht, "Bu ana dek, kendi deyimiyle, ikinci keman olan bu adam, bütün kabiliyetlerini ancak şimdi sergileyebiliyordu," diye yazacaktı hatıratında. Uluslararası işçi sınıfı hareketine nasihat, cesaret ve akıl veren kişi olarak "birinci kemanı çalabileceğini de gösterdi." Sadık Tussy'si de 1890'da, "Biz efendimiz olan halkın bağında çalışanlar, karşımıza çıkan her engel için Engels'e gideriz," diyordu. "Ve hiçbir zaman başvurumuz yanıtsız kalmaz. Onun son birkaç yılda, tek başına kotardığı işlerin bir düzine adam dahi üstesinden gelemezdi."[3] 1 Mayıs Avrupa genelinde İşçi Bayramı olarak anıldıkça ve Marksizm giderek –Avusturya'dan İspanya'ya, Rusya'dan Amerika'ya ve artık ne mutlu ki İngiltere'de de– daha fazla sayıda parti tarafından resmî ideoloji olarak benimsendikçe, Engels'in buyrukları da tayin edici olacaktı. Regent's Park Caddesi'nin Dalai Lama'sı, sık sık "keşke Marx hayatta olsaydı" diye yakınarak, hayatının son faal yıllarını sosyalizmin önünde beliren –kapitalizmin hız kesmeden süregidiyor oluşundan, refahçı sosyal demokrasinin siyasi meydan okumalarına ve kitlesel işçi partilerinin oy hakkı kazanma stratejilerine kadar– bütün entelektüel ve örgütsel sorunlar üzerine kafa yorarak geçirdi. Büyük kuramcı Engels, siyaset zemininde ki hızlı değişim karşısında strateji değiştirmekten ya da kutsal doktrinleri sorgulamaktan pek nadir hicap duyan kıvrak bir taktisyen olduğunu da gösterdi.

Ömrünün sonuna yaklaşmakta olan "General", gerek pratik gerek felsefi konularda, davaya yardıma daima hazırdı. Onu sebatkâr kılan, yaşamaya karşı duyduğu hiç eksilmeyen sevgi ve doğaüstü bir bağlılık sergilediği, ta-

2 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 493-495.

3 *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova, 1958), s. 147, 187.

rihin onu haklı çıkaracağı, sosyalizmin ilerleyişinin her an gerçekleşebileceği inancıydı. Bu inanç da beraberinde, "yeni yüzyıla şöyle bir göz atacak" ve hayatının emeği Marksizmin zaferine tanıklık edecek kadar, birkaç yıl daha uzun yaşama azmini getiriyordu.

"Artık hepimiz sosyalistiz." Liberal devlet adamı Sir William Harcourt'un 1880'ler sonu İngilteresi'nde değişmekte olan siyasi havaya verdiği aldırmaz yanıt böyleydi. Victoria dönemi ortalarının bir zamanlar sarsılmaz sanılan ideolojik ilkeleri –bireycilik, *laissez-fairre*, kendi kendine yeterlik, evanjelik itimat– devletin iyileştirici bir rol üstlenmesi için artan talep karşısında çözülüyordu. Birmingham, Glasgow ve Londra'da yerel yöneticiler belediye sosyalizminin radikal programlarını deniyorlardı. Oxford'da İngiliz idealist filozof T. H. Green, ilerici devlet müdahalesi ve onun yanısıra Yeni Liberalizm'in entelektüel temelleri için kuramsal çerçeveyi Hegel'de arıyor; Henry George'un toprak reformu için güçlü çağrısı ile ufuk açan 1879 tarihli kitabı *İlerleme ve Yoksulluk*, İngiltere ve İrlanda çapında ses getiriyordu. İnsanlık, eşitlik ve sınıf bilinci gibi sosyalist fikirler Bloomsbury'deki kabul salonlarında, Sheffield Bilim Sarayı'nda ve East End'in radikal derneklerinde tartışılıyordu. Engels'e göre, Sanayi Devrimi'ni dünyaya getirip ilk proletaryayı emzirmiş bir ulus için, bu gecikmiş bir kıpırdanmaydı.

On yıl önce 1880'lerin başında, Engels iyimserlikle sosyalizmin canlanmanın eşiğinde olduğunu düşünmüş ve sendika gazetesi *Labour Standard*'a yazı yazmayı kabul etmişti. 1881 yazı boyunca, sendikaları üyelerini mobilize etmeleri, yerelle sınırlı, lonca tarzı anlayışı bırakıp, sömürünün ardındaki kapitalist sınıfa karşı kitlesel bir başkaldırı örgütlemeleri için cesaretlendirmeye çalıştı. "Bu ülkenin emekçilerinin bir süredir yanlış yöne saptıklarının bilincine varmaya başladıklarını gösteren çok sayıda emare var," diye yazıp, sendika baronlarını çalışma saatlerinin kısalması ve ücretlerin artması taleplerinden vazgeçerek "ücret sisteminin kendisine" yoğunlaşmaya çağırmıştı.[4] Ama fayda etmedi: Ağustos 1881'de gazetenin editörü George Shipton'a yazdığı istifa mektubunda, "Hiçbir ilerleme göremiyorum," diye yakınacaktı.[5] Engels, İngiliz proleterleri yola getirmede karşılaştığı büyük zorluklar sebebiyle hayal kırıklığına uğruyordu. 48'den yoldaşı Johann Phillip Becker'e, "Baş makalelerini yazdığım *The Labour Standard* aracılığıyla, bir karşılık alabilecek miyim diye görmek için, beş ay boyunca eski Chartist hareketin iplerini çekmeye ve fikirlerimizi yaymaya uğraştım," diye anlatmıştı. Ya sonuç? "Kesinlikle bir hiç."[6] Engels, İngiliz işçi sınıfı Britanya İmparatorluğu'nun sanayi tekelin-

4 MECW, 24. cilt, s. 387.

5 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 123.

6 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 197.

den pay almaya devam ettiği sürece, sosyalizm için umut olmadığı sonucuna varmıştı. Sömürgeler üzerindeki hegemonyadan yarar sağlıyorlardı ve bu kârlı düzenin tekerine çomak sokmak için neden göremediklerinden Liberal Parti'nin kuyruğuna takılmışlardı. İşçileri eyleme ancak Britanya'nın Amerikan rekabeti karşısında ticari avantajını yitirmesi ve uzun süreli bir yoksullaşma kışkırtabilirdi. Engels 1883'te Bebels'e şikâyetini, "Sizi bu topraklarda gerçek bir proleter hareket olduğuna inanmaya yöneltecek hiçbir kandırmacaya, ne olursa olsun kapılmayın," diyerek bildirmişti. "Dünya pazarındaki egemenlikten pay alıyor olmak, İngiliz işçilerin siyaseten hükümsüz oluşlarının ekonomik nedeni idi, halen de öyle."[7]

Dolayısıyla, ısrarla proletaryayı bekleyen Engels için, sosyalizm sahneye geri döndüğünde, bunun sosyo-ekonomik bir buhrandan kaynaklanmayışı, aksine can sıkıcı orta sınıf düşünürlerin başını çektiği, aşırı entelektüel, hatta manevi bir kökeni bulunması rahatsızlığını daha da artıran bir durumdu. "Şüphesiz, bugün 'Sosyalizm yeniden İngiltere'de', üstelik ziyadesiyle." *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun 1892 baskısı için kaleme aldığı önsözde işte böyle yazmıştı Engels: "Her rengiyle sosyalizm, bilinçli ve bilinçsiz sosyalizm; yavan ve şairane sosyalizm; işçi sınıfı sosyalizmi ve orta sınıf sosyalizmi, çünkü gerçekten, o beterin de beteri sosyalizm yalnızca saygınlaşmakla kalmadı, artık gece kıyafeti giyiyor ve tembelce kabul salonu divanlarına uzanıyor."[8] Henry Hyndman'ın bir sosyalist eylem gününe dair anlattıkları bu eleştirilerin ne kadar yerinde olduğunu gösteriyor. "Tuhaf bir sahneydi, Morris mavi takım elbisesi ve yumuşak kumaştan şapkasıyla, Champion, Frost ve Joynes hali vakti yerindekilere özgü gündelik kıyafetleriyle; ben ise, Shaw'ın içine doğduğumu söylediği frakımı giymiş halde, uzun şapkam ve şık eldivenlerimle, Londra'nın en işlek caddesinin en işlek saatinde büyük bir ciddiyetle, sosyalistlerin bütçe dostu gazetesini satmakla meşgulduk."[9] Çünkü İngiliz sosyalizminin öncüleri, kurtarmayı ümit ettikleri insanlardan bir sınıf yukarıdaydı: Stewart Headlam'ın Saint Matthew Loncası etrafında toplanan Hıristiyan ya da "Sacramental Sosyalistler"; Edward Carpenter'ın erkek yoldaşlığı ve doğu mistisizmine de başvuran Millthorpe Yeni Hayatçılar (New Lifers) Komünü; Thomas Davidson'un (daha sonra Fabian Topluluğu'nu filizlendirecek olan) biraz Owenci, Yeni Hayat Kardeşliği (Fellowship of the New Life) ve East End merkezli Emeğin Kurtuluşu Birliği'nden Toprak Reformu Birliği ve Ulusal Seküler Topluluğa kadar bir dizi eklektik dernek. Bu bohem radikallerle endişeli burjuvaları sosyalizme çeken şey, Fabian Topluluğu'nun ideoloğu Beatrice Webb'e göre,

7 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 55.

8 Friedrich Engels, *The Conditions of the Working Class in England* (Harmondsworth, 1987), s. 45.

9 Philip Henderson, *William Morris: His Life, Work and Friends* (Londra, 1973), s. 308.

"günah bilinci'ydi. "Göz kamaştıran boyutlarda rant, faiz ve kâr getiren endüstriyel örgütlenmenin, Büyük Britanya ahalisinin çoğunluğuna tahammül edilebilir çalışma koşulları ve onurlu bir geçim imkânı sağlamayı başaramadığı kanaatiyle artan huzursuzluk."[10] Birçok başka İngiliz sosyalist için de sosyalizm, onları non-konformizmden sekülarizme, oradan da sosyalist ahlâk ve kardeşlik üzerine bina edilmiş bir insanlık [sevgisi] dinine taşıyan manevi bir kuşak gibiydi. Pek azı *Kapital*'i okumuştu; Kıta Avrupası komünizmi ile siyasi bağları asgari, diyalektik materyalizmi idrakleri ise feci derecede sığdı. İngiliz sosyalistler arasında davaya bağlı bir Marksist sayılmayı hak eden tek kişi, 1880'lerin Londrası'nda en etkili sosyalist cemiyeti, Sosyal Demokrat Federasyon'u (SDF) kuran silindir şapkalı Hyndman'dı. Sorun şu ki, Engels ona hiç katlanamıyordu.

Batı Hindistanlı bir tüccarın oğlu olan Henry Mayers Hyndman, baroya girmek için eğitim görmüş, gazetecilikte şansını denemiş ve sonunda iyi bir evlilik yapmıştı. 1880'de *Kapital*'i Fransızcasından okuduktan sonra bir aydınlanma yaşayıp "19. yüzyılın Aristoteles'i" dediği Karl Marx'a kendini takdim etmiş; zaman içerisinde Maitland Park Caddesi'nin bıktırıcı ve yorucu müdavimlerinden olmuştu. Hyndman, Engels'in, Marx'la kurmuş olduğu yakın dostluğa içerlediğini ve "kendisine rakip gördüğü bir tesiri ortadan kaldırmaya" çalıştığını iddia edegeldi. Üst düzey sosyalist siyasetçiler arasında daima rastlandığı üzere, meselenin özü dönüp dolaşıp kişiliklere dayanıyordu. Hyndman, (*Kapital*'e veciz bir gönderme yaparak) "sıcak parasının mübadele değeri"nin peşine düşmüş, "müşkülpesent, vesveseli, kıskanç" Engels tasviriyle, temelindeki maddi bağımlılığı gerekçe göstererek Marx-Engels ilişkisini küçümsüyordu. Otobiyografisinde, "Bayan Marx bunun düşüncesine bile katlanamıyordu," diye yazmıştı. "Karıma ondan [Engels'ten] defalarca Karl Marx'ın "şeytani dehası" olarak bahsetmiş ve kocasını, bu becerikli, sadık, fakat pek sempatik olmayan yardımcısına bağımlılıktan kurtarmak istediğini anlatmıştı."[11] Hyndman bu görüşlerini gelecek kuşaklara saklamamıştı. Kibirli ve mesafeli Engels ile onun "Marksist kliki"ni, kendisine, SDF'ye ve Britanya'da birleşik bir sosyalist parti kurulmasına destek vermedikleri gerekçesiyle mütemadiyen SDF'nin gazetesi *Justice* aracılığıyla itham ediyordu: "Engels iyi geçinenleri alaşağı edip, insanları birbirine düşürme konusunda mükemmel bir deha. Arkasından iş çevirip fitne çıkaracak kimsesi kalmasa, bu kez döner kendi kendine fitne çıkarır."[12]

Engels dostlarını gerçekten de sahiplenici bir üslupla kollasa da, hem onu hem de Marx'ı çileden çıkaran asıl mesele Hyndman'ın komünist amentü-

10 Beatrice Webb, *My Apprenticeship* (Londra, 1926), s. 180.

11 Henry Hyndman, *The Record of an Adventurous Life* (1911), (New York, 1984), s. 279.

12 "A Distruptive Personality", *Justice*, 21 Şubat 1891.

sü *Hepimiz için İngiltere*'yi (1881), utanmadan *Kapital*'den intihal yaparak, Marx'a hiç atıfta bulunmadan yazmış olmasıydı. Dahası, Engels Hyndman'ın sosyalizm kisvesi altında modası geçmiş bir Tory şovenizmini muhafaza ettiğini düşünüyordu (Hyndman'ın sonradan seçim kampanyasını "Tory Altını"yla fonladığına bakılırsa, bu, isabetli bir analizdir). "Hyndman kurnaz ve iyi bir işadamı, ama süfli ve sıradan bir John Bull'dan fazlası değil," diye dert yanmıştı Engels Kautsky'ye. "Üstelik tam bir kifayetsiz muhteris."[13] İşçi sınıfıyla hiçbir zaman tam anlamıyla hemfikir olamayan Hyndman, SDF'yi keyfi bir müstebitlik ile katı bir Marksist ortodoksluğu birleştiren bir anlayışla yönetti. Koyduğu felsefi tahditler Engels için bile çok fazlaydı. Gittikçe daha çoğulcu yaklaşımlar sergilemekte olan Engels, "SDF hakikaten su katılmamış bir tarikat," diye yazacaktı Kautsky'ye; "Marksizmi kaskatı bir dogma olarak kemikleştirdiler."[14] Üstelik müstakbel destekçilerini de kaçırma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Hepsinden beteri Hyndman'ın demogojik cakasıydı. Hyndman, 1886 Şubat'ında, John Burns ve zengin destekçisi H. H. Champion'la beraber, sonrasında East End'in 8.000 işsiz sakininin bir günlüğüne West End'i altüst etme fırsatını memnuniyetle değerlendirdikleri bir ayaklanmaya dönüşecek olan Pall Mall ile Piccadilly arasındaki yürüyüşe liderlik ettiğinde, Engels tam da bu cakanın tehlikeli bir biçimde sergilendiğini düşünmüştü. Engels'in "Kanlı Pazartesi" için hükmü buruktu: "Başardıkları şey sosyalizmi burjuvaların gözünde yağmacılığa eşdeğer kılmak oldu ve eğer işler bu yüzden daha kötüye gitmediyse bile, bizi de bir adım ileri taşımadı."[15] Her şey, SDF ve onun "burada ya da başka yerde, yıllarca emek gerektiren bir hareket yaratma işini bir gecede yapmaya karar vermiş"[16] olan şarlatan sosyalist yöneticileriyle ilgili temel soruna işaret ediyordu. İngiltere'de kimse, Almanya'daki Liebknecht ve Kautsky ya da Fransa'daki Lafargue ve Guesde gibi kararlı bir şekilde örgütsel ve ideolojik yükü sırtlanma becerisine sahip görünmüyordu.

Bu yüzden, Edward Aveling ve William Morris, 1884'te rakip Sosyalist Birlik'i kurmak üzere SDF'den ayrıldıklarında Engels çok sevinmişti. Parti yönetimi, disiplin ve propaganda konularında küçük bir ders vermek üzere derhal onları Regent's Park Caddesi'ne çağırdı. Morris'in zarif gazetesi *Commonweal* ile kırgın ve küskün SDF üyelerini bir araya getirecek bir Sosyalist Birlik şubeleri ağı, bu toplantıdan çıkan sonuçlardı. Ancak, Morris ve Engels arasında hiçbir zaman iyi bir ilişki kurulamadı. Uhrevi, etik, Sanat ve Zanaat akımı üyesi Morris, bilimsel sosyalizmin rasyonel ve teknik yönergeleri-

13 MECW, 47. cilt, s. 155.

14 *A.g.e.*, 49. cilt, s. 494.

15 *A.g.e.*, 47. cilt, s. 427.

16 *A.g.e.*, s. 408.

ne ilgisizliğini nadiren gizliyordu. Halka açık bir toplantıda durumunu, "Dürüst olmak gerekirse, Marx'ın değer teorisi nedir bilmiyorum ve bilmek istiyorsam da kahrolayım," diyerek izah etmişti. "Aylak zenginler sınıfının zengin, emekçiler sınıfının da yoksul olduğunu ve zenginlerin yoksullardan çalarak zenginleştiğini bilecek kadar ekonomi politik bana yetiyor."[17] Ütopyacı risalesi *Hiçbir Yerden Haberler*'de Ortaçağ giyim kuşamı, zanaatkâr loncaları, gübre yığınına dönüşmüş Parlamento ve endüstriden nasibini almamış bir Londra'yla donatılmış sanayileşme öncesi çağa devrimci bir geri dönüşü savunuyordu. Bu, Engels'in sosyalizmin Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı teknolojik ilerlemelerle zenginliğe bağlı olduğuna dair inancıyla taban tabana zıt bir vizyondu. Beklenileceği üzere, Engels başlangıçta "zengin ama siyasette yeteneği olmayan bir sanatsever" olarak Morris'i başından savmaya meylettiyse de, SDF'den kopuş ve İskandinav mitolojisine duydukları ortak ilgi dostluklarını pekiştirdi. Fazla uzun sürmedi ama: Morris anarşizmle flört etmeye başlar başlamaz, Engels "düpedüz duygusal bir hayalperest" olduğunu söyleyerek onu aforoz etti. Engels Morris'e sosyalizm öğretmenin iki haftada bir yorucu seminerler vermek gerektirmesinden korkmuştu; "ama kimin buna vakti var ki ve bir ay başıboş bıraksan, yine kendini kaybedeceği kesin. Zaman olsa bile bu zahmete değer mi?"[18] Böylece Engels basiretsiz davranmış ve İngiliz sosyalist panteonunun muhtemelen en ilham verici, en çekici şahsiyetlerinden birine sırtını dönmüştü.

Ama en azından Morris, kendi yanlış yolunda bile olsa, Fabianlardan farklı olarak, direksiyonu doğru yöne kıracaktı. George Bernard Shaw, Sidney Webb, Sydney Olivier, Annie Besant, Frank Podmore ve bu canlı entelektüel fraksiyonun kalan üyeleri, Engels'in gözünde iki ölümcül günah işlemişlerdi: İlkin, Marx'ın iktisat anlayışını eleştirme cüreti göstermişlerdi. İkincisi, işkillendirecek kadar eğitimli ve orta sınıf tiplerdi. Laura Lafargue'a huysuzlanarak yazdığı gibi: "Marx gibi cahil insanların yükseğinde gezen, rezillik derecesinde kendini beğenmiş, birbirine hayran amatörler grubu."[19] Londra Kontluk Meclisi'nin yönünü sosyalizme doğru değiştirdikleri için biraz prim vermek istese de, Engels esas olarak bu topluluğu, yavaş yavaş nüfuz etme stratejisiyle sınıfsal beyhudelik egzersizi yapan, refahçı Liberal Parti'nin işe yaramaz bir kanadı olarak görüyordu. Fakat, gerek bu denli üst perdeden bir reddiyenin, gerek Hyndman'la Morris arasında pay ettiği hakaretlerin itibar görebilmesi için Engels'in sosyalist harekete liderlik etmeye hazır, takipçileri arasında popüler, çalışkan ve becerikli birisini kendi adayı olarak ortaya koyması gerekirdi. Başaramadı. İşin aslı, Marx klanına duyduğu budala-

17 J. B. Glasier, *William Morris and the Early Days of the Socialist Movement* (Londra, 1921), s. 32.
18 MECW, 47. cilt, s. 155, 471, 484.
19 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 108.

ca bağlılık yüzünden, Britanya sosyalizminin en fazla yerilen, en az güvenilir şahsiyetlerinden birini desteklemeye karar verdi.

"Sana bir başka havadisim daha var... Bir süredir Edward Aveling'den çok hoşlandığımı biliyor olmalısın. O da benden hoşlandığını söylüyor. Dolayısıyla birlikte "düzen kuracağız"... Bu kararı almanın benim için hiç kolay olmadığını söylememe gerek yok. Ama en hayırlısı bu... Bizim hakkımızda yanlış hüküm verme sakın. O iyi biri. İkimiz hakkında da kötü şeyler düşünmemelisin. İyi giden şeylerin başında ise, her zamanki gibi Engels geliyor." 1884'te Tussy, işte bu satırları yazarak kız kardeşi Laura'ya Edward Bibbins Aveling'le "evlendiğini" haber vermiş oldu.[20] Kongregasyonalist bir vaizin dördüncü oğlu olan Aveling'in, sözünü sakınmayan sekülerliği onu işinden edene dek, University College London bursu ve Karşılaştırmalı Anatomi alanında öğretim üyeliği başta olmak üzere bilim insanı olarak parlak bir meslek hayatı oldu. İşini kaybetmesinin ardından, 1880'lerde kendini "halkın Darwin'i" olarak âdeta yeniden yarattı ve Ulusal Seküler Topluluk platformunu, genellikle işçi sınıfından kitleleri ateizm ve Darwin'in felsefesine çekmek için kullandı. Daha sonra bu konudaki ders notlarını "Öğrenciler İçin Darwin" ve "Kolay Darwin" adlı ucuz, popüler ve kolay okunur risalelere dönüştürdü.[21] Aveling'in Marksizme yolculuğu ise, Londra'da yerel okul yönetimi politikalarına ilgisi vesilesiyle, 1884'te Hyndman ve SDF ile tanışmasıyla başladı. Müteakip aylarda Aveling sosyalizm davasının yetenekli, zeki, maharetli ve vicdanlı bir neferi haline geldi; ama maalesef aynı zamanda beş para etmez biriydi. Hyndman "çok kötü karakterli bir adam"; Kautsky "şirret bir mahluk" ve nispeten daha cömert olan Bernstein bile "alçak bir haydut" olduğunu düşünüyordu.[22] George Bernard Shaw, *Doktorun Açmazı* adlı oyunundaki itici anti-kahramanını yaratırken esin kaynakları arasında, "Farkında olmadan Dubedat'a ilham veren muhtelif örneklerden biri" olarak Aveling'i de sayar: "Dinî ve siyasi inançları konusunda marazi derecede prensip sahibiydi, öyle ki herhangi birinden bir hece bile taviz vermektense derhal boynunu vurdurmaya razıydı. Ama iş para ve kadınlara gelince tek kelimeyle vicdansızdı."[23] Hayli varlıklı bir tavuk üreticisinin kızı olan Bayan Isabel Campbell Frank ile yasal olarak evliyken –resmen hiçbir zaman boşanmadılar– 1884'te onu bırakıp Tussy ile kaçmasından da anlaşılıyor. Ama Engels için bu tür burjuva zaaflar problem teşkil etmiyordu. Mutlu çiftin birlikteliğini takdis edip, Peak District'te balayı yapmaları için 50 sterlin de verdikten

20 Yvonne Kapp, *Eleanor Marx* (Londra, 1976), II. cilt, s. 15.

21 Bkz. Suzanne Paylor, "Edward B. Aveling: The People's Darwin", *Endeavour*, 29, 2 (2005).

22 W. O. Henderson, *The Life of Friedrich Engels* (Londra, 1976), s. 685-686.

23 Kapp, *Eleanor Marx*, I. cilt, s. 270.

sonra, meseleye daha kuşkucu bakan Bernstein'a, durumu çarçabuk özetlemişti: "İşin gerçeği, Aveling'in yıllardır *de facto* kurtulmuş olduğu halde, *de jure* kurtulamadığı resmî bir karısı var."[24] Ama Aveling Engels kadar iyi kalpli biri değildi ve ilerleyen yıllarda Tussy'ye seri ihanetleriyle azap çektirecek, 1892'de Campbell Frank'ın ölümünden sonra bir aktrisle *de jure* evlenerek onu küçük düşürecek ve son olarak kendi eliyle Tussy'nin intiharına katkıda bulunacaktı. Bunların yanında, Aveling'de *biraz* iyilik de vardı. İlişkilerinin ilk yıllarında Tussy'yi siyasi faaliyetlere katılması için cesaretlendirmiş, yazı yazmasını desteklemiş ve ona babasının ölümünden beri eksikliğini çektiği duygusal tatmini yaşatmıştı.

Bu arada hem Tussy hem Engels, Aveling'in biriken borçlarına ve maddi konularda yüz kızartan dalaverelerine de katlanmak zorundaydı. Aveling'i zimmetine para geçirmekle ilk suçlayan, 1884'te işten ayrılmasını müteakiben, Ulusal Seküler Topluluk'taki eski patronu Charles Bradlaugh olmuştu. Bu ithamı siyasi rekabetle ilişkilendirerek geçiştirmek mümkün olduysa da, ardından gelenlerin yol açtığı tahribat büyük olacaktı. Aveling ve Tussy'nin 1886'da Birleşik Devletler'e bir dizi konuşma yapmak üzere yaptıkları seyahatin yaklaşık 1.600 dolarlık harcamasıyla ilgili olarak, Sosyalist İşçi Partisi'nin (SLP) soruşturma açması üzerine *New York Herald*'ın başlığı "Aveling'in Ücretsiz Emeği: Sosyalistler Fahiş Faturalarından Bezdiler" olmuştu. Gazetenin sağlam kaynaklara dayandırılmış yıkım çalışması, "Girişimci sosyalist hocalar Baltimore'da birinci sınıf otelde yoksulluk çalışmaya gittiler ve şarap mahzeninin öyle cömert müdavimi oldular ki, iki günlük fatura 42 doları buldu," diye devam ediyordu.[25] Mesele, Aveling'in, SLP sadece onun masraflarını ödemeyi kabul etmiş olmasına rağmen, Tussy'nin harcamalarını da deftere eklemeye çalışmasından kaynaklanmıştı. Aslında suçlamalar ve medyaya sızan (İngiliz medyasının da keyifle alıntıladığı) müstehcen detaylar, Aveling'lerin ülkeye gelmesinden sonra kendi içinde bir hesaplaşmaya dönen Amerikan sosyalist hareketindeki derin ideolojik ayrılıklara işaret ediyordu. Ve Engels, bunların hiçbirine yüz vermiyordu. SLP'nin ileri gelen aparatçiklerinden olan Amerikalı çevirmeni Florence Kelley-Wischnewetzky'ye yazdığı sert mektupta, uyarısı kalptendi: "Burjuva kökenli ya da iyi eğitimli olup da harekete katılan ve işçi sınıfı unsurlarla para ilişkisine girme cüreti gösterene yazıklar olsun." Ardından, bundan sonraki yıllarda da koruyacağı bakış açısını ortaya koydu: "Marx'tan, tıpkı onun yapacağı gibi, çocuklarının arkasında durma ve gücümün yettiği kadar onları haksızlıklara karşı koruma yükümlülüğünü miras aldım."[26] Aveling aile

24 MECW, 47. cilt, s. 177.

25 Kapp, *Eleanor Marx*, II. cilt, s. 171-173.

26 MECW, 48. cilt, s. 16-17.

işletmesinin koruma altındaki üyelerinden biriydi ve artık ona, insanı üzecek derecede müsamahakâr olan Engels kanat gerecekti. Paralar mı kayboluverdi, çekler geri mi döndü ya da (sürekli olduğu üzere) bir sözleşmeden mi cayıldı? Engels "edebî Bohem Aveling'in sallapatiliği" diyecek, hafife alıp geçiştirecekti.[27] Marx olsa büyük ihtimalle dava için utanç kaynağı olan Aveling'le bağları koparırdı, ama Engels hem klana olan vefasından hem de onun sefih ve ukala tavırlarına beslediği gizli hayranlıktan bunu yapmadı. Sorge'ye ne de şefkatli anlatmıştı: "Çok yetenekli ve gayretli bir delikanlı; adamakıllı da dürüst ama sürekli aptalca şeyler yapmak için kaşınıyor. Yosma gibi delişmen. Onun gibi bir sersem olduğum yıllar hâlâ hatırımda."[28]

Hepsinden öte Engels Aveling'in ideolojik duruşunu ve politik stratejisini onaylıyordu. *Kapital*'i tercüme ederken Sam Moore'a yardım konusunda sicilinin berbat olmasına rağmen, İngiltere pazarında Marksizmi etkili bir şekilde ve bilimselliğine uygun sevdirdiği için Engels ona saygı duyuyordu. Aveling'e göre, Marx ve Darwin hem karakter özellikleri ("her ikisi de fiziksel olarak kendilerini hissettirirlerdi ... ahlâken de benziyorlardı ... ikisinin de, kıymet vermeye değer her şeyde sevgi uyandıran, her şeye sevgiyle yaklaşan güzel tabiatları vardı") hem de metodolojileri bakımından örtüşüyorlardı. "Darwin'in biyolojide yaptığını Marx ekonomide yapmıştı. İkisi de uzun ve sabırlı gözlem, deney, kayıt tutma ve tefekkür sonunda muazzam birer genellemeye, kendi bilim dallarında daha önce eşi hiç görülmemiş genellemelere varmışlardı." "Öğrenciler İçin Marx" adlı risalesinde, Marx'ın çığır açan *bilimsel* keşfinin hikmetini, Engels'in ancak hayranlık duyacağı bir dille özetlemişti. "Artık elektriğin ohmları, faradları, amperleri var; kimya periyodik tablosuna kavuştu; fizyologlar bedenin işlevlerini denklemlere indirgiyor; Marx'ın ekonomi politik alanındaki genellemelerinin çoğunu matematiksel olarak ifade etmiş olması da, onun bu bilimi haleflerinden öteye taşıdığının ziyadesiyle kanıtıdır."[29]

Aveling'in cazibesinin bir diğer nedeni, onda laftan daha fazlasının olmasıydı. Ulusal Seküler Topluluk'ta edindiği sokak propagandası deneyimiyle, gerçek proleter emekçiler için bağımsız bir parti kurmak isteyen Tussy'nin yanında, "dışlanmışların Londrası"nın günahkâr varoşlarında çalışmaya başladı. Victoria dönemi Londrası'nın gizli yoksulluğu Aldgate Pump'ın doğusunda, Primrose Hill'den çok uzakta, Whitechapel, Bethnal Green, Mile End ve Hoxton'un arka sokaklarında ve kümesten farksız binalarında sergileniyordu: popüler muhayyilede Karındeşen Jack'in sıradışı cinayetleriyle resmedilen Yahudi, liman işçisi, zenci kadın ve işe yaramaz serseri artıklarıyla

27 *A.g.e.*, 49. cilt, s. 87.

28 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 91.

29 Edward Aveling, *The Students' Marx* (Londra, 1907), s. viii, ix, xi.

dolu bir manzara. Ayyaşlıkla ahlâksızlığın kol gezdiği, karanlık işlerin döndüğü yerlerdi buraları. Hackney bataklıklarından taşan bu öjenik çamur deryasının Londra'nın geri kalanından tecrit edilmesi, herkes için en hayırlısı olacaktı. Fakat Tussy'ye göre, bu soğuk ve aç sokaklar tıka basa siyaset vaat ediyordu. Nitekim vaat, 13 Kasım 1887'de gerçek oldu: Açlıkla sınanan East End'liler bir kez daha plütokratik West End'e yürüdüklerinde, Londra Emniyet Müdürü Sir Charles Warren bu kez kalabalığın üzerine birliklerini saldı ve aralarında William Morris, Annie Besant, John Burns, Edward Carpenter, Tussy ve Aveling'in de bulunduğu 100.000 kişi "Kanlı Pazar"a göğüs germek zorunda kaldı. Olaydan sonra Tussy, Regent's Park Caddesi'ne dönmüştü. Engels halini Lafargue'a şöyle aktarır: "Paltosu parçalanmış, memurun birinin indirdiği darbe ile şapkası ezilip yırtılmış; polislerce gözaltına alındıktan sonra bir müfettişin izniyle serbest bırakılmış." Engels'in Trafalgar Meydanı'nda polisle arbedeye girilmesine taktiksel açıdan ("muharebe alanından bir taş atımlık mesafede –yedek kuvvetlerin bulundurulduğu– St James Park'a ve kışlalara yakın oluşuyla ... hükümetin en gözde yeri olması hasebiyle") eleştirileri vardı.[30] Yine de maruz kalınan kanunsuz şiddet, aylardır East End'in kulüp ve publarında nafile vaaz veren sosyalistler için aniden can suyu olmuştu. Yakalanan siyasi devinimi ileriye taşıyacak olansa, örgütlü emeğin beklenmedik, hayli gecikmiş ama son derece memnuniyet verici olan müdahalesiydi.

1889 baharında, Beckton gaz işletmesinde ateşçi olarak çalışan Will Thorne, berbat çalışma koşullarını iyileştirmek için çalışma arkadaşlarını –tüzüğü Tussy ve Aveling'in yardımlarıyla hazırlanan– Ulusal Gaz İşçileri ve Genel Emekçiler Sendikası'nda toplamaya başladı. Dört ay içinde sendikanın üye sayısı 20.000'e çıktı ve Thorne günde on iki saat olan çalışma süresini sekiz saate indirmeyi başardı. Doğu Londra'nın birbirine sıkı sıkıya bağlı emekçi toplumu içinde, gaz işçilerinin aynı zamanda liman işçisi olarak da çalışması âdetten olduğundan Thorne'un kazanımları gerici liman işletmelerinin de taviz vermesi için baskıyı artırdı. Thames Nehri'nin geniş doğu ağzında, 16 kilometre boyunca uzanan 1890'ların liman bölgesinde, 30.000 işçi Londra'yı "yeryüzünün sanayi merkezi" yapan engin bir ambar, rıhtım, havuz ve dalgakıran kompleksinde çalışıyordu. Büyük Londra tarihçisi Henry Mayhew'ün bir Ekim sabahı keşfettiği üzere, İngiltere'nin en acımasız çalışma koşulları bu limanlarda hüküm sürüyordu: "Derken, onlara iş verecek sesin geldiği yere doğru, kendilerini fark ettirebilmek için havaya kalkmış sayısız elin itiş kakışı ve birbiriyle mücadelesi başlar... Mücadele, oraya toplanmış muhtaç insanlardan yüzlercesinin günün kalanını dışarıda boş oturarak geçirmek zorunda kalacağı bilgisiyle sertleşirken, binlerce erkeği bir günlük yevmiye için çırpınırken izlemek en

30 MECW, 48. cilt, s. 113.

duygusuz insanı bile sarsacaktır."[31] 12 Ağustos 1889'da, küçük Çay İşletmeleri Sendikası'nın sekreteri Ben Tillett'in etrafı, Thorne'u takip edip liman sahiplerinin karşısına çıkmasını isteyenlerle sarılmıştı. Ama, en az yarım günlük iş güvencesi ile birlikte saat ücretini 4 peniden 6'ya, fazla mesai ücretini de 8 peniye çıkarma talepleri, Doğu Londra'daki işsizler ordusunun emekçi dayanışmasını baltalayacağına güvenen liman patronları tarafından reddedildi. Tillett, sosyalist aktivistler Tom Mann ve John Burns ile birlikte (arka planda Aveling ve Tussy de hanl hanl çalışıyordu) Büyük Britanya ve İrlanda Liman, Rıhtım, Nehir Kıyısı İşçileri ve Genel Emekçiler Sendikası'nı kurarak, onlara yanıldıklarını gösterdi. Dahası, liman işçileri sendikası liderleri, neredeyse 60.000 kişiyi bir ay boyunca disiplinli bir şekilde grevde tuttular ve Tower Hill'de açık hava mitingleri, Londra'nın göbeğinde başı dik yürüyüşler ve iyi işleyen bir dayanışma fonuyla da başarılı bir halkla ilişkiler faaliyeti yürütmüş oldular. Siyasileşen emeğin güç gösterisi ya da Kardinal Manning'in yatıştırıcı arabuluculuğu mu etkili oldu, yoksa Avustralyalı liman işçilerinin 30.000 sterlin göndermesi mi bilinmez, ama sonunda rıhtım patronları Burns'ün talep ettiği "limancıların bir tam tekliğini" ödemeye razı oldular.

Londra gazetelerinde grev haberlerini okuyan Engels sevinçten mest olmuştu. Eylül 1889'da Kautsky'ye, "Liman grevi kazanıldı. Son reform yasalarından bu yana İngiltere'de vuku bulan en mühim hadise budur ve East End'de tekmil devrimin başlangıcına alamettir," diye yazmıştı.[32] Bernstein'a da şöyle aktaracaktı: "Bugüne kadar East End, açlık yüzünden cesaretleri kırılmış, bütün umutlarını yitirmiş uyuşuk erkeklerin alametifarikası olduğu, sefaletle yoğrulmuş bir durgunluk içindeydi... Derken, geçen sene [Bryant & May fabrikasındaki] kibritçi kızların grevi zaferle sonuçlandı. Ve şimdi de bu insanlar arasında morali en bozuk grubun, liman işçilerinin büyük grevi..." Engels, liman işçilerinin protestolarının ne denli önemli olduğunu, *Labour Leader* okuyucularına da lumpenproletaryanın bile ayaklanmaya hazır hale gelmiş oluşuna dikkat çekerek izah edecekti. "Keşke Marx bugünleri görebilseydi! Eğer bu zavallı mazlumlar, proletaryanın ayaktakımı, her sabah limanların girişinde ekmek kavgası veren bu ne-iş-olursa-yapmaya-razıyım'cılar, onlar bile bir araya gelip kararlı duruşları ile haşmetli liman şirketlerini korkutabiliyorlarsa, o zaman gerçekten emekçi sınıfın hiçbir kesimi için ümitsizliğe kapılmaya mahal yok."[33] Liman ve gaz işçileri sendikaları, emek siyasetinde deprem etkisi yaratacak bir değişimi simgeliyordu: Sınıf dayanışması gözeten, sosyalist ideolojiye sahip yeni kuşak sendikalar, es-

31 Henry Mayhew, *The* Morning Chronicle *Survey of Labour and the Poor: The Metropolitan Districts* [1849-1859] (1980), I. cilt, s. 71-72.

32 MECW, 48. cilt, s. 377.

33 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 545.

ki zanaat örgütlerinin lonca tarzı muhafazakârlığına meydan okuyordu. Engels, Tussy'nin East End'i radikalleştirme faaliyetlerinden babacan bir gururla bahsettiği mektubunun girişinde, Laura'ya, "Vasıfsız kadın ve erkek işçilerin yeni sendikaları, işçi sınıfı aristokrasisinin eski örgütlerinden tamamen farklı ve eski tutucu yöntemlere dönmeleri sözkonusu olamaz," diye bildirmişti.[34] SDF'nin demagogları ya da sakal kaşıyan Fabiancılar değil, Britanya sosyalist emekçileri için bir parti kurmalarını umduğu, East End'li aktivistler, sendikacılar ve sosyalistler; işte bu grup, tam da Engels'in kalemi insanlardan oluşuyordu. Kamusal bir takdir ve tasdik göstergesi olarak, Engels hepsini Regent's Park Caddesi'ndeki evine davet etti. Edward Aveling, "İngilizler arasında, aile dışından en sevilen misafir William Thorne'du," diye kayıt düşer. "Engels ona büyük bir hayranlık, saygı ve sevgi besliyordu; şahsına ve harekete kattığı değere büyük önem atfediyordu."[35] Engels John Burns'ü de müspet bir yorumla, Oliver Cromwell'le kıyaslıyordu. Onlar da, buna mukabil, Avrupa sosyalizminin haşmetli ihtiyarı Engels'i, 1 Mayıs platformlarına onur konuğu olarak davet ettiler.

Günü gelip çattığında, Britanya işçi hareketinin liderliği ne Aveling'e ne Thorne ne de Burns'e kaldı; önderlik, alkollü içki karşıtı, huysuz ve nonkonformist eski maden işçisi Keir Hardie'nin olacaktı. Hardie "Alman tipi devlet sosyalizmine" bilhassa karşıydı. Savunduğu sosyalizm, biyografisini yazan Kenneth O. Morgan'ın ifadesiyle, "özü itibarıyla etikti ve bir eşitlik ve adalet tahayyülü"ydü; kökleri ise, Marksist komünizmden ziyade Püritenlerin "eski dava"sında yatıyordu. Nitekim 1890'ların başında İşçi Sendikaları Kongresi'nin içinden çıkan Hardie'nin Bağımsız İşçi Partisi'nde (ILP), baştan itibaren herhangi bir sosyalist gayeden çok, Liberal-İşçiler'in havası hakimdi. Yine de, işçilerin çıkarlarına adanmış ulusal çapta siyaset yapan tek güvenilir platform olarak, Engels şans vermeyi uygun gördü. Ocak 1893'te Sorge'ye şöyle izah edecekti: "Üye *kitlesi* kesinlikle birinci sınıf olduğundan; ağırlık merkezi de entrika yuvası Londra'da değil taşra illerinde bulunduğundan ve programı ise mühim ölçekte bizimkine benzediği için, Aveling üye olmakla ve yönetim kurulunda görev almakla doğru olanı yaptı."[36] Fakat birkaç hafta geçmeden Aveling, Engels'in aklına Hardie aleyhinde fesat düşürmeyi başaracak; Engels de karşılığında Hardie'yi demagogluk, Tory işbirlikçiliği ve mali usulsüzlükle itham etmeye başlayacaktı. Ocak 1895'e gelindiğinde, Engels'in ILP'den sıtkı sıyrıldı ve "kurnaz, üçkâğıtçı İskoç, ikiyüzlü ahlâkçı ve baş entrikacı, ama belki de fazla kurnaz, fazla kibirli"[37] dediği Hardie'yi ta-

34 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 389.

35 *Reminiscences*, s. 313.

36 MECW, 50. cilt, s. 82.

37 *A.g.e.*, s. 434.

mamen gözden çıkardı. Hardie ise, teveccühü kaybettiğinden bihaber, Engels'in ölümünden sonra, Regent's Park Caddesi'nde katıldığı sohbetlerden sitayişle bahsetmeyi sürdürdü ve hem Marx'ın hem de Engels'in, yaşıyor olsalar, ILP'nin siyasi gelişimini destekleyeceklerine dair inancını hiç kaybetmedi.[38] İşin aslı, Aveling'e bağımlılığı yüzünden, bu aşamaya gelindiğinde Engels'in artık Britanya solunda olan bitenle bağı kalmamıştı. Britanyalı sosyalistler arasında Aveling'e karşı güvensizlik ve hatta nefret son derece yaygındı: Yükselme peşinde koşan hırslı biri olarak görülüyor, gayrı ahlâkî kişilik özellikleri işçi sınıfının Püriten ahlâk anlayışı için utanç kaynağı sayılıyor ve siyasi davaya zarar verdiği düşünülüyordu. Engels'in, "İngiliz sosyalist ve emekçi hareketine lider" olarak güvenilmez ve sapkın Aveling'i "kakalamaya" çalışmasına kızan aktivistler, Regent's Park Caddesi'ne gitmekten imtina etmeye başladılar. Böylece, Engels'in İngiltere sosyalizminin yönü ve ideolojisi üzerindeki şahsi etkisi önemli ölçüde zayıfladı.[39] "Büyük Britanya'da neden Marksizm var olamadı?" sorusu akademinin müzmin muammasıdır. Bu bağlamda, katiyen belirleyici bir neden değilse bile, Engels'in Aveling'e olan aymazca düşkünlüğü, birleşik bir Marksist partinin kurulamayışına kesinlikle katkı yapmıştır.[40] Bu, Marx klanına duyduğu tipik sadakat duygusuyla, siyasette nadiren yaptığı hesap hatalarından biri oldu.

Kıta Avrupası'ndaki sosyalist harekete gelince, Engels orada da başka bir dizi sorunla yüz yüzeydi. Laura Lafargue'a 1884'te, "Hareketi 5 büyük, bir sürü de küçük Avrupa ülkesinde ve Amerika Birleşik Devletleri'nde takip etmem gerekiyor," diye mızmızlanmıştı. "Bunun için 3 Alman, 2 İngiliz, 1 İtalyan ve Ocak'tan itibaren Viyana'dan da 1 olmak üzere toplam 7 günlük gazete geliyor. Haftalıklardan da 2 tane Almanya'dan, 7 tane Avusturya'dan, 1 tane Fransa'dan, 3 tane Amerika'dan (2'si İngilizce, 1'i Almanca), 2 İtalyanca ve hepsinden birer tane olmak üzere Lehçe, Bulgarca, İspanyolca ve Çekçe gazete alıyorum; ki bu dillerden üçünü henüz azar azar öğrenmeye devam ediyorum."[41] Bunlara ek olarak, postacıların çantalar dolusu getirip götürdüğü uluslararası yazışmalar ve "her çeşit insandan arayan soran" vardı. Regent's Park Caddesi, her geçen gün sayıları artan sürgünler, Rus müritler ve 1893'te August Bebel, Paul Lafargue ve John Burns'den müteşekkil bir İngiltere-Fransa-Almanya sosyalist zirvesine yaptığı evsahipliği ile 1890'ların or-

38 Bkz. *The Labour Leader*, 24 Aralık 1898.

39 Nkz. Ernest Belfort Bax, *Remniscences and Reflections of a Mid and Late Victorian* (Londra, 1918), s. 54.

40 Bu soruna ilişkin klasik bir yorum için bkz. Ross McKibben, *The Ideologies of Class* (Oxford, 1994).

41 MECW, 50. cilt, s. 386.

tasına kadar uluslararası sosyalizmin Mekke'si olmaya devam etti. *Der Sozial Demokrat*'ın editoryal ekibinin –Eduard Bernstein, Julius Motteller, Leonard Tauscher ve Herman Schluter– topluca Zürih'ten Londra'ya taşınması ve yolun karşı tarafındaki Kentish Town ve Tufnell Park'a yerleşmesi ile 1888'in ortasından itibaren Primrose Hill'e gidiş geliş trafiği de arttı. Beklenilebileceği gibi her Pazar, kuzey Londra'yı katederek bira, siyasi skandal ve bilimsel sosyalizm dolu bir akşam üzeri sohbeti için Engels'e katılıyorlardı. Ekibe başkanlık eden kişi ise, Engels'in hayatına sevecenlikle çekidüzen veren Marx'ın eski hizmetçisi Nim'di: Çalışanları işe alıp, işten çıkarıyor, Pazar sofralarının baş köşesine kuruluyor, ev işleriyle ilgilenerek Engels'e siyasi ve felsefi projelerinin peşinde koşma özgürlüğü sağlıyordu. Engels'in 1880'lerin sonundaki dünyasına dair latif bir anlatısı, 1888'in yılbaşı gecesine ait. "Çok tuhaf bir şekilde girdik," diye başlıyordu Laura Lafargue'a anlatmaya:

> Her zamanki gibi arabayla Pumps'a gittik, sis kalınlaşıyordu ... karanlıkta ve soğukta bir saatlik yolculuktan sonra Pumps'a vardığımızda, evde Sam Moore, Tussy ve Schluter'ler (Edward gelmedi) ve Tauscher'i bulduk... Hava kararkça kararkı ve yeni yıla girdiğimizde, bezelye çorbası kıvamına gelmişti. Çıkıp gitmenin imkânı yoktu; saat bir için çağrılan arabacımız katiyen gelmedi, dolayısıyla herkes olduğu yerde kalmak zorundaydı. Biz de ilk treni yakalamaları için Percy'nin Sam ve Tussy'ye eşlik ettiği saat beş buçuğa kadar içmeye, şarkı söylemeye, kâğıt oynamaya ve gülmeye devam ettik; 7 civarında diğerleri de gitti ve sis biraz dağıldı; Nim Pumps'la uyudu, Schorlemmer ve ben diğer yatağı paylaştık, Percy de çocuk odasına gitti (uyumaya gittiğimizde saat yediyi biraz geçiyordu) ve 12-1 gibi tekrar Pilsen birası ve sair içkinin başına dönmek üzere kalktık... Diğerleri dört buçuk gibi kahveye geçtiler ama ben yediye kadar kırmızı şaraba devam ettim.[42]

Engels ve Nim'in –Marx'ın hatırası, gün ortası içkileri ve Parti dedikodularına karşı ortak zaaflarının nostaljik harmanından terkip– müşterek hayatları, 1890'da Nim'in rahim tümörü şüphesiyle ölmesi üzerine aniden son buldu. Lizzy'nin son günlerinde olduğu gibi, Engels ölüm döşeğindeki Helene için de, ailesinden biriymiş gibi ihtimam göstererek, mükemmel bir bakımevi ayarladı. 5 Kasım 1890'da Engels Sorge'ye üzüntüyle, "Benim cömert, sevgili, sadık Lechen'im, kısa süren ve büyük bölümünde ıstırap vermeyen hastalığı ardından dün öğleden sonra huzurla son uykusuna yattı," diye yazacaktı. "Bu evde beraber yedi mutlu yıl geçirdik. 1848 öncesi günlerin eski bekçileri olarak ikimiz kalmıştık. Şimdi bir kez daha tek başımayım."[43] Bu mektuptan sonra Engels, Nim'in bilinen birkaç yakınından biri olan Adolf

42 *A.g.e.*, 49. cilt, s. 243.

43 *A.g.e.*, s. 67.

Riefer'e, halası Helene Demuth'un ölümünü bildirmek ve mülküyle ilgili planları açıklamak üzere bir not gönderdi. Çünkü geride, ketum ve sadık Engels tarafından toparlanması gereken kanlı canlı, nefes alıp veren bir yalan kalmıştı: Nim ile Marx'ın gayrimeşru çocukları Freddy Demuth. "Merhume vasiyetinde, vefat etmiş bir arkadaşından çok küçük yaştayken evlat edindiği ve zaman içerisinde iyi, çalışkan bir tesisatçı olarak yetişen oğlu Frederick Lewis'i tek varisi olarak bildirmiştir." Engels yalanı biraz daha süsleyerek, Riefer'e Freddy'nin nasıl da "şükran duygusu ve Helene'nin izniyle" Demuth soyadı almaya karar verdiğini ve mirasa bu şekilde dahil olduğunu anlattı.[44] Engels'in payına düşen son birkaç hilekârlıktan biriydi bu: Marx'ın yüz kızartan zamparalığını bir kez daha hasır altı etmiş, dostunun şöhretine ölümünden sonra da sahip çıkmıştı. Kötü muamele görmüş olan, 25 Grasden Bulvarı, Hackney, Doğu Londra sakini Freddy Demuth, Helene'nin 40 sterlin değerindeki mülkünün bihakkın sahibi oldu. Mirastan mahrum kalan Riefer içinse, eski bir dostun yetişkin oğluna karşı böylesi cömertlik tuhaf görünmüş olmalı.

Helene'i aile mezarlığında, Marx ve Jenny'nin yanında toprağa verdikten sonra, Engels derin bir depresyona girdi. Ölümüyle, Marx'lara, kendi kuşağına ve ömürlerini verdikleri mücadeleye en yakın bağlarından birini daha yitirmiş, çok keyif aldığı şen şakrak kadın yârenliğinden mahrum kalmıştı. Düştüğü bunalımda, kendisine başsağlığı mesajı gönderen Karl Kautsky'nin eski eşi –boşanma sürecinde mertçe savunduğu– Louise Kautsky'ye yakınacaktı: "Günlerdir ne halde olduğumu, hayatın bana ne denli kasvetli ve kötü göründüğünü ve hâlâ da öyle görünmekte olduğunu, size anlatmama hacet yok." Şöyle devam eder Engels: "Sonra şu soruyla baş başa kaldım: Şimdi ne olacak? Bunun üzerine sevgili Louise, gece gündüz hep kalacak, canlı ve teskin edici bir suret belirdi gözlerimin önünde ve işte o sizin suretinizdi."[45] Engels'in yalnızlığına bulduğu bu beklenmedik çare, geçim zorluğu çeken Viyanalı ebe Louise için, Regent's Park Caddesi'nde Nim'in görevlerini üstlenmek anlamına geliyordu: Pozisyon elbette "kol emeği" içermiyordu; evdeki diğer çalışanlara nezaret etmesi yeterliydi ve istediği her şeyi yapmakta serbestti.

Louise Londra'ya taşınma fırsatının üzerine atladı. Bu durumu sevinçle karşılayan Engels'in hayatına çok geçmeden yeni bir kadın ve onunla beraber de, Engels'in deyişiyle, "biraz gün ışığı" girmiş oldu. Engels'in hayatının son yıllarında, birbirlerine destek çıktıkları, son derece üretken ve müşfik bir ilişkileri oldu. Genç Louise, Nim'e kıyasla daha çok bir sekreter gibi iş görmüş, yazışmaları yürütmeye, notları derlemeye, uluslararası basını izle-

44 *A.g.e.*, s. 70.

45 *A.g.e.*, s. 68.

meye ve hatta Engels'in makalelerini düzeltmeye başlamıştı. Engels'in dünyanın dört bir yanına yolladığı mektuplar Louise'ten bahislerle dolup taşıyordu; nitekim o da kısa süre sonra mektuplara 'Cadı' imzasıyla kendi notlarını eklemeye başlayacaktı. İhtiyar Lothario Engels, otuz yaşındaki güzel ve zeki Louise'e meslekî ilgiden daha fazlasını duymuş muydu? Büyük ihtimalle duymuştu, fakat kendi ifadesiyle: "Yaş farkımız, değil evlilik dışı, evlilik ilişkisini bile imkânsız kılıyor, öyle ki bildiğimiz ev hanımlığı dışında geriye bir şey kalmıyor."[46] Zamanla bu hisler babacan bir şefkate evrilecekti: "Sanki kendi çocuğum gibi; Pumps, Tussy ya da Laura'dan farksız."[47]

Ama sevilen evlatlar arasında kıskanç olan biri vardı: Herkesin korktuğu, ayyaş Pumps, Louise'in gelişinden hiç memnun olmamıştı. Nim'i tehdit gibi algılamadığı için, Nim'in ağırbaşlı anaçlığı karşısında işveli ve budala genç kız rolünü oynayarak, kolayca geçinebilmişken, çekici ve alımlı Louise'in Regent's Park Caddesi'ne gelişiyle, Engels'le akçeli ilişkisinin tehlikeye gireceğini sezmişti. Her zaman babasının kızı olan Tussy Marx ise, aile dinamiğindeki değişimi pervasız bir neşeyle izliyordu: "Louise nihayet geldi," diye Laura'ya bildirecekti. "Bu arada General bütün cesaretini topladı ve Pumps'a, Louise'in benim (!!) davetim üzerine geldiğini ve doğru dürüst muamele edilmesi gerektiğini bildirdi..." Ama tehditler işe yaramadı: Pumps kâh sarhoş sataşmalarıyla kâh görgüde kusur ederek, Louise'i defalarca küçük düşürdü. Ta ki Engels'in yetmişinci doğum gününde dananın kuyruğu kopana kadar: "General'in doğum gününde her zamankinden daha fazla sarhoş olan Pumps, Louise'e 'ona karşı davranışlarına dikkat etmesi gerektiğini, yoksa mirastan çıkarılacağını bildiğini' söyledi!"[48] Sonunda Engels'in Pumps'ı –"bir ders ve bir iki nasihat" vererek– paylaması gerekti, ki böylelikle Pumps, "benim evimdeki pozisyonunun kendi davranışlarına bağlı olduğunu" net bir şekilde anlasın.[49] Louise, gerçek karakterini ortaya koyarak, bu edepsiz yeğene karşı sinirlerine hâkim oldu ve Pumps, Primrose Hill'de ayrıcalıklı olduğu günlerin kesinkes sona erdiğini kabullenmek zorunda kaldı.

Aile içi sinir harbiyle baş etmek için kullandığı diplomasiyle karşılaştırıldığında, Avrupa sosyalizmi içindeki fraksiyon savaşları görece daha dolambaçsız yöntemler gerektiriyordu. 1888-1889'da Engels'in zamanının büyük bölümü, Bastille baskınının yüzüncü yıldönümünde, Temmuz 1889'da düzenlenecek Paris Kongresi'nin hazırlıklarıyla geçti. Sorun iki rakip etkinlik dü-

46 *A.g.e.*, s. 346.

47 *A.g.e.*, s. 416.

48 *The Daughters of Karl Marx: Family Correspondence 1866-1898* (Londra, 1982), s. 223-224.

49 MECW, 49. cilt, s. 76.

zenlenmiş olmasıydı: biri asi Fransız Possibilistler tarafından, Hyndman'ın SDF'si ve çeşitli İngiliz sendikalarının iştirakiyle düzenlenen Uluslararası İşçi Kongresi; diğeri ise, Lafargue, Guesde ve onların Fransız İşçi Partisi tarafından koordine edilen resmî Marksist toplantı, Uluslararası Sosyalist Emek Kongresi'ydi. Engels'in görevi, Lafargue ve Fransız sosyalistlerle ilişkileri gergin olan Alman ve Avusturyalı Marksist partilerin katılımını garanti ederek, iki etkinliği çakıştırıp Possibilistlerinkini baltalamaktı. 1889'un ilk aylarında Primrose Hill, Berlin, Viyana ve Paris arasında tonu giderek sertleşen bir mektup trafiği yaşandı. Sayısı hiç de az olmayan kasvetli çözümsüzlük anlarından birinde, Wilhelm Liebknecht'e patlamıştı Engels: "Bir şeyden eminim. Gelecek kongreyi kendi başınıza tertipleyebilirsiniz. Elimi katiyen sürmeyeceğim."[50] Ama işin gerçeği, Avrupa komünist partilerini bir araya getirebilecek Engels'ten başka kimse yoktu. "Birinci keman" olarak sadece o, doğasında bölünerek çoğalmak olan bu hareketi bütünleştirecek güce ve nüfuza sahipti. Nitekim iş kotarıldı ve yirmi ulusun işçi ve sosyalist partilerini temsil eden yaklaşık 400 delege Fransa'nın başkentinde toplandı. "Kongreyi kurtardığınız için kendinizi tebrik etmelisiniz," diye yazmıştı Lafargue, (şahsen toplantıya katılmayı reddeden) Engels'e: "Siz ve Bernstein olmasanız Almanlar bizi terk edip Possibilistlere katılırdı."[51] "Gudubet" Eiffel Kulesi'nin gölgesi altında, 1889 Paris Dünya Fuarı'nın emperyalist ve ticari keşmekeşinin ortasında, kongre İkinci Sosyalist Enternasyonal'in kuruluşuna tanıklık etti. Paul Lafargue, müteveffa kayınpederini anımsatan bir üslupla, "Kapitalistler, *Exposition universelle*'e, insan toplumunun bugüne kadar ürettiği en büyük zenginliğin ortasında yoksulluk içinde yaşamak zorunda bırakılan işçilerin alınteri ürünlerini seyredip beğensinler diye, zengin ve muktedirleri davet ettiler," diye başlayacaktı konuşmasına. "Biz sosyalistler 14 Temmuz'da Paris'e üreticileri çağırdık. Gayemiz tüm emekçilerin özgürleşeceği, ücretli emek sisteminin kaldırılacağı ve bütün işçilerin emeğiyle üretilen zenginliğin cinsiyete ya da milliyete bakılmaksızın tüm kadın ve erkekler tarafından paylaşılacağı bir toplum yaratmaktır."[52] Tartışmaların bazılarında vurgulanan sıklıkla reformist ve tavizkâr havaya rağmen, Engels sonuçtan memnun kalmıştı. Sorge'ye geri bildiriminde, "Kongremiz devam ediyor ve çok parlak bir başarı sağlanıyor," diye yazmıştı.[53] Birinci Enternasyonal'in haysiyet kırıcı bir şekilde son bulmasının ardından, Engels küresel sosyalist mücadelenin Paris'te çok daha sağlam temellere kavuştuğunu seziyordu; zira anarşist etki kırılmış, sosyalist teori ile işçi aktivizmi arasında memnuni-

50 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 290.

51 *Friedrich Engels, Paul and Laura Lafargue: Correspondence* (Londra, 1959), II. cilt, s. 220.

52 MECW, 48. cilt, s. 319.

53 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 352.

yet verici bir uyum yakalanmış, siyasi vaatler, cinsiyet eşitliği, sendikal haklar ve 1 Mayıs'ın Uluslararası İşçi Günü olarak kabul edilmesi gibi konularda net bir program taahhüdü oluşturulmuştu.

İkinci Enternasyonal'in kurulduğu yer Paris olsa da, geç 19. yüzyıl sosyalizminin arkasındaki itici güç kesinlikle Berlin ve Viyana'daydı. Bismarck'ın anti-sosyalist yasası, kendisini de hayrete düşüren bir şekilde, tam aksi etki yaratmış, 1890'da Sozialdemokratische Partei Deustchlands (SPD) [Alman Sosyal Demokrat Partisi] adını alacak hareketteki sosyalistlerin saflarına katılanların sayısını artırmıştı. Telaşlanan Alman başbakan, sosyalistlerin önünü kesmek için ilerici reformlar içeren bir sosyal refah programını yürürlüğe koydu. Ama nafile; sağlık ve kaza sigortaları, yaşlı ve engelli maaşları devreye sokulmasına rağmen SPD'nin 1878'de %7,5 olan oy oranı, 1890'da %19,7'ye fırladı. "Galibiyeti duyuran telgrafların bardaktan boşanırcasına yağmaya başladığı Perşembe akşamından bu yana, mütemadi zafer sarhoşluğu yaşıyoruz." Engels, 1890 Reichstag seçimlerinde sosyalistlerin aldığı ve 35 milletvekiline tahvil edilen baş döndürücü bir buçuk milyon oyu, işte bu sözlerle karşılıyordu. "Eski istikrar sonsuza dek defedildi."[54]

Oy hakkının genişlemesiyle, gerçek siyasi iktidara kavuşmak, artık kuvvetli bir olasılıktı ve Engels SPD'nin Lassallecı izlerinden tümüyle arınıp doğru ideolojik çizgiye çekilmesinin hiç olmadığı kadar önem arzettiğini hissediyordu. Seçim başarısının ardından, Ekim 1891'de Erfurt'ta bir kongre tertiplenmesi kararlaştırılmıştı. Hazırlık sürecinde Engels, Alman sosyalizminin yönünü ölümünden sonra da olsa Marx'ın belirleyeceğinden emin olmak için bütün siyasi hünerini devreye soktu. Gayet kurnazca, çok yerilen Gotha programı hakkında Marx'ın, Lassallecı sosyalizme teslim olduklarını için Liebknecht ve Bebel'i yerden yere vurduğu "Kenar Notları"nı [*Gotha Programı'nın Eleştirisi*] ve yine Marx'ın, Paris Komünü'nde proletarya diktatörlüğünü savunduğu *Fransa'da İç Savaş* adlı eserini yeniden bastırdı. Ardından Erfurt için hazırlanan sosyal demokrat programın ilk taslağını da sıkı bir düzeltmeden geçirdi: SPD'ye yarı mutlakiyetçi, feodal Alman devleti ile çatışmadan kaçınmaması çağrısı yaparken, aslında komünizme geçişte demokratik bir ara aşamaya ihtiyaç olduğuna dair inancı alevlenmişti. "Kesin olan bir şey varsa, o da partimizin ve işçi sınıfının ancak demokratik bir cumhuriyet biçimi altında iktidara gelebileceğidir."[55]

Engels'in ideolojik olarak geriye gidiş yaşanabileceğine dair endişesi mesnetsiz çıktı. Partinin konumlanışı bakımından Erfurt'tan son derece pratik ve reformcu politikalar (genel oy hakkı, bedava eğitim, ilerici gelir vergisi, sağlık hizmetleri ve adli yardım) çıksa da, *Kapital*'i birebir yansıtan felsefi

54 *A.g.e.*, 48. cilt, s. 454.

55 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 227.

programı ile SPD, Avrupa sosyalist hareketinin tamamı için Marksizmin ideolojik zaferini simgeliyordu. Marx'ın mirasını doğduğu ülkede onurlandırmış olmanın yoğun kişisel tatmini ile, Engels Sorge'ye, "Marx'ın eleştirisinin tüm siyasi çizgiler tarafından benimsendiğini görmenin mutluluğunu yaşıyoruz," diye yazmıştı. "Lassallecılığın son izleri de bertaraf edildi."[56] Erfurt Kongresi ve SPD'nin resmî dönüşümünden sonra, İkinci Enternasyonal'in kontrolü tümüyle Marksizme geçmiş oldu. Leszek Kolakowski'nin ifadesiyle, "Marksizm entelektüel gücünün zirvesinde görünüyordu. Tecrit edilmiş bir hizbin dini değil, güçlü bir siyasi hareketin ideolojisiydi."[57]

Ancak SPD'nin oy hakkı, belediye sosyalizmi, hatta nispi temsil sistemiyle ilgili taahhütleri, ihtiyatlı, yaşlı ve olgun Engels'in daha büyük bir siyasi değişimle yüzleşmekte olduğuna işaret ediyordu. Güç kullanarak, kanlı bir sosyalist devrim yapmak isteyen "48 devriminin kahramanı, Barmen barikatlarının yiğidi, politik stratejisini kitlesel bir demokrasi çağı için biliyordu. Avrupa ekonomilerinin bir yolunu bulup Sanayi Devrimi'nden –devlet kartelleri, kolonyal sömürü ve yüksek finans desteğiyle– tekelci kapitalizme geçebilmeleri, kapitalizmin farz edildiğinden daha dayanıklı ve değişken olduğunu göstermişti. Eğer kapitalist sistem derhal bir ekonomik krizle sarsılıp durdurulamıyorsa, proletaryanın zafer yolu, Marx ve Engels'in ilk kez 1848'de desteklediklerı türden bir demokratik parti siyasetini de içermek zorundaydı. Ama 1891'deki fark, Engels'in demokratik sosyalist partilerin, artık sandık yoluyla dosdoğru iktidara yürüyebileceğini düşünüyor olmasıydı. Oysa 1848'in feodal ve gerici ortamında, önce bir radikal-burjuva iktidarına katlanmak gerektiği farz edilmişti.[58] Engels, oy hakkına kavuşan işçi sınıfının seçimle iktidara taşıyacağı –Almanya'da SPD gibi– bir proletarya hükümeti vasıtasıyla, doğrudan sosyalizme geçişin gerçekçi bir olasılık olduğu sonucuna varmıştı. Çünkü işçi sınıfının oylarındaki artışla, "iktidara gelmemiz matematik yasalarıyla uyumlu basit bir olasılık hesabına" bağlıydı.[59] Engels'in tadına vardığı, nihai, kaçınılmaz, barışçı bir zafer umuduydu. August Bebel'in eşi Julie'ye anlattığı gibi: "Yersiz bir telaşın olmayışı, bu ölçülü ama amansız terakki öylesine şahane, öylesine etkileyici ki, muktedirlerde, Venedik'te duvarları her gün biraz daha sıkışan engizisyon odası tutsaklarının deneyimlediğine benzer duygular uyandırmaması imkânsız..."[60]

---

56 *A.g.e.*, 49. cilt, s. 265.

57 Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism* (Londra, 2005), s. 355-356.

58 Bkz. Eric Hobsbawm, "Marx, Engels and Politics," Eric Hobsbawm (der.), *The History of Marxism* (Brighton, 1982), cilt I.

59 *A.g.e.*, s. 265.

60 MECW, 48. cilt, s. 36.

Elbette demokrasiyle iştigal devrime göre daha yavaş ve daha az heyecan vericiydi, ama Engels genel oy hakkını da sosyalist cephaneliğin saygın silahları arasına katmıştı. Engels naif bir demokrat gibi, seçimlerin sosyalistlere her üç senede bir güç gösterme fırsatı tanıyacağını, parti liderliğinin emekçi tabanla bağının korunmasına yarayacağını ve parlamentoda sosyalizmi savunmak hatta iktidara gelmek için bir platform sağladığını anlatmaya koyuldu. Değişen koşullar karşısında yeni stratejiler benimsemekten asla çekinmeyen, bir zamanlar imza niyetine giyotin karikatürleri çizen, kendince Montagnard Engels, artık "sürpriz baskınların, küçük bir bilinçli azınlığın bilinçsiz kitlelere liderlik ederek yapacağı devrimlerin" geçmişte kaldığını duyuracaktı.[61] Dahası, devletler artık mobilize edebilecekleri ezici bir askerî güce sahip olduklarından, 1848 tarzı isyanlar, "barikatlar ve sokak çatışması dönemi" daimi olarak sona ermişti.[62] Lenin'in daha sonraki savlarının aksine, Engels öncücü [vanguardist] de değildi. Hatta bir Avrupa savaşının çıkması olasılığına karşı genel greve gitme planlarına, askerî operasyon için bahane arayan burjuva yönetimlerini fuzuli kışkırtabileceği gerekçesiyle itiraz etmişti. "Biz 'devrimciler', 'devirenler' – bizler, yasadışı yöntemler ve iktidar devirme meşgalesinden ziyade, yasal yöntemlerle daha başarılı oluyoruz. Kendilerine verdikleri adla düzen partileri, yine kendi yarattıkları yasal koşullar altında yok oluyorlar..."[63]

Genişleyen oy hakkı ile ortaya çıkan bu yeni seçim manzarası karşısında, Engels beklenmedik bir mukayeseden yararlandı. 1880'lerin başında büyük bir iştahla kitapları yutarken, Roma İmparatorluğu'nun geç döneminde Hıristiyan Kilisesi'nin tarihçesine rast gelmişti. Genç Hegelcilik döneminden miras İncil eleştirisinden yararlanarak, Vahiy Kitabı [*Book of Revelation*] üzerine kısa bir makale yazmış, bu vesileyle "Hıristiyanlığın tıpkı modern sosyalizm gibi kitleleri nasıl ele geçirdiğini" nakletmişti.[64] Bu görüşünü, sosyalizmin Avrupa çapındaki amansız ilerleyişi ile Hıristiyanlığın İmparatorluk içindeki yayılması arasında bir kez daha benzerlik kurana dek, on yıl boyunca tekrar duymayız. Delikanlılığında temiz kalpli Hıristiyan Graeber kardeşlerle kafa bulan, agresif ateist Engels, ihtiyarlığında İsa'nın sosyal öğretilerine önem verme konusunda daha istekliydi. Kilisenin ilk dönemlerine ilişkin bir makalesinde, "Erken dönem Hıristiyanlık tarihinin, modern işçi sınıfı hareketiyle dikkate değer benzerlikleri vardır," diye yazmıştı: "Hıristiyanlık da ezilen halkların hareketidir. Azat edilenlerin, kölelerin, bütün haklarından mahrum bırakılmış yoksulların, Roma tarafından dağıtılıp boyunduruk altı-

61 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 520.
62 *A.g.e.*, 50. cilt, s. 21.
63 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 522.
64 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 112.

na alınmışların dini olarak ortaya çıkmıştır." Biri öteki dünyada, diğeri yeryüzünde sosyal dönüşüm vaat etse bile, hem Hıristiyanlar hem de sosyalistler yılmaz bir mücadele şevki ve kanlı bir şehitlik mirasına ortaktır. "Her ikisi de zulüm görmüş, tacize uğramıştır... Ve tüm zulme rağmen, hatta onun teşviki ile, kararlı ve karşı konulmaz bir şekilde muzaffer ilerlemişlerdir."[65]

Ama Hıristiyanlardan farklı olarak, Marx ve Engels, Engels'in deyişiyle asla, "iyi Quaker'lar gibi, öbür yanaklarını da dönmediler."[66] Barikatlar devrinin kapandığına ve silahlı ihtilâlin beyhudeliğine dair tüm söylediklerine rağmen, Engels "mutlak legaliteye tamamen teslim olmayı" inatla reddetmiş ve sosyalistlerin güç kullanımını ahlâkî bir hak olarak savunmaya özen göstermişti. Yasallık mutlak bir etik ilke değil, Almanya'nın mevcut siyasi atmosferinde SPD için uygun düşen siyasi bir taktikti. Görüşlerinin, SPD'nin bazı ileri gelenleri tarafından barışçı yöntemlere koşulsuz destek olarak yorumlanması üzerine, Engels Lafargue'a yazdığı mektupta tutumunu, "Ama bu taktikleri yalnızca bugünün Almanyası için salık veriyorum, üstelik beraberinde birçok çekinceyle," diyerek izah etmişti. "Bu tür taktikler Fransa'da, Belçika'da, İtalya'da, Avusturya'da bir bütün olarak uygulanamaz ve Almanya için de pekâlâ yarın uygulanabilir olmaktan çıkabilirler."[67] Engels'i hayal kırıklığına uğratmak pahasına, bu şerhler göz ardı ediliyordu. Eduard Bernstein'ın sonraki revizyonizmi sayesinde, Engels gelecekte (Marksist-Leninizmin militan aşırılığının yanısıra) aşamacı siyasete bağlılığıyla SPD reformculuğunun günahlarından da sorumlu tutulacaktı. Engels asla bir Fabiancı değildi: Eğer sosyalizme giden en kısa yol, kitlesel bir emekçi partisinin seçimle iş başına gelmesinden geçiyorsa, ne âlâ. Aksi takdirde, emekli Cheshire avcısı, süvari saldırısına katılmak için hâlâ can atıyordu.

İkinci Enternasyonal'in Kıta Avrupası'ndaki yükselişine, Engels bizzat tanık olmak istemişti. Ağustos 1893'te (Louise ile birlikte) Köln, Rheinland, Mainz ve Strasbourg üzerinden gidip büyük bir heyecanla katıldığı Zürih'te-

65 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 447. Elbette, 20. yüzyılda, seküler bir din olarak komünizm meflhumu, sık kullanılan, bildik bir mecazdı. Richard Crossman, *Aldatan Put* adlı esere yazdığı sunuşta, "Komünist olmak için esas sebepler yalnızlık ve ümitsizlik idiyse, Hıristiyan vicdanı bu sebepleri daha da güçlendirmiştir," diye yazar. "Komünizmin cazibesi müritlerinden beklediği maddi manevi fedakârlıklardadır ... komünizmin cazibesi hiçbir şey vermeyip, manevi hürriyetten feragat dahil her şeyi talep etmesidir." Eski bir mümin olan tarihçi Raphael Samuel şöyle özetliyor: "Bir mücadele kuramı olarak komünizm kefaret vaadine dayalıydı. Sosyalizm bir yüce töz, bir ahlâkî mükemmellik hali, aşkın bir nesne ve amaçtı. İnsan gelişiminin en üst formunu, etiğin zirvesini, ilerlemenin sonunu, insanın büyüklüğünün keşfini simgeliyordu." Bkz. Arthur Koestler, *The God That Failed* (Londra, 1965), s. 5-6; Raphael Samuel, *The Lost World of British Communism* (Londra, 2007), s. 51.

66 MECW, 48. cilt, s. 460.

67 *A.g.e.*, 50. cilt, s. 490.

ki Uluslararası İşçi Kongresi, ona bu fırsatı verdi. August Bebel ve Victor Adler gibi eski dostların dışında, İtalya'dan Filipo Turati, Rusya'dan Pavel Axelrod, Polonya'dan Stanislaw Mendelson gibi yeni kuşak sosyalist liderlerle tanışan Engels, katılımcıların adanmışlığından çok etkilenmişti. Ama asıl nefesini kesen kadın delegelerin güzelliği oldu. Laura Lafargue'a, "Kadınlar harika bir şekilde temsil edilmişler," diye bildirdi. "Avusturya, Louise'in yanısıra, her bakımdan çekici, gencecik bir kız olan [Adelheid] Dworzak'ı göndermiş; kendisine adamakıllı âşık oldum... Bu Viyanalılar doğuştan Parisli, fakat elli yıl öncesinin Parislileri. Bildiğimiz grisette'ler. Sonra Rus kadınlar, harikulade parıldayan gözleriyle 4 ya da 5 kişiydiler. Vera Zasulich ve Anna Kulischoff da vardı."[68] Fakat Zürih'teki tartışmaların sosyalist özünü fazlasıyla sıkıcı bulan Engels, birleşik önergelerden affını isteyerek, 1848'de karşı devrimci güçlerin komutanı olan kardeşi Hermann'ı ziyaret etmek üzere derhal Graubunden Kantonu'na geçti. Geçen on yıl içinde Engels ve Hermann, birbirlerine sağlık sorunlarından, vergi oranlarından ve sönmekte olan şehevi duygularından bahsettikleri müşfik mektuplar yazarak yakınlaşmışlardı.

Engels 12 Ağustos'ta kongrenin kapanış konuşmasını yapmak üzere Zürih'e geri döndü. Belçikalı genç sosyalist Van-der-Velde, "Toplantıyı bitirmek istiyorduk, son oylar hummalı bir telaşla toplandı," diye hatırlayacaktı: "Herkesin dudaklarında tek bir isim vardı. Friedrich Engels salona girdi: Alkış ve tezahürat fırtınası arasında platforma geldi."[69] İşte bu kesinlike Engels'in anıydı; Marx'ın gölgesinden sıyrıldığı, kurulması, madden ve manen ayakta tutulması için, uğruna çok mücadele ettiği sosyalist harekete kendi damgasını vuracağı an. Ama böyle bir anda bile Engels kendisi için iltifat kabul etmeyecekti. Salondaki 400 delegeye, parmağıyla Marx'ın resmini işaret ederek, "Bu beklenmedik muhteşem karşılamayla beni çok duygulandırdınız; teveccühünüzü şahsım adına değil, portresi burada asılı duran bu büyük adamın ortağı olarak kabul ediyorum," diye hitap etti. Marx ve Engels'in *Deutsche-Franzsösische Jahrbücher*'deki yazılarının yayımlamaya başlamasından bu yana geçen elli yılda, "sosyalizm küçük zümrelerden dünyadaki tüm iktidarları korkutan muazzam bir partiye dönüştü. Marx öldü, ama hayatta olsaydı, ne Avrupa'da ne de Amerika'da dönüp de hayatının eserine onun kadar haklı bir gururla bakabilecek tek bir insan dahi olamazdı." Ardından "zümre olmamak için" ilkesel bir çağrı yaparak hareketin içinde fikir hürriyetini savunan Engels, müthiş bir alkış tufanı ve coşkuyla söylenen "Marseillaise" eşliğinde salondan ayrıldı.[70]

---

68 *A.g.e.*, s. 182-183.

69 Gustave Mayer, *Friedrich Engels: Eine Biographie* (Lahey, 1934), II, s. 529-530.

70 MECW, 27. cilt, s. 404.

Avrupa turnesi âdeta bir zafer turuna dönüşmüş, fakat Engels her seferinde olduğu gibi tevazu ve gurur mesajını yinelemişti. "Kadınların özellikle çekici ve coşkulu olduğu" Viyana'da mest olmuş 6.000 kişilik kalabalığa hitap etti. Laura'ya şöyle aksettirecekti: "İşçi sınıfı dağılmış ve bölünmüş İngiltere'den gelince; Fransa, İtalya ve Amerika'dan da yıllar yılı hırgür ve münakaşa dışında bir şey duymamış olunca, bu insanların arasına girip ... amaç birliğini, harikulade örgütlenmeyi, coşkuyu görünce ... bu akıntıya kapılıp şunları söylemekten alıkoyamıyorsunuz kendinizi: işçi sınıfı hareketinin ağırlık merkezi işte tam burası."[71] Yolculuğunun son ayağında, Marx'la beraber en çok verip veriştirdikleri, subaylık eğitimi şehri Berlin'de, sosyalist *Vorwärts* gazetesine tekrar davet edildi. "73 yaşındaki Engels için, 1842 senesindeki Prusya Kralı'nın paslanmış ve köhne saltanat konağından, bugün kendisini *Sosyal Demokrat Berlin* olarak selamlayan, güçlü bir proletarya kentinin çıkmış olması, Reich'ın başkentine baktığında ona sevinç ve heyecan veriyordu."[72] Engels'in parti için yaptığı hizmet ve fedakârlıkların tarihçesini anlatan Liebknecht'i Concordia Salonu'nu dolduran 3.000 kişi dinlemişti. Engels de, Berlin'in Junker oyun bahçesinden sosyalizmin güç merkezine dönüşmesi karşısında duyduğu memnuniyeti dile getirmeden önce, tevazu ile söze başladı: "Biliyorsunuz ki bir hatip ya da parlamenter değilim; farklı bir alanda çalışıyorum, esas olarak masada ve kalemle."[73] Sanayileşme ve proleterleşmenin süregideceğinden hareketle, SPD'nin daha büyüklerini de elde edeceğinden kuşku duymadığı mazbut seçim başarısını kutlayarak devam etti. Çünkü 1893 Avrupa gezisi –geniş kalabalıkları, övgü dolu gazete haberleri ve hevesli aktivistleriyle– Engels'i seçim stratejisinin doğruluğuna ikna etmişti: Emekçilerin oyu, tersine çevrilmez bir enerji ile çoğalarak, burjuva devletle kaçınılmaz çatışma gününe kadar sosyalistlerin daha büyük siyasi taleplerde bulunmasını sağlıyordu. Tek yapmaları gereken sinirlerine hâkim olmak, provokasyondan kaçınmak ve rotadan şaşmamaktı.

Engels'i gerçekten korkutan tek bir tehlike vardı. "Avrupa'da savaş çıkması bir felaket olur; bütün halklar varoluş mücadelesi vereceğinden bu kez ürkütücü, vahim sonuçları olur ve her yerde, yıllarca sürecek şovenizmi hortlatır," diye yazmıştı Bebels'e 1882'de. "Kanımca böyle bir savaş, devrimi en az on yıl geciktirir, gerçi savaşın sonunda çıkacak kargaşa her hâlükârda daha şiddetli olacaktır."[74] Avrupa'da muhtemel bir yangının devrim karşıtı etkilerine dair bu korku, Engels'i bir fikrinden daha geri döndürecekti. 1870'lerin başına dek, Marx da Engels de, Çarlık Rusyası'nın teşkil etti-

71 *A.g.e.*, 50. cilt, s. 187, 190.

72 Heinrich Gemkow, *Friedrich Engels: A Biography* (Dresden, 1972), s. 547.

73 MECW, 50. cilt, s. 409.

74 *A.g.e.*, 46. cilt, s. 514.

ği büyük gericilik tehdidini bertaraf edeceğinden, ısrarla savaşın doğal olarak sosyalist davaya yarar sağlayacağını savunmuşlardı. Ama Bismarck'ın Alsace-Lorraine'i ilhak etmesinden ve Fransa ile Almanya arasında milliyetçi husumetin tırmanmasından sonra, Engels yükselen şovenizmle birlikte savaşın hakikaten de ülkedeki işçi hareketlerini baltalayabileceğine kanaat getirdi. Bebel'e "Tam da her şey harikulade ilerlerken bir dünya savaşı çıkmasını arzu etmem doğrusu," diye yazdı. İşçilerin devrimi bir dünya savaşının küllerinden doğacak bile olsa, teknolojideki ilerlemeler ve Avrupa ordularının sanayileşmiş ölüm makinelerine dönüşmüş olması, bu yolun çok fazla insanın hayatına mal olacağına işaret ediyordu. 1887'de yaklaşmakta olan yangını sezerek, "Sekiz ila on milyon asker birbirini boğazlayacak ve bu sırada hiçbir çekirge sürüsünün yapamadığını yaparak Avrupa'yı tamtakır bırakana dek yiyip bitirecekler," diye yazmıştı. "Otuz Yıl Savaşları'nın yol açtığı tahribat üç dört yıla sığdırılmış olarak bütün Avrupa'ya yayılacak: kıtlık, salgın hastalıklar ve gerek ordularda gerek halkta aşırı yokluktan kaynaklanacak genel bir barbarlaşma."[75]

Savaştan kaçınmanın ve daha az kanlı bir devrim ihtimalini korumanın yolu, Engels'e göre, partinin seçimlerde uyguladığı siyasi stratejiyi askerî alana da taşımaktan geçiyordu. SPD'nin 1877 Reichstag seçimlerinde elde ettiği başarı üzerine, "Bize oy veren 25'liklerin (minimum yaş sınırı) hiç değilse yarısı, iki üç yıllarını üniforma içinde geçirseler ve tabanca tüfek kullanmayı mükemmel bir şekilde öğrenseler nasıl olurdu?"[76] diye düşünmeden edememişti. Sosyalizme popüler destek artarken, felsefesinin Prusya alaylarının tabur ve kışlalarına da girmesi hayatî önem taşıyordu, ki böylece askerler, gerici, savaşçı komutanlarının emirlerini bir an evvel sorgulamaya başlayabilsinler. "Fiziği müsait bütün erkekler askerlik yaptığında, böyle bir ordu halkın duygu ve düşüncelerini giderek daha fazla yansıtır ve bu fevkalade baskı aracı geçen her günle daha az tehdit edici hale gelir: Büyük devletlerin liderleri, silah altındaki askerlerin babalarını ve kardeşlerini katletmeyi reddedecekleri günün dehşetine şimdiden düşüyorlar."[77] Bir zamanlar milis sistemine karşı kuşku ile bakan Engels, artık oy hakkından bile daha etkili bir demokratik araç olarak kitlesel askerlik hizmetini savunuyordu. Sosyalist ilerlemenin durdurulamaz matematiği orduları hazırlıksız yakalayacak ve silahlı güçler bir kez sosyalizme kazanıldıktan sonra da, askerlerin (Paris Komünü sırasında icra ettikleri) geleneksel, karşı devrimci işlevi etkisiz hale geleceğinden, Fransız, Rus ve Alman liderlerin hissettirdiği şoven savaşlar yapılmayacaktı. SDF aktivisti Ernest Belfort Bax, "birden fazla kez söylediği-

75 *A.g.e.*, 26. cilt, s. 451.

76 *A.g.e.*, 24. cilt, s. 173.

77 *A.g.e.*, 27. cilt, s. 177.

ne şahidim," diye hatırlıyor: Engels'e göre, "Parti liderleri Alman ordusunda her üç kişiden birine, yani ordunun üçte birine güvenebileceklerini düşündükleri anda, devrimci eyleme geçilmeliydi."[78]

Yetmiş üçündeki Engels böyleydi işte: Marksist davayı daha ileriye taşıyor, adanmışlara ilham veriyor, *Kapital*'in yeni ciltlerini hazırlıyor, Çin-Rusya ilişkileri, Alman köylü sorunu, (1891-1892 büyük kıtlığı ertesinde büyük önem kazanan) Rus obşinası, ILP ve SPD'ye dair analizler sunuyordu. İlk kez 1840'larda kendini gösteren, bilimsel sosyalizmin o hep aynı heyecanı taşıyan, öğrenmeye meraklı, üretken ve tutkulu mimarı olarak kaldı. Hem dogmadan hem de klişeden kaçınan Engels'in siyasi müdahaleleri ne fazla buyurgan ne de işe yaramayacak kadar müphemdi. Her zaman olduğu gibi, sosyalist yoldaşlarına nerede hata yaptıklarını dobra dobra söylemekten asla çekinmiyordu. Sağlığı yerindeydi, doğum günlerini tipik zindeliğiyle kutlamaya devam etti. Yetmişinci yaş gününde Laura Lafargue'a böbürlenerek anlattığı gibi: "Sabaha karşı üç buçuğa kadar oturup içmeye devam ettik. Kırmızı şarabın yanında, 16 şişe şampanya –sabah da 12 düzine istiridye– tükettik. Yani gördüğünüz üzere, hâlâ taş gibi, dimdik ayakta olduğumu göstermek için elimden geleni yaptım."[79] 1891'de Regent's Park Caddesi'nin misafirlerinden biri, "cömert ve latif bir ev sahibi" olarak, "uzun boylu, sakallı, enerjik, gözleri ışıl ışıl yanan, dost canlısı bir yetmişlik" ile tanıştığını hatırlıyor.[80] Tussy de "tanıdığım en genç insan" yakıştırması yapıyordu: "Hatırlayabildiğim kadarıyla son 20 yılda hiç yaşlanmadı."[81] Hampstead Heath'teki ("Londra'nın Chimborazo'su") günlük yürüyüşlerini de sürdürüyordu, ama bir tilki avında düşme sonucu kasığında meydana gelen sorun tekrar ettiği için tütünü bırakmak ve bira tüketimini azaltmak zorunda kalmıştı. Bu arada giderek agresifleşen bronşit nöbetleri, karın ağrıları ve bacaklarında romatizma da baş göstermişti. Yine de onu en fazla kaygılandıran şey "sinsice hücum eden kellik" görüntüsüydü.

Pumps'ın Wight Adası'na sürülmesiyle, artık evi Louise Kautsky çekip çeviriyordu. Tussy, Laura'ya mektubunda, "Biliyorsun, General artık 'evin hanımının' hâkimiyeti altına girdi," diye anlatacaktı. "Pumps onunla beraberken, şu işe bak ki, Pumps iyiydi; Pumps tahtından olunca, şimdi Louise "asla hata yapmayan" kraliçe oldu." Louise'in Engels'in evine bir yabancıyı almasından da hiç hoşnut olmamıştı: Yeni kocası, Ulusal Liberal Kulüp üyesi Avusturyalı Doktor Ludwig Freyberger'di. Tussy, siyasi mensubiyetini kuş-

78 *Reminiscences*, s. 307.

79 MECW, 49. cilt, s. 76.

80 William Stephen Saunders, *Early Socialist Days* (Londra, 1927), s. 80-81.

81 *Reminiscences*, s. 187.

kulu bulduğu Freyberger'in bir Yahudi düşmanı olduğunu ve Regent's Park Caddesi 122 numarayı, büyük Marx klanı için sosyalistlerin kahkaha dolu tahkimli mevzii olmaktan çıkarıp, Viyana tarzı, huzursuz edici bir üçlü ilişki yuvasına çevirdiğini düşünüyordu. 1894 Mart'ında Laura'ya Freyberger'in çevirdiği dolaplardan yakınıp, öfkeyle şöyle yazmıştı: "Ona bir sinek bile emanet edilmez. Bal gibi bir maceraperest, Louise için çok üzülüyorum."[82] 1894 sonbaharında, Freyberger'ler 74 yaşındaki Engels'i kendi evinden taşınmaya ikna ettiğinde, daha da çok üzülecekti.

Ludwig ve Louise'in bir de çocukları oldu ve ailenin ihtiyaçları için 122 numaranın fazla küçük olduğuna karar verildi. Bunun üzerine dörtlü, yılda 25 sterlin daha fazla kiraya, caddenin beş yüz adım aşağısına, 41 numaraya taşındı. Görünüşe bakılırsa Engels ikametgâh değişikliğinden şikayetçi değildi. Engels, Sorge'ye evin planını tarif etmişti: "Aşağıda müşterek kullandığımız oturma odalarımız, birinci katta benim yatak odamla çalışma odam, ikinci katta Louise, kocası ve bebek odası var ... üçüncü katta iki hizmetçi odası, kiler ve bir misafir odası var. Çalışma odam ön cephede, üç pencereli ve o kadar büyük ki neredeyse bütün kitaplarımı sığdırabildim ve geniş olmasına rağmen, sevimli ve ısıtması kolay. Kısacası, eskisinden daha iyiyiz."[83] Pumps, Laura ve Jenny'nin çocuklarına büyükbabalarıymış gibi aşırı düşkün olan Engels için, evi bir bebekle paylaşmak sorun teşkil etmiyordu; Louise'e hâlâ bağlıydı; hatta çeşitli hastalıkları için Freyberger'in "katı tıbbi müşahede"sine de müteşekkirdi. Ama Aveling'le ilgili kişisel krizleriyle boğuşan, kırılgan ve duygusal Tussy'ye sanki General'i elinden almışlar gibi geliyordu. Engels'i giderek Freyberger'lerin uğursuz pençelerini geçirdiği, çocuk muamelesi gören, korkutulup sindirilmiş biri gibi tasvir eder olmuştu. Laura'ya, "General'in başına geleni tam olarak idrak edebildiğini sanmıyorum, bu canavar çiftin ellerinde küçük bir çocuk durumuna düşürülmüş halde," diye yakınıyordu. "Ah bir bilsen, sürekli şunun için, bunun için fazla yaşlısın diye diye, onu nasıl korkutup sindirdiklerini... ne kadar bunalımda, yalnız ve perişan olduğunu bir bilsen..."[84] Tussy'yi özellikle kaygılandıransa babasının el yazmalarının akıbeti, yani Freyberger'lerin eline geçme riskiydi. Oysa Engels Marx'a ait bütün külliyatın, ölümünden sonra, derhal doğrudan Tussy'ye teslim edileceğine dair (vasiyetinde de yer vererek) defalarca güvence vermişti.

Tussy, Louise'i, Aveling'le kendisi hakkında dedikodu yaymak ve daha genel olarak da Londra'nın Marksist çevrelerine burnunu sokmakla suçluyordu. İkisi arasındaki bu çekişme, yaşlanmakta olan Engels için, hiç hoş karşılamadığı bir yürek ağrısı olmalı. Ama Tussy'nin hakkını da teslim etmek

82 *The Daughters of Karl Marx*, s. 247, 251.

83 MECW, 50. cilt, s. 355.

84 *The Daughters of Karl Marx*, s. 253, 255.

gerekir: Haris Freyberger çifti, hakikaten de ev sahiplerinin Pazar ziyaretçileriyle buluşmalarını lüzumsuz yere kontrol altına almışlardı. Mülküne de göz koydukları anlaşılıyordu. Ama Lafargue'larla Aveling'lerin, geçmiş yıllarda Engels yalnızken, Noel'de ya da yaz tatillerinde kendisine eşlik etmeleri için yaptığı içten davetleri boşladıkları düşünülürse, Tussy'ninkinin 41 numaradaki yaşam koşullarından daha fazlasıyla ilgili bir öfke olduğu anlaşılabilir. Engels'in zihin bulanıklığına dair abartılı tasvirleri ve –1894 Noel'inde Engels'le Aveling'ler arasında hararetli bir münakaşaya yol açan– Marx'ın el yazmaları konusundaki şahsi paranoyası daha derin bir duygunun ikamesiydi: hem "Melek Amcası"nı hem de onun üzerinden sürdürebilmiş olduğu, taparcasına sevdiği, müteveffa Mağribi ile ilişkisini kaybetme korkusu. Belki de Tussy, Doktor Freyberger'in henüz farkına varamamış olduğu şeyi, Engels'in ölmekte olduğunu hissetmişti.

Friedrich Engels'in müstesna yaşamı, Alman Sanayi Devrimi'nin ocağında, Wupper Vadisi'nin kastar atölyeleri ve tekstil fabrikaları arasında başlamıştı; son bulduğu yer ise, Devonshire Dükü'nün dört köyü birleştirerek özene bezene yarattığı, Victoria döneminin zarafetini yansıtan İngiliz sayfiyesi Eastbourne oldu. Bu centilmen yazlığı, 1880'lerden itibaren, Engels'in tatil için favori mekânı haline gelmişti. Nim, Schorlemmer, Pumps ve çocuklarını –şanslıysa Laura ve Tussy'yi de– ağırlayabileceği, kentin ana caddesi Cavendish Place'te, konumu iyi bir ev kiralamayı seviyordu. Hayatın güzelliklerinin ve mutlu anların tadını çıkarmayı bilen Engels, dizinde Pumps'un çocukları, elinde bir şişe bira, yazdığı mektup postaya verilmiş, Ağustos'un pusuna ve yağmuruna aldırış etmeden metanet ve azimle burada oturuyordu. 1894 yazında, tatildeyken küçük bir inme atlatınca, yeni yüzyıla göz atma fırsatı bulamayabileceğinden korkmaya başladı. Sorge'ye şakayla karışık, "Aramızda kalsın, 75. yaş günüm için, öncekiler kadar parlak vaatlerde bulunamayabilirim," diye yazmıştı.[85] Baharda hayra alamet olmayan bir komplikasyon ortaya çıktı. Tıbbi konularda takınmayı sevdiği dobra ifade tarzıyla, Laura'ya şöyle bildirecekti: "Bir süre önce boynumun sağ tarafında bir şişlik peyda oldu; bir müddet sonra şu ya da bu sebeple derinlerde yerleşik bir demet beze olarak yayıldı. Acı sadece sinirdeki yumruya bastırınca hissediliyor, doğal olarak baskı kalkınca da geçiyor."[86] İyileşme sürecine yardımı olur düşüncesiyle, Eastbourne'a her zamankinden daha erken, 1895'in Haziran'ında gitti. *Almanya'da Köylü Savaşı*'nın yeni baskısı için çalışmayı ve Kautsky'nin yakında çıkacak *Sosyalizmin Tarihi* kitabını gözden geçirmeyi planlıyordu.

85 MECW, 50. cilt, s. 357.

86 *A.g.e.*, s. 507.

Meraklı fizyolog Engels agresif bir özofagus ve gırtlak kanserine çoktan yakalanmış olduğunun farkında değildi. Freyberger ise, hastalığı nihayet 1895 Mart'ı başında teşhis etmiş ve tanısını derhal Avusturyalı doktor ve sosyalist Victor Adler ile paylaşmıştı. Doktor oldukları için, doğal olarak hastalarını bilgilendirmemenin en iyisi olduğunu düşündüler. Böylece müteakip haftalar, Engels'in her sahte iyileşme belirtisine bağlandığı, yürek yakan bir yazışma trafiğine sahne oldu. "Mektubun için teşekkür ederim, biraz iyileşme var, ama diyalektiğin prensiplerine uygun olarak, olumlu taraflarla beraber, olumsuz taraflar da artma eğiliminde." Nüktesi bilimsel bu mektubu, Temmuz başında Eduard Bernstein'a yazmıştı. "Kuvvetim arttı, daha çok yiyorum, iştahım düzeliyor ve gayet iyi görünüyorum, ya da en azından bana öyle söylüyorlar; dolayısıyla genel durumumda iyileşme var." Yutkunmakta güçlük çekmeye de başlamıştı ama bir yandan da, "kaprisli iştahımın çeşitli zaaflarını keşfettim; yumurta likörümü brendiyle içiyor, muhallebiyi pişmiş meyve ile, istiridyeyi de günde en fazla dokuz adet yiyorum, vs."[87] Mamafih 21 Temmuz'da durumu çok ağırlaştı. Manchester günlerinden eski arkadaşı Sam Moore, Ludwig Freyberger'le Eastbourne dönüşü trenden iner inmez buluştu ve öğrendiklerini derhal Tussy'ye bildirdi. "Üzgünüm, anlattıkları çok tatsız; hastalığın çok ilerlediğini, General'in yaşı göz önüne alındığında, durumunun çok nazik olduğunu söylüyor. Boynundaki hastalıklı bezeler dışında, kalbinin zayıf oluşundan ya da zatürreden kaynaklanan iki tehlike daha var – ve her iki durumda da, son çok ani olacaktır."[88] Sağlığı hızla kötüleşen Engels, Eastbourne'dan Londra'ya tahliye edildi. Onu Regent's Park Caddesi'nde bekleyen Laura'ya, "Yarın dönüyoruz," diye yazmıştı: "Nihayet boynumdaki patates tarlasındaki kriz yaklaşmış görünüyor; ki bu sayede şişlikler yarılıp derman bulunabilir. Sonunda! Yani şeytanın bacağını kırmak için ümit var." Engels, bilinen bu son mektubuna, geçen genel seçimde aldıkları düşük oylar yüzünden SDF ile ILP'yi tefe koyarak devam eder. Kapanışını ise, bir Engels klasiğiyle yapar: "Bir ölçek *cognac vieux* ile tahkim edilmiş bardak dolusu yumurta likörüyle, sağlığınıza."[89]

Neşesine rağmen, Engels ecelinin yaklaşmakta olduğunu sezmiş ve 1893'te hazırladığı vasiyetine ek yapmaya karar vermişti. Ondan bekleneceği gibi, her iki belge de ciddiyetle hazırlanmıştı. Pragmatik ve çevresindeki sevgi dolu kliğe karşı olağanüstü cömertti. Gayrimenkulünü, üçü Laura Lafargue'a, üçü Tussy'ye ve kalan ikisi de Louise Freyberger'e verilmek üzere sekize pay etti. Veraset vergisi düştükten sonra evin değeri 20.378 sterlin ediyordu; bu da Tussy ve Laura'nın her birine (ikisinden Jenny Marx Longuet'in çocuk-

87 *A.g.e.*, s. 517, 525.

88 *A.g.e.*, s. 535.

89 *A.g.e.*, s. 526.

larına aktarmalarını istediği miktar çıktıktan sonra) gayet dolgun 5.000'er sterlin ve Louise'e de neredeyse 5.100 sterlin düşeceği anlamına geliyordu.[90] Tussy, Laura ve Jenny'nin çocukları *Kapital*'in satışlarından telif ücreti almaya devam edeceklerdi. Pumps'a (Birleşik Devletler'e göç etmek için kullanacağı) 2.230 sterlin, Ludwig Freyberger'e tıbbi desteği için 210 sterlin, Louise'e de Regent's Park Caddesi'ndeki kiralama hakları ile evin eşyasını bıraktı. Bu arada Pumps ve Percy'nin, Laura ve Paul Lafargue'ın ve Edward Aveling'in tüm borçları da silinmişti. Hepsinden önemlisi, Engels babalarının el yazmaları konusunda Marx kardeşlerin isteğine de rıza gösterdi: Sadece el yazmaları ve aile içi yazışmalar değil, Marx'ın *bütün* mektuplarının da, külliyatın temsilcisi olan Tussy'ye teslim edilmesini istedi. Engels'in tanınan kişilerle yapmış olduğu yazışmalar da Marx'ın kızlarına iletilecek, kalan mektupları ise kendi yedieminleri August Bebel ve Eduard Bernstein'a gönderilecekti. Bunlara ek olarak, Bebel ve Paul Singer'a SPD adaylarına yardım etmek üzere oluşturulacak seçim fonu için 1.000 sterlin ayırdı. Parti, Pumps, Louise ve Marx'ın kızları ile eski dostunun ideolojik mirası; Engels hepsi için icap edeni itina ile yerine getirmişti. Kan bağı olan kardeşi Hermann'a da babalarının yağlı boya tablosunu gönderdi.

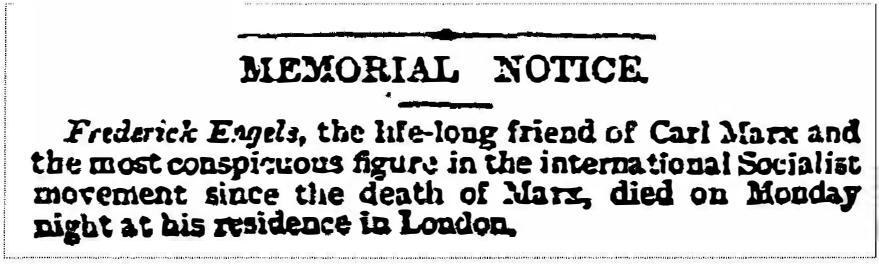
Vasiyetnamenin okunacağı gün yakındı. Bir zamanların Herkül gibi General'i, Ağustos başında artık sadece sıvı gıdayla beslenebiliyor, bilinçle bilinçsizlik arasında gidip geliyor, konuşamıyordu. Bebel ziyaretine gitti ve hâlâ "yazı tahtasından kötü espriler" yapabildiğini gördü.[91] Ölmeden önce, Freddy Demuth'un gerçek babasının kimliğini de perişan haldeki Tussy'ye tebeşirle yazabilmiş, böylelikle bu kabahat özelinde kendini temize çıkarabilmişti. 5 Ağustos 1895'te, akşam saat 10'u biraz geçe, Louise Freyberger gece nöbeti için üstünü değişmek üzere başucundan kısa süreliğine ayrıldı. Geri döndüğünde, "her şey sona ermişti."[92] Önceki iki gün boyunca "bronşiyal zatürre" geçiren Engels yatağında yalnız öldü. Wilhelm Liebknecht, "Yatağa düşmüştü," diye başladı ağıdına:

> Marx'la birlikte bilimsel sosyalizmin temellerini atan ve sosyalizm taktiklerini öğreten o muazzam akıl, 24 yaşında bir klasiği, *Emekçi Sınıfların Durumu*'nu yazan, *Komünist Manifesto*'nun eş yazarı, Marx'ın Uluslararası Emekçiler Birliği'ni hayata geçirmesine yardım eden can dostu, düşünebilen herkesin anlayabileceği açıklıkta yazılmış bilim ansiklopedisi *Anti-Dühring*'in yaza-

90 Engels'in mahzeninde 227 sterlin değerinde "şarap ve diğer alkollü içki" kalmıştı. Buna ek olarak şaraplarını satın aldığı "Twigg & Brett" de yine Engels'e ait 77 düzine kırmızı şarap, 48 düzine porto şarabı ve 13 düzine şampanya olmak üzere, 142 düzine şişeyi kendi mahzeninde depoluyordu.

91 Alıntı için bkz. Gemkow ve diğerleri, *Friedrich Engels: A Biography*, s. 579.

92 Bkz. Kapp, *Eleanor Marx*, II. cilt, s. 597-599.

MEMORIAL NOTICE.

Frederick Engels, the life-long friend of Carl Marx and the most conspicuous figure in the international Socialist movement since the death of Marx, died on Monday night at his residence in London.

ANMA DUYURUSU.

Friedrich Engels, Karl Marx'ın bir ömür dostu ve Marx'ın ölümünden bu yana enternasyonal sosyalist hareketin en seçkin şahsiyeti, Pazartesi gecesi Londra'daki evinde öldü.

Manchester Guardian *gazetesinin 7 Ağustos 1895 tarihli nüshasında, Friedrich Engels'in vefatı sessizce kaydediliyor.*

rı, *Ailenin Kökeni* ve daha birçok eserin, deneme ve makalenin yazarı, dost, rehber, lider ve savaşçı – öldü.[93]

Engels'in cenazesi onun isteyeceği türden değildi. Yakılma öncesi, en yakınlarının katılacağı, önceden duyurulmamış, küçük ve samimi bir anma toplantısı yerine, haberin duyulmasıyla, Necropolis Şirketi'nin Londra ve Güney-Batı Demiryolları'nın Westminster Köprüsü Caddesi istasyonundaki odalarına yaklaşık 80 kişi doluştu. Aveling'ler, Lafargue'lar, Rosher'lar, Longuet'lerin çocukları, Freyberger'ler ve Engels'in kuzenlerinden bazılarının yanısıra, SPD'den Liebknecht, Singer, Kautsky, Lessner ve Bernstein, Avusturyalılar adına August Bebel; Ruslar adına Vera Zasulich ve Sosyalist Birliğin takdire şayan üyesi Will Thorne da gelmişti. Belçika, İtalya, Hollanda, Bulgaristan ve Fransız Sosyalist partileri çelenk göndermişti. Konuşma yapanlar arasında Engels'in yeğeni Gustav Schlechtendahl ve Samuel Moore da vardı. Seküler veda ritüellerinin ardından, Engels'in naaşını taşıyan tren, tek hat üzerinde Woking krematoryumuna doğru Londra'dan ayrıldı.

"Eastbourne'un batısına doğru, kumsal boyunca uzanan kayalıklar kademe kademe yükselerek, 180 metrelik Beachy Head'in büyük kalker burnunu oluştururlar. Tepesi çimenlerle kaplı burun, önce nazik bir meyil verir, derken aniden ve dimdik denizi keser. Aşağısında ise, her türden irili ufaklı oyuklar ve denizin taşıdığı kütleler sergilenir." Eduard Bernstein, "havanın berbat olduğu bir sonbahar günü" Tussy, Aveling ve Friedrich Lessner'le birlikte işte bu tipik İngiliz manzarasına doğru yola çıktı. Kaba saba görünümlü bu dört sosyalist –nezih Eastbourne için fazla aykırı bir dörtlü– küçük bir kayık kiralayıp Manş Denizi'nde kürek çekmeye başladılar. "Beachy

93 *Reminiscences*, s. 147.

Head'in sekiz ila on kilometre uzağına kadar açıldıktan sonra", yüzlerini South Downs tepelerinden oluşan dramatik kıyı manzarasına döndüler ve vasiyetinde açıkça belirttiği talimatlara uyarak, Friedrich Engels'in küllerini, külleri muhafaza eden kapla birlikte denize bıraktılar. Ne Highgate'te mezar taşı, ne aile kabri, ne de halka açık anma töreni. Renkli çelişkilerin ve sonsuz fedakârlıkların insanı Engels, yaşarken olduğu gibi ölümünde de, bir an olsun Marx'tan sahne çalmayacaktı. Ömrünün sonuna doğru, kısa süreliğine birinci keman olarak görev yaptıktan sonra, Engels yeniden orkestradaki esas yerini almıştı.[94]

94 Eduard Bernstein, *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist* (Londra, 1921), s. 192.

Sonsöz

Volga Nehri kıyısındaki Engels şehrine geri dönelim. Sıradan, ürkütücü modernliğine bakınca, 18. yüzyıl ortasında Büyük Katerina'nın hükümdarlığı dönemindeki göz alıcı başlangıcını unutmak çok kolay. II. Katerina Rusya'nın Avrupa doğumlu imparatoriçesi olarak Rusya'nın damarlarına biraz Batı kültürü zerk etmekte, ülkenin ekonomik üretkenliğini artırmakta ve kanun tanımaz Volga bölgesini güvenilir, çalışkan yerleşimcilerle doldurmakta kararlıydı. Bu politika, binlerce Alman çiftçinin, emekçinin ve tüccarın güney Rusya'nın verimli ovaları için Hesse'deki köy ve kasabalarını terk etmeye ayartılmalarını gerektiriyordu. Nitekim 1760'lı yıllar boyunca, 30.000 civarında Alman, Volga Vadisi'nde aşağıdan yukarıya 320 kilometrelik bir hat üzerindeki kolonilerde yeni bir hayat kurmaya ikna oldu.[1] En popüler yerlerden biri toprağın özellikle çok verimli olduğu Saratov civarı ile nehrin karşı yakasında, tuz nakil hattı üzerinde depolama ve ticaret merkezi olarak zenginleşen küçük Pokrovskaya idi. Kuşaklar boyu süregiden aşılama sayesinde, Volga Almanları bölgelerini, tüm Rusya İmparatorluğu içinde en müreffeh, en barışçıl topraklar haline getirdiler. 1914'te o zamana kadar idari statüsü olmayan Pokrovskaya, Kutsal Bakire'yi şereflendirmek üzere (koruyucu bir tür şal olan *pokrov*'a atıfla) resmen Pokrovsk adını aldı ve 1917'deki devrimden sonra da Volga Almanları Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yurtsever bir üyesi olarak Saratov'la birleşti.

1931'de, bu kez çok fazla rıza aranmaksızın, ismi bir kez daha değişti. Sovyet rejimi Volga cumhuriyetine pek nazik davranmıyordu. Rusya İç Savaşı'ndan sonra, 1920'lerin başlarında, askerlik mükellefiyeti ve kötü hasat yü-

1 Bkz. Fred C. Koch, *The Volga Germans* (Pennsylvania, 1977).

zünden, bir zamanlar karnı tok sırtı pek olan bölgede kıtlık baş göstermiş, çayır, çimen, kök, kabuk, sap ve saman temel besin maddeleri arasına girmişti. Ölüm oranlarındaki artış ve kitlesel göç nedeniyle nüfusta da üçte bir oranında azalma oldu. Nihayet toprak biraz kendine gelmeye, hasat iyiye gitmeye başladığında ise, Komünist Parti On Beşinci Kongresi'nin 1927'deki oturumu başladı. Buradan çıkan sonuç, Genel Sekreter Joseph Stalin'in gaddar köylü politikası oldu: Sovyet ekonomisinin sanayileşmesini güvence altına almak için, Stalin gıda stoklarının şehirlere nakledilmesini istedi, kırsal bölgelerdeki tahıl stoklarına el konuldu ve küçük köy işletmeleri birleştirilerek kitlesel tarım kolektiflerine dönüştürülmeye başlandı. Stalin endüstriyel tarım devrimini gerçekleştirebilmek için karşı devrimci kulak sınıfına amansız bir savaş açtı. Kulaklar, ortalamanın biraz üzerinde, diğer köylülerden belki bir iki dönüm daha fazla toprağa sahiptiler; biraz hayvanları ve ücretli işçileri de vardı. "Kulakların sömürücü temayüllerini *kısıtlama* politikasından, kulakları sınıf olarak *yok etme* politikasına geçtik." 1929'da Stalin tarım öğrencilerine böyle böbürlenmişti.[2] Nitekim, Gulaglar dolmaya başlamış, yüksek vergi cezaları, tahılların devlete "katkı" olarak sunulması ve zorunlu toprak tahsisi gibi uygulamalar, yerlerini gizli polisin geceyarısı baskınlarına bırakmıştı. 1930'lara gelindiğinde Volga bölgesinde özel mülkiyetteki toprakların yüzde 80'i yerel kolektiflere entegre edilmiş; kulak karşıtı terör dönemi boyunca güney Rusya, Kafkaslar ve Volga bölgesinden yarım milyon yerleşimci tehcir edilmişti.

Gelgelelim, Stalin'in Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın gözle görülür ekonomik kazanımları oldu. Saratov ve Pokrovsk, tren yolu tamir depoları, tuğla, ekmek ve yapıştırıcı fabrikaları ve bir uçak montaj hattının temellerinin atılmasıyla hızlı bir sanayileşmeden geçti. Kemik işleme fabrikalarındaki şok tugayları ve demiryolu kavşaklarındaki Stakhanovcu işçiler, Moskova'nın "üretimsel mali plan"ını hayata geçirmek için kararlılıkla mücadele sözü veriyorlardı. İşte tam da bu ilerlemeyi kutlamak ve Volga'nın iftihar edilen Alman mirasını anmak üzere, SSCB Merkez Yürütme Komitesi, Ekim 1931'de Pokrovsk'a, Prusya'nın yetiştirdiği ikinci en büyük sosyalistin, Engels'in adını vermeyi kararlaştırdı (yakınlardaki Ekaterinenstadt'ın ismi Marksstadt olmuştu bile). Resmî bir duyuruya bakılırsa, Potrovsk adı, "isim annesi olan 'Bakire Meryem' masalı gibi sararıp solmuştu." Bilimsel Sovyet dönemine yakışmayan, "dinin emekçi kitlelerin korkunç sömürüsünü perdelemek için kullanıldığı Çarlık döneminin mezalimini" hatıra getiren, feodal ve batıl zamanlardan kalma utanç verici bir bakiyeydi bu isim.[3]

---

2 "Adress to the Conference of Marxist Students of the Agrarian Question", J. Stalin, *Leninism* (Moskova, 1940), s. 323.

3 "Engels", *Nachritten des Gebietskomitees der KP(B)SU und des Zentral-komitees der ASSR der Wolgadeutschen*, 14. cilt, no. 225, 21 Ekim 1931.

Yeniden isimlendirme Sovyetler Birliği'nin kat etmiş olduğu mesafeyi, Marksizmin kurucu babalarından biriyle resmen ilişkilendirme fırsatı da veriyordu. Stalin'in politikaları –kulakları, Menşevikleri ve "milliyetçi burjuvaları" tasfiye etmek; çiftlikleri kolektiflere dönüştürmek; üretimi rasyonelleştirmek; modern ve endüstriyel bir geleceğe doğru "dev adımlar" atmak– Friedrich Engels adına, görev aşkıyla icra edilmiyor muydu zaten? Sovyet propaganda makinesinin bundan kuşkusu yoktu: Yerel bir Volga gazetesinin ifadesiyle, Engels, "kulakların sınıf olarak tasfiyesi ve konsolide-kolektifleştirme politikasına dayalı sosyalist tarım reformu ile başardıklarımıza ve bundan sonra başaracaklarımıza yakışan" bir isimdi.[4] Bir başka gazetenin baş makalesi de, Engels şehrini, "ilk ulusal konsolide-kolektifleştirme cumhuriyetinin merkezi" olarak nitelemişti. "Sınai gelişme sayesinde ulusun güçlü proleter kadrolarının kalesi haline gelen bu merkez, Karl Marx'ın mücadele ortağının ve yoldaşının adına layık bir şekilde, sosyalist kalkınma ülkesinin proletarya merkezleri arasındaki yerini alacaktır."[5]

Bu kadar saygın bir isim, beraberinde sorumluluk da getiriyordu. "Sosyalist sistemin inşası için üzerimize düşen tüm ödevlerin yorulmak bilmeden yerine getirilmesi gerekiyor. Volga-Alman Komsomolumuz [parti gençlik teşkilatı], tahıl tedarikini fazlasıyla sağlama ... sosyalist hayvancılık sorununu çözme ... okuma yazma bilmeyenin kalmaması için gerçek bir taarruza geçme konularında üzerine düşen ödevleri Ekim Devrimi'nin yıldönümüne kadar yerine getirmelidir." Yeni koruyucu azizlerinin ilham verici hayatına verilebilecek en doğru karşılık, ancak böyle özverili bir çalışkanlık olabilirdi. Çünkü "Marx'ın zaferi Engels'in gönüllü fedakârlığı sayesinde mümkün olmuştu... Marx'ın hayatının en büyük eserine ara vermeden kendini adayabilmesini sağlayacak parayı kazanabilmek için [Engels] 'melun ticaret'e mahkûm olmuştu." Engels şehrinin sakinleri de, böylesine yüce bir sosyalist fedakârlık örneğinin izinden gitmeye gayret edeceklerdi. "İş başına Konsomol! Uluslararası proletarya için şaşırtıcı derecede çok şey başarmış olan bu devrimcinin ismini Volga-Alman Cumhuriyetimizin merkezine taşımaya layık olduğumuzu göster. Pokrovsk geçmişte kaldı – Dikkat: Şimdi huzurlarınızda Engels!"[6]

Bu ideolojik bağlılık on yıl sonra Nazi Almanyası'yla topyekûn savaş heyulası ile boğuşan paranoyak Stalin'in nazarında şefkat uyandırmaya yetmeyecekti. 28 Ağustos 1941'de Sovyet Prezidyumu "Volga Bölgesindeki Almanların Yeniden İskânına Dair" bir kararname yayımladı. "Askerî yetkililerden alınan güvenilir bilgilere göre," diye başlıyordu bildiri:

4 "Engels' zum Gruss", *Rote Jugend. Organ des GK des LKJVSU der ASRRdWD*, 8. cilt, no. 97 (452), 24 Ekim 1931.

5 "Zur Umbenennung der Stadt Prokrovsk in Engels", *Nachrichten*, 14. cilt, no. 225, 21 Ekim 1931.

6 "Engels' zum Gruss", *Rote Jugend*.

> Volga bölgesinde yaşayan Almanlar arasında, Almanya'dan gelecek tek bir işaretle Volga Almanlarının yaşadığı bölgede sabotaj eylemlerine kalkışacak binlerce, on binlerce hain ve casus bulunmaktadır... [Lakin] Volga bölgesindeki Almanlardan hiçbiri Sovyet makamlarını Volga Almanları arasında bu kadar büyük sayıda hain ve casus bulunduğu konusunda bilgilendirmemiştir; dolayısıyla, Volga bölgesindeki Alman nüfus Sovyet halkının ve Sovyet yetkililerinin düşmanlarını aralarında saklamaktadır.

Adolf Hitler'in Haziran 1941'de Rusya'yı küstahça istilaya kalkıştığı Barbarossa Harekâtı, Engels'in sakinlerine çok sert bir darbe vuracaktı. Nazi ordusu Wehrmacht'ın Ukrayna, Kırım ve Güney Rusya'yı tırpanlayarak ilerlemesi karşısında, Stalin, Volga'nın sadık ve çalışkan Almanlarının hepsinin toplatılmasını emretti. Sovyet mantığına göre aralarındaki Nazi hainlerini ihbar etmedikleri için hepsi suçluydu ve hepsinin cezalandırılması gerekiyordu. "Volga bölgesindeki Alman hain ve casusların Almanya'dan alacakları sinyal ile sabotaj eylemlerine kalkışması halinde, Sovyet hükümeti, savaş dönemi yasalarına uygun olarak, Volga vilayetinin Alman nüfusunun tamamına karşı cezai önlemlere başvurmak zorunda kalacaktır."[7] Kolektifleştirmenin, Büyük Kıtlığın ve Büyük Terör'ün dehşetini atlattıktan sonra, şimdi sıra tamamen bu topraklardan sökülüp atılmaya gelmişti: özerk Volga vilayeti Sovyet coğrafyasından resmen silindi. Büyük Katerina'nın 200 yıllık Alman toplumu, gecenin bir yarısı gizli polis tarafından yatağından kaldırılıp, Siberya'nın doğu köşelerine hallaç pamuğu gibi atılmış ve sağcılar, Troçkistler, sabotajcılar, yıkıcılar, işbirlikçiler ve "beşinci kol"cularla birlikte, Stalin'in sayısı durmadan artan, istenmeyen sakıncalılar listesine eklenmişti. Tıpkı Kutsal Bakire'nin Pokrovsk'un sakinlerini önceki Sovyet zulmünden koruyamamış olması gibi, Engels'in komünist halesi de şehrin Alman sakinlerini himayesi altına alamadı. On binlerce Volga Almanı, Stalin'in Marksist-Leninist sanayi devletinin gaddarlığının istatiksel kanıtları haline geldi.

Bir biyografi yazarı için, Engels şehrinin akıbetinden bir şekilde Engels'in de sorumlu olup olmadığı sorusu kaçınılmazdır. Acaba felsefesi, Volga propaganda gazetelerinin yazdığı gibi, Stalin'in Sovyetler Birliği'nin şekillenmesine yardımcı oldu mu? Marx ve Engels'in ideolojik muhalifleri için, felsefelerini itibarsızlaştırmanın en klasik yöntemi, öteden beri konuyu hemen Gulaglara getirmek olmuştur: Yeni topluma gebe eski toplumların ebesi rolündeki proletarya diktatörlüğüne ve güç kullanımına verilen hızlı bir referansın ardından, okuyucu Krasnoyarsk kamplarına doğru yola çıkmıştır bile. Robert Service'in yakın zamanda yazdığı komünizm tarihiyle ilgili çalış-

7 Koch, *The Volga Germans*, s. 284.

masında ileri sürdüğü gibi, "Kendine özgü yöntemiyle, gerçekten de Lenin, Marx ve Engels'in öğretilerine bundan daha sadık olamazdı. Marksizmin eş kurucuları kanlı devrimi, diktatörlüğü ve terörü tasvip ediyorlardı... Leninizmin pek çok varsayımı, doğrudan 19. yüzyıl ortası Marksizminden yola çıkmıştır."[8] Üstüne üstlük, Sovyetler Birliği, Doğu Bloku ve anti-emperyalist komünist hareketin pek çok lideri kendi Marksizm anlayışlarını özellikle Engels'in yazdıkları üzerinden oluşturmuştur. Engels'in eserleri –*Anti-Dühring* ve özet basım *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*; *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*– *Kapital*'in karmaşık çözümlemelerini anlamayı kolaylaştıran bir mecra sağlamıştır. Ve bu özelliğinden de en çok da Rusya'da yararlanılmıştır.

Gördüğümüz üzere, Marx ve Engels, Rusya'da proleter bir devrimin gerçekleşmesi olasılığı karşısında, hatta böyle bir şeyin arzulanır olup olmadığı konusunda temkinliydiler. Obşinanın rolüyle ilgili bitmek bilmeyen fikir değişiklikleri, Doğu toplumlarının despotizm temayülüne ilişkin kaygılar, sanayileşmenin hızı konusundaki münazaralar ve köylülerin rolü, Marx'ı, Rusya'da sosyalizmin inşasının ancak ileri Batı toplumlarında gerçekleşecek tamamlayıcı bir proletarya devrimiyle eşzamanlı olması koşuluyla mümkün olabileceğine ikna etmişti. Engels bundan bile kuşkuluydu: Rusya'da herhangi bir devrim olasılığının ufukta belirebilmesi için önce, hâlâ feodal yapısını korumakta olan Çarlık devletinin, sanayileşme, burjuva iktidarı ve emekçi sınıfların yoksullaşması aşamalarından geçmesi gerektiği hususunda ömrünün sonuna kadar ısrarcı oldu.

Ama Rusya için tarih erken geldi ve 1917'de, Lenin'in Bolşevikleri halk ayaklanmasının yönünü, başarıyla olağanüstü bir ideolojik deneye doğru değiştirdiler. Halk Komiserleri Konseyi'nin ilk başkanı, Marx'ı da biliyordu bilmesine mutlaka ama sıklıkla Engels'i tercih eder görünüyordu. Nitekim Lenin, "Engels'in yazdıklarının tamamını hesaba katmadan Marksizmi tam olarak anlamanın ve bu konuda bir önermede bulunmanın imkânsız" olduğunu düşünüyordu.[9] Lenin'in Marksist doktrin konusunda ilk ve muhtemelen en etkili öğretmeni Emeğin Kurtuluşu Grubu'nun sürgündeki Rus lideri Georgi Plehanov'du. Plehanov, Cenevre'deki mevziinden Rusya'da Marksizmi hayata geçirebilmenin en etkili yolu olarak, felsefi ve stratejik tavsiyelerini almak üzere tekrar tekrar Engels'e başvuruyordu. "Dalai Lama", Plehanov'un iltifatta müfrit bir mektubuna şöyle karşılık vermişti: "Öncelikle beni lütfen "mürşit'likten azat ediniz – ismim sadece Engels."[10]

Plehanov Marksizmin tarihsel süreçleri, doğa bilimlerini, ekonomiyi ve

8 Robert Service, *Comrades: A World History of Communism* (Londra, 2007), s. 52-53.

9 V. I. Lenin, *Collected Works* (Londra, 1908), 21. cilt, s. 91.

10 MECW, 50. cilt, s. 303.

hepsinden de önemlisi politik eylemi açıklayan bütünlüklü bir sistem olduğuna dair inancını, Engels okumalarına borçluydu. Marksizme "diyalektik materyalizm" unvanını bahşeden ilk kişi de oydu. Diyalektik materyalizmden, Marx ve Engels'in Hegel diyalektiğini doğa, fizik ve toplum bilimlerine uyguladıkları bütünleyici, felsefi bir dünya görüşünü anlıyordu. Plehanov'a göre, diyalektik materyalizm, çelişkilerin adım adım anlatımı, niceliksel ve niteliksel değişim ve olumsuzlamanın olumsuzlanması ile Rusya'nın devrimcileri için kuralları ihlal edilemez bir siyasi yol haritası sunuyordu. Gelgelelim, Plehanov düşüncenin saflığını asla bozmadı. Engels'in sosyalizmin Rusya'ya bir gecede getirilemeyeceğine, önce bir burjuva demokrasisi iktidarı ve sürdürülebilir endüstriyel büyüme dönemine ihtiyaç olduğu kanaatine sadık kaldı. Bunlar, kapitalist toplumun komünist dönüşümü için koza işlevi görecek olan önkoşul ve çelişkilerdiler. Plehanov sosyalist devrimi Kremlin'in duvarları arkasında, seçkin öncüler tarafından yukarıdan aşağıya başlatacak Leninist bir ayaklanma fikrine kesinlikle karşıydı. Doğru bir okuma ile, bu türden şiddetli bir darbenin Rus toplumunda, "Çin ya da Pers imparatorluklarındakine benzer siyasi bir başarısızlıkla, Çarlık despotizminin komünizm temelinde yeniden tesisiyle" sonuçlanmasından korkuyordu.[11]

İktidar düşkünü Lenin bu tür çekinceleri görmezden gelse de, Plehanov'un Engels'in Marx *kodifikasyonuna* getirdiği *yorumu* (Plehanov ile siyaseten kopuşlarından önce) özümsemişti. Bu arada da Engels'in bilimsel Marksizmi –bütün koşullu alçakgönüllülüğü ve gözden geçirilmeye açık yapısıyla– başkalaşarak hikmetinden sual olunmaz bir dogmaya dönüşmüştü. Hikâyenin kulaktan kulağa anlatılırken değişmesi gibi, Lenin Plehanov'un diyalektik materyalizm yorumunu çiğnemeden yutmuştu. "Diyalektik, (Hegel'in ve) Marksizmin bilgi teorisidir," diye ilan etmişti Lenin.[12] Bu şekliyle Marksizm Lenin için, "tek bir çelik parçası gibi" bütünlüklü bir teoriydi: "Nesnel gerçeklikten kopmadan, gerici burjuva yalanlarına yenik düşmeden, asli bir parçasını, en basit önermesini dahi yok edemezsiniz."[13] Diyalektiğin değiştirilemez doğa yasaları, sosyalizmin kaçınılmaz bilimsel yükselişini, akışkan, yıkıcı çelişki sürecini açıklıyordu ve doğru anlaşıldığında, komünist yönetim için de tam bir program sunuyordu. Leszek Kolakowski'nin değerlendirmesine göre, "Marksizmin bütünselliğinde ısrar, Lenin tarafından Plehanov'dan miras alınmış ve Sovyet devlet ideolojisinin parçası olmuştu."[14] Diyalektik, devrimci Lenin'e de muazzam bir entelektüel özgüven ve dehşet verici bir ideolojik katılık vermişti. *Karl Marx'ın Öğretisi*'nde-

11 Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism* (Londra, 2005), s. 625.

12 V. I. Lenin, *Collected Works* (Londra, 1960-1970), 38. cilt, s. 362.

13 *A.g.e.*, 14. cilt, s. 326.

14 Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, s. 629.

ki tumturaklı bir pasajda, Lenin, diyalektik materyalizmin ilham verici gizemini Darwinci evrimle karşılaştırmıştı:

> Zaten geçmiş olan aşamaları yineleyen, ama onları farklı bir yolla, daha yüksek bir düzeyde yineleyen (olumsuzlamanın olumsuzlanması) bir gelişme; düz bir çizgide değil de, tabiri caizse sarmallarla gelişme; büyük bir hızla ve dev adımlarla, altüst oluşlarla, devrimlerle gelişme; "tedricilik fasılaları"; belli bir bedendeki, ya da belli bir olgu içindeki ya da belli bir toplumdaki farklı güç ve eğilimlerin çatışmasından ve çelişmesinden doğan niceliğin niteliğe dönüşümü, gelişme için iç itkiler; her olgunun her yönü (tarih sürekli yeni yönlerini ortaya çıkarır) arasında karşılıklı bağımlılık ve en yakın, en çözülmez bağ, yasaya göre işleyen harekete evrensellik sağlayan bağ – bunlar mevcut olandan çok daha zengin bir evrim öğretisi olarak diyalektiğin bazı özellikleridir.[15]

Joseph Stalin diyalektik materyalizmin pratiğe uyarlanmasını daha da üst düzeye taşıdı. Sovyet rejimi Marx ve Engels'in ideallerinden giderek daha büyük bir şiddetle uzaklaştıkça, resmî söylemdeki ortodoksluk iddiaları da bir o kadar taşkınlaşıyordu. Yoldaş Genel Sekreter Stalin bildirmişti: "Marksizm, yalnızca sosyalizmin teorisi değil, bütünlüklü bir dünya görüşü, Marx'ın proleter sosyalizminin mantıksal olarak içinden çıktığı felsefi bir sistemdir. Bu felsefi sistemin adı diyalektik materyalizmdir."[16] Stalin, resmî Sovyet literatürünün en önemli yayınlarından birine, *Sovyetler Birliği Komünist Parti Tarihi (Bolşevikler), Kısa Ders*'e (1938) yaptığı şahsi katkıda, tam olarak ne kastettiğini detaylı olarak anlatmıştı. Sovyet sisteminin Marksist temellerini ortaya koyan "Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm" başlıklı bu bölüm, bir komiser buyruğunun otoriter sertliğiyle başlıyordu: "Diyalektik materyalizm Marksist-Leninist Parti'nin dünya görüşüdür." Sonra bu gerçeği, doğrudan Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'nden aşırdığı çeşitli bilim yasalarıyla –suyun buhara, oksijenin ozona dönüşmesi, ısının platin kablodaki etkileriyle– izah etmişti. Stalin, biçimdeki bu keskin değişimlerin, Engels'in doğaya ilişkin savlarını –doğanın içindeki hiçbir fenomenin kendi başına anlaşılamayacağı; doğanın birbiriyle bağlantılı ve iç içe geçmiş bir bütün olduğu; hızlı ve ani değişimlerle sürekli hareket halinde olduğu ve değişimi yönetenin bütün doğal fenomenlere içkin iç çelişkiler olduğu tezlerini– nasıl doğruladığını da anlatmıştı. Fakat Stalin, diyalektik materyalizmin siyasetteki sonuçlarını, karşısına çıkarılabilecek herhangi bir reformcu ya da sosyal demokrat yoruma doğrudan meydan okur tarzda, Engels ve Lenin'den çok daha büyük bir kesinlikle tek tek sıralamıştı. "Yavaş nicel değişmelerden hız-

15 Lenin, *Collected Works*, 21. cilt, s. 54.

16 J. Stalin, *Anarchism or Socialism* (Moskova, 1950), s. 13.

lı ve ani nitel değişmelere geçiş bir gelişme yasasıysa, ezilen sınıfların yaptığı devrimlerin çok doğal ve kaçınılmaz olduğu da aşikârdır." Sonuç olarak, "kapitalizmden sosyalizme geçiş ve işçi sınıfının kapitalist boyunduruktan kurtulması, yavaş değişmelerle, reformlarla değil, ancak kapitalist sistemin nitelik değiştirmesiyle, devrimle gerçekleşebilir."[17]

Mutlak ideolojik meşruiyet için her şeyi yapmaya hazır olan Stalin, Sovyet devletinin icraatını Marksizm-Leninizm'in bilimsel prensiplerine ayrılmaz biçimde bağladı. "Bilim ve pratik faaliyet, teori ile pratik arasındaki bağ, aralarındaki birlik, proletarya partisinin yol gösterici yıldızı olmalıdır."[18] Ve böylece, bütün niyeti ve gayesi Stalin'in arzularına göre şekillenen Komünist Parti zorunlu olarak proletaryanın gerçek çıkarlarını temsil ettiğinden, uyguladığı her politika bu mantıkla Marksist mukaddesatın ideolojik onayına kavuşmuş oluyordu. Sovyet mantığını, en güzel Cornelius Castoriadis izah ediyor: "Eğer tarihin doğru bir kuramı varsa, eğer şeylerin içinde işleyen bir rasyonalite varsa, gelişmenin yönünü tayin etmeyi bu kuramın uzmanlarına, bu rasyonalitenin teknisyenlerine bırakmak gerektiği açıktır. Parti'nin mutlak iktidarının felsefi bir statüsü vardır... Eğer bu kavrayış doğru ise, o zaman bu iktidar mutlak olmak zorundadır."[19] Sovyet sisteminin demir kafesi öyle bir işliyordu ki, partinin aldığı kararlar derhal bilimsel hakikat haline geliyordu.

Arka planda yürütülen sindirme ve tasfiye politikalarıyla, Stalinci devlet, Marksist felsefenin nüanslarını ve karmaşıklığını, Rusya'daki bütün kültürel, bilimsel, politik ve hatta özel yaşamı etkisi altına alan katı, bütünleyici bir ortodoksluğa dönüştürdü.[20] Engels sosyalizmin yayılmasını Hıristiyanlığın ilk dönemleriyle karşılaştırmıştı. SSCB'deki tezahürü ise, kâfir avcılığının en kötü biçimine, komünist azizler korosu, ayinleri ve ritüelleriyle Ortaçağ Katolikliğine benziyordu. Hidayet, hakikat ve hayat sunan bu dinde kuşkulara yer yoktu, sadece kurtuluş vardı. Bu dinin kutsal kitabı, Marksist düşünceyle ilgili her konuda doğru parti çizgisini şart koşan ve inkârı suç sayılan Marksizm-Leninizm tefsiri, Stalin'in *Kısa Ders*'iydi. "Basıldı ve her yerde durmaksızın okutuldu," diye anlatıyordu Kolakowski. "Liselerde, yükseköğrenim kurumlarında, parti kurslarında, vs., öğretim olan her yerde Sovyet vatandaşının entelektüel gıdası *Kısa Ders*'ti."[21]

Sovyetler Birliği'nin coğrafi nüfuz alanı genişledikçe, şık kapakları ve kaliteli Moskova baskısıyla *Kısa Ders*'in on milyonlarca kopyası dünyanın dört

17 J. Stalin, *Dialectical and Historical Materialism* (Moskova, 1939), s. 12.

18 *A.g.e.*, s. 18.

19 Cornelius Castoriadis, *The Imaginary Institution of Society* (Cambridge, 1987), s. 59.

20 Bkz. Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia* (Londra, 2007), s. 155-156.

21 Kalakowski, *Main Currents of Marxism*, s. 862.

bir yanına dağıldı ve diyalektik materyalizmi 20. yüzyılın en etkili siyaset felsefesi haline getirdi. Phnom Penh'den Paris'e komünist çevrelerde hatmedilen kitabın buz gibi kesinliklerine, kuzey Londra'da Saint Pancras'ta Raphael Samuel adlı genç bir tarihçi de kendini kaptıracaktı. "Bir toplum bilimi olarak kendisini, tesadüfleri zorunluluk, neden-sonuç ilişkisini değiştirilemez varsayan, her şeyi kuşatan bir determinizm olarak sunuyordu." Samuel, Büyük Britanya Komünist Partisi'nin Londra muhitindeki yetişme dönemini anlattığı anılarında *Kısa Ders*'in etkisini şöyle aktarıyor: "Bir akıl yürütme biçimi olarak, bize a priori fikirler ve –eylem için hem bir rehber, hem de peygamberâne bir otorite kaynağı olan– evrensel yasalar sunuyordu." Ama Marksist felsefenin amacı hâlâ dünyayı değiştirmek olarak duruyordu. "Diyalektik derslerinde (nicel birikimlerin nitel sıçramasına örnek olarak suyun buharlaştığı) Engels'in çaydanlığı gibi, 'Pratikten Yoksun Teori Boş, Teoriden Yoksun Pratik Kördür!' kuşaklar boyunca Komünistler için Stalin'in en bildik vecizesi olagelmişti."[22] *Kısa Ders*, *Anti-Dühring*'ten, Plehanov'dan ve Marx'tan ziyade Engels'in yazdıklarından feyizlenen Lenin'den geniş alıntılara yer verirken, Sovyet güdümlü küresel komünist harekete yön veren felsefe de –artı değer teorisinden daha çok– diyalektik materyalizm olmuştu. Herbert Marcuse'nin 1950'lerde dile getirdiği gibi: "Sovyet Marksizminin diyalektiğini açıklamak üzere en çok atıf yapılan otorite mercii *Doğanın Diyalektiği*'ydi."[23]

Sorumuzu tekrar edersek, Engels, Marksizm-Leninizm bayrağı altında işlenen korkunç fiillerden sorumlu muydu? Yanıtımız, içinde bulunduğumuz şu tarihî özür dileme çağında bile, hayır olmak zorundadır. Tarihsel aktörlerin kuşaklar sonra işlemiş olduğu bu suçlara –politikalar onlar şerefine hayata geçirilmiş olsa bile– Marx ve Engels hiçbir koşulda ortak edilemez. Adam Smith'i Batılı serbest pazarın adaletsizliklerinden, Martin Luther'i modern Protestan evanjelizminin doğasından ya da Hazreti Muhammed'i Usame Bin Ladin'in katliamlarından sorumlu tutamayacağımız gibi, Stalin'in milyonlarca insanı tehcir edişini (ya da Mao'nun Çin'inde, Pol Pot'un Kamboçya'sında, Mengistu'nun Etiyopya'sında milyonlarca insanın öldürülmesini) iki tane 19. yüzyıl filozofunun hesabına yıkamayız. Üstelik itham salt anakronistik olduğu için de değil.

20. yüzyıl komünist partilerinin iktidarı ele geçirme biçimlerine taban tabana zıt bir yaklaşımla, Engels 1848'den itibaren daima, öncü kuvvet liderliğinde, yukarıdan aşağı devrim fikrine kuşkuyla yaklaşmıştı. Entelektüeller ya da profesyonel devrimciler yerine, bizzat işçi sınıfının yöneteceği bir partiden yana oldu ve proletaryanın sosyalizme, kendi kendisini tayin etmiş bir

22 Raphael Samuel, *The Lost World of British Communism* (Londra, 2007), s. 49, 94.

23 Herbert Marcuse, *Soviet Marxism: A Critical Analysis* (Londra, 1958), s. 144.

komünist cuntanın dayatmasıyla değil, kapitalist sistemin çelişkileri aracılığıyla ve siyasi bilincinin gelişmesiyle ulaşacağından emindi. Nitekim Mayıs 1894'te Friedrich Sorge'ye sitem ediyordu: "Buradaki Sosyal Demokrat Federasyon ile sizin Alman-Amerikan Sosyalistler; sadece bu iki parti Marx'ın gelişim teorisini –emekçinin kendi sınıf bilinci sayesinde değil de, inanç gibi tek seferde ve olduğu gibi boğazından aşağı boca edilerek ulaşacağı bir şeymiş gibi– katı bir ortodoksluğa indirgeme ayrıcalığını paylaşıyor."[24] Kitlelerin kurtuluşu, o kişi V. I. Lenin bile olsa, asla bir dış amilin, bir politik *deus ex machina*'nın ürünü olamazdı. Dahası, SPD'ye rehberliği sırasında da görüldüğü üzere, Engels ömrünün sonlarına doğru sosyalizme, (ayaklanmanın ahlâkî bir hak olduğu görüşünü koruyarak) barikatlarla değil seçim sandığı ile, barışçıl, demokratik yollarla ulaşılmasını savunuyordu. Rusya bağlamında, muhtemeldir ki Engels'in görüşleri, Bolşeviklerin iktidar tutkusundansa, Plehanov'un 1917 ertesinde, sosyalist devlete geçilmeden önce bir burjuva iktidarı ve kapitalist kalkınma dönemi olması gerektiğine dair "Menşevik" taleplerine daha yakın olurdu.

Anti-komünistlerle Marksist apolojistlerin karikatürize ettikleri gibi, Engels asla 20. yüzyıl Sovyet ideolojisinin yücelttiği, diyalektik materyalizmin dar görüşlü mekanik mimarı değildi. Engelscilikle Stalincilik arasında felsefi açıdan vicdana sığmaz bir uçurum bulunuyor: Biri açık, eleştirel ve insancıl bir bilimsel sosyalizm tahayyülü iken, diğeri herhangi bir etik kaideden yoksun bilimselci bir sosyalizmdi. John O'Neill'in de ileri sürdüğü gibi, 20. yüzyıl devlet Marksizmi ile Engels'in sosyalizmi arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Zira böyle bir ilişkinin varlığı Engels'in bilim anlayışının "metodolojik kesinlik" ve "doktriner ortodoksluk" içerdiği varsayımına dayanır ki, tarihsel materyalizm ve bilimsel tahkikat sözkonusu olduğunda Engels ikisini de kesinlikle reddetmiştir.[25] Stalin'in *Kısa Ders*'inin kapalı devre mantığı, daima mütecessis Engels'e küfür sayılır: Engels lafı ağza tıkan tavırlarının gerisinde, kışkırtıcı fikirlere meraklı, yenilikleri takip eden ve sıklıkla kendi pozisyonunu sorgulayan biriydi. "Bana göre, 'sosyalist toplum', daima kristalleşmiş halde kalan bir şey olarak değil; diğer bütün sosyal koşullar gibi, sürekli değişim ve dönüşüm içinde düşünülmesi gereken bir şeydir." Ağustos 1890 tarihli mektuplarından birinde böyle yazmıştı. "Bu devrimin süreç içinde, yani tedrici olarak yapılmasında kesinlikle beis görmüyorum."[26] Engels'in fikirleri Marx'a kıyasla birçok açıdan daha buluşsal (heuristic) ve daha az kemikleşmişti. *Anti-Dühring*'deki bilimsel tahkikatla ortaya koyduğu

24 MECW, 25. cilt, s. 80.

25 Bkz. John O'Neill, "Engels Without Dogmatism", Christopher J. Arthur (der.), *Engels Today* (Londra, 1996).

26 MECW, 49. cilt, s. 18.

en değerli sonucun, "bizleri, büyük olasılıkla insanlık tarihinin daha en başında olduğumuz için, bugünkü bilgimizin doğruluğu konusunda aşırı derecede güvensiz kılmak" olduğunu yazmıştı.[27] Bilimsel teorilerin yanılabilirliği konusunda proto-Popperci sayılabilecek bir tutum takınmıştı. "Koşulsuz doğruluk iddiasındaki bilgi, bir dizi görece yanlışın içinde ortaya çıkar; bir bilginin doğru çıkması insanlığın sonsuz varoluş süresi içinde belirlenir."[28] Tarihsel materyalizm konusunda ise, "her söylediğine İncil'den çıkma muamelesi yapılmamasını" istemiş, bir mektubunda da duruşunu net aktarmıştır: "Bizim tarih görüşümüz, araştırma için bir rehberdir sadece. Hegel'in modeline benzer yapılar kurmaya yarayan bir araç değildir."[29]

Engels'in ölümünden birkaç ay önce Alman ekonomist Werner Sombart'a çok açık bir şekilde ifade ettiği gibi, "Marx'ın anlayışı bir doktrin değil, bir yöntemdir. Hazır dogmalar vermez, daha ileri sorgulama için yardımcı olur ve bu araştırmalar için yöntem önerir."[30] Bunlar yeni bir Leviathan kurmaya can atan, dar kafalı, bütünleyici bir siyaset felsefecisinin sözleri olamaz. Üstelik Engels, Marksizmi hava geçirmeyecek derecede tartışmaya kapatmaya kalkışan, "bizim teorimizi ortodoks bir tarikatin katı dogmasına dönüştüren"[31] Marksist partileri –Hyndman'ın SDF'sini, SPD'nin Jungen fraksiyonunu ya da Amerika'daki Alman Sosyalist İşçi Partisi'ni– defalarca doğrudan eleştirmiştir. Marx gibi Engels de kendini nadiren dar, partizan anlamıyla Marksist olarak düşünmüştür. Aksine Engels Marksizme, bazı parti aparatçiklerinin çoktan yapmaya başladığı gibi paranoyak, korumacı bir kutsallık atfedilmeye ihtiyaç duymayan, çok daha büyük bir hakikat olarak yaklaşmıştır.

Ama Engels ve Sovyetler Birliği ile diğer yerlerdeki gayrimeşru müritleri arasındaki en temel fark, çıkış noktalarındaydı. Marx ve Engels siyaset felsefelerinin bilimsellik boyutunu 1860'lı ve 70'li yıllarda, Darwinciliğin ve doğa ile fizik bilimlerindeki ilerlemelerin ışığında, tarihsel materyalizmi yeniden tanımlama çabasının bir parçası olarak geliştirmişlerdi. Fikirlerini yeni ortaya çıkan popüler bilimle ilişkilendirmeye başladıklarında, teorinin ilk Hegel okumalarına kadar uzanan entelektüel çerçevesini çoktan oluşturmuşlardı. Sonraki kuşak sosyalistler ise, ideolojik olarak farklı bir menzilden başlamışlardı: Kautsky'nin deyişiyle, "onlar Hegel'den başladılar, ben Darwin'den."[32] İdeolojik uyanışlarını Charles Darwin, Herbert Spencer ve pozitivist Augus-

27 *A.g.e.*, 25. cilt, s. 80.

28 Friedrich Engels, *Anti-Dühring* (Pekin, 1976), s. 108.

29 MECW, 50. cilt, s. 267, 49. cilt, s. 8.

30 *A.g.e.*, 50. cilt, s. 461.

31 *A.g.e.*, s. 256.

32 Gustav Mayer, *Friedrich Engels: Eine Biographie* (Lahey, 1934), II. cilt, s. 448.

te Comte'un eserlerine borçlu olan Kautsky, Bernstein, Adler, Aveling, Plehanov, Lenin ve İkinci Enternasyonal'in siyasi liderleri gibiler, Marx ve Engels'i çok daha organik, evrimci bir perspektifle okumuşlardı.[33] İtalyan komünist Enrico Ferri'nin *Sosyalizm ve Pozitif Bilim*'i (1894), Ludwig Woltmann'ın *Darwinci Teori ve Sosyalizm*'i (1899), Karl Kautsky'nin hayli etkili olan *Etik ve Tarihsel Materyalizm*'i (1906) ve ("ilerleme ve evrim fikrinin tamamen toplum bilincine nüfuz ettiğini" düşünen) Lenin'in başta alıntı yaptığımız çalışması, Darwincilik ile Marksizmi açıkça birleştiren komünist yazına katkılardan sadece birkaçıdır. Bu eserler, Engels'in ölümünden sonra inşa edilen ve 19. yüzyıl Marksizmi'nden, ortodoks Sovyet tarihsel materyalizmine giden, entelektüel açıdan hayatî önemi haiz köprüydü. Engels'in farklı felsefi ve bilimsel varsayımlarla beslenmiş farklı kuşaklar tarafından nasıl okunduğu, onun sorumlu tutulamayacağı, bu kitabın yazarının da esas gayesi dahilinde olmayan bir konudur.

Aynı ölçüde önemli bir husus da, Engels'in kişi olarak sahip olduğu – metinlerinde gelişigüzel ortaya çıkan– asli özelliklerin, Marksizm-Leninizmin küstah zalimliğiyle taban tabana zıt oluşuydu. Engels sıradan bir "iyi adam"dan fazlasıydı. Bilimsel tutkuları, akılcı ve rasyonel ilerlemeye inancı, teknolojik gelişmelerden duyduğu coşkuya rağmen, Engels hem (Marx ve kendi yaklaşımını bilinçli olarak karşısında konumlandırdığı) ütopyacı sosyalist geleneğin, hem de delikanlılığında terk ettiği Protestan eskatoloji mirasının unsurlarını da korumuştu. Hedefinde daima, küresel sınıf savaşının diyalektik zirvesi vardı: devletin sararıp solması, insanlığın özgürleşmesi ve insanın doyuma ulaştığı, cinsel olanakların serbest bırakıldığı bir emekçi cenneti – özetle, zorunluluklar krallığından özgürlükler krallığına sıçrayış. Ne Düzleyici ne devletçi, hayatın güzelliklerine âşık, bireyselliğin ateşli savunucusu ve edebiyatta, kültürde, sanatta ve müzikte müsademe-i efkâr yanlısı bu adam, Stalinciliğin babası olduğunu iddia edenler olmasına rağmen, 20. yüzyıl Sovyet komünizmine, imkânı yok, razı gelemezdi.

Ama mevcut durumu da kabullenmezdi. 20. yüzyılın Marksizm-Leninizm eklentilerinden, sosyal adalet kuyusunu zehirleyen bu "diktatoryal sapmadan" kurtulur ve 19. yüzyıl Avrupa'sının sahih Engels'ine dönebilirsek, o zaman çok farklı, şaşırtıcı derecede çağdaş bir ses yeniden ortaya çıkar. Engels Manchester tekstil sanayisindeki rakımlı mevzisinden bakıp, vahşi kapitalizmin gerçek yüzünü, pek az sosyalistin becerebileceği kadar iyi görmüştü. 1989 sonrasındaki liberal serbest ticaret ütopyamız ve Batı demokrasi-

33 David Stack'ın da yorumladığı üzere, gelecek yarım yüzyılda ortaya çıkan sosyalizm ve sosyalist hareket, Darwinciliğin "zihin haritası"nın kurumsallaşmış bir parçası olduğu bir çağda şekillenip olgunlaşmıştı. David Stack, *The First Darwinian Left* (Cheltenham, 2003), s. 2. Ayrıca bkz. Gareth Stedman Jones, "Engels and the History of Marxism", Eric Hobsbawm (der.), *The History of Marxism* (Brighton, 1982), 1. cilt.

si, dinî ortodoksluk ve serbest piyasa köktenciliğinin baskısı altında lime lime olurken, Engels'in eleştirisi çağlar ötesinden duyulur: İktidar ve sermayenin danışıklı dövüşü; şirketlerin ucuz emek ve niteliksiz işgücüne kaçışı; ailenin piyasanın ihtiyaçları etrafında yeniden kurgulanması; geleneğin modernite karşısında önlenemez gerileyişi; sömürgecilik ve kapitalizmin hayatî kesişmeleri; sanayi kompleksinin bir parçası olarak ordu ve hatta sermayenin taleplerinin dayattığı şehir tasarımlarımız. Ama asıl dünya borsaları ve bankacılık sistemindeki son gelişmeler Engels'in eleştirilerini dikkate şayan kılar. "Mevcut küresel finans krizi ... denetimsiz serbest piyasa teolojisinin başarısızlığını daha da derinleştiriyor ve Birleşik Devletler hükümetini bile 1930'lardan bu yana unutulmuş kamusal önlemleri almaya zorluyor." Eric Hobsbawm'ın 2008'deki değerlendirmesi böyleydi. Engels'in tekelci kapitalizmin ve finansal birikimin tehlikelerine dikkat çekmesi ve "çöküş" eğilimine vurgusuyla *Kapital*'in üçüncü cildinin sağgörülü redaksiyonu, nihayet meyvelerini veriyor olabilirdi. Mevcut iklimde Marksist düşüncenin canlanması, Hobsbawm'a göre, "kendi ürettiği, periyodik –siyasi ve sosyal boyutları da olan– ekonomik krizlerle işlemekte olan kapitalist gelişimin merkezindeki istikrarsızlığı" yeniden analiz etmek anlamına geliyor.[34]

Engels'in kapitalizmin yıkıcı süreçlerine yönelik amansız eleştirisi, esas konusunu düzenlenmemiş küresel piyasalar özelinde bulur. "Malların ucuz fiyatları, tekmil Çin Seddi'ni yerle bir edecek ağır toplardır," diye açıklar *Komünist Manifesto*. "Bütün ulusları, yok olup gitmek istemiyorlarsa, burjuva üretim biçimini benimsemeye zorlar; onları kendisinin uygarlık adını verdiği şeyi ithal etmeye, yani burjuvalaşmaya zorlar." Marx ve Engels bugün olsa muhtemelen *salt* küreselleşme karşıtlığını mantıksız bulurlardı. Yine de Engels'in kapitalizmin insani maliyetine ilişkin eleştirisini, en iyi, küreselleşmenin sorunlarını en ağır yaşayan ülkeler –özellikle de piyasa ekonomileri gelişmekte olan Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin, yani "BRIC"– doğruluyor. Çünkü toplumsal ilişkileri dönüştüren, eski âdet ve alışkanlıkları yok eden, köyleri şehirlere, atölyeleri fabrikalara çeviren vahşi kapitalizmin ve kafa göz yaran sanayileşmenin dehşeti, bu ülkelerde on dokuzuncu yıldaki örneklerinden farksız bir barbarlıkla sergileniyor. "Dünyanın imalathanesi" olma iddiasındaki Çin'de, Guandong Eyaleti Münhasır Ekonomik Bölgesi'ndeki hava kirliliği, kötü sağlık koşulları, siyasi direniş ve toplumsal huzursuzluk, Engels'in Manchester ve Glasgow tasvirlerine ürkütücü derecede benziyor. Akademisyen Ching Kwan Lee'nin yapmış olduğu gibi, sizler de karşılaştırabilirsiniz. İşte Engels'in 1840'ların bir pamuk fabrikasındaki çalışma koşullarına dair aktardıkları:

34 http://www.marxsite.com/Hobsbawm_Grundrisse.html

> Pamuk ve keten ipliği eğirme fabrikalarında, içi havada uçuşan hav ve tozla dolmuş birçok oda bulunur... Çalışanın tabii ki seçme şansı yoktur... Fabrika tozunu solumanın olağan sonuçları kan tükürmek, zorlukla ve hırıltılı nefes alıp vermek, göğüs ağrısı, öksürme ve uykusuzluktur... Makinelerle dolu odalarda çalışan işçilerin başına kazalar gelir... En yaygın kaza parmağın eklem yerinden kopmasıdır. Manchester'da bedenleri deforme olmuş çok sayıda insan görmekle kalmaz, bütün bir kolunu, bacağını ya da ayağını kaybederek sakatlanmış çok sayıda işçiye de rastlarsınız.

Bu da 2000 yılında Shenzhen'de Çinli bir göçmen işçinin tanıklığı:

> Belli bir vardiya düzeni yok. Çalışma süresi en az on iki saat. Son anda gelen talimatlarla otuz saatten ya da daha fazla aralıksız çalışmak zorundayız. Gece ve gündüz ... hiç durmadan çalıştığımız en uzun vardiya kırk saat sürmüştü... Çok yorucu, çünkü kot kumaşını çekerek düzleştirmek için sürekli ayakta durmamız gerekiyor. Bacaklarımız daima ağrıyor. Dükkânın içinde oturacak yer yok. Yemek molasında dahi makineler durmuyor. Üçer kişilik grupta, sırayla her seferinde bir kişi dönüşümlü yemek yiyor... Dükkânın zemini kalın bir toz tabakasıyla kaplı. Gece gündüz içeride çalışmaktan vücutlarımız kardı... İzin alıp işe ara verdiğimde, tükürüğüm simsiyah.[35]

Bu kadar çıplak bir sömürüye Çin Komünist Partisi tarafından aktif olarak izin verildiğini bilmek, meseleye dehşet verici bir ironi katıyor.

Engels'in muhayyilesindeki toplum asla bu değildi. Barmen'in kastar atölyelerindeki varlık ve yokluğu, sefalet ve onur kırıcı koşulları gördüğü gençlik yıllarından itibaren, modern çağda insanlık için daha onurlu bir yer bulunacağından hiç kuşku duymamıştı. Marx için de, onun için de, kapitalizmin ürettiği memnuniyet verici bolluk, daha adil bir sistemle bölüşülmeyi hak ediyordu. Dünyanın dört bir yanındaki milyonlarca insan için bu umut bakidir. Victoria döneminin o mümtaz fedakârlık ve çelişki abidesi Friedrich Engels, Berlin Duvarı'nın yıkılmasının ve devlet komünizminin çökmesinin yirmi küsur yıl ardından, bugün hayatta olsaydı, bir kez daha aynı kehanette bulunur, olumsuzlamanın olumsuzlanacağını ve sevgili dostu Marx'ın vaadinin gerçek olacağını söylerdi.

35 Ching Kwan Lee, *Against the Law: Labour Protests in China's Rustbelt and Sunbelt* (Berkeley, 2007), s. 235.

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Karl Marx, Frederick Engels Collected Works, cilt 2-50 (Progress Publishers, Moskova; International Publishers, New York ve Lawrence & Wishart, Londra işbirliğiyle, 1975-2004).

Karl Marx, Friedrich Engels Werke (Berlin, 1964-1969).

Arnold, R. A., *The History of the Cotton Famine* (Londra, 1864).

Aveling, E., *The Student's Marx* (Londra, 1907).

Balzac, H. de, *Old Goriot* (Harmondsworth, 1951).

Banfield, T. C., *Industry of the Rhine* (New York, 1969).

Bax, E. B., *Reminiscences and Reflections of a Mid and Late Victorian* (Londra, 1918).

Beer, M., *Fifty Years of International Socialism* (Londra, 1935).

Bernstein, E., *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist* (Londra, 1921).

Black, F. G. ve Black, R. M. (der.), *The Harney Papers* (Assen, 1969).

Born, S., *Erinnerungen eines Achtundvierzigers* (Leipzig, 1898).

Burke, E., *Reflections on the Revolution in France* (Harmondsworth, 1986).

Carlyle, T., *Selected Writings* (Harmondsworth, 1986).

—, *Past and Present* (New York, 1965).

Cooper, T., *The Life of Thomas Cooper, Written by Himself* (Londra, 1873).

The Daughters of Karl Marx: Family Correspondence, 1866-1898 (Londra, 1982).

de Tocqueville, A., *Journeys to England and Ireland* (Londra, 1958).

Disraeli, B., *Coningsby* (Londra, 1963).

Dronke, E., *Berlin* (Frankfurt, 1846).

Dühring, E., *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus* (Leipzig, 1879).

Engels, F., *The Condition of the Working Class in England* (Harmondsworth, 1987).

—, *Anti-Dühring* (Pekin, 1976).

—, *Dialectics of Nature* (Londra, 1940).

Faucher, L., *Manchester in 1844* (Manchester, 1844).

Fourier, C., *The Theory of the Four Movements* (Cambridge, 1996).

F. Engels' Briefwechsel mit K. Kautsky (Viyana, 1955).

Friedrich Engels, Paul and Laura Lafargue: Correspondence (Londra, 1959).

Gaskell, E., *Mary Barton* (Harmondsworth, 1996).

Hecker, C., *Der Aufstand in Elberfeld im Mai 1849 und mein Verhaltniss zu demselben* (Elberfeld, 1849).

Hegel, G. W. F., *Philosophy of Right* (Oxford, 1942).

Heine, H., *Sämmtliche Werke* (Hamburg, 1867).

Herzen, A., *My Past and Thoughts* (Londra, 1968).

Hess, M., *Rom und Jerusalem* (Leipzig, 1899).

—, *Philosophische und sozialistische Schriften* 1837-1850 (Liechtenstein, 1980).

—, *Briefwechsel* (Amsterdam, 1959).

Hyndman, H., *The Record of an Adventurous Life* (1911) (New York, 1984).

Jones, W. H., (Geoffrey Gimcrack), *Gimcrackiana, or Fugitive Pieces on Manchester Men and Manners* (Manchester, 1833).

Kay, J. P., *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester* (Manchester, 1969).

Kliem, M., *Friedrich Engels: Dokumente seines Lebens* (Leipzig, 1977).

Knieriem, M. (der.), *Die Herkunft des Friedrich Engels: Briefe aus der Verwandtschaft*, 1791-1847 (Trier, 1991).

Körner, H. J. M., *Lebenskämpfe in der Alten und Neues Welt* (Zürih, 1866).

Leach, J., *Stubborn Facts from the Factories by a Manchester Operative* (Londra, 1844).

Lenin, V. I., *Collected Works* (Londra, 1960-1970), cilt 1-45.

Liebich, A. (der.), *Selected Writings of August Cieszkowski* (Cambridge, 1979).

Liebknecht, W., *Karl Marx: Biographical Memoirs* (New York, 1968).

Marx, K., *Early Writings* (Harmondsworth, 1992).

—, *Capital*, I. cilt (Harmondsworth, 1990).

—, *The Early Texts* (Oxford, 1971).

—, *On Colonialism* (Moskova, 1968).

Marx, K. ve Engels, F., *On Ireland* (Londra, 1971).

Mayhew, H., *The Morning Chronicle Survey of Labour and the Poor: The Metropolitan Districts* (Londra, 1980).

Muller, M. F., *My Autobiography: A Fragment* (New York, 1991).

Pagenstecher, C. H. A., *Lebenserinnerungen von Dr med. C. H. Alexander Pagenstecher* (Leipzig, 1913).

Parkinson, R., *On the Present Condition of the Labouring Poor in Manchester* (Manchester, 1841).

Reminiscences of Marx and Engels (Moskova, 1958).

Roscoe, H. E., *The Life and Experiences of Sir Henry Enfield Roscoe Written by Himself* (Londra, 1906).

The Sack; or, Volunteers" Testimonial to the Militia (Londra, 1862).

Saunders, W. S., *Early Socialist Days* (Londra, 1927).

Southey, R., *Letters from England by Don Manuel Alvarez Espriella* (Londra, 1808).

Stael, M. de, *Germany* (Londra, 1813).

Stalin, J., *Leninism* (Moskova, 1940).

—, *Anarchism or Socialism* (Moskova, 1950).

—, *Dialectical and Historical Materialism* (Moskova, 1939).

Stirner, M., *The Ego and Its Own* (Cambridge, 1995).

Sue, E., *The Mysteries of Paris* (Cambridge, 1989).

Taine, H., *Notes on England* (Londra, 1957).

Watts, J., *The Facts of the Cotton Famine* (Londra, 1866).
—, *The Facts and Fictions of Political Economists* (Manchester, 1842).
Webb, B., *My Apprenticeship* (Londra, 1926).
Weerth, G., *Sämmtliche Werke* (1956-1957).
The Writings of the Young Marx, çev. ve der. Lloyd D. Easton ve Kurt H. Guddat (New York, 1967).

Arşivler

Engels-Haus, Wuppertal.
International Institute of Social History, Amsterdam.
Marx Memorial Library, Londra.
The National Archives, Kew.
People's History Museum, Manchester.
Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri, Moskova.
Eyalet Arşivleri, Wuppertal.
Working Class Movement Library, Salford.

Dergi ve Gazeteler

Economist.
Elberfelder Zeitung.
Encounter.
Endeavour.
Hansard.
Irish Democrat.
Justice.
Labour Leader.
London Review of Books.
Manchester Guardian.
Manchester Times.
Nachrichten des Gebietskomitees der KP(B)SU und des Zentralkomitees der ASRR der Wolgadeutschen.
Neue Rheinische Zeitung.
New York Review of Books.
New York Times.
Philosophical Quarterly.
Reasoner.
Rote Jugend. Organ des GK des LKJVSU der ASRRdWD.
Salford Star.
Sphinx.
Trudovaia pravda. Ezhednevnaia gazeta Obkoma VKP(b), TsIK i Sovprofa ASSRNP.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Arthur, C. J. (der.), *Engels Today* (Londra, 1996).
Attali, J., *Karl Marx ou l'esprit du monde* (Paris, 2005).
Avineri, S., *Moses Hess* (Londra, 1968).
—, *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge, 1968).
Ball, T. ve Farr, J., *After Marx* (Cambridge, 1984).

Barrett, M., "Introduction", *The Origin of the Family, Private Property and the State* (Harmondsworth, 1986).
Beecher, J. ve Bienvenu, R., *The Utopian Vision of Charles Fourier* (Londra, 1975).
Beiser, F. C., *The Cambridge Companion to Hegel* (Cambridge, 1993).
Berger, M., *Engels, Armies and Revolution* (Connecticut, 1977).
Berger, S., *Social Democracy and the Working Class in 19th and 20th Century Germany* (Harlow, 2000).
Berlin, I., *Against the Current* (Londra, 1997).
—, *Karl Marx: His Life and Environment* (Oxford, 1978).
—, *The Life and Opinions of Moses Hess* (1959).
Bigler, R. M., *The Politics of German Protestantism* (Berkeley, 1972).
Blackbourn, D., *The Fontana History of Germany* (Londra, 1997).
Blanchard, M. E., *In Search of the City* (Stanford, 1985).
Blyth, H. E., *Through the Eye of a Needle* (Manchester, 1947).
Bradshaw, L. D., *Visitors to Manchester* (Manchester, 1987).
Brazill, W. J., *The Young Hegelians* (Londra, 1970).
Briggs, A., *Victorian Cities* (Londra, 1990).
—, *Chartist Studies* (Londra, 1959).
Bull, S., *"Volunteer!" The Lancashire Rifle Volunteers 1859-1885* (Lancashire, 1993).
Calhoun, C. W., *The Gilded Age: Essays on the Origins of Modern America* (Delaware, 1996).
Carlton, G., *Friedrich Engels: The Shadow Prophet* (Londra, 1965).
Carr, E. H., *Michael Bakunin* (Londra, 1975).
Carver, T., *The Cambridge Companion to Marx* (Cambridge, 1991).
—, *Friedrich Engels: His Life and Thought* (Londra, 1991).
—, *Marx and Engels: The Intellectual Relationship* (Brighton, 1983).
—, *Engels* (Oxford, 1981).
Castoriadis, C., *The Imaginary Institution of Society* (Cambridge, 1987).
Claeys, G., *Citizens and Saints* (Cambridge, 1989).
Clark, C., *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londra, 2006).
Cole, G. D. H., *Chartist Portraits* (Londra, 1941).
Cummins, I., *Marx, Engels and National Movements* (Londra, 1980).
Davis, M., *City of Quartz* (Londra, 2006).
—, *Planet of Slums* (Londra, 2006).
Deak, I., *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians* (New York, 1979).
Desai, M., *Marx's Revenge: The Resurgence of Capitalism and the Death of Statist Socialism* (Londra, 2002).
Evans, R. ve von Strandmann, P. (der.), *The Revolutions in Europe 1848-1849* (Oxford, 2000).
Farnie, D. A., *The English Cotton Industry and the World Market 1815-1896* (Oxford, 1979).
Fergusson, G., *The Green Collars: The Tarporley Hunt Club and Cheshire Hunting History* (Londra, 1993).
Figes, O., *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia* (Londra, 2007).
Foot, P., *Red Shelley* (Londra, 1984).
Fortescue, W., *France and 1848* (Oxford, 2005).
Foster, R. F., *Modern Ireland* (Londra, 1989).
Friends of Chalk Farm Library, *Primrose Hill Remembered* (Londra, 2001).
Frow, E. ve Frow, R., *Frederick Engels in Manchester* (Salford, n.d.).

—, *The New Moral World: Robert Owen and Owenism in Manchester and Salford* (Salford, 1986).
Gallie, W. B., *Philosophers of Peace and War* (Cambridge, 1978).
Gemkow, H., vd., *Frederick Engels: A Biography* (Dresden, 1972).
Glasier, J. B., *William Morris and the Early Days of the Socialist Movement* (Londra, 1921).
Gould, S. J., *Ever Since Darwin* (Londra, 1978).
Greaves, R., *Foxhunting in Cheshire* (Kent, 1964).
Gunn, S., *The Public Culture of the Victorian Middle Class* (Manchester, 2000).
Hahn, H. J., *The 1848 Revolutions in German-Speaking Europe* (Londra, 2001).
Hammen, O. J., *The Red "48ers* (New York, 1969).
Hannay, A., *Kierkegaard: A Biography* (Cambridge, 2001).
Hayek, F. A. von, *The Counter-Revolution of Science* (Illinois, 1952).
Heijenoort, J. van, *Selected Essays* (Napoli, 1985).
Heinig, K., *Carl Schorlemmer: Chemiker und Kommunist Ersten Ranges* (Leipzig, 1974).
Hellman, R., *Berlin: The Red Room and White Beer* (Washington, DC, 1990).
Henderson, P., *William Morris: His Life, Work and Friends* (Londra, 1973).
Henderson, W. O., *Marx and Engels and the English Workers* (Londra, 1989).
—, *The Life of Friedrich Engels* (Londra, 1976).
—, *The Lancashire Cotton Famine* (Manchester, 1969).
—, *Engels as Military Critic* (Manchester, 1959).
Henderson, W. O. ve Chaloner, W. H., *The Condition of the Working Class in England* (Oxford, 1958).
Hirsch, H., *Friedrich Engels in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Hamburg, 1968).
Hobsbawm, E. J., *Industry and Empire* (Londra, 1990).
—, (der.), *The History of Marxism* (Brighton, 1982).
Holmes, R., *Shelley: The Pursuit* (Londra, 1987).
Howe, A., *The Cotton Masters* (Oxford, 1984).
Hunley, J. D., *The Life and Thought of Friedrich Engels* (Londra, 1991).
Hunt, R. N., *The Political Ideas of Marx and Engels* (Pennsylvania, 1974).
Hunt, T., *Building Jerusalem: The Rise and Fall of the Victorian City* (Londra, 2004).
Ionescu, G. (der.), *The Political Thought of Saint-Simon* (Oxford, 1976).
Ivanon, N. N., *Frederick Engels: His Life and Work* (Moskova, 1987).
Jenkins, M., *Frederick Engels in Manchester* (1951).
Johnston, F. R., *Eccles* (Eccles, 1967).
Jones, C., *Paris: Biography of a City* (Londra, 2004).
Judt, T., *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century* (Londra, 2008).
Kapp, Y., *Eleanor Marx* (Londra, 1972, 1976): I. cilt: "Family Life" (1972); II. cilt: "The Crowded Years" (1976).
Kargon, R. H., *Science in Victorian Manchester* (Manchester, 1977).
Katznelson, I., *Marxism and the City* (Oxford, 1992).
Kidd, A., *Manchester* (Keele, 1996).
Kiernan, V. G., *Marxism and Imperialism* (Londra, 1974).
Knierim, M. (der.) *Uber Friedrich Engels: Privates, Offentliches und Amtliches Aussagen und Zeugnisse von Zeitgenossen* (Wuppertal, 1986).
Koch, F. C., *The Volga Germans* (Pennsylvania, 1977).
Koestler, A., vd., *The God That Failed* (Londra, 1965).
Kolakowski, L., *Main Currents of Marxism* (Londra, 2005).

Krieger, L. (der.), *The German Revolutions* (Chicago, 1967).
Kuczynski, J., *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (Berlin, 1960).
Kupisch, K., *Vom Pietismus zum Kommunismus: Historische Gestalten, Szenen und Probleme* (Berlin, 1953).
Lee, C. K., *Against the Law: Labour Protests in China's Rustbelt and Sunbelt* (Berkeley, 2007).
Levin, M., *Marx, Engels and Liberal Democracy* (Londra, 1989).
Mann, G., *The History of Germany since 1789* (Londra, 1996).
Mansel, P., *Paris between Empires* (Londra, 2001).
Manuel, F. E., *The Prophets of Paris* (Harvard, 1962).
Marcus, S., *Engels, Manchester and the Working Class* (Londra, 1974).
Marcuse, H., *Soviet Marxism: A Critical Analysis* (Londra, 1958).
Mayer, G., *Friedrich Engels: Eine Biographie* (Lahey, 1934).
—, *Friedrich Engels* (Londra, 1936).
McLellan, D., *Karl Marx - A Biography* (Londra, 1995).
—, *Karl Marx: His Life and Thought* (Londra, 1983).
—, *Engels* (Sussex, 1977).
—, *The Young Hegelians and Karl Marx* (Londra, 1969).
—, (der.), *Karl Marx: Interviews and Recollections* (Londra, 1981).
Messinger, G. S., *Manchester in the Victorian Age* (Manchester, 1985).
Miller, S. ve Potthoff, H., *A History of German Social Democracy* (New York, 1986).
Millett, K., *Sexual Politics* (Londra, 1970).
Moggach, D. (der.), *The New Hegelians: Politics and Philosophy in the Hegelian School* (Cambridge, 2006).
Nova, F., *Friedrich Engels: His Contribution to Political Theory* (Londra, 1968).
Noyes, P. H., *Organization and Revolution: Working-Class Associations in the German Revolution of 1848-1849* (Princeton, 1966).
Old, H. O., *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church* (Cambridge, 1998).
Olsen, D. J., *The Growth of Victorian London* (Londra, 1976).
Payne, R. (der.), *The Unknown Karl Marx* (Londra, 1972).
Pelling, H., *Origins of the Labour Party* (Oxford, 1965).
Perkin, H., *Origins of Modern English Society* (Londra, 1991).
Pickering, P., *Chartism and the Chartists in Manchester and Salford* (Londra, 1995).
Pinkney, D. H., *Decisive Years in France 1840-1847* (Princeton, 1986).
Prawer, S. S., *Karl Marx and World Literature* (Oxford, 1978).
Read, A. ve Fisher, D., *Berlin* (Londra, 1994).
Richie, A., *Faust's Metropolis* (Londra, 1999).
Rigby, S. H., *Engels and the Formation of Marxism* (Manchester, 1992).
Rosdolsky, R., *Engels and the "Nonhistoric" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848* (Glasgow, 1986).
Rowbotham, S., *Edward Carpenter: A Life of Liberty and Love* (Londra, 2008).
Ryazonov, D., *Marx and Engels* (Londra, 1927).
Samuel, R., *The Lost World of British Communism* (Londra, 2007).
Sassoon, D., *One Hundred Years of Socialism* (Londra, 1996).
Sayers, J., Evans, M. ve Redclift, N., *Engels Revisited: New Feminist Essays* (Londra, 1987).
Service, R., *Comrades: A World History of Communism* (Londra, 2007).

Sheehan, H., *Marxism and the Philosophy of Science: A Critical History* (Atlantic Highlands, NJ, 1993).
Sheehan, J. J., *German History, 1770-1866* (Oxford, 1989).
Singer, P., *Hegel* (Oxford, 1983).
—, *A Darwinian Left* (Londra, 1999).
Sperber, J., *Rhineland Radicals* (Princeton, 1991).
— (der.), *Germany 1800-1870* (Oxford, 2004).
Stack, D., *The First Darwinian Left* (Cheltenham, 2003).
Stedman Jones, G., "Introduction", *The Communist Manifesto* (Harmondsworth, 2002).
Steger, M. B. ve Carver, T. (der.), *Engels after Marx* (Manchester, 1999).
Stepelevich, L. (der.), *The Young Hegelians* (Cambridge, 1983).
Stokes, J. (der.), *Eleanor Marx: Life, Work, Contacts* (Aldershot, 2000).
Taylor, R., *Berlin and Its Culture* (Londra, 1997).
Thompson, E. P., *The Poverty of Theory and Other Essays* (Londra, 1978).
—, *William Morris* (Londra, 1977).
Tombs, R., *The Paris Commune* (Londra, 1999).
Toews, J. E., *Hegelianism: The Path Toward Dialectical Humanism, 1805-1841* (Cambridge, 1980).
Trachtenberg, A., *The Incorporation of America* (New York, 1982).
Ullrich, H., *Der Junge Engels* (Berlin, 1961).
Webster, A. D., *The Regent's Park and Primrose Hill* (Londra, 1911).
Wheen, F., *Karl Marx* (Londra, 1999).
Whitfield, R., *Frederick Engels in Manchester: The Search for a Shadow* (Salford, 1988).
Wilson, E., *To the Finland Station* (Londra, 1991).
Zipes, J., *The Brothers Grimm* (Londra, 2002).

Makaleler

Adamiak, R., "Marx, Engels and Dühring", *Journal of the History of Ideas*, 35, 1 (1974).
Cadogan, P., "Harney and Engels", *International Review of Social History*, 10 (1965).
Carver, T., "Engels's Feminism", *History of Political Thought*, 6, 3 (1985).
Claeys, G., "The Political Ideas of the Young Engels, 1842-1845", *History of Political Thought*, 6, 3 (1985).
—, "Engels' Outlines of a Critique of Political Economy (1843) and the Origins of the Marxist Critique of Capitalism", *History of Political Economy*, 16, 2 (1984).
Cohen-Almagor, R., "Foundations of Violence, Terror and War in the Writings of Marx, Engels and Lenin", *Terrorism and Political Violence* 3, 2 (1991).
Gemkow, H., "Fünf Frauen an Engels' Seite", *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 37, 4 (1995).
Kapp, Y., "Frederick Demuth: New Evidence from Old Sources", *Socialist History*, 6 (1994).
Kessler, M., "Engels' Position on Anti-Semitism in the Context of Contemporary Socialist Discussions", *Science & Society*, 62, 1 (1998).
Kitchen, M., "Friedrich Engels' Theory of War", *Military Affairs*, 41, 1 (1977).
Krishnamurthy, A., "'More Than Abstract Knowledge': Friedrich Engels in Industrial Manchester", *Victorian Literature and Culture*, 28, 2 (2000).
Levine, N., "The Engelsian Inversion", *Studies in Soviet Thought*, 25 (1983).
—, "Marxism and Engelsism", *Journal of the History of the Behavioural Sciences*, 11, 3 (1973).
McGarr, P., "Engels and Natural Science", *International Socialism*, 65, 2 (1994).
Neimanis, G. J., "Militia vs. the Standing Army in the History of Economic Thought from Adam Smith to Friedrich Engels", *Military Affairs*, 44, 1 (1980).

O'Boyle, L., "The Problem of an Excess of Educated Men in Western Europe, 1800-1850", *Journal of Modern History* 42, 4 (1970).

Paul, D., "'In the Interests of Civilization': Marxist Views of Race and Culture in the Nineteenth Century", *Journal of the History of Ideas*, 42, 1 (1981).

Rubinstein, W. D., "The Victorian Middle Classes: Wealth, Occupation, and Geography", *Economic History Review*, 30, 4 (1977).

Smethhurst, J. B. "Ermen and Engels", *Marx Memorial Library Quarterly Bulletin*, 41 (1967).

Stedman Jones, G., "The Limitation of Proletarian Theory in England before 1850", *History Workshop*, 5 (1978).

—, "Engels and the End of Classical German Philosophy", *New Left Review*, 79 (1973).

Stepelevich, L., "The Revival of Max Stirner," *Journal of the History of Ideas*, 35, 2(1974).

Thackray, A., "Natural Knowledge in Cultural Context: The Manchester Model", *American Historical Review*, 69 (1974).

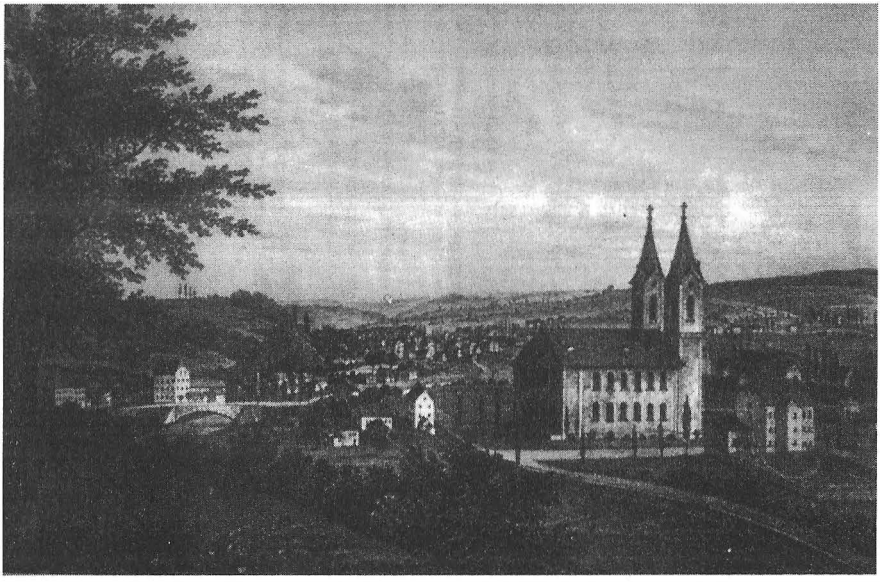
Vollgraf, C.-E. ve Jungnickel, J., "Marx in Marx's Words?", *International Journal of Political Economy*, 32, 1 (2002).

Wittmütz, V., "Friedrich Engels in der Barmer Stadtschule 1829-1834" *Nachrichten aus dem Engels-Haus*, 3 (1980).

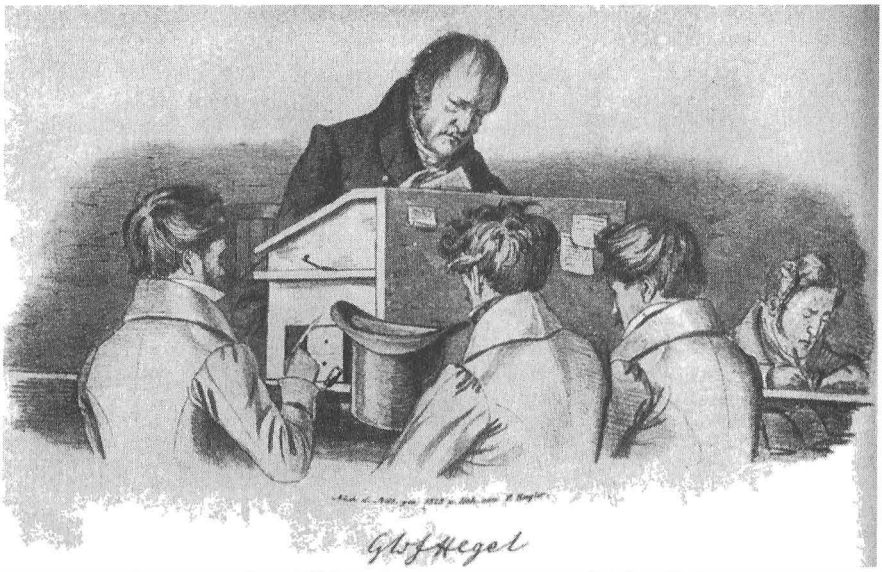
Albüm

Friedrich ile Elise Engels: Burjuva aile namusunun örnek çifti (Engels Haus Museum - Engels Evi Müzesi, Wuppertal).

"Gericilerin Siyon'u": 1800'lerin başında Engels'in memleketi, Barmen (Engels Haus Museum - Engels Evi Müzesi, Wuppertal).

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1828 yılında Berlin Üniversitesi'nde ejderha tohumlarını ekerken (Franz Kugler'ın taş baskı resmi / AKG, Londra).

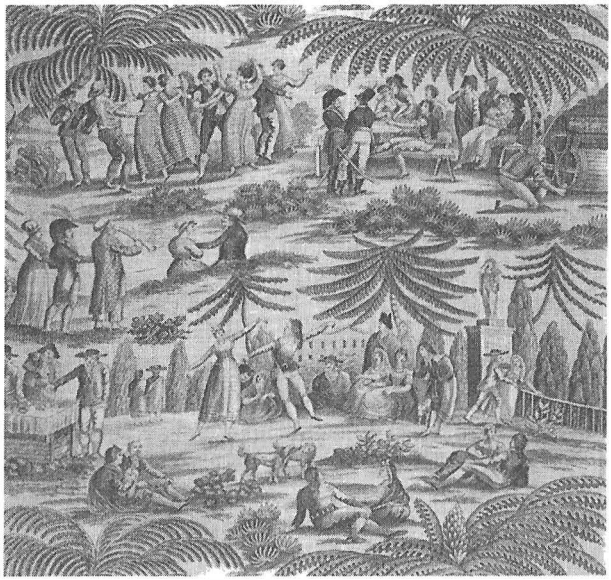
"Bir nefesle çelişkiyi toza çevirmişti." Ludwig Feuerbach, Hıristiyanlığın Özü'*nün yazarı (AKG, Londra).*

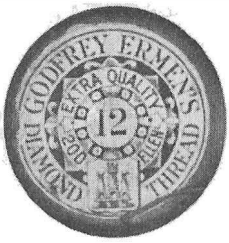
"Vahşi kara yabandomuzu", "hınzır serseri", "Mağribi": Genç Karl Marx (RIA Novosti).

"Şu sıralar zamanımın çoğunu felsefe ve eleştirel teolojiyle geçiriyorum."
On dokuz yaşında, maceraperest bir entelektüel. Engels'in otoportresi, 1839 (Topfoto).

"Pamuk Kral": Pamuk ticaretinin uygarlaştırıcı mucizelerini tasvir eden, John Marshall & Oğulları'nın fabrikasından bir tasarım (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / Whitworth Gallery, Manchester).

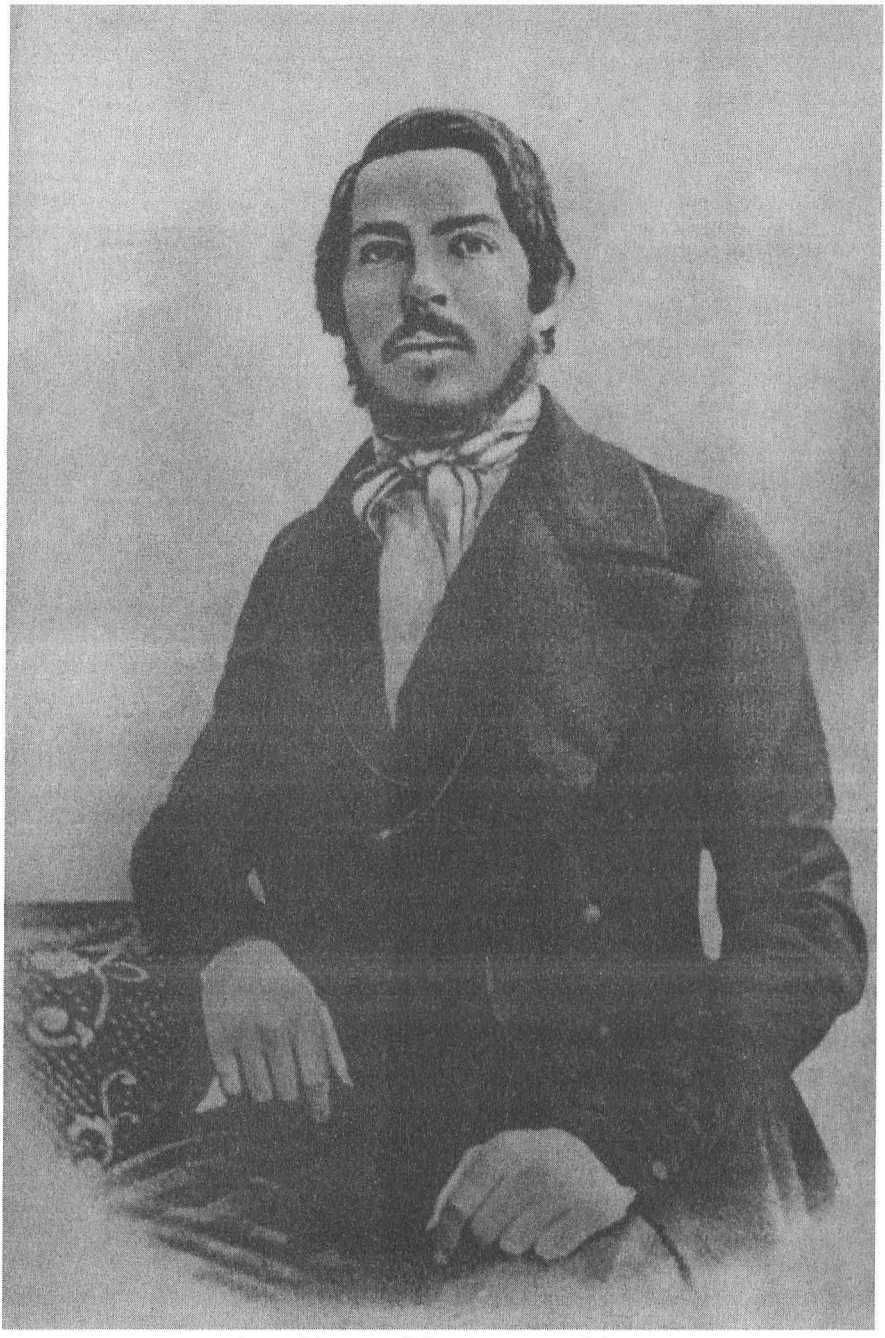

Üç kule markasıyla Ermen & Engels fabrikasının makaraları (People's History Museum - Halk Tarihi Müzesi, Manchester).

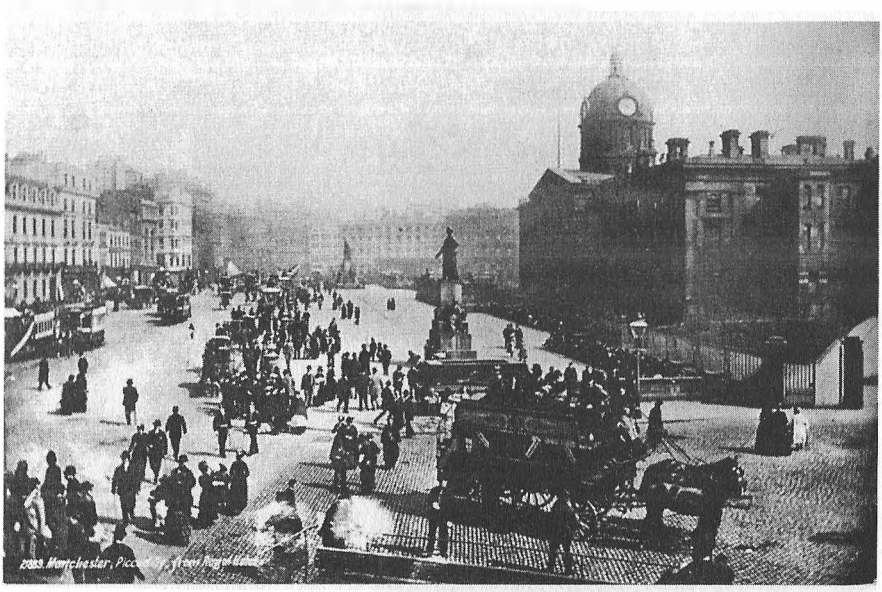
"Sermaye Devi": Weaste'te, Manchester-Liverpool demiryolu hattının yanındaki Ermen & Engels fabrikası (Working Class Movement Library - İşçi Sınıfı Hareketi Kütüphanesi, Salford).

Montagnard Oswald. Romantik hayalperest Engels'in portresi, 1840
(People's History Museum - Halk Tarihi Müzesi, Manchester).

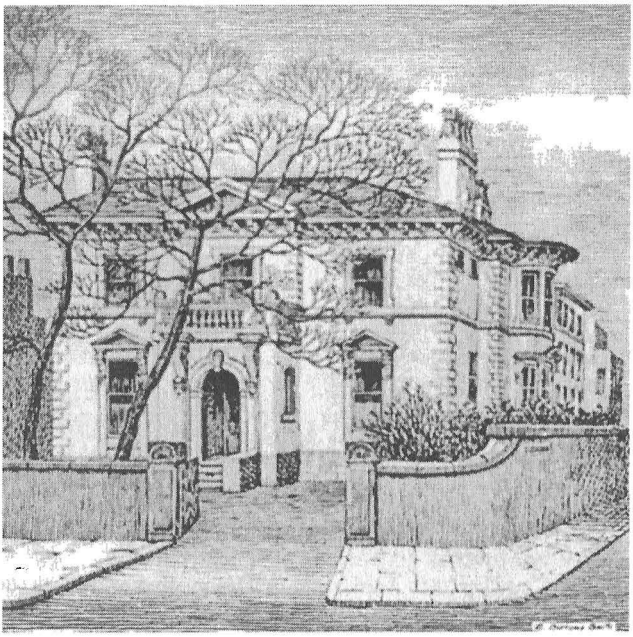

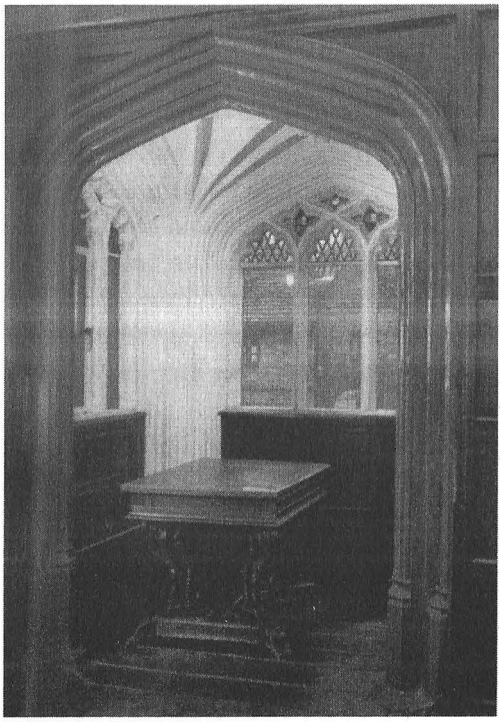
Proletarya ile yüz yüze: Victoria devri pamuk endüstrisinde çocuk işçiliği (Art Archive - Sanat Arşivi, Londra).

"Yine de burada iyi para kazanılıyor; hayırlı sabahlar beyefendi." Victoria devrinde Manchester'ın serveti (Mary Evans Picture Library - Mary Evans Resim Kütüphanesi, Londra).

Engels'in öteki dünyası: Manchester'ın Dover Sokağı'ndaki Albert Club. Sigara odaları, kâğıt oyunlarının oynandığı salonları ve bilardo masalarıyla ünlü (Working Class Movement Library - İşçi Sınıfı Hareketi Kütüphanesi, Salford).

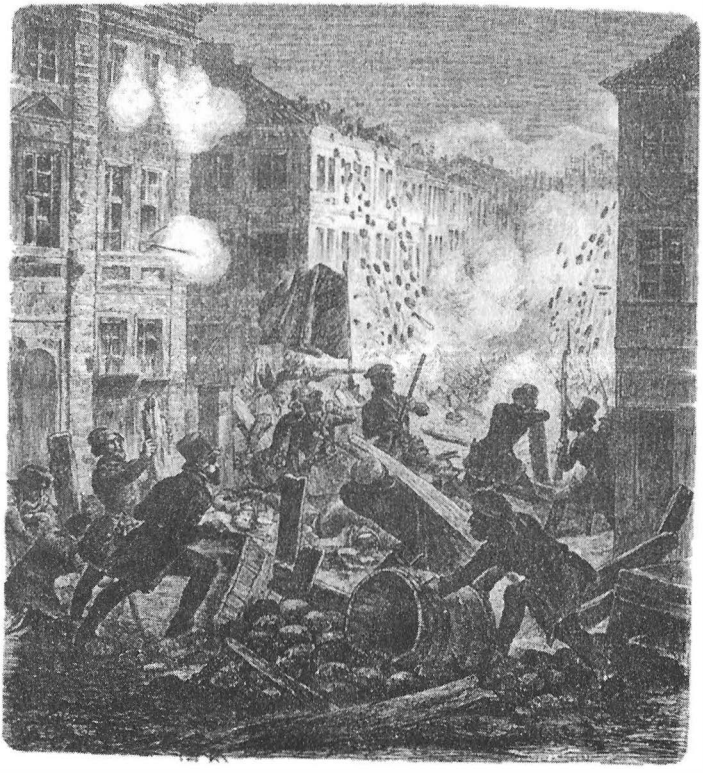

Marx ve Engels'in 1845 yazını ekonomi politik okuyarak geçirdikleri Manchester'ın Chetham Kütüphanesi'nin "küçük cumbasındaki dörtgen masa" (Chetham's Library, Manchester).

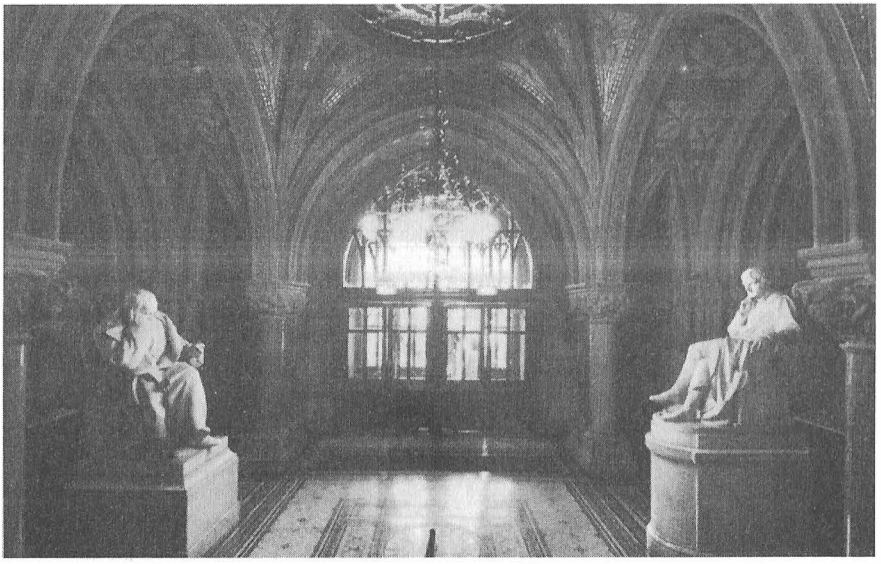
1848 Devrimi. Dresden, Saksonya Kralı'na karşı isyanda. İsyancılar arasında Michael Bakunin ile Richard Wagner de var (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / Bibliothèque Nationale - Millî Kütüphane, Paris).

Berlin'in Mart devrimi. Kraliçe Elisabeth, "bir tek giyotin eksik" diye mırıldanmıştı (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / Archives Charmet - Charmet Arşivi).

"Avlara bu aristokratik muhitin birinci sınıf centilmenleri katılırdı."
Cheshire Avları'nda bir buluşma, Henry Calvert (Tatton Park / Cheshire County Council - Cheshire Kontluk Meclisi / The National Trust - Ulusal Vakıf).

Antik dünyada Sanat neyse, modern dünyada Bilim odur: "Ayırt edici yeti."
Fizikçi James Joule (solda) ile kimyager John dalton Manchester Şehir Konseyi'nin giriş holünde karşılıklı oturuyorlar (Manchester City Hall - Manchester Belediye Sarayı / Mike Pilkington'un fotoğrafı).

"Daima güzel şeyler hediye eden ikinci baba Engels". "General", Marx ve kızlarıyla birlikte tatilde (1864). Soldan sağa: Laura, Eleanor, Jenny (Topfoto).

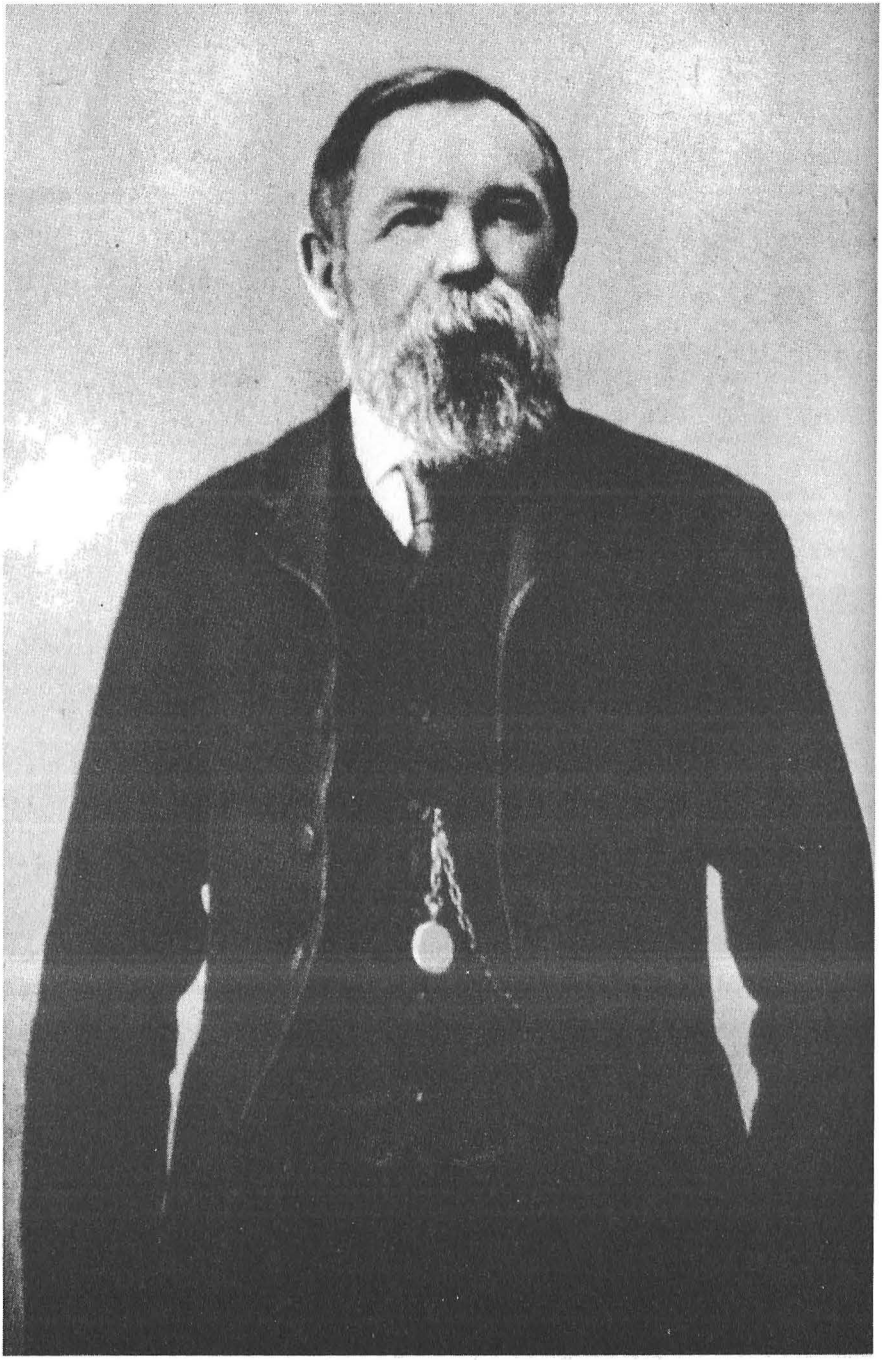
Ailenin kıymetlisi Laura Marx (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / Roger-Viollet, Paris).

Lizzy Burns - Mrs Friedrich Engels. Sınıfına tutkuyla bağlı İrlanda kanından sahici bir proleter. (Working Class Movement Library - İşçi Sınıfı Hareketi Kütüphanesi, Salford).

Eleanor Marx. Sevgili ve kara bahtlı "Tussy". (Jewish Chronicle Arşivi, Londra / HIP / Topfoto).

"Regent's Park Road'ın Dalai Lama'sı", 1891 (David King Koleksiyonu, Londra).

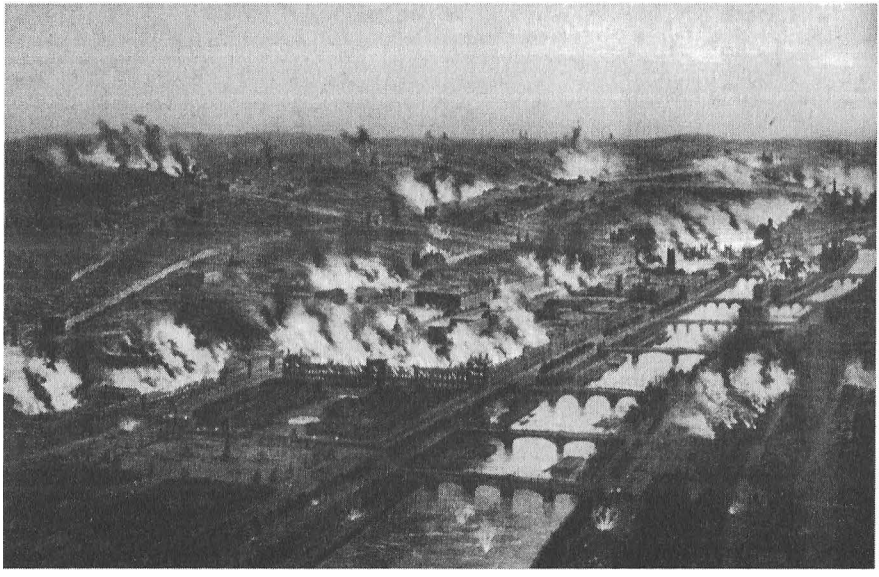
Enternasyonal sosyalizmin Mekke'si. Engels'in Regent's Park Road No: 10'daki evinin çalışma odasının bugünkü görünümü (Barney Cokeliss'in fotoğrafı).

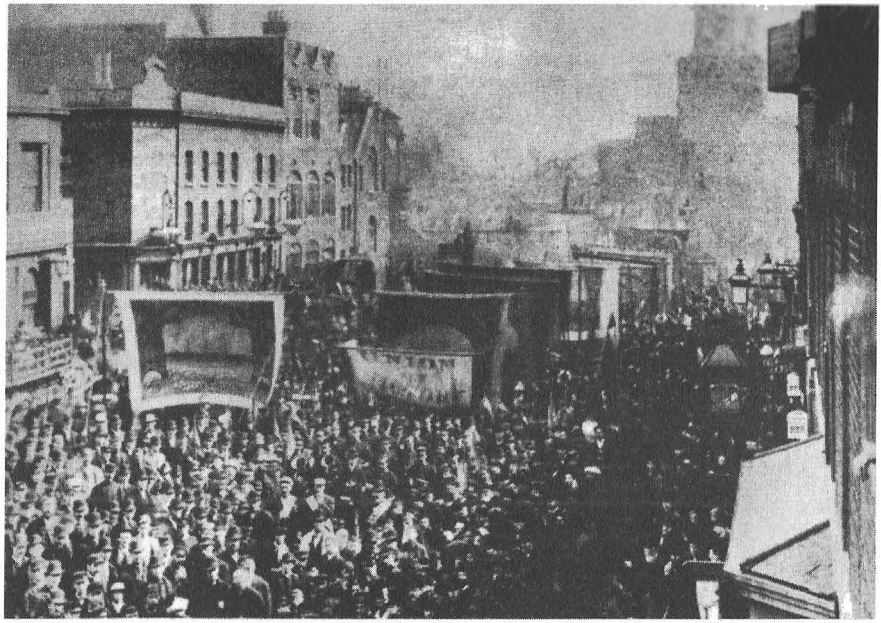
"Hampstead Heath - Londra'nın Chimborazo'su".
Marx ve Engels ailelerinin favori yürüyüş ve piknik yeri
(Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / özel koleksiyon).

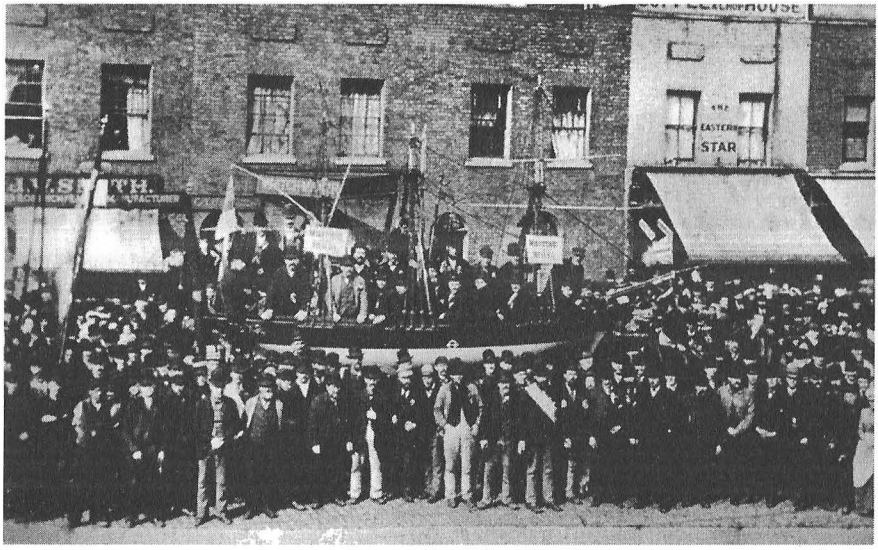
"Paris Komünü'ne bak. Proletaryanın diktatörlüğü kurulmuştu." Fauborg Saint-Antoine barikatının Komün sırasındaki görünümü, 18 Mart 1871 (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / Bibliothèque Nationale - Millî Kütüphane, Paris).

Komün sırasında Paris'te çıkan yangınların panoramik bir görünümü, 1871 Mayıs'ı (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / Musée de la Ville de Paris - Paris Müzesi / Musée Carnavalet - Carnavalet Müzesi / Archives Charmet - Charmet Arşivi, Paris).

"Son Reform Yasaları'ndan sonra İngiltere'nin başına gelen en güzel olay." Tersane işçileri Londra sokaklarında yürüyor, 1889 (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / özel koleksiyon).

"Engels, liman işçilerinin siyasal birliği ve proleter sınıf bilincinin Doğu Yakası'nda gerçekleşecek kusursuz bir devrimin başlangıcı olarak selamlamıştı." Liman işçileri tekne ile poz verirken, 1889 (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / özel koleksiyon).

Friedrich Engels'in küresel etkisi. Küba-Havana'da Komünist Manifesto'nun yüz otuzuncu yılını kutlayan bir poster, 1978 (Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / Roger-Viollet, Paris)

Kolonilerdeki direnişe özgü bir ikon. Engels, Marx ve Lenin ile birlikte Etiyopya, Addis Ababa'da, 1991 (Françoise Demulder'in fotoğrafı / Bridgeman Art Library - Bridgeman Sanat Kütüphanesi, Londra / Roger-Viollet, Paris).

Tristram Hunt

FRAKLI KOMÜNİST

Friedrich Engels'in Devrimci Hayatı

19. yüzyılın büyük devrim çağında serpilen kişisel hayatında Rheinland'dan Manchester'a, barikatlardan tekstil fabrikalarına, silahlı başkaldırıdan parti siyasetine komünist doktrinin gelişimine ışık tutacak deneyimler biriktiren Engels, aynı zamanda, ömrünün en verimli devresinde, dostu Marx'ın dehası ve komünizm davasının yüksek menfaatleri adına, kendi entelektüel çalışmalarından feragat edecek kadar özverili bir komünistti. Onu kendi alçakgönüllülüğünden azat ederek kıymetini teslim etmenin, bereketli fikriyatını keşfetmenin vakti artık gelmiştir.

Tek bir insanın yaşam öyküsünden ziyade kitlelerin tarihine odaklanmayı salık veren Marksizmin kurucu figürlerinden birinin bireysel hikâyesini yazmanın kaçınılmaz olarak bir çelişki barındırdığını kabul eden Tristram Hunt, bu kitapta, kendi tarihini yaparken aynı zamanda insanlık tarihinin devrimci-komünist dalgasına omuz veren Friedrich Engels'i fikirleri, politik konumlanışları ve teşebbüsleri kadar tutkuları ve arzuları, kişisel nefretleri ve bireysel kaprisleri olan bir tarihsel şahsiyet olarak sunuyor.

THG
089302
HZY

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2362-5